

84(2p=Балк)

T 52

с 1994г

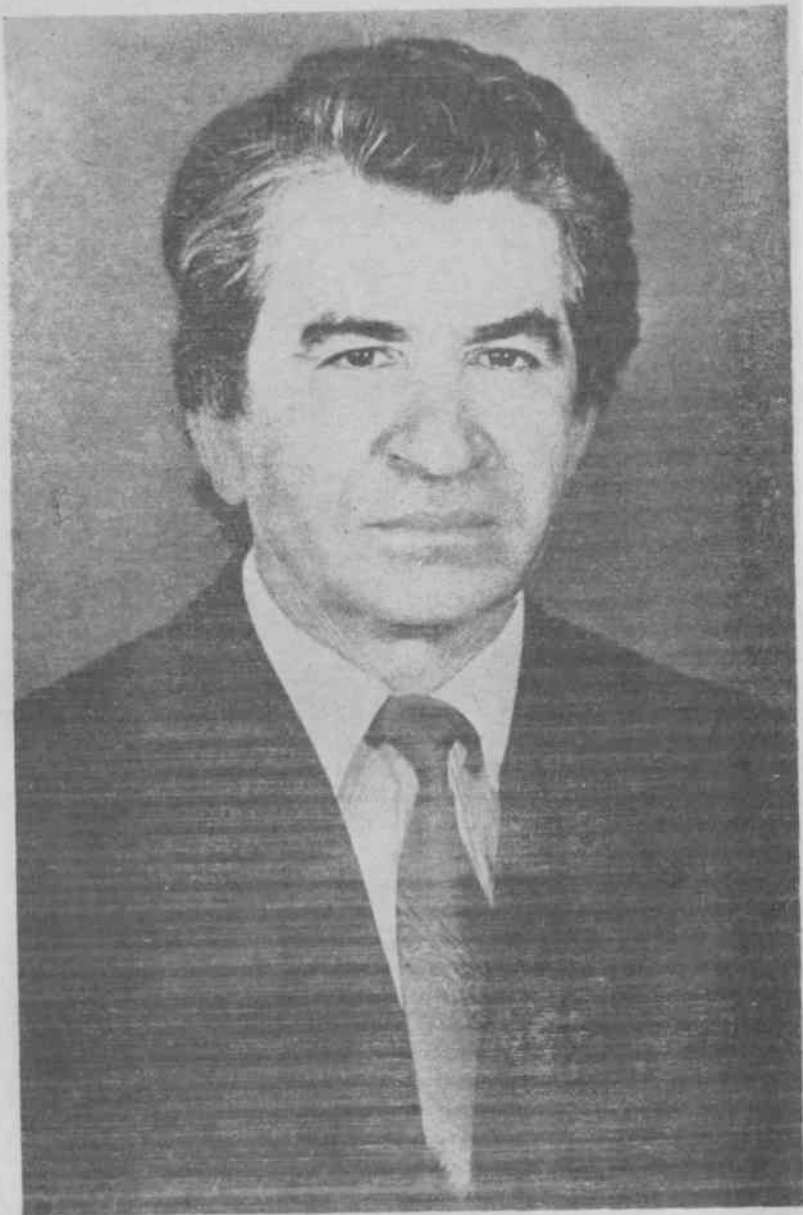
ЮМГУРИАНЫ ЗЕЙТУН

Төгюлген
минчакъла

ТОЛГЪУРЛАНЫ
ЗЕЙТУН

НАЛЬЧИК
1997

149 ✓
ТОЛГЪУРЛАНЫ
ЗЕЙТУН

ТЁГЮЛГЕН МИНЧАКЪЛА

✓
ПОВЕСТЬЛЕ

С19944

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАУЧНО-ОБЩЕСТВЕННАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 1997

5 (Balk) 2
T52

АТЛАРЫ

ТЕГЮЛГЕН МИНЧАКЪЛА	5
АШЫКЪ ОЮН	25
ЭРИРЕЙ	153

Литературно-художественное издание

Толгуров Зейтун Хамидович

РАССЫПАВШИЙСЯ БИСЕР

Повести

На балкарском языке

Редактор *А. Т. Додуева*. Художник *Ю. М. Алиев*. Художественный редактор *В. Л. Захохов*. Технический редактор *Н. М. Мокаева*. Корректор *З. К. Гуртуева*.

ЛКБ № 6 от 01.10.96.

Сдано в набор 15.04.97. Подписано к печати 08.09.97. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Усл. печ. л. 18,06. Уч.-изд. л. 19,86. Тираж 700 экз. Заказ № 922. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Голловко, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33

Толгуров З. Х.

Т Рассыпавшийся бисер: Повести. — Нальчик: Эльбрус, 1997. — 344 с.

ISBN 5-7680-1220-6

Зейтун Толгуров, доктор филологических наук, профессор, лауреат Государственной премии КБР,— признанный мастер балкарской прозы. В настоящую книгу включены уже знакомые читателю повести «Рассыпавшийся бисер», «Игра в альчики» и «Эрирей».

Т 4702100100-062
M125(03)-97 97

ISBN 5-7680-1220-6

© Толгъурланы Зейтун, 1997

ТЁГЮЛГЕН МИНЧАКЪЛА

Эртте башлагъан суратын ол бюгюн бошаргъа керек эди. Эрттенликде иш кёллю эди. Жюрек кыйыны со-турланып, жарыкъ... Алай керилген гетеннге къарагъан-лай, биягъы мудахлыгъына хорлатды. «Керек туююл эди бу суратны башларгъа, — деди ол кеси кесине, — бир за-манда да тынгылы ишленип, бошалмазлыкъ суратны». Озгъан жазда Зекерияны жюрегине тынчлыкъ, ырахат-лыкъ берген тиширыу энди къайтмазлыкъ, учуп, думп болуп кетген насыпны бла жашау хычыуунлукъну эсге сала эди. «Огъесе жашау хычыуунлукъ, насып дегенлери кёкде булутмуду, аяз къакъгъанлай, ажашып кетген, огъесе тиширыу ким ариу айтса, аны тобугъуна къон-нган къанатлымыды?» — деди Зекерия.

Жюреги эрип, нек къысылып тургъанын да билалмай эди ол. Тап, кеси кесинден ёпкелей окъуна болур эди. Асыры терк учунуп, алданып къалгъан адам эди Зекерия. Аз тиширыугъамы жолугъа келгенди ол. Хар бирине мёлекгеча къарай.

Угъай, Зекерия, хар жолукъгъан, ариу айтхан тиши-рыуун скойюп бармагъанды. Алай, не тюрлю эсе да, ти-ширыу анга тазалыкъны, намысны белгиси эди. Ол анга кесин ийнандырып, юсюнде, къылыгъында бир тюрлю шарайып кёрюрге скоймегенди.

Зекерия жаш туююдю, эки жыйырма жылы тола турады. Орта ёсюмлю, гырхы санлы адамды. Дум къара бурма чачы... Аны сагъышлы, мудах кёзлери нени да жютю эслеген, кёпню кёре билген кёзле эдиле. Сора ол алай терк нек алданады, нек териледи? Огъесе аны ки-ши да алдамай, кеси кесин керексизгеми инжилтеди?

Тиширыугъа асыры уллу борч салмаймыды Зекерия?

— Сен бусагъат заманны адамы туююлсе, — деген эди бир жол тенги.

— Нек? — деп сейирсинди суратчы.

— Эртте куююп, озгъан затлагъа ийнанып, жюрек отунгу ышырып жашайса.

— Аманмыды да ол? — деди Зекерия, сахарны орта орамы бла ёрге келе.

— Аман нек болады, сен насыплы адамса дегенден айтама. Суюмекликге ийнанганла бусагъатда бек аз-дыла дегенден.

— Сен да ийнанмаймыса?

— Суймекликге ийнанама, тиширыуну кертчилиги-не ийнанмайма,— деди Зекерияны тенги.

— Сен ёз жюрегинге ийнанмагъандан айта болурса ол сёзлени?

— Мени жюрегими не этесе, тиширыуну жюреги экилиди дейме.

— Сени тиширыула кёп кере алдагъан болурла.— Зекерия тенгини сёзлерин жаратмады. Нек эсе да ол Зайнафны къагъып айтхан сунуп, ачыуланырыгъы келди.

— Ийнанмагъанны ким алдаяллыкъды,— деди ол, суратчыны ауазы тюрленнгенине эс бурмай.

— Сен бизни таулу тиширыуларыбызны гюняхын аласа. Айхай, эр кишини сёзю, жютюлюгю болмагъанын кёрсе, ёнгелемей не этерикди. Тиширыуну суймеклигин ышырып тургъан эр кишини эслилигиди.

— Сора сен акъылынга базынаса,— деди Зекерияны тенги.— Акъыллыны, бютюнда фахмулу суратчыны тиширыу кишиге алышырыкъ туююлдо. Алаймыды умутунг?

— Нек базынмайса сора? — деди Зекерия.

Тенги жукъ айтмай, шош кюлдо.

— Кёкден жерге тюшер заманынг болгъан эди,— деди ол ахырында.— Тиширыу бек алгъа къарыулу эр кишини сайлайды. Сора бохчасы, къуллугъу болгъанны.

— Сен тиширыугъа жануаргъача къарайса, шуёхум.— Былай айтып, суратчы тынгылауну ийди. Тенги аны кёлуне тийгенин жашырыргъа кюрешди. Алай къууаннганын да кеси кесинден букъдурмады. Ол Зайнафны сюе эди, Зайнаф да аны. Эслилиги, жютюлюгю ючюн. Аты айтылгъан суратчыны къуллукъчугъа, бохчалыгъа да алышырыкъ туююлдо Зайнаф. Ол аны насыбыды. Тиширыу эр кишини алдай эсе, аны кишилиги анга кёре болур. Кеси терсди деп Зекерия кимге эсе да айып этди.

— Ангылайма,— деди суратчыны тенги, иги кесек тынгылагъандан сора.— Сен мени насыпсызгъа санайса. Суймеклик уллу ырысхыды. Кюч-къанатды. Алай тиширыугъа сенича ийнаналлыкъ туююлме.

Экиси да тынгылап, иги кесек жол къоратдыла. Шахаргъа кюн ариу тийип жылытхандан болур, юй къабыргъаладан, таш жолдан да ётген-сётгенлеге жылы хауа урады. Сёзлеринден таулу къызла болгъанларын ангылап, суратчыны тенги тохташып, озгъанланы ызындан къарады.

— Көремисе, ала таулу кызыладыла деп айталлыккымыса?! — деди ол.

— Заман кесини ишин этеди, анга мадар жокъду. — Озгъанланы кийимлерин, кялын жагъылгъан ингилликлерин Зекерия да эслей эди. Жаратмай эди ол керексиз озгъурлукъну. Алай не бла тохтатыргъа боллукъ эди аны. Адамла элледен шахаргъа тегюлген заманда. Аны ууу кеплени кянына сингип баргъан кезиуде? Шахаргъа келмегиз, дунягъа къатышмагъыз депми?

— Суймеклик дегенни атасы эле турады. Таулу тиширыуладача таза суймеклик тапхан кыйын эди, — деди Зекерияны тенги, жарсыгъанын бла кялгъанын билдирмей.

— Суймекликни сакълагъанла да бардыла. — Суратчыны эсинден Зайнаф кетмей эди, бусагъатда да ол аны юсюнден айтды. Алай тенги ангылап, ышарды.

— Зайнафны бекми сюесе? — деди.

Зекерия тынгылады.

— Санга дери аны нёху ким болгъанын билемисе?

— Аны нёху болмагъанды, — деди суратчы, олсагъат ёню тюрленип.

— Сени сакълап тургъанды дейд. Мен ол кишини иги танийма.

Зекерияны кюлакълары шибиля таууш этип, иги кесек турдула. Суйген тиширыууну юсюнден аллай хапар эшитир акъылы жокъ эди. Башха тиширыула, ким биледи, озгъурлукъ да эте болурла, эр кишилеге алданып. Жашау кимге бой салдырмайды. Алай Зайнаф кишиге да ушаргъа керек туююлдо. Ол, Зекерия суйген тиширыу, ёхтемлигин аякъ тюп этип, эр киши бла башын бир жастыкыгъа салыргъа да керек туююл эди. Суратчыны эси, суймеклиги ол затны кябыллаялмай инжилди.

— Нёху болмаз эди, суйген адамы болур эди, — деди ахырында Зекерия.

— Угъай, ол мен танынгъан «табакъбет алауганны» чыртда суймей эди Зайнаф.

— Ийнанмайма.

— Сен, кертда, жулдузла кёкде жанмай, жерде жанган сунуп жашайса.

— Тиширыула жерни бек сыйлы жулдузларыдыла, — деди суратчы, тенгине ачыуланыргъа бла кялыргъа билмей.

— Хау, жулдузладыла, алай терк, ыспассыз да ёчюлюп кяладыла, намысларын учуз этип...

Зекерия биягъы тынгылады. Зайнафны юсюнден эшиттени кёлюне тийип, жүреги кыстауланнганын сез-

ди. Тенги, тохтамай, хапар айта эди. Алай суратчы аны бир сёзюн да кьулагъына алмады. Алырча не сакълыгъы, не къарыуу жокъ эди. Негеринден айырылып, Зайнафха жолугъургъа ашыкъды. Аны бетине, кёзлерине къараргъа. Ала анга тиширыуну жашырын хапарын, тасхаларын билдирип къоярыкъча. Не излей эди суратчыны жюреги? Кесине жапсарыу, алданыу, огъесе Зайнафха айып этергеми эди умуту?

Суратчы жюрек сорууларына былайды деп айталмады. Ол жаланда бир затны иги биле эди: кёп тиширыуланы танып, сынагъан эсе да, Зайнафха элбергеча, жашырын жомакъгъача къарай келгенди. Бюгюн а, бусагъатда, ала барысы да ётюрюк болгъанларына ийнанган къыйын эди. Угъай, Зекерия да Аллах ургъан сылырладан тюйюлдю, жашау жомакъ, таурух болмагъанын биледи. Сора не излейди? Сюймеклик эсе, Зайнафны не гюняхы барды? Огъесе алданын, бош термилипми турады, сюймекликден къурагъан акъ къаласы оюлмазлыкъ сунуп? Сюймесе, тиширыу эр кишиге алай жумушакъ, ийнакълау бла не хазна къараялсын, деди Зекерия, Зайнафны ариу, талгъыр кёзлерин эсине тюшюрюп. «Табакъбет алауган» нёху болгъан эсе да, анга дери болгъанды, не иши барды деп, суратчы кёл этерге кюрешди. Алай жюреги шошаймады, Зайнаф тиширыуду, тиширыу а эртте-кеч болса да, тиширыулугъуна хорлатады. Хата жокъду деп айталмады. Жюрек къыйыны бла юйге кирди. Зайнаф ишден келген кезиу эди. Эки отоулу мекямда кеси жашайды. Юч жыл мындан алгъа анасы элге къайтханды. Ол кеси да гитче тау элден сахаргъа кёчгенли беш-алты жылдан кёп болмайды. Школда ана тил бла литератураны окъутхан махтаулу устаз эди. Мында да жарыкъландырыу иште ишлейди.

Зекерия ол затланы жангыдан эсине тюшюре, ариу тиширыу элинден, жеринден айырылып, сахарда кеси жашагъанына жарсый, иги кесек олтурду. Тынгылап, мудахлыгъын жашыраламай.

— Бюгюн кюнюнг тюйюлдю, — деди Зайнаф, тапчан къыйырына чёге. Аны бир кьолу тобугъунда, башхасы ёшюн тюймелеринде сагъайдыла. Кеси да, сагъайып, суратчыгъа къарады.

— Неден билесе, — деди Зекерия, тиширыудан къарамын бурмай. Ол Зайнафны бармакъларындан башлап, бойнуна, бал бетли узун чачына дери тинтип чыкъды. Ариу агъачлы, назик санларын да. Тиширыу айтмай, андан жашырып тургъан хапарын ала айтырыкъча. Жукъ

да айтмадыла, суратчыны гурушхасын, жүрек кыйынын чачаргъа жукъ билдирмедиле. Зекерияны жангыдан кёлю кыалып, тиширыуну назик санларын «табакъбет алауганнга» кыызгъанды.

— Мен билмеген сени ненг барды? — деди Зайнаф. — Хар зат да бетингде, къарамында жазылып болады.

— Сени уа?

— Мени уа не?

— Сени къарамында жукъ жазылмаймыды?

— Менде да жазылады, — деди тиширыу.

— Не зат, суймекликми?

— Кёрмеймисе да?

Зекерия кёпню кёре эди. Зайнафны кёзлеринде эслеген хычыуун жумушакълыкъны, ийнакълауну керти суймекликге тенг эте эди. Тиширыуну ол къарамы аны ышыгы эди, жылы от жагъасы. Шахарны дауурундан, ишден арып-жалкып келсе, анга ырахатлыкъ, солуу берип, насыплы этген Зайнафны къарамы эди. Олтуруп, Зайнафны шош, ариу кёзлерине къарап туругъа онг тапса, башха кыуанч керекмейди анга. Бююн а Зекерия суйген тиширыууну кёзлери ётюрюкчюдюле деп эшитгенди. Эшитгени шибиля таууш этгенлей турады. Унутуп кыйгъанмы иги болур, огъесе гурушхасыны башынмы ачсын? Не берликди ол анга, жукъ кёрмегенча, эшитмегенча этип жашагъан иги туююлмюдю? Адамны ахыр излегени ырахатлыкъ, тынчлыкъ эсе. Зекерия кеси алына ышарып ийди, Зайнафны жангыдан сагъайтып. Ол ышарыуну ачылыгъын, мудахлыгъын да эследи тиширыу.

— Бир зат сорайым, ёпкелемесенг, — деди суратчы.

— Сор, ёпкелемем.

— Тиширыу кёзлери бла биреуню суйюп, санлары бла уа башха эр кишини кюсерге боллукъмуду?

— Сынамагъанма, аны манга соругъа нек квалдынг? — деди Зайнаф арсарсыз, олтургъан халин тюрлендирмей. — Огъесе алай тиширыуну суратынмы ишлериксе? Кыыйналырса.

— «Табакъбет алауган» деп кимге айтадыла, сен алай адам таниймыса? — Зекерия ушакъны сууутургъа суймеди.

Суратчы ол тюрлю затны сорур деп Зайнафны эсинде жокъ эди. Алай сейирсиннгенин Зекериягъа билдирмеди. Ашыгъып жууап да этмеди. Эсли тиширыу эди ол, суратчыны жүрек урууун терк сезген. Гузabalанып не да ашыгъышлы сёлешсе, кертда Зекерия ишекли боллукъ эди.

— Не билейим, бизни элде алай кёплеге айтадыла.

Мени тамата къарындашыма да «алауган» дейдиле.

— Мен сени бла ишлеген устаз кишини сорама.— Зекерия адепсизлик этгенин ангылай эди. Алай ол затланы сормаз ючюн Зайнафха сансыз болургъа керек эди. Сансызлыкъ бла суймеклик а суратчыны жюрегине сыйырмайдыла.

Зайнафны бир имбашы ёрге силкиннгенин, тобугъунда шошайып тургъан назик къолу да тынгысыз болуп къалгъанын Зекерия эследи.

— Нек танымайма. Сейирмиди бир элде жашасанг.

— Ол сенден жыйырма жылгъа таматады,— деп ийди нек эсе да суратчы.

«Устазлыкъдан кетип мухарлыкъ этер жерде ишлейди, сенден кёпге таматады, «табакъбет», баймакъ кишиди, анга къалай алданганса?» — дерик эди.

Айталмады. Зайнаф кертда кесин анга терилтгенди, аны бла жастыкъ юлешгенди деп кёлуне келтирирге кёзю кыйымады. Бусагъатда тиширыу суратчыгъа чамланып, ёпкелеп, юсуне айланса сую эди. Ёмюрюмде сенден сора эр киши танымагъанма деп. Алай, эшта да, озгъан кюнлерин тюртюп, керексиз жюкню атханлай, атып кыйгъан кыйын болур.

— Угъай, ол менден жыйырма жыл тамата туюкюдю.— Нек эсе да Зайнафны ауазы тюрленди. Кеси да сезмей, «табакъбетге» кир кьонарын суймеди. Нек суймегенин а ангыламады. Башхамыды, энди анга не зат айтсала да, ол аны бююннгю кюню туюкюдю, Зекерия эди бююннгю кюню, къууанчы.— «Баймакъ» деп да бош айтадыла, ийнан.— Тиширыу башын шош чайкъады. Суймекликден толу къарамы мутхузланды.

— Мен да танийма аны. Ол сенден жыйырма бла эки жылгъа таматады,— деди суратчы, биреуню жыл саны бла нек кюрешгенин ангыламай. Зекерия аны чимдирге, эниш этерге кюрешген сунуп, тиширыу ёпкеледи. Тынгылап иги кесек турду. Суратчы да тынгылады.

— Хар ким да адамны къалай кёрюрге суйсе да, алай кёреди. Эркинсе не айтыргъа да,— деди ахырында Зайнаф. Дагъыда кёп зат айтырыкъ эди да — сагъышланып, озгъан кюнлери — Мусаны эсине туюшюрюп. Ким эди ол бусагъатда Зайнафха — озгъан, куююп тауусулуп кетген кюнлерими, огъесе татлы, хычыуун эсгериуюкюдю? Бусагъатда тиширыу анга къалай жалгъашханын кеси да иги билмейди. Керти, ол элде кёзге урунган адам эди, жамауат туурасында жумуш этген. Аны бла кёп тиширыула татах болургъа сую эдиле, ол а Зайнафха лакъырда эте эди. Сора къадарынг бла ойнап, аны сы-

нап турургъа керекми эди? Жылла да къарап-къарагъынчы чапыракъ акъгъанлай, агъып. Хазнамыды, Зайнафха жыйырма бла алтынчы жыл бара эди. Тиширыуну жашнагъаны бла саргъалгъаны тенг. Чакъды — саркъды. Табийгъаты, чархы излеп, сурап тургъандан кюнден кюннге къачып не заманнга дери кечинирге боллукъду ол?! Угъай, Зайнаф таулулугъун, ёхтемлигин сакълар ючюн къалмагъанды! Алай аны алайлыгъын билип, ким ыспас этгенди?!

Ёлде жашау эригиулю эди. Хайт деген жашла танг аласы бла хоншу турбазалагъа жайылып, шахаргъа кетип, кеч къайта эдиле. Кюнню узуну элни шошлугъуна тынгылап тургъан тынч туйюлдо. Аллай кюнлени биринде Муса аны эл башында кёк талагъа чакъырды. Ары хоншу шахарчыкъдан ол танымагъан юч-тёрт киши да келди. Барысы да нёхге жюрютген тиширыулары бла. Зайнаф ангылагъандан, ала кеслерин насып-лылагъа санай эдиле. Чагъыр тартып, кюлюп, табийгъат зауукълугъундан юлюш алып. Зайнаф да ол кюн ичген эди биринчи кере чагъыр. Да не хатасы барды, эри бла жашамагъан тиширыу буюгъуп, къысылып турургъамы керекди не уа ёлюп къалыргъа?! Бююннге дери Зайнаф жашауну бир бетин кёрюп, кечине келген эсе, энди ол аны башха, жарыкъ, къууанчлы бетин ачады деп ким айып этерикди! Хар ким ёз къадарына ёзю иеди. Кеси излеп тапмагъан зауукълукъну анга киши тежемейди. Сен жамауатдан, эллилерингден уял, андан сора уа? Эллиле тиширыуну сёзюн этерге хазыр болгъанча, ыспасын чыгъарыргъа хазыр туйюл эдиле. Ол да Зайнафны кёлюне бек тие эди. Талагъа баргъандан сора ары дери сакълап тургъан намысын, адеплигин да суугъа къуйгъан эдиле, отха атып кюйдюрген эдиле. Не айыбын кёрюп сёзюн этдиле? Тиширыу намысына, таулулугъуна сакъ болур ючюн, эллиле ауузларына сакъ болургъа керек туйюлмюдоле деп ачыуланган эди ол кюн Зайнаф. Не тюрлю эсе да тиширыу андан сора ушамагъан сёз чыгъар деп къоркъгъанын ёчюлтдо: башхамы эди — тыйгъычсызлагъа аты айтылгъанла бла тенг этдиле. Жангыз бир ажымлы атламы ючюн. Сюеми эди Зайнаф Мусаны — не хазна. Бу айтханлай, — тиширыу онгсунмай суратчыгъа кёз къыйырын жетдирди, — «табакъбетди», туюе кибик уллуду, баймакъды. Адамлыгъына уа не сёз. Чомарт киши. Биле болурму Зекерия аны чомартлыгъын? Шахарчыла алай къурансынла. Атасынасы да была туйюлмюдоле! — Тиширыу нек эсе да баш бармагъын бойнунда тегерек къызыл ташлы мин-

чакъларына илиндирди. Зекерияны саугъасы эдиле ала.

— Жюзюк орунуна береме. Мени белгимча жюрютюрсе, — деген эди ол кюн суратчы.

— Ахшы, — деп ышаргъан эди Зайнаф, — жюзюк бергенге сана. Башхамыды.

Тиширыу бармагъын минчакълада иги кесек мычытып, артха алды. Сагъышлы эди Зайнаф.

Суратчы Мусаны сагъыннганына ыразы туююлдю. Къалай-алай эсе да ол аны жашырын ышыгъы бола келгенди. Кёп кюнлени ичинде биргесине туз гыржын ашагъанды. Жамауатдан, Мусаны юйорюнден бугъуп. Ийнан, не жашырыу, кесингден къачып къутулмазса — биргесине тёшегин жылыта да тургъанды. Эсине бу затланы келтирип, тиширыу жангыдан Зекериягъа сагъышын билип къойгъанча, элгеннгенге ушады.

Айхай, Мусаны аллында Зайнаф къарыусузлукъ этгенди, алданнганды. Неди да сора, сокъуранмайды. Нек жашадым деп адам сокъураныргъа керек туююлдю. Энтда Мусагъа жолун къыркъып, юзюп къояргъа кёзю къыймайды. Алай аны юсюнден Зекерияны хапары болурун да соймейди. Келип, къозгъап, соруп кюрешгени ючюн ачыуланды. Керексиз кесине ауруу, жюрек къыйын излеп айланган адам деди. Зайнафыны суюди ол, огъесе Зайнафын озгъан кюнлеринми?

— Бююнню, тюненеги Зайнаф да манга бирди, айырыргъа соймейме, — деди суратчы. Тиширыуну сагъышларына къарап, аланы кёрюм тургъанча.

Зайнаф сескенди, сора мычымай, нек эсе да, къарамы жумушады. Зекерияны кёзлерини нюрюн бир тюрюк сезип, къууанган, жарсыгъан да этди. Неге жарсыгъанын кесинден жашырды.

— Мени озгъан кюнлериме киши чурум табаллыкъ туююлдю, — деди ол. — Мени суйген аланы бош къуады.

— Сен тюз окъуна айта болурса. Алай озгъан кюнле жауун туююлдюле, — деди суратчы сабыр ауаз бла. — Бир бирледе ала адамгъа къайтып да келедиле.

Зайнаф жыягъын къол аязы бла сылап, биягъы сагъышлы бет алды. Ашыгъып сёз айтыргъа керекмиди анга: Зекериягъа соймеклиги багъалы эди. Ёпкелетирме деп къоркъду. Алай бусагъатлыкъ дуняда соймеклик да кёк бла жерни ортасында жашагъан бир затды. Къачан келеди, къачан учады кери? Элгенирге хазыр къанатлы. Тиширыуну уа ышыгъы, таяныр жери болургъа керекди. Соймеклик къабынса, кюйсе — ызынга айланыргъа. Зайнафын мангылайында жазылып туююл-

дю ол гитче гюняхы. Къайгъырмаз, тѣзер деди къарамы бла.

— Кѣлюнге тиерге деп айтмайма айтханымы,— деди Зекерия, кѣп тынгылап тургъандан сора.— Мен таулу тиширыулагъа асыры ауур жюк сала болурма. Ала кеслерин ъхтем жюрютюрлерин суйюп, артыкъ сѣлеше болурма.— Суратчыны ауазы чѣгюп къалып, мудахланды. Зайнафха къарамай, терезеге къарады.

— Тиширыугъа борч салгъан тынчды,— жашагъан къыйынды,— деди Зайнаф. Мусаны эсине тюшюрюп, аны бла оздургъан кюнлерин тансыкъларыгъы келди. Тынч эди «табакъбет» бла кюнлени ашыргъан, дауу жокъ эди. Огъесе суймегенденми сансыз эди ол Зайнафны озгъан кюнлерине? Былайда нек эсе да тиширыуну бетине къан чабып, тин-тери басды. Суймеклик бла сансызлыкъ, Зекерия айтханлай, бирге жарашмайдыла. Сора Мусаны жюрегинде ол эки сезим къалайлыкъ бла уя ишлегендиле? Угъай, тиширыу, не тюрлю эсе да, бек алгъа жюрек кертиликни сайлагъанды. Эр кишини жюреги тиширыуну жылыгмай эсе, ол аны тѣшегин жылытыргъа керекмейди — учузлукъ туююлмюдю ол?!

— Адам намысын, ъхтемлигин жамауат ючюнмю огъесе кеси ючюнмю сакъларгъа керекди? — деп, Зекерия Зайнафха къарады.

— Манга нек сораса аны?

Суратчы «билсем а» дегенча этип, имбашын ѳрге тартды.

— Бош сордум.

— Жамауатдан уялыргъа керек болур,— деди Зайнаф экили ауаз бла, шош.

— Кеси кесинден а?

— Жаны, чархы излегенни эте эсе, нек уялады? — деп, тиширыу Зекериягъа соруулу бет алып къарады.

— Ол хапарды,— деди суратчы, чорт кесип, арсарсыз.— Сен аны менден да иги ангылайса, адам табийгъатына хорлатып жашаса, жаныуаргъа тенг болуп къалыр.

Зекерия алданмай эди — Зайнаф хар нени да иги биле эди. Ол андан излегенни да чыгына дери ангылап тынгылай эди. Тиширыу эр кишини сую эсе, артына-аллына къарамай сюерге керекди, дейди суратчы. Бир куюген ахырына дери куюсюн, ырдауунлукъ къалмасын. Да, бу сора ол аз затчыкъдан — хазнамыды ырдауунлукъ — алай нек къоркъады, огъесе кесине базынмайды. Ырдауунлукъ — къашыкъгъа сыйыннган тамычы — эки-сини суймекликлерине хата эталлыкъ туююлдю. Алай

тамыры юзюлмей, кзурумай сакланса, алдаулу дуня да керек болуп квалыр. Ышанган баш — квол ичине тенгереген таш. Эр кишиле квайнайдыла. Кёр муну — суратчыны — жиззе адамны. «Табакъбет алауганны» таниймыса деп?! Айхай, танийма. Алай хар неге да «хо» деп баргъан тиширыуну сен тапхан эдинг.

Зайнаф бла Зекерия бир бирге къарадыла. Экиси да тынгылашдыла. Жюрегиндегин ахырына дери тиширыу айтмады. Сорлукъларын соруп турургъа суратчы да базынмады. Ол кёп затны ангылагъан эди, алай аны Зайнафха сездирмеди — соймеклиги гурушхасындан эсе кючлю эди.

* * *

Андан бери кёп заман озгъанды. Зекерия уа ол ушакъны жангыдан эсине тюшюрюп, бюгюн бошар суратын бошаялмай, иш кёллю болалмай, шош олтурады.

Къарамын бурса, суратха салынган тизгинли, су-бай тиширыу ёпкелеп, кетип кваллыкъча.

Ол онг кволун узатып, чертлеуюк терекни бутагъындан тутуп, ёргеракъ ыхтырылып, сюеледи. Юсюнде чыммакъ акъ огъары жаны, къара тёбен жаны. Кырдыкда аз эсленген бийиктабан чурукълары. Бал бетли, сыйдам бутлары, аркъасына, жамычы кванатынлай, жумушакъ тегюлген чачы. Барысы да тазалыкъны, ариулукъну белгилерича, дуниягъа кшошулуп, анга жан салгъанларына Зекерия сейирсинди. Къууанч, мудах, дагъыда суратчы ангылаталмазлыкъ бир тюрлю сезимлени квозгъап, бийикге учуп кетерикге ушайды ол тиширыу. Алай учмады. Табийгъат аны ийнагъы эди, ол кеси да табийгъатны ийнагъы, накъут-налмазыча болуп, нюр жарыгъын кырдыкга, хар чёпге, чапыракъгъа теге тургъанча, алай сюеледи. Былайда чокзуракъ таууш этип, энишге къууулуп баргъан тау суучукъ да тиширыуну жарыгъындан толуп саркъа эди. Андан юлюшге алгъан къууанчын, жюрек жырып эшитдирирге ашыгъып.

Зайнаф, башын имбашы табаракъ этип, суратдан Зекериягъа къарай эди. Алай ол аз кюлюмсюрей тургъан къарамгъа бийик кёк, жашил талачыкъ, кёкде учуп баргъан кванатлыла, узакъда кёксюлленген таула, — барысы да сыйынадыла. Зайнафны талгъыр кёзлери тазадыла. Аз эсленирча сюзюлюп, суратчыны учундурурча кёп тюрлю хапар айтхан, кёпню да жашыра билген кёзле. «Мени ангылагъан сунуп махтана болурса, иги сакъла!» — дей эдиле ала.

Зайнафны суратын къачан, къалай ишлеп башлагъаны Зекерияны эсиндеди. Унутулмазлыкъ кюню эди ол аны. Жюрегине татлы, хычыуун тюйрелип кългъан. Нек деп сейирсинип, кеси кесинден жууап излегенликге, былайды деп айталмагъанды Зекерия. Билмей эди аны суратчы.

Экиси да бир эллиле эдиле. Зекерия андан он-онеки жылгъа тамата. Зайнаф шахаргъа кѣчгенде, суратчы аны жангыдан танып, кюнде-кечеде жолугъуп, бетден-бетге тюбешип, сѣлешир мадар излеп, кѣп жюрюгенди. Зайнафсыз жашагъан, ишлеген да кыйын боллугъун Зекерия озгъан жайда сѣзген эди. Ол аны татлы умуту, сакълауу болгъанын. Угъай, ѳтюрюк эди суратчыны Зайнафха суймеклиги — энди кѣозгъалып, мыдыхлай, кълбынган. Зекерия ючюн туугъан тиширыу эди ол, ѳмюрюн аны бла оздурургъа тийишли. Табийгъат Зайнафха алай субай санланы, тизгинлиликни, жукъа жыякълы акъсыл бетни, ариу кълшланы, таза кѣзлени да Зекерия ючюн бергенди. Хау, алай эди, башха тюрюлю болургъа амал жокъ эди. Аны кълдары, ѳхтем къланаты.

* * *

Ол кюн суратчы, тиширыугъа шахарны ара орамында жолугъуп: «Кел, Наныкълы талагъа барайыкъ», — деди.

— Мен Наныкълы таланы танымайма.

— Бюкюн танырса, — деди Зекерия.

Зайнаф угъай демеди.

Ала келген тала уллу туююлдю. Эки дуппурчукъну арасы. Эртте ол наныкълы жер болгъаны кертиди. Энди наныкъ зыгыт окъуна жокъду. Тап, бар эсе да — тиширыу кѣрмеди. Таланы кълалын тѣшелген шатык кълрдыгын жыяу жолчукъ жырып, дуппурла тюбюне элгендирип, агъач ичинде тас болгъаны Зайнафха туугъан элини тийрелерин эсгертди. Сейир эди хычыуун, насыплы кюнлери анга кълйтып келгенлери.

— Кѣзюнг къларагъан тиширыулары сен берими чакълараса?! — Зайнаф чертлеуюк терекни бутагъына узалып, аны сындырып кълоярма деп кълоркългъанча, шошайды. Ол алгъа Зекериягъа ышарып, сора кълйры эсе да узакългъа къларады. Зекерияны жууабына да бурулмады.

— Жаратамыса таланы? Сейир туююлмюдю былайны ариулугъу сакъланнганы? — деди суратчы.

— Сакъланнган эсе, наныкълары кълйададыла? — деди тиширыу. «Бар эди мени да кѣк талам», — деп кълор

шарыгы келип. Эл башында. Муса элтген эди аны ары. Былайда Зайнаф, кертда, узакъгъа, кёксюл тауланы ол жанында Муса анга атагъан таланы кёрюп къойгъанча болду. Чурукъларын тешип, шууулдагъан кырдыкка кирди. Олсагъат тийре наныкъ ийисден толду. Аякъ бармакълары бла бир тюрлю жылыу сезип, не сезгенин, малтагъанын а билмей, артха чыкъды.

— Сюемисе бу таланы санга берсем?! — деди Муса, Зайнаф аякъларына къызыл суу ичирип чыкъгъанын кёрмегенча этип.

— Наныгъын эзгинчи айтсанг эди да аны манга.

— Охо, кёп заран салмагъанса...

Тиширыуну сагъышын Зекерия бёддю. Ол шош келип, Зайнафны жингиригине сакъ къатылды.

— Бу таланы мен бек сюеме, — деди суратчы, тиширыуну билек жылыуун сезерге сылтау тапханына, базыннанына да къууанып. — Кел, энди экибиз да суйген тала болсун. — Зекерия къулакъ салып, Зайнафны жүрек урууун эшитип, хар нени да билип къоярыкъча, шошайды.

Тиширыу жукъ айтмады. Быллай сёзлени ол эртте эшитгенди. Экинчи эшитирге нек къалды? Ким кёзбау эте эди — Мусамы огъесе Закериямы?

— Угъайым, жокъду, болургъа керекди хар кимни да кёк таласы, — деди Зайнаф, тынгылап турмаз ючюн. Муса анга тежеген тала наныкълы эди. Огъесе тиширыу унутханмы этгенди, кеси кесинми алдайды, жүрегине тюшгенни керти сунуп? Зайнаф сагъышланды. Экинчи жыл къайтып баргъанларында ол талада наныкъ кёрмеди. Кырдыгы жукъарып, бир-бир жерлери къашха, чыгыр болуп. Дагъыда бардыла. Тала жангыдан жашнап, гюлле, наныкъла да ёсерик сунуп. Жашнамады, чакъмады тала. Анда кырдык шууулдамай, хоншу шахарчыкъдан келип кьоннган къум саргъала эди. Ол эсине тюшюп, Зайнаф жарсыды. Бусагъатда уа Зекерия анга жангы тала тежегенине къууаныргъа бла ырысларгъа билмеди.

— Жангыз сени угъай, экибизни талабыз болсун, — деди суратчы.

— Наныкълы таланы наныгъы жокъду. Нек къуругъанды? — Зайнаф терек тюпге олтуруп, этегин тартдырып, тобукъларын жапды.

— Къайгъырмаз. Ол жангыдан наныкълы болур. Жер да адам кибикди. — Суратчы, аягъы юсюне чөгюп,

кьо́лу бла кырдыкны тюбюн ачды.— Ийнанмай эсенг, бери къарачы.

Зайнаф келип, энишге ийилди. Чибин къанатынлай, назик чапыракъчыкъла алыкъын наныкъ загытха ушамай эдиле, алай тиширыу таныды: жашил ючгюлле. Тюк-ленип, кырдык чёплеге жабышып, чырмашып.

— Келир жаз башында кюч алып, бу тийрени толтуруп чагъарла. Ол заманда бизни талабыз акъ кийген тиширыугъа ушар,— деди Зекерия.

— Охо, бу таланы алай бек сюе эсенг, сен айтханлай болсун. Аны мен да сюерме.

— Энди сюергеми айтаса, огъесе сюемисе?

Тиширыуну жууабын суратчы сагъайып сакълады. Алай ол ашыкъмады. Биягъы Муса бла барыучу тала эсине тюшюп, сагъышланды. «Нек къуругъан болур эди эл башында ол тала»,— деди ичинден. Тала неден, къалай, къачан жашнарын билгенча сёлешди Зекерия. Зекерия билгенни Муса билмеучю нек болду? Сунмай тургъанлай келип жүрегин инжилтген мудахлыкъны къыстаялмай, тиширыу кёп сюелди. Ол тала къурумай, къуругъан сунуп, зыгытсыз къалгъан сунуп кетмегенми эди элинден, жеринден? Жерим, талам зыгытсыз болгъанды деп, аны ташлап кетерге уа жарамай эди. Тиширыу кеси кесине тынгылады, эндиге дери жүрегине тюшмеген сезим къыйнай эди аны. Бусагъатда ангылагъан эди ол Муса анга тежеген таланы унутургъа суймегенин. Унутхан сунуп, кеси кесин алдагъанын да. Сора ол Зекериягъа не айтыргъа боллукъ эди?..

— Тюз келгенлей окъуна суйгенем сени талангы,— деди Зайнаф, ауазы жумушап.

Суратчы ачыкъ билдирмей, сабырланып, тиширыугъа къаршы келди.

— Кертими айтаса? — деди шош.

Алай Зайнафны таза кёзлери, къарамы сёз керекли этмедиле. Суратчы ишексиз да, хош жүреккли да болду.

Зайнаф арлакъ кетип, окъа бел баулай, энишге созулгъан суучукъну жагъасында тохтады. Зекерия ызындан келди.

— Талагъа кёзбау этерге жарамайды, ол, ёпкелеп, чакъмай къаллыкъды,— деди суратчы.

Тиширыу, тынгылагъанлай, чурукъларын тешди. Бир кьо́лу бла Зекерияны имбашына таянып, аягъын суучукъгъа жетдирди — суучукъ, гузабаланып, Зайнафны аягъында шорланып кюмюшленди.

Зекерия тапчанда сыртындан жатып, кымылдамай, кымылдарыгы да келмей кёп турду. Аны жангыз отоуунда тизгин жокъду. Ишлеген суратлары кыбыргыалагы тагылып, мюйюшлеге жыйылып. Отоуну тюз ортасында уа — ючаякыгы керилген гетен. Анда субай тиширыуну сураты. Учуп кетерик акъ кыанатлылай. Бийикге алып кетип, булутладамы ажащдырды — энди Зекерияны наныкылы таласы жокъду. Бир жаз башындан экинчи жаз башына тёмеди: зыгытланып, чакымай кыалды. Мындан алгыаракылада суратчы ары баргыанды. Зайнафсыз, кеси жангыз. Кимни эсе да чурукылары эзген кырдык жукъа эди. Анда-мында агыаргыан кыарыусуз наныкыла кыоркыуп, буюгыуп, шум-шумалакы болуп...

Зекерия кыюден-бутдан туруп, отоуда бираз жюрюдю. Дагыда тапчанга олтурду. Кеси ангыламагыан бир кыю аны узакыгы, бийикликке алландырып, учундуруп туруп жыкыгыанлай, ырмах эди. Кыанатла берип, терилтип, артда сыйыртханлай. Жюреги кыайры эсе да кёзкёрмезге ташайып, оюлуп, энди чыгыалмай, кыармашып, тырнакылап кыорешеди.

Суратчы, олтургыан жеринден тепмей, тапчан кыулагында телефонну кыюбурчегине кыарады. Терсми эди ол, тилсиз болуп, Зайнафны ауазын эшитдирмегени кыююн?

Тиширыу андан ёнгелемегенин, ёнгелеген угыай, жюреги сууумагыамын Зекерия биле эди. Сора не излейди? Бююн, бусагыатда окыуна, кирип барса, Зайнафны кыююню эшиги анга ачыкыды. Ол жангыдан ырахатлыкы, хошлукы да табып, насыплы боллукыду. Да сыймеклигин сайламай, инжилиуюн, кёлкыалдысын сайлап нек турады? Кёргенин унутуп кыойса, жюреги тынчайырыкыды. Кесинг кесинге этмеген дауну санга киши да этерик туююдю. Этме дей эсе уа — башына эркинди, азатды, не табарыкыды ансы. Адам жаланда ёз намысындан азат туююдю. «Айтдырмай кыоймай эсенг, ким да кеси кыадарына, жашауна кеси иеди», — деген эди Зайнаф бир кюн Зекериягы.

Ашыгыып айтхан эди. Анга тырман сёз эшитдирирге суратчыны эсинде жокы эди.

— Тюз айтаса, — деди Зекерия, олсагыат ёпкелеп, кёлю кыалып: «Мен тели уа алай сунмай эдим. Бир бири аллыбызда жууаплы суна эдим». Жукы айтмады, не

айтсанг-к'яалсанг да башхамыды деди тынгылаг'яны
бла.

* * *

Ол кюн Зекерия Зайнафха эртте келген эди. Тюбеп, суратны ишленир жерлерин ишлеп бошарг'я ашыг'ып. Тиширыу эшикни терк ачмаг'ян эди.

Зекерия босаг'ядан атлар-атламаз, жеринде сын болду.

— Санга не болг'янды? — деп гузаба с'елешди.

Жай, жук'я жыйрыг'ын юсюне хаух к'яаплап, Зайнаф отоуну ортасында сюелди. Мычымай, саг'айып. Чачы таралмай. К'ез тюплери к'яаралып, бетинден, эринлеринден да к'яаны к'яачып. Кече узуну сырты бла жюк ташыг'янига ушайды ол.

— Тюнене ингирде иги эдинг, ариулуг'унг бла суу ичерча, не болг'янды? — деди даг'ыда суратчы, жюреги к'ысылып.

— Не боллук' эди, хатам жок'ьду.

Зайнаф к'юол аязы бла жыяг'ын сылады, бу былай элгенирча не к'ёрдо дегенча.

Зекерия сабырланып, алг'я атлады. Ундурук'ьну к'яатында тохтар-тохтамаз, нек эсе да, к'езлери жастык'ялаг'я илинип, алай нек этгенин кеси да билмей, к'яарамын буралмай мычыды. Бир заманда да Зайнафны ундуруг'ьунда эки жастык'ь к'ёрмеген эди Зекерия. Угу-жугу жастык'яла тыш адам к'юонак'ьлык'ьда к'яалг'янына шаг'ят болуп, тиширыуну к'яарыусузлуг'ьуну юсюнден хапар айтырг'я хазырланып, аг'яра эдиле.

Тилбарак'ь жастык'ялада Зекерияны к'яарамы мычг'янын тиширыу да эследи. Жалан билеклери бла кеси кесин к'юучак'ялап, симсиреди. Отоуну шошлуг'ьу ауур к'ёрюнюп, иги кесек турдула. Хали, жапысы бла, тынгысыз к'езлери, тынчлык'ь табалмаг'ян к'юоллары бла Зайнаф «кет» деп тилей эди. Суратчы аны ангылады — кетип к'яалмады. Сюелген жеринде жумушак'ь шинтикге олтуруп, тиширыуг'я к'яарады. Айтырын к'езлери бла айта билген адам эди суратчы. Сора, башын энишге этгенлей, к'езлери ундурук'ь тюбюнде чурук'ялаг'я жетип, тохтадыла. К'яайык'ялача уллу, баймак'ь чурук'яла. Юслерине к'юум к'юонуп, табанларына балчык'ь к'яатып. К'яатларында уа, башха чурук'яла — Зайнафны бийиктабан чурук'ялары. К'яашык'яла кибики, морг'я боялг'ян ашык'яла кибики. К'яайык'ялаг'я ушаг'ян, баймак'ь, табанлары терсине малтанып, ашалг'ян чурук'ялаг'я, бу-

зоучукъла ёгюзлени жылыуларына кысылганлай, кысылып шошайгандыла.

Зекерия аладан кырамын буралмай, башын кетюралмай кеп олтурду: тин-тери басхан бетин тиширыугъа кергюзтюрге суймеди. Эниште кырап турду, кырамы бла чурукъланы думп этип кыоярыкъча, уялгандан ала эрип неда ундурукъ тюбюне терен кирип кетерикча. Алай уялмадыла, Зекериядан кыачмадыла да, юркмедиле. Кыашыкълача, гитче ариу чурукъла «баймакъ кыайыкълагъа» бютюн бек кысылдыла.

— Бюгече кыарындашым элден келген эди,— деди Зайнаф, аны тасхасын билдирип кыойган чурукълагъа кыозуп.

— Кыарындашынгы, тейри, жалан аякълай тышына бош жибергенсе,— деди суратчы, ич отоуда «табакъбет» Мусаны керюп неда эшитип кыояма деп кыоркыуп.

Зайнаф жукъ айтмады, эслетмей, башха отоуну эшигине сагъайып, дагъыда Зекериягъа кыарады. Бусагъатда ол аны керюп болмай эди — аны сагъышлы кезлерин, фахмулу, узун, иничке бармакъларын, сёзге усталыгъын да. Зайнаф нек эсе да сууукъсурап, санлары ууакъ титирегенлерин сизди. Зекериягъа билдирмез ючюн, кеси кесин бютюн кыаты кыучакълады. Суймеклигини юсюнден суратчыгъа хапар айтычу ариу талгыыр кезлери гумух болдула.

— Мен минчакъ сайлай билмей кере эдим, кимни эсинде бар эди чурукъ табанла минчакъ ташланы алай тынч эзерикдиле деп.— Зекерияны ауазы аны тыккысгъанын, юреги улуй тургъанын жашыралмады. Суратчы эниште ийилди да, кыайыкълагъа ушагъан чурукъланы табанлары эзген минчакъ ташланы кыол аязына салды: «Мени жарлы минчакъ ташларым»,— деп шыбырдады Зекерия. Арлакъда да бир-экиси кыызара эдиле. Зекерия минчакъ ташланы стол, ундурукъ тюбюнде да кердю. Кеп эдиле ала. Тары тегюлгенлей, тегюлюп, чачылып. Ундурукъну ары жанында, бойну юзюлген кыой жилянлай, юсюнде тогъуз-он ташы бла, минчакъланы чилле халысы саргъала эди. Зекерия туруп, аны кыолуна алды, анга жан салыргъа кюрешди. Алай бармакълары кыалтырап, бир ташны да суууралмады.

— Жангы чалыу этип кесим тизерме,— деди Зайнаф, нек эсе да терезе жанына кысылып.

— Энди сен аланы не хазна тизгин,— деп кыочсюндю суратчы,— бир тегюлген минчакъ ташладан минчакъла болмайдыла.

Зайнаф хыны бурулуп, терезеге айланды. Аны им-

башларында, жауурунларында — битеу сюелген жапысында чамланыргъа хазырлыкъны шартларын эследи Зекерия. Терс эди ол, танг атмай кирип келмесе, бир зат да биллик, кёрлюк туююл эди.

Суратчы кёп сюелди отоуну ортасында, эшик юсюнде да. Тиширыуну бери айланырын сакълап.

— Мен кетдим, сау къал,— деди ахырында Зекерия.

Зайнаф артха ашыгъып бурулду. Санлары олсагъат къарыусуз, мыккыл да болуп къалып. Зекерия алай терк, тынч кетип къалыр деп ийнанмай эди тиширыу. Жалсарыу сёз айтмай, эшитмей, экисин да насыплы этип тургъан жыяу жолчукъда, бир бирге ашыкъдырып, термитип, алай терк да, арсарсыз да мурса ёсдюрюп къояргъа жарарыкъмы эди? «Тиширыуну ажымлы атламын кечерге сенде кишилик жокъмуду?» — деди Зайнафны инжилген кёзлери. «Жокъду менде аллай кишилик», — деди Зекерия къарамы бла. Тиширыу аны ашыра чыкъмады. Жол бла ёрге айланып, ол суху келе эди. Кишини кёрмей, сахарны орам жашауун эшитмей. Зайнафны суратын ишлеп бошаргъа бюгюнча ашыкъмагъанды Зекерия. Бусагъатда къысха жетип, суратны ишлеп, муратына жетмесе, ол, къар эригенлей, эрип, думп болуп кетерикча. «Да неге керек эди тиширыуну сураты энди анга — эти харамны шорпасы халал болмайды», — деп сагъышланды Зекерия, жюрюшюн сабырландыра. Ангыламай эди ол кесини халин.

* * *

Андан бери кёпмю-азмы озду — Зекерия эрттен сайын тиширыуну суратын ишлеп бошаргъа кёлленеди. Бошайлмайды. Бусагъатда да Зайнаф бла оздургъан кюнлерин эсине туююре, тапчан къыйырында тепмей олтурады. Кетерге, думп болургъа, кери учуп, булутлада ажашыргъамы керек эдиле ол кюнле? Зекерия Зайнафны суратына къарады. Зайнаф да анга къарап тура эди. Тиширыу бир къолун чертлеуюк терекни бутагъына узатып, тутханы бла къалгъаны билинмей сюеледи. Юсюнде акъ огъары жаны, тёбен жаны да санларына гам болуп. Моргъа боялгъан, ашыкъла кирик, гитче бийиктабан чурукълары кырдыкда аз эсленедиле. Бал бетли, сыйдам бутлары, аркъасына тегюлген ауур чачы. Башын имбашы таба буруп, алай къарайды ол Зекериягъа. Чертлеуюк терекни чапыракъларындан ётген кюн таякъла аны минчакъларына, ёшюн туюмелерине да тийип, алтын суулай, кырдыкка жумушакъ тегюледиле. Тиши-

рыуну кёзлерин кьаматып, кюн таякъла терек чапы-
ракъланы эринлеринде, чёп башлада, арлакъда суучукъ-
ну жырында, шоржаларында да ойнайдыла. Кюнню жары-
гъымы эди ол, огъесе тиширыуну жылыуундан юлюш
алыпмы жылтырайды тийре — Зекерия аны билмей эди.
Нек эсе да сурат жангыдан аны тамагъын буууп, жюре-
гинде мудах сезим кьозгъады. Кертда, суратдагъы тиши-
рыу акъ кьанатлы болуп, учуп кетерикча. Ызына кьай-
талмай, Зекерияны таласына кьоналмай, ажашып
кьаллыкъча.

— ...Талада — экибизни талабызда — сен аллай эдинг!
Эсингдемиди, Зайнаф? — деп шыбырдады суратчы. «Мен
энтда да аллайма, эр киши тиширыуну кьалай кёрюрге
суйсе да, алай кёреди», — деди Зайнафны кюн кьа-
матхан кёзлери.

— Сен бизни талабызны ёксюз этдинг.

— «Кимди терс»?

— Сен таланы кырдыгын кюйдюрдюнг, энди анда на-
ныкъла чакъмазла.

— «Жашау тау, кьая кибикди. Кьанаты анга кьачан,
кьалайда илинирин билалмагъан терсмиди?!»

— Билирге керек эди, — деп шыбырдады Зекерия.

АШЫКЪ ОЮН

Кюн сайын ол бери келмей кьалмайды. Ишден сора, суйсе ишни кезиуюнде да. Аны кьолайы, онгу алайды да — келеди. Башхала уа, бу кьадар жамауат, мында безиреп турургъа заман кьайдан табадыла?..

Ашхана уллу ашханады. Адам кеп сыйынган. Бу сагъатда уа бош стол, шинтик тапхан — олтуруп, табалмагъанла эшик юсуне басынып сакълайдыла, кьачан кетедиле да, кьачан шинтик табылады деп. Ачыуланып, тырман этген бет бла кьарай эдиле сюелгенле олтургъанлагъа. Алай киши ашыгъып керюнмейди.

Шабаз стол артында кеси жангыз олтурады. Бир кьауум жыл мындан алгъа биринчи кере келип, кьонак болгъан мюйюшюнде. Хайт деген, сыйы, намысы жюрюген заманында. Негерлери бла артада ненча келген эсе да, кьубулуп, алайны бек иги, шош жерге санап, олтуртуучу эдиле. Ол аш кьангагъа «Шабазны столу» деп да шапала кеслери атагъандыла. Шабаз — чомарт, жарык адам — туз гыржынын келтирип аллына салгъан тиширюгъа ёзден кьылыгъын кергюзтмей кьалай кетер эди. Чынтты таулу жаш.

Алты адам эркин сыйынырча уллуду аш кьанга. Эшик юсюнде термилип сюелгенле кермейдиле жангыз адам аны бийлеп олтургъанын. Бир тиширюу бла киши уа, эр бла кьатын болурла, кезлерин кьакъмай, онгсунмай, эрттеден кьарайдыла Шабазгъа.

«Бетинге уялмаймыса бир уллу аш кьанганы жангыз башынга бийлерге, биз а сенденми аманбыз?!» — Алай айта эдиле кьарагъанла кезлери бла. Шабаз ангылап, кеси да кьарамы бла жууап, тырман да этеди. «Мени кьалай олтургъаным бла сизни не ишигиз барды? Къыралгъа, жамауатха менича кьыйыныгъыз болса, сиз да сюелмез эдигиз алай, эл тюрчюле. Айып тюрчюлюдю, адамны ким болгъанын билген да этгинчи анга баз болургъа кюрешгенигиз? Аны уа бош этесиз. Мен кьойла кютюп, кече-кюн демей айланганда, сиз, бююнча, былайны сакълап тургъан болурсуз, тейри, ёзге уа, аллах алай кьурагъы эди сизни».

Шабаз кьызадан-кьыза, эшик юсюнде сюелгенле да кьажымаздан бла бет бурмаздан болуп, бир кесек заман

озду. Ачыуланып къарагъанларына кёре, баям, Шабаздан хапарлары чыртда жокъду. Сора жаш, кеси да ёшюнюнде «Алтын Жулдузу» сюелгенлеге шарт кёрюнмегенин эслеп, габрайыны жагъасын тюзетди, ёшюн буруп, керип олтурду.

Анда эшик юсюнде сюелгенле, артыкъ да ол тиширыу эрининми чойюрдю — анга ушагъан бир зат этди. «Неди да, Урунууну Жигити эсенг, кесинге жигитсе, манга андан не хайыр-хата, манга олтуруп ашаргъа, солургъа керекди, жулдузунгу уа башынга ур, ишлеген эсенг, кеси башынга игилик излеп ишлегенсе, ыспасым жокъду. Ишлеген мингле этедиле, алай хар бирине жулдузла берип бармайдыла ансы. Билебиз бир бирле энди аны да къалай алгъанларын», — дей эди аны къарамы.

Шабаз бек ачыуланды. Алгъын адамланы бетлерин жылытып, ышартып, иесине намыс, хурмет этдириучю жулдуз ёчюлюп, къаралыпмы къалгъанды: онгсунмай, жаратмай къарагъанла, аны кёргенде да, уялмадыла, Шабазны аллында шеждагъа бармадыла.

«Керти айтасыз, сизге Урунууну Жигити неди, жигит, жазыучу, алим да, поэт да сизге неге керекди, сизни бийигиз къарныгъызды, жан тынчлыкъды, кесигизни къыйнап, файгъамбаргъа окъуна намыс, хурмет этерик туююлсюз. Шабаз а ала кибикле ючюн, кече-кюн демей, таулада къой кютюп айланнганды, жауун, буз, къар туююнде къалып. Эл туючюле, къыралны сыртына минип айланнганла».

Сюелгенле жууап этмей къаллыкълагъа ушамай эдиле.

«Башхагъа хунеринг болса, къой кютмез эдинг, бизгеми жанынг ауругъанды. Хар ким къолундан келгенни этеди, ишлейди, къыйналмай ашаргъа тапсанг, угъай демесе», — дедиле андагъыла.

«Адамны къыйынын билмегенлеге суюсенг — айт, суюсенг — къой, ангыларыкъ туююлдюле, эл туючюлеге уа ууаз берген — аманнга игилик этген». Шабаз, кимден эсе да кёлю къалып, терезеге бурулду. Сора кёлге къарап иги кесек турду. Ол зугул эди. Берги жагъасында сюелген аргъыдагъыны бет сыфатына кёзю жетерча, узунлугъу алайды. Энди уа аны эки жанында тизгин ёсген акътереклени ауаналарындан кенг туююлдю. Къайыкълада кюнлерин оздургъанла, жууунганла, бош сойланып, сыртларындан туюшюп, жанларындан, бауурларындан жатханла, къуйрукъ дуппушлары жарты жабылып, терекле араларында айланнган жашла, къызла, къарт къатынла, кишиле — барысы да Шабазгъа туурадыла. Был-

лай гитче кёлчюкню тегерегине мынча адам басыннганы сейир эди. Шабазны анга угъайы жокъду. Алай къууанып ёрге секирирге мураты да жокъ эди. Не десенг да, энди шахарчы болгъанлыкъгъа, ол, элде юйреннген жаш, черек, кёл, тенгиз тийрелеге адамла былай басына еселе, ишлеген ким этеди, деп сормай къояллыкъ туююл эди. Жазны бир кюню сау жылны кечиндиреди. Анда, бийик таулада, тешледе, тау къырлада чалгъы тутаргъа адам болмай, мында уа мынча киши, жаш кюн чыгъардан кюн батхынчыгъа дери суу жагъаларында безиреп айланганлары, кюннге этлерин къыздырып жатхандан уллу жумуш жокъ сунганлары сагъышландырырча эди. Шабазны акъылына кёре, аны юсюнден тынгылы хыйсап этилирге керек болуп, этилмей турады.

Жаш терезеден айырылгъынчы, аны «энчи аш къангасыны» артында тиширыу бла эр киши олтуруп тургъанларын эшитмеген эди, кёрмеген эди. Эшик юсюнде сюелген эр бла къатын Шабазгъа ыразы болмагъанларын, аны кёзюн тартып аллыкълай къарагъанларын, баям, унутхандыла. Адам керегин тапхынчы чамланады: къайгъылары Шабаз туююлдо, бармыды, жокъмуду, ёз жарсыларын этип селешедиле.

— Эсингдемиди, былтыр кюннге къалай ариу кюйгенем, — дей эди эрине тиширыу. — Быйыл а этим кюн тажкъланы иги тартмайды. — Сора кимни эсе да, шуёхларыны болур, къатыны аламат иги кюйгенди деп зарланады.

— Ол къара шиллиди.

— Угъай, этине дарман жагъады да, анданды.

— Сен да жакъ.

— Иги киши эсенг, мажаргъан болурса.

Экиси да тынгылашдыла. Сора тынгылап, ишсиз-кючсюз тургъандан не файда дегенча, кёз къыйырлары бла, эслетмей, Шабазны тинте кёрюшдюле. Чурукъларындан башлап, чачына, кекели къалай таралгъанына дери жетдиле.

Шабаз узун санлы, арыкъ жашды, атха жайракъ минсе, аякълары бла атны белин къучакъларча. Бал бетли, тюз артха таралгъан чачы. Бетинде аны чырайын, суюдюмлюгюн бузгъан бир шарайыбы жокъду.

Онгсунмай, къадалып къарагъан тиширыу окъуна жашны санларында артыкъ эти болмагъанын сезип, ангылап жаратды. Аны тап ишленнген тюз бурунун, сагъышлы кёк кёзлерин да. «Кюннге кюйалмагъанды ансы, чырайсыз а туююлдо, — деп, багъа бичди тиширыу. —

Жулдуз такъгъанлыкъгъа, чардагъы иги ишлей болмаз».

— Сапарижигизни алгъынчы жубана туругъуз! — Шабаз эки рюмканы хоншуларыны алларына салып, ичги къуйду. Баллилери бла табакъны арлакъ тепдирди.

Шай къоранч этилмей табылгъан чагъырдан тартхан бек иги эди, хычыуун. Эр киши аны сагъышын этди, алай элгенмей да къалмады: «Не хыйсапдан кёргюзтеди бу бизге чомартлыкъ, къатынымы терилтирге умут этмей эсе?»

Тиширыу да кесича ангылады. Хар заманда да эр кишиле анга бек тартынадыла. Аны аллында омакъланыргъа, эрликлерин кёргюзтюрге кюрешип. Не тюрлю эсе да, Шабазгъа ол бек ыразы болду.

— Кечгинлик беригиз, сиз алим болурсуз? — деди тиширыу, ичгиден уртлап.

— Къойчума.

— Ол бек сейирди, — дерге ашыкъды тиширыу. — Жулдузну уа...

— Жулдузну да къойла кютюп алгъанма.

Тиширыуну къарамы ёчюлдю. Къой кютюп, къойла ёсдюргенликге, адамгъа жулдуз берилгенин ангылагъан анга къыйын болур эди.

— Сиз къойчума деп ёхтемленип сёлешгенге ушайсыз, — деди бираздан тиширыу, алданнганына жарсый, сокъурана.

— Ёхтемленеме, — деди жаш, ары-бери бурмай.

— Сиз — былай чырайлы адам, киноартист болаллыкъ эдигиз, спортсмен, сёз ючюн, волейбол, баскетбол.

Шабаз жукъ айтмады. Айтып-айтмай да не табырыкъды, аллай сёзлени биринчи кере эшитген ол туюлдю. Киноартистлеге, спортчулагъа, иги чабып, аякълары бла топну иги ура билгенлеге, жырчылагъа табынмакълыкъ къайда да уллуду. Къойчу уа — не, шорпасы — халал, эти — харам дегенлей.

— Таулада кюн санланы ариу, сыйдам къаралтады дейдиле, кертимиди?

— Тауда кюннге куююп айланмайдыла, ишлеген этедиле, — деди жаш.

— Сиз а сюемсиз кюннге кюерге, ол бек игиди да?

«Ийнанмай эсенг, манга къара да къой — къалай доммакъдыла, ариудула мени санларым», — дегенча, тиширыу къолтукъ тюплерине дери ачыкъ билеклерине, борбайларына, жашыртын къууанчын, ёхтемлигин ичине сыйындыралмай, салам берди.

— Угъай, — деди Шабаз, — мен жаратхан зат туююл-

дю ол, кюннге кюер ючюн жылны бек кыыстау кези-
уюнде ишлемезге керекди, кыайгысы болмай.

Тиширыу туюп эринин чыйюрдю, кыалай эсе да бир
тюрлю, сансыз этип кыарады. Тюз акыыллы адамча сё-
лешмей эди ол, тауладан сора жукъ кёрген болмаз, жа-
ныуар, кийик, жарлы инсан, жылны бу алапат кезиуюн
иште оздурургыа айтхан. Алайлагыа кыарагыанда уа
аны эри киши туююлмюдю, игини амандан айыргыан.
Башха хунери жокъ эсе да, ангыламы барды. Тиширыу-
ну жүрегин ёхтемлик сезим бийлеп, кёзлери бла эрин
ийнакылады. Аны эрича кишиле болмасала эди, жашау
дегенинг оюлуп кетмезми эди? Алай жазыкыгыа жан
аурутхан төре эди да, тиширыу Шабазгыа жазыкысын-
май кыоймады. Ол жумушакъ жүрекли, халал, итге-бит-
ге да жазыкысына, эрий билген тиширыу Шабазгыа эс
тапдырлыгыы, ууаз берлиги келди. Ол аны борчуду —
мискиннге ууаз берген. Алай кыалайлыкъ бла?

— Бизни уа кыарт ыннабыз бла аппабыз окыуна ке-
ледиле бери. Кюннге кыызып жатаргыа бек сюедиле. —
Бу сёзлени тиширыу уллу ёхтемлик бла айтады.
Ол сёзле Шабазны бетин жибитирге, кыарангылыгыын,
жазыкылыгыын туура этип, насыплы эр бла кыатыннга
сукыландырыргыа керек эдиле.

— Мени анам бла атам а ёмюрлеринде этлерин кюн-
нге ачып жатмагыандыла, — деди Шабаз.

— Нек сора?

— Ишден-мурккудан бошамайдыла. Мурккуну, ишни
кыоюп, кюнде жатханны айыпха санайдыла, бетлерине
уяладыла.

— Саулукылары уа?

— Алапатды! — «Бу эл туюпчюле бла не таурух айтыр-
гыа кыалдым?» — деп, Шабаз биягы терезеге бурулду.
Аны атасы бла анасы тешинип, бу тар таш жолчукыгыа
чыкысала, башхала чыкыгыанча, аз сейирлик кёрюнмез
эди, деп келди жашны эсине. Кеси аллына кюлдо, ышар-
ды, башын шош чайкыай. Боллукъ зат туююл эди ол.
Жамауатха берксюз бла жаулукысуз кёрюнюрге унамау-
чу ата-анасы мурккуда, иште тапхан насыпларын, кыуу-
анчларын бир тюрлю зауукылукыгыа да алышмазларын
Шабаз билмеймиди. Кюнде жатхан, жалан этип, адам-
ланы, артыкъ да жаш-кыушланы кыатларында кёрюннген
алагыа солуу угыай, азап болур эди. Тап, алай этерге
Шабаз окыуна юйреналмагыанды. Бир жол, таудан нек
эннгенин унутханды, шахарда айлана-жюрюй кетип, нё-
герлери бла бери кёл бойнуна келгенлери эсиндеди.
Кыоймай, терилтип тешиндирген эдиле. Терилтмеселе да,

кызыу кюн жууунган ангамы төре эди? Уяла-буюгъа, тешинип, жагъада кёрюннгенлей, ол тийрени жамауаты бир кужур зат боллугъун билип, эрттеден сакълап туруп, энди уа ол сейир-кужургъа тынгылы къарамасала, кысыр къаллыкъча этдиле.

Аргъы-берги жагъадагъыла, къайыкъдагъыла, олтуруп, сыртларындан тюшюп тургъанла да — барысы да сагъайдыла. Жашны бир бирлерине кёргюзте, пырх-чырх болдула. Жамауат алай эс бургъаны Шабазны олсагъат жунчутду, кёлуне кёп зат келтирди, мадары уа жокъ эди.

— Уялма, жашым, этинги акълыгъына къарайдыла, — деп эс тапдырды терек тюрюнде олтургъан къарт киши.

Шабазны бетин, бойнун, жингириклерине дери билеклерин да тау аязла, кюн кюйдюрюп керекли къоймагъан этдиле, къалгъаны уа, къагъанакъны этинлей, акъ эди. Доммакъ, багъыр бетли санланы араларында Шабаз — акъ кзурукъ, къабугъу олсагъатда сыдырылгъан жалангач акътерек — кюлген иги да этерле. Алай Шабаз да кесин суймеген жаш тюрюл эди.

— Къазан тюрюнлей, былай къаралыр ючюн суу жагъада ненча кюн сойланыргъа керекди?

Алайда олтуруп, безирей, сыра тарта тургъан жашланы Шабаз тюз юслерине барып, бирин балан бармагъы бла кёргюзтдю. Олтургъанланы экиси отузгъа жууукълашхан жашла этдиле. Кюнде къаралгъандан да озуп, тыкыргъа тартып. Къызла уа керти да ариула, жукъа кына суу ичирилген чачлары сыйдам, толу имбашларына тегюлюп, санлары бал бетли болуп. Шабаз жашлагъа сукъланган окъуна этди: сыйдам, субай къызла бла ойнай-кюле заман оздургъанны хатасы жокъ эди. Алай аны бир кюню да бош тюрюлдю, къойланы нёгерлерине кёюп, элге энсе окъуна, жумушладан башын кётюрюп, шахаргъа ычхыналмайды. Бу олтургъанданмы таматады Шабаз а — жыйырма беш-алты жылы энди тола тургъан.

Олтургъанла анга акъылы жетмеген, садакъа тийишли адамгъача къарадыла. Санларын кюннге алай тынгылы кюйдюралгъанларын жютюлюкге, закийликге тенг этип. «Визни да кёрюгюз, мынга да къарагъыз». Аллай акъ, кужур адам келип къатларында сюелсе, жашла кеси кеслерин кыбултмай, эркелетмей, къызладан да аперимлик, махтау излемей не этерик этдиле.

— Сен бизгеми селешдинг? — деди бек тыкыр санлы жаш. Жазыкъ адамгъа эс бура билмеклик, анга жууап

кыайтаргъан адеплиликни, залимликни шартыды. Къызланы къатында ол иги шартны ачыкъ этгенни хатаси жокъду.

— Ожакъгъа кирип чыкъгъанча болур ючюн ненча кюн жатаса дейме? — Шабаз да бир къужур жанды: къызланы, ариу къызланы къатында эр кишини чекдюрмей соралмаймыды сорлугъун? Сукъланып, термилип, махтау салып къарар орнуна, ожакъ, къазан тюп деп.

— Кёп жатаргъа керекди. Бек кёп, ыразы болдунгму, шуёх? — деди тыкыр этли.

— Ишлерге уа къачан жетишесиз?..

— Сен кесинг а ишлеймисе?

— Ишлемеген адам боламыды?

— Ишле, харип, ишле. Мындан ары да хайт де. — Тыкыр санлы, аны нёгерлери да кюлдюле.

Кимге да къатылып не тюрлендирликди Шабаз? Аны бойнундан ёрге ким асады ишле, иги жылларынгы таулада оздур, къойла кют деп? Кишини кишиге дауу жокъду. Дауу этилген болса эди, бу къадар жамауат былаймы жатар эди, асыры ишсизден сылхырлагъа ушап.

— Хар неге да марда болургъа керекди, ол марданы уа ким излейди, — деди Шабаз, чурукъларыны бауларын къыса. Шабаз эки-юч айны таулада къойлагъа багъады, мал ёсдюреди, асламында ушакъ нёгерге таягъын тутуп, сен а аллай бир заманны эл тюрбюнде оздураса, деп айтхан киши жокъ эди. Сора бу къадар жамауатха жабышмагъан айып Шабазгъамы артыкъ жабышырыкъды? Къой кюте эсе, адамлагъа деп кютеди. Бир да аямай кют, андан не: кёплеге къойчума, малчыма деген сёзледен эсе, артистме, къуллукъчума, спортну устасыма деген сёзле хычыуун эшитиледиле. Элде, аулда жашайма деп киши махтанмайды, энди алай айтхандан эсе, сахарчыма деген тапды, даражалы кёрюнеди. Биле болмаз, эшта да, жамауат алыкъын кесине кереклини. Шабаз жашагъан заман инженерлени, зоотехниклени, мал дохтурланы, агрономланы заманыды. Аны бла онунчу классны бошагъанла, аман-иги окъугъан да болгъанды, энди барысы да агрономла, зоотехникле, сахарчыла. Шабаз къой кютгенли — тамам тогъуз жыл. Андан бери аны элинде кёп мал дохтур, зоотехник бир бирлерин алышындыргъандыла, Шабазгъа нёгер болургъа уа бир адам да келмеди. Не ары, не бери тепмеген Шабазды суу тюрбюнде къалгъан ташлай. Кимден аман окъурукъ эди, кишиден артха къалмай, спортчу, зоотехник, ёре къуллукъчу да болаллыкъ эди. Ыспас къайдан келирин билмеген, сылхыр Шабаз.

Жаш сахаргъа келе-келе тургъанды, алай ол жолгъа дери уа аны аллай сагъышла къыйнап элге къайтмагъан эди.

* * *

Алты адамгъа тийишли хант къанганы артында Шабаз кеси олтурады. Нёгерлери — эр бла къатын — сау къал демей окъуна кетгендиле. Ашы, ичгиси да тауусулгъанды, алай шапа тиширыу а келмейди, бир ненча кере чакъырды — Шабаз таба бурулуп къарамады. Жаш аны ючюн уллу жарсымады, кёлю къалмады. Жашау бек сейирди — къачан ийнакъ этерин бла эшек этерин билалмазса. Шабаз экисин да сынады. Къысха заманны ичинде бир къауум жыл мындан алгъа ол бери кирсе, къойчу жашмы, огъесе къууанч, насып юлюшлерими кирген суна болур эдиле адамла. Шапа тиширыула төгерегине басынып, къолдан къолгъа ётергеми къоя эдиле, эринин-бурунун жаларгъа хазыр. Бу уллу юйде аны эслемеген, анга сансыз къарагъанмы табылыр эди. Таныгъан, билген, туруп, салам бере, алай болмаса да, анданмындан, узакъ мюйюшледен, баш къагъа, шеждагъа бара.

«Кимди бу?» — деп соргъанланы эшитиучю эди Шабаз, хант къангаланы аралары бла ётюп бара.

Ол кезиуледе аны сураты газет бетлеринден хазна кетмегенди. Къойнунда къозусу бла, имбашында хыжысы бла тюшген суратлары, къазан кибики, уллубаш парийи бла, ат юсюнде да ол адамлагъа кёрюнюр ючюн къалмай эди. Урунууну Жигити болгъандан сора уа «Алтын Жулдуз» бла. Жыл кёзюне эки-юч кере келе эди бери Шабаз. Келсе уа — къызгъанчны, къырсны аллах юйюн къурутсун — къозуму тапмай эди ол мында ишлегенлени сыйлап, эркелетирге, ахчаданмы туугъан эди шапа тиширыулагъа ёзденлик этмезге. Кишиге жалынып неда кёзбаулукъгъа хорлатханладан туююл эди жаш алай чомарт. Къылыгъы-сыры алайды. Сора бери ашырып, биргесине олтуруучю къуллукъ къыйырында нёгерлери да бек жарата эдиле аны чомартлыгъын, хатчорлугъун. Хуржуннга узалмай, суйгенингча сыйланып, адамлагъа да кёрюнюр кетгенни не хатасы барды — отундан-огъунданмы къорайды, къорай эсе Шабаздан къорайды, — ол а мында жоймагъан ахчасын таулада башына урмаз. Алайды, къойчу, байрым ингирде хоншулагъа хычинле жибергенлей, тигими бла тепшеклени анда-мында олтургъан танышлагъа терк-терк ашырта эди. Кеси тигим этерге тийишли кёрюп, къуллукъ къыйы-

рында ишлеген нёгерлери айтып да. Шабазгъа тигим этдирирге бек ёч эдиле къуллукъчу нёгерлери — шуёхларына, бош танышларына, была бизге керекдиле, тутхучлары барды деген адамларына. Тигим жибертдирип, сора ол барлыкъ къанганы адамларын марап, къарамлары бла къарамларын тутаргъа кюрешип: «билмей къалма сынла ким намысларын-сыйларын кёргенин, жокълагъанын». Андагъыла — бери къарап, ышарып, мындагъыла — баш къагып, ёрге кётюрюлюп: «Кёрдюгюзмю, билдигизми, ма биз алайбыз».

Ол гитче хыйлалыкъланы эселеген жаш туююл эди Шабаз: «Иш этме сен бу шахарчыланы, хуржунларын-дан къара сом чыгъарып да кёрмезсе».

* * *

Хант къанганы артында Шабаз жангыз кеси олтурады. Ичгиге, ашха къызгъан жери жокъду. Мюйюшледе, анда-мында танышлары, бери ашырыргъа ёч болуучу шуёхлары, кеслерин сыйлатыргъа суююучю къуллукъ къыйырда ишлегенле да олтурадыла. Шабаз аланы желкелерин, жыякъларын, къулакъ артларын да кёреди.

Ёмюрде бирге туз гыржын татмагъанча, танымагъанча этип олтурадыла. Жаш да хатчорлугъун кьойгъанды, суююпмю кьояр эди мал ёсдюрмесе, жер сюрмесе. Жокъ эди энди аны кьозусу. Жокъ эди аны кьою да. Къуллукъ къыйырында ишлеген шахарчыладан бири болгъанды. Желкелерин, къулакъ артларын кёргюзтюп, къарамларын букъдуруп олтургъан танышлары, шуёхлары бла татлылыгъы уа къачан ёчюлдю, суууду — аны билген окъуна этмейди Шабаз. Кеси аллына, кюнден кюннге болуп къалгъан иш эди ол. Туз бла гыржынны сыйын унутханны не адамлыгъы барды деп сёлешиучю эдиле. Сёзле айтылдыла — унутулдула; шуёхла да бир бирлеринден эркиндиле — анга не дау? Алай шуёхлукъ, татлылыкъ бир заманда да болмай, кеслерин алдап тургъан эселе уа? Огъесе шуёхлукъ, тенгиз толкъунлай, келе-чачыла тургъан затмыды? Чачылгъан, жайылгъан толкъун жыйылып, ызына къайтмайды.

— Ашагъанынги хакъын телеймисе? — Шапа тиширыу Шабазны сагъышын бёлдю. — Санайыммы дейме?

Тиширыуну хыны сёлешгенине сейирсинип, жаш аны кёзюне къарады. «Бу да, канкураклай, тегерегиме къагъылыучу эди».

— Келтир энтда бир кесек.

— Жокъду.

— Къалай жокъду?

Тиширыу, бир жанына сансыз къарап, эснеди: «Башыбызны нечик безитесе сен бизни». — Къол аязы бла эс-негенин жапхан сылтау бла жууап къайтармады.

Кюн сайын бери келмей хазна къалмай эди Шабаз. Алай кѣп затха сокъуранып, жарсып кете эди.

II

Тана кибик, уллу къызыл парий иги кесек замандан бери терек тюбюнде жатады. Эмен терек ашхананы арт жанында ёседи. Таш жолгъа тюгел чыкъмай, андан узакъда да болмай. Ол эрттегилиди, асыры эрттегилиден ичин пура сыйырып, кѣп замандан бери сюеледи. Энди пуралыгъы да къалмагъанды. Сабий-субийленими хата-сы жетди, огъесе кеф адаммы безиреди — ким эсе да аны пурасын къабындырып кетгенди да, кечеден тангнга дери кюйюп тургъанды. Андан бери эменни ичи — къара ожакъ.

Уллубаш къызыл парий Шабазны ашханагъа ашырып келсе, хар заманда иесин ол терекни тюбюнде сакълайды. Ашханадан чыгъарын сакълап, сора экиси да бирге кетедиле. Парий анга юйренгенди, башха зауукъ-лугъу, иши жокъду. Шахарны битеу жерлеринден, орамларындан да бу тийрени бек сюеди ол. Энди уа суйгенден да озуп, кесини жерине окъуна санайды. Не десенг да, таш жолчукъну ары жанына ётюп, энишге къарасанг, кенг суу жагъа, эл да кѣрюнедиле. Бир-бирледе элден ол суу жагъагъа къойла эннгенлерин да кѣреди. Кѣп угъай, беш-алты. Сейир туююлмюдю уллу элден жагъагъа аллай аз мал келгени. Къурта ийнаналмай, къуйругъундан олтуруп, ашыкъмай, узакъгъа, жууукъгъа да, ары-бери да къарап, къой сюрююню, кеси кютюучю уллу сюрююню кѣп кере излегенди. Кѣзю жетип эслеялмайды ансы, болмай не амал. Беш-алты къой болгъан жерде сюрюю нек боллукъ туююлдю? Алай табалмагъанды. Энди тюнгулгенди. Тюнгулюп, анда-санда ол аз малны кѣргенине къууанады. Не десенг да, озгъан жашауун, зауукъ кюнлерин эсине тюшюре, термилте турадыла. Тау сыртлагъа, жайлыкълагъа, кѣкде булутлагъа, уллу къой сюрююге. Алагъа термиле сынсыгъандан сора энди не къалгъанды Къуртагъа?

Суу жагъада ол къойланы парий биринчи кере юч-тѣрт жыл мындан алгъа кѣрген эди. Шабаз бла тар таш жолчукъ бла ёрге бара тургъанлай. Ол заманда иеси бе-

ри, ёрге келип, дагыда архта нек к'айтып тург'анын К'урта билмей эди, экиси да к'ойларын тас этип, энди аланы излеп айланган суна эди. Тапмаг'анларына Шабаздан уялып, жарсып. Хомух болмаучу эди. К'уруда бир жол бла жюрюп излегенлерин жаратмай эди: таулада, тау к'оюнларында, дорбунлада, б'ерю, айыу ызла бла барып, жыйылап излерге керек эди. Былайлада уа не бек жыйылса да, маске ызладан сора жук' эшитмейди. Алай иеси тар таш жолчукдан таярг'а унамайды. К'урта Шабаздан узайырг'а базынмай, болса да, чаба-жорта кетди да, сора дуппурчукда к'уйруг'ундан ч'егюп тохтады. Ары, суу жаг'аг'а к'арап, к'азан кибик уллу башын энишгерак' бук'дуруп: к'ойла аны алг'а к'ерселе, к'ачарла деп к'орк'а эди ол. «К'ачмазлык' болупму айлангандыла, анча кюнню кеслерин тапдырмай?»

К'урта эки кере юрдю, асыры ёхтемленгенден атылып кетерге аздан к'алып, узая барг'ан Шабазны ызындан к'ууулду. Иесин жетип, аллында ч'екдю, дагыда т'езалмай, чабып, жар башындан энишге к'арады да, юрдо: «Майна, к'ермеймисе... Ангыламаймыса?» К'урта Шабазны бутларына чырмашып озду, сора аллын тыйып сынсыды: «К'ючен тапхан к'ойларыбызны к'оюп бараса, кел ызымдан, к'еп айландык' эсе да, энди таулаг'а, жайлык'лаг'а к'айтырча болдук'».

— Кет, безиреме, К'урта, — деди Шабаз.

Иесине айтханын этдиралмай, парий энишге сылжырап, к'ууулуп кетди: «Охо, мен тыйып турайым, ызымдан келе келирсе».

К'орк'утург'а бла юркютюрге суймей, т'егерек айланып чапханын да селейтип, юслерине алай чык'ды. К'урта к'уйруг'ундан олтуруп, к'ойлаг'а к'арап турду, алданганына жарсып: к'ойла Шабазны сюрююнден т'ойюл эдиле, к'айдан ажашып келгедиле ансы. Не тюрлю эсе да маллаг'а К'уртаны жаны ауруду: юзерге ёре ч'еп тапмаг'ан к'ойланы К'урта бир заманда да к'ермеген эди. Жер а жерми эди — к'ыйыры-чеги болмаг'ан, суу бойну бла энишге, ёрге к'арасанг да. Алай ол к'адар жерде к'ой отларг'а юзерча кырдык болмаг'аны парийни сейирсиндирип, жүрегин инжилтди. Кетерге керек эди. Кетип к'алалмады, жазык' к'ойланы к'езю к'ыйып. Отлауу эртте к'уруг'ан жерге ажашмай, сюрюуден айырылмай мал келирми эди? Энди бек игиси, ол К'уратны борчу эди, бу беш к'ойну к'ууалап, сюрюуге к'ошса. Алай сюрюу к'айда, к'алайда? Сюрюуну тапса, к'ууалап, анга к'ошхан ишмиди.

Къурта, арсарсыз, суу жагъа бла ёрге жортду, дагъы-да энишге. Ол жетмеген жер къалмады. Элни баш жанында сыртлагъа, тѣшлеге, аягъында ёзенлерине — не сюрюу, не отлау кѣрмеди. Парий телиди ансы, отлауу болмагъан элни сюрюую болмазын билмеймиди? Терлеп, арып-талып къайтды: къойла биягъы ташлагъа, зыгъыргъа тирелип тура эдиле. Къурта туураларында чѣгюп сынсыды, юрду: «Энди не мадар, мен не этейим сизге?» Тюз да ол кезиуде бир къымыжа киши таш артындан чыгъып, хахайы бла парийни юсюне айланды: «Ир-р-р! Ит ауруудан ёллюк!»

Къурта, не аз да ёхтемлигин эниш этмей, арлакъ кетип тохтады: «Бош къоркъаса, кѣкде булутла кибик уллу сюрюу кютген парийме мен». Алай къымыжа кишини абери ангылагъан халы жокъ эди: къычырып, къолуна тюшгенни сызып. Аны эшитген адам Къурта къозу урлагъан сунмазмы? Кетерге керекди, къымыжа киши жамауатны юсюне къаратхынчы.

Кетип бара, ызына дагъыда бир къарады: «Атанга налат, къой кютген алаймы кютеди?» Андан бери Къурта суу бойнуна энмегенди. Жар башында, дуппурда чѣгюп къараргъа уа бек сюеди. Кюн сайын. Къарай кетсе, мал кѣреди. Уллу сюрюуге юйреннген парий энди азын кѣргенине да шукур этеди.

Бусагъатда Къурта эрттегили эмен терекни тюбюнде жатып турады. Шабазны сакълагъандан эригип, жукълап къалгъанды. Шош-шош сынсый, тыкъсый. Аны сынсыгъанын эшитип, эки жашчыкъ келип, юсюне сюелдиле. Жанлары ауруп. Парий дагъыда сынсыды, сора боюн, бут шаугютлери терк-терк тепдиле, къарын териси ууакъ къалтырады, ал аякълары бла жер тырнады.

— Ёле турады, харип,— деп шыбырдадыла жашчыкъла.

Къурта уа тюш кѣре эди. Бийик тауланы, таула башында кенг жайлыкъланы кырдыгы белге жете, сериуюн аязда, булгъанып, шууулдай. Шабаз сюрюуюн бир къыйырында, парий а, асыры узайгъан къозулу къойланы къайтарыргъа керек эди да, артха къууулуп бара эди. Къалын кырдыкны башы бла секирип, жел этдирип, сызгъыртып.

— Ёле турады, харип,— дедиле жашчыкъла.

Къурта элгенип, аякъ юсюне болду. Тѣгерегине къарады: «Къайдадыла сюрюу, жайлыкъ, таула?» Сора биягъы, тюш кѣргенин ангылап, шургугъа хорлатды.

«Айымыды, энди неден да манга не», — дегенча, бия-

гъы эменни тубюнде жатды, уллу, ауур башын ал аякъларына салып.

Адамла ёрге, энишге оза турадыла. Хар замандача, Къурта аланы асламын таныгъан окъуна этеди. Танымай а, кюн сайын кёрюп турса. Адамла да парийге юйреннгедиле.

Иелери бла ёрге-энишге озгъан итле уа, Къурта ангылагъандан, къужурдула, эдегилеге ушамай. Былайтын ненча озсала, парийге анча къайырылып, юрмей озалмайдыла. Андан башха къайгъылары, жумушлары болмагъанча. Къурта уа сан этип, жангыз бирине да тишин кёргюзтмегенди. Асыры семизледен кючден жюрюгенлеге ол, къош парий, къалай тенг болур эди. Семирсе, къой семирсин, итге семизлик неге керекди. Была уа, баппушла кибик, жантая. Сюрююню ызындан бир кюн жортсала, жау гулмаклай, эрип къалмазламы? Быдырлыла. Эринчекден, ишсизден бола болурла алай.

Андан сора башха зат эсине келтирмей, сахарчы итлени шош, мудах къарамы бла ашырып, Къурта иги кесек жатды. Итлени анча тюрлюсю болады деп парий билмей эди. Бурма тюклюле, къыркъмабелле, ёшюнлеринде тегерек къанжаллары, жюгенлери бла. Сахарчыла, атлагъача, итлерине жюген, нохта салгъанлары сейирди. Ала да, кертда, кеслерин не суна болурла, омакъланып, къуйрукъларын къалач этип, кюн сайын ёрге озадыла. Къуртаны къатында бютюн бек махтанып, омакъланып. Итлени сюеме; суймейме деп билмей эди парий. Хата этмейдиле, хатасы жетмейди. Алай кёрюп болмагъанлары, къылыкъсызлыкълары бла парийни кюзутургъа кюрешгенлери да аз туююдюле. Бусагъатда аладан бири келе тургъанын Къурта эследи. Гумулжуклай, гитче къолан маске, макъакёзчюк. Анга жюген салып, ызындан жёбелеген алаша базыкъ иесине тыйдырмай. Къурта жатхан жерге жетгенлей, дыркъ деп тохтап къалды — иесини айтханын этмеди. Нек эсе да гумулжукга ушагъан къолан маске парийни кёрюп болмай эди. Аны ёсююне бла кючюне зарланмай эсе.

Маске тохтап, къуйругъун къалач этди, жалкъасын къайырды: «Юйсюз, иесиз, кет былайдан».

Къуртаны къоркъур мураты жокъ эди. Макъакёз а иесинден аперимлик алмай къалай кетер эди.

«Бу терек сени болур, андан сакълайса былайны. Ма терегинге... Къоркъмай өсенг, тийип кёрчю». — Маске барып, эмен терекге аягъын кётюрдю, ёрге иесине къарап. Сора, Къуртагъа артын буруп, аякълары бла жер къаз-

ды, топуракъны жухуна-жухуна сыздырып. Парий кымылдамады, кюзумады. «Къужурдула бу шахарчы итле, керексиз махтанчакъла».

Маске дагъыда башха хыйлалыкъла да этерик болур эди, алай асыры бек озаргъа иеси къоймады.

Макъакъз бла аны ызындан жёбелеген алаша, быдырлы кишичик узайыргъа, Къурта, эрттегили танышын кёрюп, сагъайды. Ариу ит эди ол, чычхан тюгюнлей, тюгю да кысха сыйдам, жау жагъылгъанлай жылтырап. Къурта анга Чычхантюк атагъан эди. Эртте, биринчи кёргенлей окъуна.

Чычхантюк тюгел парий тенгли болмаса да, уллу итди, мор-къара, къулакъларыны ичи бла жуху уа кыызгъылгъа тартып. Ол кесин билмеген ит туююл эди. Тенгсинип, башхалагъа бойнун буруп да къарамай эди, тап, къараса да, кеси кесине къууанып, сен да ит, мен да ит дер ючюн къарай эди. Муну уа, Къуртаны къаты бла сансыз озалмайды. Бютюнда иеси махтагъаны ачыу тийип.

— Къалай залимди, ариуду,— деп. Аллай сёзлени ангыларгъа эртте юйреннген эди ол. «Неси ариуду муну, несине сукъланады ием?» — Чычхантюк жолну ары жанында къуйругъундан чёкдю. Терекге жууукъ келирге суймеучюдю. Къурта да анга ыразы болду: «Махтанчакъды ансы, тели уа туююлдю. Къарамы да сабыр, эсли». — Парийни жюреги жумушады: «Аллай итле бошуна айланмаучудула. Иеси сюрююн тас этип, менлей, аны излей болур», — деп жаны ауруду.

— Не сюрюудю ол?

— Къой сюрюу, сени иенг къой кютмеймиди?

Чычхантюк ёрге, иесине къарап, кысха-кысха юрду: «Бу экибизни да хыликкя эте кёреме».

Алгъаракълада Чычхантюкню ёшюнюнде жылтырауукъ, тегерек къанжалчыкъладан экиси бар эди, энди уа — ючюсю. Къурта анга бир кесек сейирсинди, Шабаз да алагъа ушагъан бирни жылтыратып жюрютгени олсагъат эсине тюшдю. Аман болса, Шабаз аны тагъыпмы айланыр эди? Бу Чычхантюг'а ючюсюн окъуна жюрютеди. Айхай, Къурта аны ангылай эди — адамла бермеселе, багушда сюек тапханлай, жылтырауукъ къанжалланы кеси табып, ол ёшюнюне тагъалмазын. Къалай да болсун, былайда парий ангылаялмагъан бир иш бар эди. Къубултуп, ийнакълап адамла такъгъан эселе, не ахшылыгъы ючюн такъгъандыла? Тынч тургъандан семирп, сыйдам кёрюннгени ючюнмю, огъесе жигитлик-

ми этгенди? Къурта, сагъайып, къуйругъундан олтурду, ёшонюн керди: «Жатып турса, кесинден буюкъгъан сунар». Алай сундуругъа уа суймеди. Бютюнда семизлиги ючюн төгerek къанжалла тагъып, омакъланып айланган итге. Ёзге уа — сюрюу кютмеген, мал ызындан бармагъан, ыстауат сакъламагъан, бөрю къуумагъан ит, ёшонюн төгerek къанжалчыкъла бла жасарча, не жигитлик этерикди? Къурта уа, харип, къозу алып къачхан бөрюню ызындан жетип, азмы къайтаргъанды? Ажашып, сюрюуден айырылгъан къойланы табып, кёп кере ыстауатха сургени уа! Ыстауатны, сюрюуню къоюп, ол бир заманда ышыкъгъа кирмегенди, къошну босагъасына барып, адамла анда не этедиле, не ашайдыла деп къарамагъанды. Нёгерине ышанмагъанын Шабаз парийге ышанып тургъанды. Алай Къуртаны бойнуна жылтырауукъ къанжал (къанжалмыды, неди) такъгъан угъай, киши ариу сёз окъуна айтмагъанды. Ариу сёз, саугъа излеп умутчу да болмагъанды, нек болургъа керек эди башына жетген жумушну этгенликге? Жумуш этерге, ыстауат, мал сакъларгъа деп борч барды, тынч туруп семирирге деп борч жокъду. Ёзгени билмей эсе да, Къурта аны биледи. Адамла къужурдула. Мулжарда, мешхутха жатып, къош сакълагъан парийни сайламай, кече-кюн да тюгюн жалап, сыйдамлап тургъан, андан сора абериге жарамагъаны бла ёхтемленнген итни къубулта эдиле. Къурта ёпкелеп, кимден ёпкелегенин билмей, жатып къалды. Махтаугъа тийишли болмай, керексиз омакъланып, махтанып айланган Чычхантиюкге къараргъа окъуна суймеди: «Къужурдула бу шахарчы итле».

* * *

Шабаз ашханадан бир къабар зат чыгъармай къоймай эди. Алай бу жол иеси берген тауукъ бутха Къурта къатылмады. Ийисгеп, сора къойчуну кёзюне буюгъуп къарады: «Сюрюуню табалмагъан парийге аш тийишли туйюлдю». Энди уа излеген окъуна этмейди. Къайда излесин? Шабаз таулагъа бармайды. Къурта уа аны къоюп кеталмайды, ол кетгенлей, сюрюу табылып къалса, иесине ким болушур? Ансы артха жол танымагъандан турмайды. Шабаз аны бери, шахаргъа, келтирген жолну унутурча сокъурму эди? Сора сууну ары жанына ёткюп, сыртланы юсю бла тюзюнлей уруп кетсе, эллерине келип къаллыкъ суна эди парий. Не боллукъ эди ол ары бир жортуп къайтханлыкъгъа? Ажашхан къой сюрюу къошха келип къалгъан эсе да ким биледи?

— Тырман этип нек къарайса, шуёхум? — деди Шабаз, Къуртаны башын сылай. Кефми сунаса?..

Гюнях керекмейди, ашханада кёп олтургъанлыкъ-гъа, иесин сюрюшюп кёрмегенди парий.

Алай хар заманда Шабаздан ол жаратмагъан бир тюрлю ийис ура эди. Ашханадан чыкыгъанланы ары-бери сюрюшдюрген ийис. Аллай адамла кылыкъсызлыкъ этип, кеслерин тап жюрютмегенлерин Къурта азмы кёреди? Алагъа ушап чыгъар деп кьоркыгъандан аркъа жиклери титиреп, кюн сайын Шабазны алай сакълай эди. Жаратмай эди парий иесинден ургъан ийисни. Алгъын Шабазны кьоллары кырдык, бичен ийис эте эдиле. Гюл, сют ийис. Къуртаны ол зауукъ кюнлери къачан къайтырла?

* * *

Батаргъа жууукълашып, кюн таулагъа хаух кьон-нганды. Анда, сууну ары жанында, элни терезелерин, мында терек чукуйланы, мыдыхлай, кызартып. Иш бошалгъан кезиу болур эди, терек бахчаны тар, кенг жолларында да адамла аслам кёрюне башладыла. Ингирлик хауада къанатлыланы жырлары шарт эшитилип, тийрени толтурдула. Быллай ингирде бери келип солугъан, сагъышланып шош олтургъан кычыуунду. Алай Шабазны жюрегинде тынчлыкъ жокъду, жюрек тынчлыгъы бла хошлугъу болмагъан адам — сокъур, сокъургъа уа нюр кёрюнмез. Кёп айланган жаш бюгюн жилимаса да, тамбла жилир дейдиле. Шабаз а не зат тындырды? Жаммаутха, кыралына? Ол ишлемейме деп айталлыкъ туююл эди, нёгерлери этгенни этеди, алай этгенинги халкыгъа магъанасы бармыды — иш андады. Юч-тёрт жылны ичинде ол тамамлагъан жумуш тамамланмай къалса, кыралны бир заты да не кьорарыкъ, не кем къаллыкъ туююл эди.

— Кел, биягъы жолубуз бла барайыкъ, — деди Шабаз. — Адамланы кёзлерине урунурча махтаныр затыбыз жокъду.

Хар заманда иеси алай айтыучусуна Къурта юйренгенди. Тап, жукъ айтмаса да, парий барыр жолларын биле эди да, Шабазны аллында тебиреп къалды. Келе келип, жампик шинтикни къатында тохтады. Жампик эсе да, кесини шинтигиди. Алаша каштан терекни туюбюнде чёгюп, Шабаз хуржунундан гитче сюекчигин къачан чыгъарады деп сакълады. Аны чыгъарып, ёрге ата, Къурта бла хапар айтмай, кенгешмей, Шабаз бир заманда да кетмегенди, бюгюн а артыкъмыды? Иесини ол оюнун парий бек жаратады. Не тюрлю эсе да, сюекчикни

хар ёрге атханы сайын Къурта кесини атын эшитеди. Жумушакъ ауаз бла айтылгъан атын.

Къурта кёп затны ангылагъан, адамланы айтханларына да терк тюшюнген итди. Алай сюекчикни ёрге терктерк атып, ол жерге тюшгени сайын а тюрлю-тюрлю малланы нек сагъынганларыны юсюнден терен хыйсап эталмайды. Ат, ёгюз, ийнек, эшек деп. Къурта бла энди ойнагъанлыкъгъа, алгъын, таулада тургъан заманларында, Шабаз ол оюнну адамла бла ойнаучу эди. Келген-кетген къонакълары бла, башха хоншу къошладан сюрюучюле бла. Зауукъ оюн болур эди ансы, сюекчик ёрге атылып жерге тюшерге, адамла бир бирлерин ёгюзге, атха, ийнекге ушатып, сора чам этип, нек кюллюк эдиле? Алай анда-мында, ол терк-терк сагъынылгъан маллагъа «бий» деген сёз да къошула эди. Къурта эслегеннге, ангылагъаннга кёре, сюекчикни атып ойнагъан сюрюучюле сабийле кибик эдиле, эшекге, ийнекге ушаргъа суймей, ыразы болмай, барысы да «бий» деген сёзге термиле эдиле. Ол сёз а сюекчик жаланда хонку тохтаса, сюелсе айтылгъанын Къурта эртте, кючюк заманында окъуна, эслегенди. Алай адамла не бек кюрешселе да, сюекчик, айтханларын этип, алчи тохтаргъа унамай эди. Къадалып, кёп ата кетселе, алчиге бир сюелип неда чыртда сюелмей къалады. Сюрюучюле ол гитче сюекчикге, Къурта аны чайнамай окъуна жуталлыкъды, айтханларын этдирирге нек термилгенлерин, этдиралсала уа, алай къууанчлы, насыплы болуп нек ёхтемленгенлерин билалмагъанды. Огъесе ол гитче сюекчикни кючюмю уллуду: «Сен бийсе!» — деп кёргюзтсе, сюрюучюле муратларына жетгенми суна болурла? Не тюрлю эсе да, Шабаз хуржунунда жюрютген сюекчикни, адамла анга ашыкъ дейдиле, — Къурта суймейди: баш бармакъдан уллу болмай, ол окъуна алчиге сюелирге унамай, сюрюучюлени къыйнагъан этеди. Къурта таныгъан адамла иги адамладыла, ийнекге, эшекге да ушамагъан. Ашыгъ'а аланы къуру ийнекге, ёгюзге, эшекге ушата эди! Кече, кюн демей, сюрюуге бакъгъан, къышда, жайда да мал ёсдюрген адам «бий» болургъа ыразы эсе, ашыкъ, гитче багушлада атыла айланган сюекчик, нек зарланады? Ол сейир туюолмюдю?

Шабазны ашыгъы, минг жылланы суу тюбюнде тургъан ташчыкълай, сыйдамды. Алгъын аны атасы жюрютгенди. Ол ненча жыл айландырды хуржунунда! Шабазны къолуна тюшгенли да болады бир талай жыл. Атасы айтхан керти эсе, урушха дери таулагъа келиучю ёре къуллукъчуланы окъуна кёрген ашыкъды ол. Ша-

базны атасы Герий алай келген кзуллукучуга бир жол ашык атып, экинчи кюн кесин шахарга чакыртдырып, сюдлюк болургга аздан кбалганды, деп айта эдиле. Ким биледи? Жамауат жыйылган жерде ашауунг, жашауунг «эшек кирик» десе, кбайсы кзуллукучу да тезмес. Шабаз эслегенге керге, алай айтханнга эндиги ере кзуллукучула да ыразы болмайдыла. Уллу кзуллукучулага уа ким ашык атарык эди? Атхан эсе да, башхасын атханды. Ол Шабазны гитче хыйлалыкчыгы эди, кесинден сора киши билмеген.

— Кзурта не кирикди? — деди жаш, баш бармагындан ашыкны чартлата. — Егюз кирик.

Кзурта жерге бауурланып, ашыкга сак кварады.

— Ашауу не кирик?

— Егюз кирик.

Ашыкны етюрюк айтханы парийге ачуу тийди: егюзге не заты ушаса да, ашаганы ушарга керек туюул эди, сюекчик кергюзтгенге керге, ол асыры кеп ашайды. Ашха жетгенде, берю кирик, ишге жетгенде, елю кирик, деучюдюле аллайга сюрюучюле. Тийишлими эди сора Кзурта ол бедиге? Бусагатда ишсиз тура эсе уа, Шабазны хатасындан турады.

— Кзуртаны турушу не кирик? — деди Шабаз, ашыкны ючюнчу керге ата. — Егюз кирик.

Парий сынсып, эшитилер-эшитилмес хырылдап, ашыкны ал аягы бла жапды.

— Шуехум, егюз кирик дегенликге уа бош кюзуйса. Кесиме атайым энди, — деди жаш.

— Шабазны кылыгы не кирик?

— Эшек кирик.

— Ашауу-жашауу не кирик?

— Эшек кирик.

— Жуклауу не кирик?

— Эшек кирик.

Кзурта да, Шабаз да шошайдыла. Иесин юч керге эшек этген ашык асыры озмаймы эди? Аны кбабып, эзип, тюкюрюп квойгандан игиси жок эди, алай парий Шабаздан кворкду. Бир керге эшекге ким да ушарга боллукду. Кзурта аны керге, юч керге ушаганы уа бошдан туюулдю. Кеси егюз болуп, иеси анча сайын эшекге чыкганын Кзурта чыртда жаратмады, жарсыды. Эшек болганынгы мен эндиге дери калай билмегенме дегенча, парий Шабазны керюне мудах кварады: «Кертими ди сени эшек болганын? Болган эсенг, нек, не хыйсапдан, ким этип кетди сени эшек? Бу сюекчикми? Аны ол зат кволундан калай келеди?»

Оюн оюн эди, анга магъана берип, ким башын аурутады? Алай нек эсе да Шабазны да тамагъы къургъакъсыды, ырысларыгъы келип, ашыкъгъа къарап бираз мычыды. Солууун окъуна тыйып. Солуса, кертда да, ашыкъ, ачыуланып, ётген-сётген жамауатха Шабазны юсюнден хапар айтырыкъча, ол эшек болуп, окъуп башларыкъча.

— Кёлмю кенгдиресе? — деди ахырында жаш парийге, эс табып. — Тохта сора бир. — Шабаз ашыкъны алып, хуржунуна узалды. Алай узалыр-узалмаз, артха чыгъарды да, жангыдан атды:

— Шабаз ким кибикди? — Ашыкъ хонку турду:

— Бий кибик.

— Шабазны ашауу не кибикди?

— Бий кибик.

— Турушу уа?

— Бий кибик.

Ашыкъ юч кере да хонку туруп, Шабазны бий этгенине Къурта, нек эсе да, ышанмады, жаш кеси да къууанмады. Бир бири ызындан иесин юч кере эшекге чыгъарып, энди уа сен бийсе деп тохтагъан сюек хурттакчыкъгъа не айтыргъа боллукъ эди? Шабаз къолу бла хуржунуна узалгъан кезиуге не зат тюрленди? Къылыгъымы, ашауу-жашаууму? Бар эди былайда бир хыйлалыкъ, харамлыкъ. Алай ол хыйлалыкъ бла харамлыкъ кимге керекди. Адамлагъамы огъесе парийни алдаргъамы? Адамла да бир бирлерин алдайдыла, сыртландырадыла деп Къуртаны эсине келмеди. Болсада, ашыкъ ётюрюк айтханлыкъгъа, адамланы ол нек терслейди? Сюрючюлени кюлдюрюп, къууандыргъан, бир бирлерине чамландыргъан ашыкъ эсе, хыйлалыкъ да андан чыкъмаймыды?

Къурта, жангыдан бауурланып, уллу башын ал аякъларына салып, ашыкъгъа сагъайып къарады: ол да, секирирге хазыр макъа балачыкълай, сагъайып, хонку туруп тура эди. «Бу гитче сюекчикни ичине, адамланы терилтирча, уллу хыйлалыкъ къалай сыйынады?» — дегенча, Къурта аягъы бла «макъачыкъгъа» шош къатылды. «Макъачыкъ» — не сейир, бирси ашыкълача, аууп кетмеди, эки жанына чайкъалып, сора хонку болуп къалды: «Тийме, тийсенг, секирип кетерикме».

Алай сейирликни Къурта бир заманда да кёрмегенди, ашыкъ аууп, «ёгюз», «ийнек», «эшек» дерге унамай эди. Огъесе ётюрюк айтыргъа бла текоталыкъ этерге юренип къалгъан кётлек ашыкъмыды? Алай эсе, ол жарлыды, намысы, насыбы къалмагъан. Къуртаны анга жаны ауруду: «Бирле юйретмеген эселе, керти сёзлени

унутуп къалай кьойгъанды ол?» «Керти сёзлени унутур-
гъа жараймыды, айтчы манга?» — дегенча, парий шиш
туруп тургъан ашыкъны, ийисгеп кёрдю, сора биягъы ал
аягъы бла шош узалып, аудурду. Аудургъанлыкъгъа,
ол чончайып къаллыкъ эди да, жибермей, тырнакъ
къыйыры бла басып турду. Биягъында керти айтхан
ашыкъмыды, тьойюлмюдю деп ишекли болуп къарай
эди Къурта. Алай олду, тьойюлдю деп да айталмады.
Жаланда сыртында, ёгюз жанында, ийне кёзюнлей, гит-
че къара сепкилчикни эсledi. Анга бираз сагъайды, бол-
сада алгъын аллай зат эсlegenме, эслемегенме деп билал-
мады. Парий бир тюрлю хыйсап этгинчи, Шабаз ашы-
гъып, сюекчикни хуржунуна салды: аны гитче
хыйлалыкъчыгъын тилсиз жаныуар окъуна сезерин ол
суймейди. Бир жашырын хыйлачыгъы болмагъан адам-
ны уа сен тапха эдинг.

* * *

Экиси да тар жолчукъ бла энишге тебиредиле. Парий
иесини аллында, башын кётюрмей, — кесине, Шабазгъа
да бюсюрмей. Жыяу жолчукъну эки жанында ёсген
кырдык бийик эди, алыкъын малтанмагъан. Къурта аны
шатык ийисин сезип келеди. Жаш а гитчелигинде ашыкъ
оюннга закий болуучусун эсине тюшюрюп, сабийлигини
жашил гюлмендисине жангыдан бёленип, эртте заманда-
ча, ашыкъларын аллына тёгюп, санай. Къалай кёп эди-
ле аны ашыкълары, бир къапчыкъ бла эки ёгюз
къууукъну тыкъ-тыкъма толтуруп. Къызылла, сары-
ла, жап-жашилле, кём-кёкле. Тайла кибик, ариу-
ла. Асламы, ташдан жонулгъанлай, ауур. Элде
кишини да жокъ эди аллай ауур ашыкълары.
Хар бири — сака орунуна жюрютюрча. Къайсы-
сын алып атса да, жашчыкъланы ашыкъларын чачдыр-
тып, бияры чартлатып, къытып, ашыкъларын сибирип,
Шабаз жарсытмагъан элде ким болур эди?

— Сен харам этесе, биз кьоргъашин къуулгъан са-
ка бла атмайбыз. — Хар заманда алай айтып даулаучу
жашчыкъны аты Мурай эди.

— Харам кесингсе, кёзлеринг чартламагъан эселе,
кёрмеймисе, ма! — Шабазны къол аязында сакагъа къа-
рап, анга кьоргъашин къуулгъанды деп ишекли окъуна
болмай, жашчыкъла аз уялмагъандыла. Саканы сыр-
тында гитче сепкилчикни уа эслемей эдиле, тап, эслесе-
ле да, аны киши, сан этип, къарыулап кюрешмегенди.

Бу сакагъа жарарыкъды деген ашыкъларына жаш-
чыкъла барысы да къуя эдиле кьоргъашин. Ол оюнду,

төреді. Алай ишни эбине хар ким бирча тюзелмейди. Элли жашчыкъланы Шабаздан жютюреклери да болур эди, ким биледи, ашыкълагъа уа кьоргъашинни аныча уста, тынгылы бири да къуялмагъанды. Къуйсала, асламында ийнек жанында чунгуруна къуя эдиле неда тонкусундан тешип, экинчи алчи жанына ётдюрюп. Алай къалайындан къуйсала да, кьоргъашин къошулгъан ашыкълары кёрюнюп, къарагъан кёзге белгили болуп тура эдиле: жашчыкъла ма ол ишни чыпсыз эталмагъандыла, этерге да кюрешмегендиле. Шабаз а нёгерлерин хорларгъа, къытаргъа бек сую эди. Оюнда кьоргъашин къуюлгъан бла къуюлмагъан ашыкъ тенг туююлдо, аны билмеген ким бар эди жашчыкъладан, жаланда бир бирлерин алдаргъа тюзелмегендиле. Шабаз да нёгерлерими алдап, хата, кырты этейим демегенди. Ашыкъ оюн неди — ким мадарлы эсе да, ол — аны. Айыплыкъ — жокъ.

Шабаз ашыкъны хар ким тешген жанындан тешмегенди: тонкугъа жууукъ ёгюз жанындан тешгенди — алайы къараракъды. Бизни бурну бла, азчыкъ. Андан ары уа чирги ийнени къыздырып, ашыкъны ичин кюйдюре, дорбун этип. Айхай, ол къыйынды, мурккулуду. Алай Шабаз бу иште эриге, тала билмегенди. Суюгенича тынгылы этгинчи, эрттенден ингирге дери жеринден тепмегенди. Нёгерлеринден жашыртын къадалып жубанганы жашха къалай эсе да бир тюрлю зауукълукъ бере эди. Жубанч неди — артда къыйынынг къайтса. Шабаз да керексиз жубандым деп сокъуранмагъанды: аманмыды, нёгерлерингден жютюге, эслиге саналсанг? Жумушха неда школгъа бара, къызчыкъла ызындан къарай: «Мы буду бек марауукъ», — деселе. Таматала окууна айта эдиле.

Кьоргъашинни тенг къуймасанг, ашыкъ бир жанына чонкбайып, баймакъ болуп къаллыгъын ангылагъан къыйын туююл эди. Аны сагъышын да этгенди Шабаз. Этмесе уа? Суюген жанына кьоргъашинни оздуруп, сен айтхандан чыкъмазча этсенг а ашыкъны! Хазнамыды, кёмпю керекди — къара чибинни башы тенгли кьоргъашинни эритип къуйсанг — тамамды. Киши да кёрмей. Анга да тюзелген эди жашчыкъ.

Бир жол ол атасы Герий бла къошха келди. Къый къыркъгъанлагъа болушургъа, ууакъ жумушларына къараргъа. Бир жол десек да, Шабаз бери жюрюмеучюледен туююл эди. Онеки-онючжыллыкъ жашчыкъ, Герийден кёргенин эте, юйрене, малланы сырларын атасындан кем билмегенди. Аны бла тенг жашчыкъ Мурай да ал-

лай эди. Экисини аталары бир кьошда ишлегендиле. Алай, не сейир эсе да, Шабазны жюреги Мурайгъа илешмегенди. Бирге окъуп, жукълап, чабып айланганлыкъгъа, илешмей эди. Ол кюн а Шабаз Мурайгъа биринчи кере кёл кенгдиргенин энтда унутмагъанды.

Къой къыркъгъанла, ашап-ичип бошاپ, ашыкъ ата эдиле. Мал союлгъан жерде жаууруннга къарагъан бла ашыкъ атхан тѳреди. Оюннга къарап, Шабаз иги кесек сюелди, къатышыргъа адыргъы этип, къалай къатышыргъа уа билмей. Олтургъанланы асламы ийнекге, ёгюзге чыгъа эдиле. Колхозну председатели уа — эшекге. Эки кере да.

— Солтанны къылыгъы не кибик?

— Эшек кибик, — деп къычырдыла адамла анданмындан, кюлюп, къууанып.

— Солтанны турушу не кибик?

— Эшек кибик.

Эллиле къуллукъчуну аямадыла, оюнда — не аяу, не бет этиу барды? Председатель кеси да алагъа кьошулуп, кюлюп, безиреп турду. Алай ёз башына бирсилеча кёлю бла кюлмегенин, ашыкъ аны эшекге чыгъаргъаны сайын бети аз-маз тюрленнгенин жашчыкъ эследи. Оюн оюн болгъанлыкъгъа, адамны жюреги чимдиле кѳреме.

— Сиз ашыкъ ата билмейсиз! — деди Шабаз, кьолун кѳнчек хуржунундан чыгъармай.

Ойнагъанла кюлгенлерин, чамларын тыйып, анга къарадыла.

— Охо, сен ат сора, — деди Герий, жашы таматалагъа сѳз чалындыргъанын жаратмай, уялып.

Хуржунундан чыгъарып, Шабаз ёз ашыгъын атды.

— Солтанны къылыгъы не кибик? — Ашыкъ тонку турду.

Олтургъанла шошайып, бир бирге къарашдыла, не айтыргъа билмедиле. — Тонкугъа ашыкъ бек аз турады. Сора аны алай тургъаны нени кѳргюзтеди, таланнган? — Эллиле сагъышлы эдиле.

— Тейри, бир бек аламат, баш адамгъа болмаса, ашыкъ алай не хазна турсун, — деди Мурайны атасы Ёзюр.

— Керти айтаса, хандан, бийден да башды, уллуду.

— Сора не затды ол, ийи?

— Патчах тьююлмюдю?

— Къой-къой, патчах деп жокъду, бийлени бийиди, — деди Герий.

— Охо, болсун, бий дейик, атчы энтда да.

— Солтанны жашауу-ашауу не кибик?

— Бий кибик.

— Солтанны акъылы не кибик?

— Бийни кибик.

Шабаз оюнну андан ары бардырмады. Тамам эди.

— Оллахий деп айтама, Герий, жашчыгынгы кьоллары алтындыла, — деди председатель, Шабазгъа жүрек ыразылыгъын жашырмай.

— Тейри, ашыкъгъа керти, какъ затны айтдыра уа билди, — деп кезбау этди къайсы эсе да.

— Ашыкъны ичинде кьоргъашин барды, сора уа! — Аны айтхан Мурай эди. Аперимлик излемей айтмагъан эди ол да алай.

— Не кьоргъашинди ол?

— Сени да болсун.

— Жашым, кертими айтады Мурай, ийи?

Шабаз угъай, хау деп да кюрешмеди. Хуржунуна узалып, эки ашыгъындан бирин Мурайгъа берди: атып кёрскон.

Жашчыкъ арысы-бериси болмай, тобукъланды.

— Солтанны кылыгы не кибикди?

— Эшек кибикди.

Адамла харх этип кюлдюле. Мурай абызырады, болсада къачып кетмеди.

— Солтанны турушу не кибик?

— Эшек кибик.

Эллиле алгъындан да бек кюлдюле. Солтаннга угъай, Мурайгъа кюле эдиле.

— Шабазгъа уа бош эришесе, харип.

Ёжюр жашына чычкынны кётюрюп, кет былайдан, итден туугъан, деп кычырды.

III

Шабаз сахарны шам жанында жашайды. Жангыз отоуу барды. Жети жыл мындан алгъа бергендиле. Ол заманда кьойчу эди. Кьойчугъа, малчыгъа саналып, сюрюню къатында айдан, жылдан бир кёрюннген кезиюу. Таулагъа ёрлеп, кьошха жетерге ызындан машина жибере эдиле, сени районнга неда сахаргъа чакъырадыла, деп. Кьойчуну кьолунда таякъ, хыжы болургъа керекди. Шабазгъа уа энди кьуруда къагъыт тутдура эдиле, анда-мында окъурукъ къагъытын. Ёмюрде эсине келмезлик сёзлери бла кьолунда — къагъыты, ёшюнюнде — «Алтын Жулузду». Шабаз энди аллай кьойчу эди. Шахарда кьонакъ юйден чыгъаргъа хазна онгу болмагъан сюрюучюге, Урунууну Жигитине, юй тийишли туюлюмю эди? Шабазны шахарда энчи отоуу болмагъанын

билгенде, обкомну секретары кьуллукъчуларына бек чамланган эди. «Эки кюнден оздурмай юй табыгъыз», — деп, Шабазны машинагъа олтуртуп, сахарны ол жанына, бу жанына да элтдиле: «Бу юйню жаратамыса?» — «Угъай». «Муну уа?» — «Угъай. Терек бахчадан чыкьгъан жерде ишленген юйню хатасы жокьду», — деп сёз чалындырды Шабаз. Кьойчуну айтханына кьуллукъчу онгсунмады — юй юлешинип эди, алай не этерик эди? Андан бери мында жашайды. Юй берген заманларында Шабаз элли эди, малчы. Шахарда жашагъанлы уа беш жыл озду. Энди эркинирек отоула керек эдиле — юйюрюн кёчюрюрча деп сагъышланды жаш. Къатыны бла тёрт сабийи Сыртлы элдедиле. Юйюрюн шахаргъа кёчюреди да — не этсин, кёчюрмейди да — къалай турсун? Тёрт адамны жерден, тауладан, кырдыкдан айырып, шахаргъа жюк этип кьойса, айып болмазмы? Алай айтып жарсыса Шабаз, кьуллукъчу нёгерлери аны хыликгя этедиле, жамауат жюрюген орамны жангыз адам тюзетмейди, деп. Сейир эди ол кюн сайын эт, жау ашاپ, сют ичип турургъа суйген кьуллукъчула чыртда сагъышланмай сёлешгенлери. Обкомну секретары окъуна уллу жыйылыулары биринде жыйырма жылгъа шахарда жашагъанлары саны юч кере кёп болгъанды деп махтанганды.

Шабазны отоуу гитче тёрткюдю. Ким биледи, тизгини жыйылмагъандан кёрюне эсе да алай. Жангыз ундургъуна тиширыу кьолу кёпден бери тиймегени билинип турады. Сыйпалмагъан отоу тюп, анда-мында къагъыт журунла, аякь кийимлери. Стол юсюнде жарты ичилген сыра шеша, угу-жугу газетле, къара телефон. Шабаз кимге эсе да сёлеширге умут этди — сёлешмеди, эринди. Жатаргъа эрттеди, жатмасанг да, не иш тындырлыкьса — ол бир зат тындыра да билмейди, ол жаланда уста, алапат кьойчу эди. Таулада, сыртлада хар чёпню, хансны атын билген, къайсы кьозусу къачан туугъанын унутмагъан Шабаз беш жыл мындан алгъа университетни да бошагъанды. Бош, ёретинлей, къыйналмай, терлемей. Ол бусагъатда зоотехникге саналады, алай билгинден кёп билалмагъанды. Шабаз уста кьойчу эди.

Жаш, туруп, телевизорну кьурду, сора аякъларын шинтик юсюнде узатып олтурду. Бу затны кёреме да, муну ангылайма дерча болмады. Эси, акъылы башхагъа кетди.

* * *

Сыртлы элден ёрге озгъан адам бек алгъа акъ къа-

лаланы кёреді. Ала Черекни эки жанында да кёпдюле. Бийikle. Деменгили ташла кьатыш сюеледиле. Бир бирлери тик тау кьабыргьагьа дери келин, сора алгьа-артха барыргьа да арсарлы болуп, кьабыргьагьа кьысылып тохтагьандыла. Ёрге ёрлерге жаланда бири базыннганды. Тюбюнден кьарагьаннга ол, бёрк агьачлай, алаша кёрюнеди. Бу суу ауузда уа андан бийик кьала не хазна табылсын. Былайладан анга элтген кьысха жол барды деп, киши айталлыкь тьойюл эди. Сора ол кьала анда нек ишленнгенди? Тёгерек айланьп, айланч-майланч жолла бла барыргьа уа асыры узакьды. Тюбюнден ёрге анга кьарап, Шабаз кёп кере сагьыш этгенди. Ата-сы Герий айтханнга кёре, былайда тик кьабыргьаны юсю бла таш атлауучла болгьандыла.

Минг атлаууч болса да, адам чыгьаллыкь жер тьойюлдю деп ийнаннганды Шабаз.

— Жабо бий чыкьгьан да этип, кьаланы башындан жайлыкьларына, сьорючюлери малларын кьалайда кьютгенлерине кьарап болгьанды.

— Биреу чыкьгьан жер бла, тейри, биз да чыгьарбыз. — Шабаз таш кьабыргьада тапкаланы олсагьат табып кьоймагьан эди. Ненча жыл адам аягьы басмай тургьан болур эди, зыгьыр, кьум, заман тапкалагьа этерлерин этип. Алай атасыны айтханын унутуп, кьол силдеп кьоймагьанды. Бар эсе бир ыз, белги деп, гурушха болгьан жерин кьармай, тазалай кьорешгенде, керти окьуна жерден эки кьарыш кётюрюлген тапка тапхан эди. Бири табылса, кьалгьанла ишмиди, эринмесенг? Шабаз а эринмегенди.

Барысы да жыйырма бла төрт атлаууч — сьйдама жонулгьан ташла. Алай басхыч асыры тик эди, Жабо бий жюрюген эсе да, бир тьянчагьы, кьол тутарча кьошагьы болмай жюрюмегенди. Айтханына киши кьулакь салмагьанда, Шабаз «таш басхычха темир билекликлени» кеси жарашдырып, былайтын ёрге жюрюп да кеси башлагьанды. Андан сора уа нёгерлери, бу тийре-леге айланьгучу эллиле да юйреннгендиле. Энди «басхычха» киши сейирсинмейди, жюз жылланы мындан алгьа кьуллакь этген тапкалагьа. Жолун кьысхартыргьа сьойген былайтын, унамагьан а неда ат юсюндеги узакь жол бла жюрюйдю.

Тик кьабыргьаны эрининден акь кьалагьа хайт деген таш атып жертдирликди. Алай ол эки араны кырдыгы тауушлукьду. Не узун адамны да белине жетерча, бийик, ат чырмашырча, кьалын. Кьушлукьгьа дери былайны сериуюн аяз ийнакьлайды, андан ары уа кьу-

лакъланы сасытхан, сангырау этген шошлукъ, жылы бал ийис.

Хансы татымлыдан бла гюлю кѣпден болур, мында бал чибинле, гебенекле, жаз башында жаугъан жаба-лакълай, къуушуп, басынып учадыла. Шабаз эшитгеннге кѣре, алгъын былайы таулуланы бек скойген жерлери болгъанды. Бюгюн да жер жерлейди, кырдыгы шатык, ишлегеннге жюзле бла гебенле къалатдырлыкъды. Алай энди таулу кишиле, жашла былайны биченине артыкъ сукъланганча кѣрюнмейдиле, ёгюз, ат арбала бла ташыргъа асыры узакъды. Машина уа къайры ёрлесин. Сабийлигинде Шабаз ахлуларына къонакъгъа келиучю эл а жокъду. Ол акъ къаладан арлакъчыкъда болуучю эди. Хапаргъа кѣре, былайда жангы мекамла салынганда, къала жюз жылланы ашыргъан эди. Андан алыкъын таш окъуна къопмагъанды, элден къалгъаны уа — обала. Бичен чала барып, Шабаз сабан агъачла, сенек сыныкъла, жугар-мугар таба тургъанды. Ол къысха заманнга сау эл думп болгъаны бек сейирди. Жер а — жермиди!

Былайдан неда къалагъа минип, къарагъаннга къыйыры-чеги болмагъанча алай уллу жашил дуния ачылады. Тюз къала тюрюнден башлап, жашил дуния энишге тигелейди — суу ызгъа дери. Бусагъатда суу ыз кѣрюнмейди, кырдык жабып, ёзен этгенди. Андан ары биягъы жашил бетле, тѣшле, бири бошалыргъа экинчиси башланып. Анда, бек узакъда уа акъбаш таула, таракъ-таракъ болуп, кѣкге тирелип. Ханс баш къусхан заманлада аргъы, берги тѣшледе, сыртлада да шарх-шархла, ёртенлеча, къызарып, шош чайкъаладыла. Кѣз илинген, тутхан къадар. Ёзенде уа кѣк гюлле, эмизикле чагъадыла. Аяз къагъып сюзюлтсе, тас, гунч болуп кетген тау суу саркъып келген сунар кенгден къарагъан. Эски юй орунланы тийрелеринде бап-бапла ёседиле. Ол заманда — кырдыкмы шууулдайды, сары бап-бапламы къалтырайдыла тозурап, огъесе сары дарий, лаудан тѣгюлюп, жайылыпмы шууулдай болур былайлада. Зыка, оразык ийис, бал, гюл ийисге къошулуп, Шабазны аз кюнлеринми кеф этгендиле! Кефми бола болур огъесе къууанчы, ёхтемлиги тамагъын бууупму жатады, бауурундан тюшюп, шатык кырдыкны, жылы жерни къучакълар. Кимге айтадыла мында тау, ёзен желле мингжыллыкъ таурухлары, кимге къубулуп, шыбырдашадыла къызыл гюлле?! Ёлгенле аланы эшитмейдиле, саула уа — энди узакъда. Къабыр ташла, обала, бийик кырдыкка батылып, ёзеннге, унутулгъан жол ызгъа бош къарайдыла.

Андан бери кѣп жыл озмады — хазнамыды, Шабаз школда окъугъан кезиу — мында, ёзен жагъасында, эл жашай эди. Энди журтла барысы да — кѣк тѣбеле, дуп-пурла. Эки элден къалгъаны — мал орун, сора акъ къала бла жангыз юй. Ол къойчуланы къошларыды. Бююн-леде агъарып, бу тьюю, башы, терезеси деп суюле эсе, Шабазны хайырындан суюледиди. Къошунланы, ариу сюр-меленнген къангаланы да бери таш басхычыны юсю бла кеси ташып, оюлуп баргъан юйню тизгинин ол жыйгъанды. Кимни юйю болур эди — аны киши сурамады.

* * *

Ханс, гюл чакъгъанны кыстау заманы тау жайлыкълада терк озады, сора тюрлю-тюрлю бояула онгуп, азайып, кѣз къарамгъа сыйынмагъан бийик дунияны кырдык сыйырады.

Кырдык мында терк къайнайды. Абустол айны ал кюнлерине дери ол, аяз къакъгъан жанына ийиле, къагъыла-согъула, жерни сютюн сыгъа, ёседиди. Абустол айда уа, желле къайры эсе да юркюп кетгенлей, тийре шошаяды. Желлеми тохтайддыла, огъесе къарыу алгъан кырдыкга къарагъанмы алданады — ол, анда-санда эринип чайкъалса, толкъунланса да, асламында шош турады, киши юйюне чыгъарыкъ къызлай, сагъышлы болуп. Чалгъыла зынгырдарламы, кишиле, шырхы тутуп, зурнуклача, тизилишип, тѣшледе барырламы, огъесе бийикде кърыу-кърыу этип баргъан зурнуклагъа тарыгъыуунму айта къалыр, шошдан-шош бола, жерге бауурлана. Чалынмай къалгъан кырдыкны бушууу, ташлай, ауур болады, сакъ жауун алып келген булутлай. Бу ариу, огъурлу жерле энди анга да юйрене башлагъандыла. Жер нени кѣрмейди, неге чыдамайды?

* * *

Шабаз сыртындан жатып не замандан бери турады. Кырдыкга батылып. Бусагъатда ол кѣкде эки къушдан сора жукъ кѣрмейди. Токъ къушла болурла ансы, жерден алай узакъгъа кетмез эдиле деп келди жашны кѣлюне. Къушла жерден эсе, бийикни суюдиле дейдиле. Болур, жер тойдуруп турса, кереклерин тапдырып. Хапарды ол, омакъ сѣз. Жигит эселе, жерге къайтмай, кечинип бир кѣрсюнле деп, Шабаз къушлагъа тырман этди. Сора жангыдан акъылы башхагъа бѣлюнюп, сагъышланды. Алай кырдык сагъышын юзюп къоя эди. Кесини бал ийиси бла, шошлугъу бла. Ол асыры шошдан тамырлары жерни сютюн тартып, ёрге саркъытханлары эшитиледи огъесе Шабазны къулакъларымы алданадыла? Боза;

сыра къайнагъанлай, бу шырылдагъан таууш не болур?

Кючюгю сынсыгъанына сагъайып, къойчу башын кѣтюрдю. Бийик кырдыкда къачалмай, аны башы бла тѣртгюллерге кюреше, секиргени сайын а узун къулакълары, мант чапыракълай, ѳрге-ѳрге силкинип, Къурта келе эди. Юч айы толмагъан сары кючюк. Ызындан сюрген кѳозулу къой эди да, Шабазны кѣргенлей, тохтап, артха къайтды. Къурта уа, жанын кѳолуна алып келген, анымы биле эди, асыры кыстау чабаргъа кюрешгенден, кырдыкда чырмашып, баштѳбен да бир жыгъылды.

— Ай, аман зымпыкъчыкъ а! — Жаш кючюкню, жылы жюн гулмаклай, къойнуна алып, сыртын сылай, эс тапдырды. — Кѣрдюнгю, къарыусузгъа жууаш къой окъуна базады, — деди Шабаз нек эсе да. Къурта уа, къойчуну айтханын ангылап, бюсюремегенча, кесин тыйдырмай, жерге тюшдю. Сора къойла таба айланып, кимни эсе да жанында, сынсып, юрдю: «Тохта сен бир!»

— Кет, теличик, дауурну къой! — Жаш кючюкню биягъы кесине тартып, сыртындан жыкъды, кѳол аязы бла толду «гыбытчыгъын» сылады, кѳолтукъ тюплерин дыгъыл этди. Къурта анга онгсунуп, дугъумлай къара, акъыллы кѣзчюклерин сабырландырып, тынгылады.

Къурта ѳксюз кючюкдю. Сары кѳош гатча тѣртюсюн тапхан эди. Балаларыны кѣзлери тынгылы ачылгъынчы окъуна, ол жазыкъ думп болуп къалгъанды. Сюлесинми жыртыды, бѳрюмю кесди — ким билсин? Шабаз, не кюрешди эсе да, тѣртюсюнден жангыз бирчигини жанын сакълап, аягъы юсюне салды.

Къойла алыкъын анга иги юйренмегендиле — хазнамыды, Къурта сюрюу кыыйырында кѣроне башлагъанлы — тогъуз-он кюн. Тап, юйренген эселе да, кеслеринден къарыусузну басынчакъларгъа сойюп, жагъын этдиле. Ол хайырсыз да, ойнаргъа, басынчакъларгъа нѳгер излеп, кѳозуланы кѳууаргъа, кырдыкда бугъуп туруп, тап тюшгенлей, юслерине секирирге ѳчдю.

— Къоркъма сен, ѳсерсе, кюню болгъан ѳседи, жашайды, кюнлери тауусулгъан не этер ансы, — деди Шабаз, туруп, сюрюуге къарай.

Ол жыйырма бла тогъуз-он жылы энди толгъан жаш адамды. Алыкъын эт алмагъан, арыкъ, узун. Тап бир кесек семирир заманы жете келе эсе да, кюнню узунуна таулада жюрюген жашха эт кѳонмайды. Сора ата тукъумуна да бек тартханды. Герийланы эр кишилери ишге жанлары, къанлары бла берилген гырхы адамладыла. Шабаз да, кенгжауурун эсе да, къангакѳкюрекди. Гирт-

чи санлы. Юсюнде акъ кисейден келеги, кенбучакъ къара кенчеги. Аягъында — кына ичирилген гён чарыкълары. Бирси, ол таныгъан кьойчула, гён чарыкъ киерге бйлыкъгъан этедиле, Шабаз а башхасын киялмайды. Тауда кьойчугъа чурукъну бир тюрлюсю да тынч туйюлдю, сора чабырындан, гён чарыгъындан да нек къачады? Алай айтса, Мурай кюлген этеди, Шабазны хыликгя этип. Аякъларында чурукъларыны табанлары бла жухлары терсине айланып тургъанларын кёрмейди. Мурай дегенлей — къайдады ол? Шабаз сагъайып, ачыгъыракъ жерге чыгъып, кьойчу хоншусуну сюрюуюн изледи. Тау бетлени хар къулагъына кёз жетдирди — бир жерде да эслемеди. Жашны жюреги тынгысыз, учунгу болуп, нёгерине кычырды. Нёгери — онтогъузжыллыкъ жаш — сюрюуюн аргъы кыйырында тура эди.

— Гогуй, Мурайны сюрюуюн иш кёрмеймисе, ийи?

— Угъай, эслемегенме.

— Барчы, Ханслыны башындан бир къара.

Бу Мурай аман тюрлю затды, шош-шош кюле, тынгылагъанлай, жюрегинде не мураты болгъанын билдирмез. Шабаз сахеник эди, ким эсе да аны алдап, ол билмеген, билирге уа бек керек болгъан хыйлалыкъ эте тургъанча. Энди Мурай сюрюуюн къалайда кютсе да, Шабазгъа башхамыды, ол да кыралны кьойларын кютеди. Алай биченликге деп аяп тургъан кырдыкга бошласа сюрюуюн, Шабаз а кыйыр-бучакълада жубатып малларын, игимиди?

Шабаз Мурайны игилик кёрююн, хар ана кьою эгиз табарын да бек сюеди, кыызгъанмайды. Эришгенде — хорларыкъ, хорлатырыкъ да болур. Алай арада ётюрюк жюрюмесин. Бу затланы эсине келтирип, жаш кимни алдаргъа кюрешгенин билмеди. Кесинми огъесе Мурайнымы?

Къалайда къаллай отлау болгъанын Шабазча ангылагъан, билген бу суу аузда кьойчу бармыды? Жокъду. Не жашырыу — жаш ол хунери бла бек ёхтемлене эди да, кесин озгъан кьойчу болурун суймейди. Барысы да игиле, устала болсунла, ким кыызгъанады, оздурургъа уа керек туйюлдю. Шабаз, нек эсе да, Мурайдан кьоркъгъанча, кишиден да кьоркъмайды. Адамны тынгылауугъундан бла шош-шош кюлючюсюнден бир да къууанма. Бусагъатда да сюрюуюн Шабаз билмеген, тапмагъан татымлы отлаугъа уруп тура эсе уа? Жашны типиски этдирген ол оюм эди. Хау, Шабаз хоншусуна бек сагъайыпды. Быйыл, былтыр деп туйюл. Атасы Герий кетип, кеси тамата кьойчу болгъан жыл-

ладан бери. Эришген, хорларгъа итинген айыпмыды? Кеси башы ючюн кюрешмейди.

Къойчулукъ иште да жашырын мадарла, хыйсап этерге онг болгъанын Шабаз эрттеден биледи. Ол хыйсапчыкълагъа тюшюнуп Мурай башына мадар этгени бла къалгъанындан хапары жокъду ансы. Башха суу ауузлада, Шабаз сезгеннге кёре, алагъа тюзелмеген аты айтылгъан бир къойчу да жокъду. Гюняхлары керек тюйюлдю, колхозну председатели Ортабай ийнандыргъанды. Алгъын Солтан болуучу эди председатель. Бир къауум жыл мындан алгъа къойлагъа къочхар къоша туруп, жюзге жууукъ токълуну Шабаз сюрюуден айырмай къойгъан эди. Айырыргъа уа керек эди. Тейри, нек айырмагъанын эсгералмайды, унугханды. Жаз башында уа беш жюз ана къойну орунуна алты жюз ана къойдан къозу алды. Жашырып, алты жюз къойну къозуларын беш жюзге жазса, ким биллик эди. Алай Шабаз базыммады. Керти, бир жыйырмасын жашырды, кёргюзтмеди: ёлгени, бёрю элтгени болады. Хар ёлген, бёрю ашагъан къозуну юсюнден къычырып турургъа да неге керекди. Ол хыйсапдан ана къойланы санын жыйырмасындан къалгъанын барысын да къагъытха тюшюрюп кёргюзтдю. Хар жюз ана къойдан да анга кёре къозу.

Ётюрюгюм чыгъып, эл бедишлик болама деп тургъанлай, Ортабай жетди. Ауур санлы, быдырлы киши.

— Сен беш жюз бла төрт жыйырма ана къойну къайдан тапханса? — деди председатель, тюзюнлейин сюрюучюню юсюне келип.

Шабаз абызырады, къызаргъан бетин къалай букъдуругъа билмей, жерге къарады. Айхай, ташдан-агъачдан да терс эди ол, токълулагъа къочхар къошуп. Алай ол азды деп, жыйырма къозуну жашыргъаны гудулукъ тюйюлмю эди? Кючден-бутдан, жерге кирлик болуп, жюзге жууукъ демей, төрт жыйырма токълу замансыз къочхаргъа къалай къошулгъанын айтды.

— Ашхы жаш, энтда да бир терслик этме, сени сюрюуюнгде алты жюз угъай, беш жюз ана къой барды. Быйыл бизге андан кёп керек тюйюлдю.

— Сора ол къозлагъан токълуланы тюзгеми къыстайым да? — деди Шабаз, Ортабайны сёзлерин дурус ангылаялмай.

— Къозлагъан къойларынгы саны беш жюздю, токълуланы къочхаргъа къошаргъа сени эркинлигинг жокъ эди! — Председатель андан ары жукъ айтмай, тынгылады. Шабаз ангыламазча тели тюйюл эди, сора кесин

тилерге кьоймай, Ортабай несине ашыгъады? Тюзгеми, терсгеми тартыр ол да — белгисизди.

— Токълула кьозламадыла дейик, төрт жыйырма бла он кьозу кьайдан чыкьды сора?

— Беш жюз ана кьойдан, — деди Ортабай.

— Сора хар жюз кьойдан жюз бла он эки кьозу алгъанча болмаймыды? — Шабазны тамагъы кьургъакъсыды, нек эсе да кьоркьуругъу келди. Жюз бла он эки кьозу асыры кеп эди: «Сыртлыда» эрттеден аты айтылгъан кьойчу Адрахман окъуна жюз бла тогъуз кьозу алады. Жюрюмей туруп, чабып тебиресе, адамла не айтырла?

— Шуехум, ол кеп туююлдо, сени кибик жашла жюз бла эки жыйырма алып, ёсдюредиле, — деди Ортабай, жингиригине тыянып, узакъгъа сагъышлы къарай. Шабаз а, энди нени да унутуп, жюз бла эки жыйырма кьозу алгъан сюрюучюлеге сукъланады. Тутхан иши бла сыйлы, махтаулу болургъа ким термилмейди.

— Насыплыла, кьойлары эгиз-эгиз таба болурла аланы, — деди жаш.

— Макъырыучу киштик чычхан тутмайды! — Председатель Шабазны сёзлерине жюрек жарсыуун салып селешди.

— Нечик?

— Сюрюучю ахшы болса, текеден да сют алыр. — Ортабай кьойчугъа къарап ышарды, тынгылап да бираз турду. Ол жукъ айтмады. — Шуех, — деди дагъыда председатель, — жыл сайын ана кьойланы санын кёргюзтүп барсакъ, аны артындан не келлигин билмеймисе?

Ана кьойгъа саналгъан мал кеп болса, кьозу саны да анга кере кеп болургъа керекди. Шабаз ол тюрлю эсепни бюгюн ангылай тургъан жаш туююлдо. Алай колхозну, кыралны малын жашырыргъа не иши барды, тенгизни малын тонгуз аягъанлай. Асыры уллу хыйлалыкъ болмазмы ол?

— Сен кыралны алдарыкъ туююлсе, ким айтханды аны санга? — деп ачуланды Ортабай. — Бир кьозугъа хыянатынгы жетдирип кёрчю! — Былайда председатель тынгылап, айтмагъанын кёзю-къашы, къарамы бла сездирди, ангылатды, сора жумушпа: — Сен да, мен да кырал ючюн кюрешебиз, кырал а план деп бизни бойнубузгъа бир зат салады, — деди.

— Ол план деген затны колхозну таматарлары салдырмаймыдыла? — Шабаз, талай жылны ичинде ишлеп, мал ёсдюрюп келген жаш, эл мюлкден бир кесек хапары бар эди, гула туююл эди.

— Угъай, къарындашым, угъай, — деди председатель мудах ауаз бла. Колхозланы, совхозланы таматалары кеслеринден уллу къуллукъчуланы алларында, ала да башхаланы алларында бир кесек махтаулу болургъа, ариу кёрюнюрге суйгенлерин а жашырды. «Не этериксе, жашаугъа бойсунмай не амал?» — деп кючсюндю Ортабай, нёгерине уа жукъ билдирмеди. Ол кеси эртте тюзеллик иште председатель сёз къошуп кюрешгени аман эди: Ортабай, ачууланыракъ болуп, ёрге турду:

— Быйыл сен хар жюз ана къойдан жюз бла он эки къозу алдынгмы — бек ахшы, экинчи жыл — андан кёбюракъ, ючюнчю жыл да — алай. Кесин кёргюзте билмегени киши да кёрмейди. Хайт де, ариу сёзде — ауруу жокъ.

* * *

Ненча кюн, ыйыкъ озду — Шабазны эсинде туюлдо. Алай узакъ бармай, газетде аты айтылды. Ортабай жазып. Энди Герий улу алчы къойчуланы санында эди. Бош алчы угъай, бек махтаулу. Келир жыл Шабаз хар ана къойдан жюз бла он алты къозу алып, ёсдюрюрге сёз бергенини юсюнден да айтыла эди. Андан сора Герий улуну, эсинде, туюнде да болмай тургъанлай, районнга чакъырып, Къызыл байракъны тутдуруп, савгалап жибердиле.

* * *

Сабий жылларындан бери Шабаз бу тийрелени — тёшлени, сыртланы бек сюеди. Артыкъ да думп болуп кетген ол эки элни. Бара баргъан заманлада элледен жаланда кёк тёбеле, обала къалырла, атлары окъуна ёчюлюрле деп кимни эсине келлик эди? Адам ёлген да этеди, жер да алышындырады, алай сау элле жер башындан думп боладыла деп а эшитмеген эди. Эшитмегенин кёзю бла кёрдю. Бек ариу, тауушлукъ жерледиле былайлары, алай бушуулу эдиле. Бир бирледе мында кырдык шуулдамай, ол жер тюбюне кетип къалгъан, къуруп къалгъан тау суулай, бушуу, шуулдап, Шабазны жүреги бла саркъып, шургулу, къайгъылы да этип тургъанча, хали алайды. Хар бокъур терекге, кёк тёбеге, акъсыл къабыргъалагъа къарагъаны сайын сабийлигинде таныгъан юйлени, журтланы кёре эди Шабаз. Арбазларында къартла олтуруп, сабийле ойнай, бешикле тебиретедиле. Тар орамла бла жаланаякъ жашчыкъла,

къызчыкъла, жабы этип, ёрге-энишге чабып баргъанларын да.

Шабаз Сыртлыда туугъанды, анда окъугъанды. Алай мында, эки хоншу ауулда, ол танымагъан ит, кирмеген арбаз жокъ эди. Ашыкъ ойнаргъа эсине тюшсе, къууулуп бери жетиучю эди. Тап, ашыкъ ойнамаса да, сылтау азмы эди. Аны ата-ана жууукъларыны асламы, экиге, ючге айланган эгешчиклери, къарындашчыкълары мында эдиле. Атасыны тамата къарындашы Салимгерийни журту уа — экинчи журту, юйю.

Салимгерийни сабийлери жокъ эди да, Шабаз суйсеймесе да жазны эки-юч айын мында ётдюрюрге тюше эди. Бютюнда хоншу къызчыкъ Ариукагъа жүреги тартхандан сора Салимгерийни юйюнден кетген къыйын болгъан эди.

Ариука жумушакъ ауазлы, тал чыбыкълай, иничке къызчыкъ эди. Орамда жолукъсала, бир бирлерине тюрт, хыны сёзлери шош суймекликге ётер деп кимни эсине келлик эди! Суймекликми эди, туюлюмю эди, алай Шабаз атха минип чапдырса, тереклени чукуйларына дери ёрлесе, ашыкъ ойнап нёгерлерин къытса да, энди хар нени да Ариука кёрсе эди деп этеди. Ариука да арбазларында алгъындан эсе кёбюрек олтуруп, къуруда Шабазны кёзюне урунургъа кюрешип. Алай бир бирге терк жууушмагъан эдиле.

— Сен ашыкъ ойнагъанда, къытхычса дейдиле, кертимиди? — Ариуканы Шабазгъа биринчи айтхан сёзлери была эдиле.

— Барысын да къытама, кесибизни элибизни жашларын да къытама, — деди Шабаз, жигитлигин билдирирге сылтау табылгъанына къууанып.

— Къытхыч болгъан игимиди, аманмыды? — Къызчыкъны керексиз затны соргъаны жашны сейирсиндирди. Жигитлик бла хомухлукъну айырмагъан не тюрлюдю ол?

— Хар кимни да озгъан аманмыды да! — деди.

— Сора сен уллу болсанг, ким болуп ишлериксе?

— Къойчу, — деди Шабаз, не аз да сагъыш этмей.

— Къойчуму? — Ариука аллай жууап сакъламай эди да, бек сейирсинди. — Къойчу уа ким да болалыр.

— Болалырла, иги сакъла, — деп ёпкеледи Шабаз.

— Мен а школда ишлерикме. — Ариука, башын бир жанына этип, тур сен а алай дегенни билдирип къарады.

— Школ болуб'а сизни школугъуз.

— Биз а мындан кёчюп кетерикбиз. Атам Нальчик къыйырында жер алгъанды. — Къызчыкъ махтаннанын

жашырмады, алай махтаннганындан эсе, Шабазны жарсытыргъа, мудах этерге ыразы эди.

Экиси да тынгылашдыла. Сабий эселе да, эллиле аз кече, кете баргъанларын кере эдиле. Биргелерине чабып, ойнап-кюлюп айланган тенглеринден айырылгъан тынчмы эди? Эллиле кьоюп, ташлап кетген юйле киши сукъланырча тюйюл эселе да, уллугъа, гитчеге да шургулушлукъ саладыла. Нек кетедиле адамла бу ариу жерледен? Аны билмей эдиле экиси да. Алай Ариука кечерикбиз деп махтанып айтханлыкъгъа, кечерлерин ол да суймейди. Кетселе, Шабазны къайда кере туруп, Шабаз болмагъан эл, сахар да анга керекмиди? Онтэрт-онбеш-жыллыкъ къызчыкъ Ариука жер алышындырырларына учунуп, алданып туруп, энди уа аны жарсыулу сагъышларын этип, топуракъ тырхыкда мудах чэгюпдю. Шабаз да. Ауузундан сёз чыгъармай. Ариуканы айтханы нек эсе да анга къыйын кёрюндю. Экинчи жыл, къыш, жай да болсун, бери келип, Ариуканы тапмам деп кьоркьуругъу келди. Бу сейир, ариу жерлени ол бютюнда ариу, огъурлу этип туруп, энди къайры эсе да узакъгъа кетип баргъанча, сабий жүрек инжилди. Мындача чабакълы черекчик, кёп чыпчыкъла, къалын шатык кырдык, гюлле бир жерде да болургъа амалы жокъду. Уллула телидиле, не излегенлерин билалмагъан, анча журтну, арбазны ёксюз этген. Тюз туугъан эли тюйюл эсе да, аны сабий жашауу хар таш, терек, жол бла байламлы болгъанды. Аладан айырылып кетерге Шабазны окъуна кёзю къыярыкъ тюйюлдю. Сора уллула уа? Ахлулары, аталары, аналары къабыр юлюшлерин мында тапханла уа? Ёлюп, жер тюбюне тюшгенлерин унутуп кьояргъамы керекди?

Шабазны эси, сагъышы да ол затлагъа жетала эди.

* * *

Бу жерлени Шабаз сабий жылларында окъуна бек сюе эди. «Сюеме, ким кетсе да, мен кетмем», — деп Ариука да ант этиучю эди. Алай энди ол Шабаз бла мында жортуучу кюнлерин, «Сыртлыдан» келиучю жашчыкъгъа сабий суймеклигин да телиликге санап, кюле болур. Анда, ариу сахарда. Огъесе ол кюнле анга да татлылаймы къалдыла — ким биледи? Онунчу классны бошагъандан сора Шабаз Ариуканы бир кере кёргенди.

Атасы Герий бла Шабаз колхоз къойла сатаргъа келтирген эди. Шахарны къыйыр орамына да тюкенден алыр заты болуп чыкъгъан эди. Ариукагъа жолугъур-

ма деп эсинде жокъ эди. Университетде окъуй тургъан суйген кызына кыйыр, таша орамда жолугурма деп эсине келсе, кийим алышындурмаймы эди?

Темир тюкенчикни босагъасындан бери атлагъанлай, жаш кызыны керюп кыймаймыды.

Экиси да кызардыла. Шабаз тизгинсизлиги ючюн абызырап, Ариука уа таша орамчыкъда эр кишини кюлтукъ тюбюне кирип баргъаны ючюн.

— Кыйайдан ажашханса сен а бери? — Ариука эс табып, кырамы бла Шабазны юсюн-башын тинтип чыкъды. Жаратхан болмаз эди. Несин жаратырыкъды: аякларында букъу басхан гетенбаш чурукълары, жангы ургъан сакъал-мыйыгъы кырылмай. Сары шинли, узун бойлу, тизгинсиз жаш. Ариука кюлтукъ тюбюне кысылып келген а — гиняз, сыйдамланган-сымарланган. Онсегизжыллыкъ кыйчугъа базынулу, жан аурутуп да кырады. Шабаз ангылагъаннга кере, ол кыздан кепге тамата эди.

— Кесингден башханы шахаргъа кыйорыкъ болмазса дейме, — деди жаш, ичиндедн кыызгъа сейирсине. Алай барысындан да бек сейирсиндирген — Ариуканы тюрленген сыфаты эди: орта ёсюмлю, токъ ёшюнлю. Суйген кызы былай субайды, сыйдамды деп Шабазны эсинде да жокъ эди.

— Рашид, танып квал, бизни элден кыйчуду, — деди Ариука ашыкъгъан ауаз бла. «Бош бир элде жашагъанбыз, келюнге жукъ келмесин. Жолукъгъандан ары жол ташлап кетген ушамайды», — дей эди аны нёхюне жумушакъ кырамы.

— Кыйчудуму? Да сора эт кеп ашайды десенг а...

— Угъай, бу аллай жаш тыйюлдю, бу эллиле эталмагъанны кеси этерге айтып, тау дорбунлада жашагъан жашды. — Ариуканы кезлери кюлюмсюредиле. — Кюнлеринг жарыдыламы, тау тёппеледе бузла, кыарла эридилеми сен кыйчу болгъанлы? — деди дагъыда ол, жашны учуз этип селешгенин жашырмай.

— Мен кыйчу болгъаныма кишиден уялмайма. Башымы кётюрюп, эркин атлайма. Бир кыарт кишини кюлтугъуна илинип, сахар тыгъырыкълада айланмайма.

Была барысы да эсине тюшюп, кыабына, ёчюле, сюрююню кыйырында Шабаз кеп сюелди: кыйла тойгъандыла, отлау сайлап кыйналмайдыла. Чаба-айлана кетип, кючюк да жашны кыатында чулгъанып жукълайды.

Шахарда керген Ариука Шабазны жюрегинден эрт-

те кетгенди. Ол жыл окъуна кетген болур эди, баям. Алай, тал чыбыкълай, иничке, хоншу къызчыкъ бюгюн да жюрегин жарыта, мудах да эте турады. Былай ары къараса, ол аны хуна, таш башында да, суу бойнунда гюллю ёзенде, ёр жоллада да кёреди, жарыкъ, къонгуроу къакъгъанлай, кюлген ауазын эшитип, Шабаз аны унуталмаз, сабийлигин, ма бу тёшлени, сыртланы унуталмазгыча. Сабийлиги абынган-сюрюнген тик жолланы, арбазларында шош олтуруучу къартланы да, алтын кюзлерин, жашил жайлары — бир затны да унутмаз. Къырзмы эди, чомартмы эди бу жер — энди хар ким суйгенича таурух айтады; Шабазны биринчи жарыкъ умутлары да мында туугъандыла, атха миннгенлей, жугъур ташлагъа биринчи мында минип ойнады.

Шабаз сюрююне къарай кетип, нек эсе да, къууанды, кеси кесине ыразы болду: къойла семиздиле — сыртлары жастыкълай. Уллу сюрюу ёзеннге жайылса, ёзенни толтурурча. Башлагъан а юч жюз токълудан этгенди. Атасы Герийни сюрююнден айырып берилген юч жюз токълудан. Бу жерлени алдамады Шабаз, жер адамны алдамайды, адам а — аны тереги, бир топуракъ тугулу, ташы, — деп келди къойчуну кёлюне. Адам уясындан ёнгелеген къанатлы туююлдо, дуниягъа кёзюн ачхан жерни къоюп кетерге. Къырзмыды — чомарт эт, санга дери арбазында жангыз терекми ёседи — эки ёсдюр, атанг минг къойму кютдю — сен юч минг кют. Жамауатны, туугъан жерини аллында уланлыкъ борчун Шабаз алай ангылайды. Ёзге уа? Алтын, кюмюш къанатлы зурнук Шабаз болуп къалса да, бу жерлени, ёзенни, кырдык басхан къабырланы башлары бла учуп кери озалмаз эди. Кёзбау керекмейди, кёзюнгю дуниягъа ачхан, сен да адамса, миллетденсе деп айтдыргъан жерге. Былай оюм жашны кёлюне келир-келмез, ол мудах болду, Мурай эсине тюшюп. Жангыдан кырдыкга бауурланды. Нек эсе да Мурай анга тынчлыкъ бермей эди.

* * *

Кюн сайын Шабазны сюрюую суу ичерге энишге тигелейди. Суу къайда да аз туююлдо. Алай сыртны берги тую — ёзен, аны къойла кеслери сайлайдыла. Къалайда къаллай суу болгъанын ала Шабаздан кем билмейдиле. Жууукъ жерде таба, узакъдагъын сайламазла.

Къойла тизилишип ёзеннге саркъа, жаш да таш юсюнде сюелип, аланы санай, иги кесек заман ётдю. Сюрюу уллуду — санап бошамады, — санаялмай ажашып

угъай,— Шабазны ол усталыкъ бла киши хорламаз,— нек эсе да бир жангы къууанч сезим жүрегин алландырып, эте тургъан ишин унутдуруп къойду. «Кетдилеми адамла бу жерлени ташлап, артларына, ызларына да бурулуп къарамай,— деди ол кеси кесине,— сен а кетмединг, кетерик да туюлсе. Он, жыйырма инсан этерикни жангыз башынг бла эталсанг, жер ёксюз нек болады, урлагъанынг, тырнагъанынг жокъ». Жамауатны сюрюуюнден къозу къораса окъуна, орунуна кесини къозусун жазады. Бир къауум жыл мындан алгъа бери, халы кирик гитче суучукъну жагъасына мынча къойму эне эди. Къойла уа алай бош къойламыдыла — сыртлары жастыкълай. Ма олду керти иш. Мурай а хапар айта турады алай, зарланып, аны жолун Шабаз тыйгъанча. Иги ишлемесенг, жамауатха, къыралгъа керекли иш тындырмасанг, махтау келмейди. Сора сен кече-кюн демей ишлей эсенг, жамауатха кёрююрге нек уяласа, ариу бёркюнг бар эсе, башынга кий, алайсыз ким кёрлюкдю да? Мурайдан Шабазны алгъа эследиле къуллукъчула — олмуду терс? Барысы да бирге махталыргъа боламыды сора? Шабаз таш башындан секирип, сюрюуюню ызындан тебиреди, хыны-хыны атлап, кючюкюню жетип келалмай эди ызындан.

— Сен бу жерлени бек суюме дейсе, суюе уа болурмуца? — деген эди Мурай алгъаракълада. Ол эсине тюшюп, Шабазны къыстауландырып бара эди. Къайры барса да, унуталмайды Мурайны сёзлерин, къачалмайды.

Нек айтыргъа къалды ол алай? Сыйдам ташха жолукъса окъуна, аны аллында тобукъланмай озмагъан Шабазгъа. Жерине суймеклиги бла кишиге бет, кёзбау этерге деп турмайды Герий улу.

Сюрюую суусабын къандырып, былайда тау бетни тюбюнде дорбуннга жыйылды. Алгъын эллиле ёгюз, ат арбала бла кирип тургъандыла дейдиле. Ким биледи, киреме деселе, энди киралмаймыдыла?

Къойла дорбунну бир мюйюшюнде ырахатландыла. Кюнюню къызылулугъу селейгинчи, къыстасанг да, чыгъарыкъ туюлдюле. Бери кирген адам айланыр, жүрюр жер, жол да табарыкъды — дорбун алай уллуду, кенгди, башына къарасанг да, кёкге къарагъанлай —бийик. Ненча жыл жүрүйдюле сабийле, Шабаз да. Сабийле энди жүрүрлеми-къалырламы? Шабаз а эрикmez, ненча жыл жашаса, анча жылны. Эндиге дери кёралмагъанын кёралырмы: ол тинтмеген, къармамагъан мюйюшле, тапкала, таш жепиле аз болмазла. Шабаз анга былайды деп айталлыкъ туюлдю. Жүрегин сыйырып, къанын-санларын бийлеген сезимлерин да ангылаталмаз.

Ёлгенлени ауазларынмы эшитеди, жырларын, аякъ тауушларын огъесе бу къургъакъ зыбыр къабыргъала, ёртен, от ызла, ундурукълукъ, шинтиклик да этген ташла — ташла туююлмююле...

Граждан, Ата журт урушланы жылларында мында хоншу эллиле жашагъандыла. Акъладан бла немислиледен бугъуп. Сабий-балийлери бла, къарты, жашы да.

Таш гинжини алып, Шабаз, аны олсагъатда табып, энди кёре тургъанча, сейирсинип къарады. Гинжи — тиширыу суратды — къара билеулукъ ташдан да сыйдам жонулуп ишленген. «Жаулукъ къанаты къатыш бир къолун жайып, эниште къарап, къубулуп тепсей турады,— деди къойчу,— неге эсе да къууанып, учуп барады. Бу уа? — Шабаз тепсеген гинжини къабыргъада тапкагъа шош салып. башхасын алды.— Ол да тиширыуду — башында ботасы, юсюнде къапталы, челеклери бла суу къылычны кётюралмай... Ёр жол бла баргъан къыйынды. Ким эсе да тюз ишлегенди. Жюз жылланы къарап тургъан болур эди ансы. Жашчыкъмы жонуп кюрешди огъесе акъсакъал къартмы? Мында, дорбунда, ишсиз-кючсюз къалып, эрикгенден. Эрикгенден кюнюн ашыралмай булжумасала, ташдан, агъачдан гинжиле, суратла этгенни жумушха къайсы таулу санарыкъ эди? Аллай къол усталыгъын, кёз жютюлюгюн ол кеси кёрюп, ангылап, багъалай билмегенди, башхала да багъаламагъандыла. Къойчу, малчы эди таулу, уучу, къаячы, жауну, сютню, жюнню кёп этгенден сора ол жюрек сёзюн, инжилиуюн, жырын ташха, агъачхамы айтдыра биллик эди? Аны ташха жан сала билгени кимге керек эди, керек эсе маллары, жюню, бишлагъы керек эди».

Эки жанында бийик, къургъакъ къабыргъалада таш чунгурлагъа, жюзле бла саналгъан тапкалагъа къарай, Шабаз кёп жюрюю. Тапкалада угъай, дорбунну жашырын, къарангы мюйюшлеринде, къыстырыкъларында энди не къалгъан болур дейсиз. Алгъын бери дорбуннга кирсе, той бара, жырла жырлана тургъан гюреннге киргенлей бола эди Шабаз. Тепсеген, жырлагъан неда къобуз тартхан, чепкен сокъгъан, урчукъ ийирген таш, агъач гинжиле алай кёп эдиле. Бери кирип, къуру къоллары бла тышына киши чыкъмагъанды — ёрге, таулагъа ётген-сётгенле, узакъдан келген къаячыла да. Мында, бу эки элде, неда «Сыртлыда» жашагъанла тиймегендиле. Сан этмегенден, жукъгъа санамагъандан. Ташдан, агъачдан гинжи жонган, бугъа, къочхар неда жаралы кийикни, улакъны сермеген къушну безиреп, ойнап жона эди. Ишден сора арып келсе. Мал ёсдюрген, жер сюрген,

хоншусундан уялмай, жоннган гинжисин кьубултупму айландырлыкь эди. Жоннган жеринде кьойду да кетди. Сабий-субюй табып алса — тас этгинчи, сындыргъынчы ойнар, алмаса уа — жауун, кьар, буз тубюнде атыла-сатыла. Мында дорбунда гинжилеге эллиле андан тиймегендиле. Сан этмегенден, магъана бермегенден. Керек эсе, дагъыда жонарла, таш, агъач азмыды тийреде.

Энди уа дорбунда хазна гинжи кьалмагъаннга ушайды. Артмакьлагъа жыйып, ненча жыл ташыдыла. Ким биледи, узакь сахарлада, кьайсы дорбундан чыкьгъанларын да унутуп, тилсиз болуп, ол гинжиле терезе ауузларында, мияла тюплеринде шошайып тура болурла. Атсызла, жерсизле. «Эски шуёхум, сени уа табалмагъандыла ансы, кьоярыкь тьююл эдиле», — деди Шабаз гитче таш гинжини букъусун сыйпай-сылай. Аман акъылы мараучу таулу кишичик, тобукъланып, ушкок тартыргъа хазырлана, чырпа бёркю алаша мангылайындан артхаракь тюртюлюп. Жаягъын ушкок кьалагъына гам этип... Урчукь ийире тургъан кьарт кьатынны уа бир билеги сынып. «Андан кьалгъанды сансыз, мюйюшге атылып», — деп келди Шабазны эсине. Кьарт кьатынчыкьны узакь кьарамы мудахды, шургулуду. Жангыз билегин ёрге созуп, балан бла баш бармагъын бирге кьысханды, жерге урлукь ата тургъанлай, неда тауукьлагъа аш бере. Сагъышланып кьарагъаннга уа кимни эсе да ашыра чыгъып, ызындан кьолун кётюрюп тургъаннга да ушайды ол.

Шабаз дорбунда андан ары барып, айланып-жюрюп кюрешмеди: сюрюую чыгъа башлагъан эди. Айланама-жюрюйме десе да жетишаллыкь тьююлдю — таудан таугъа ётген уллу сыртны тубю саулай дорбунду. Анга ненча адам кирген эсе да, саулайын кёрюп, танып киши чыгъалмагъанды...

Шабаз дорбундан чыкьгъанда, кюн энишге кьутулгъан эди. Хауа да салкьыннга тартып. Таш, тёш юсюнде ёсген кьайын тереклени ауаналары кьызаргъан суучукьгъа кирип, бери — дорбуннга дери ётгендиле. Сюрюую уа ашыгъып жайылмайды, ашыгъып кьайры барлыкьды, узакьда тапхан отлауун быдайда табалмаймыды. Шабаз кеси да бир тюрлю мыккылды, жюрегинде жарыкьлыкь жокьду. Ол билмеген, эслеялмагъан бир инсанла дорбунда аны эслеп, хар атламын билип, кёрюп туруп, энди уа айып этип, шош, кьарамлары бла ашыргъанча. Ётюрюгюнгу, айыбынгы кимден жашырсаңг да, бу тауладан, агъачдан, суудан да жашыралмазса. Халал

кыйынын ётюрюк бла кытыш этерча кырыусузлукъ кыйдан чыкды сора анга? Не ары-бери буруп сагышланса да, кыуаныргыа бла ёхтемленирге кыймагъан ол соруу эди. Огыесе кеси кесине бош ишеклими болады, бирсиле этген ажымлы атлавланы ол бир заманда да этмей, керексиз кыйнала эсе уа? Айхай, аны билалса уа. Хоншуларынг кьерге тийишли болмагъан бёрклени кийип, сен а бош, кыалпакъ кыаплап айлансанг — игимиди, ким сау бол дерикди? Бу эски юй орунла, жолчукъла, таулары башлары бла баргъан булутламы? Азмыды ол а адамгыа? Тауладан энишге энип, тойгыа-оюннга кытышмай, сен кыйла кют, жерлени берекетин таркыйтмай — аны ючюн кимден ыспас сёз эшитгенди Шабаз? Адамланы ол кылыкълары аман эди...

Кыйланы ызларындан арлакъ барып, Шабаз ауанда индек кыйырына чёкдю. Гогуй кыошдан келтирген азыкъдан кеси да ашап, кючюкге да ашатды. Къурта тоя билген зат туююл эди. Акъсыл туюлю быдырчыгы — толгъан гыбытлай, Шабаздан а кёзлерин алмайды. Абери узатмай мычыса, аягы бла жашны тобугына шош-шош кыатылады: «Унутма, мен былайдама». Алай бир бирледе Къуртаны угъай, ауузунда кыабынын окъуна унутуп, Шабаз сагыайып, тийреге кыулакъ тигип тохтайды. Былайгы олтургъанлы, аркыасы, санлары ненча кере титиреп, терледиле. Кимни эсе да жашырын, жютю кыарамы аны марлап тургъанын желкеси бла сезип. Не атасыны башы кыалып, ызындан айланады жин кибик, юй иеси кибик. Ким болур?

— Гогуй, безирегенинг тамамды, чыкъ бери,— деп сёлешди Шабаз, арт жанында ташха кыолтукъ туюу бла кыарап. Алай олсагыат Гогуйну сюрююню кыйырында эсledi.

Жаныуар а болмаз, жаныуар болса, Къурта тынч турлукъ туююлду, кыйла да жыйыны узакъдан эшитедиле. Алданганына ийнанып, Шабаз тынчайыр-тынчаймаз, биягы жашырын жютю кыарам желкесин, сол кыулакъ артын кыыздырды, жашны типиски этдирип. Бёрю, сюлесин эсе да сюрююне чапмай, Шабазгы аралып неге турады деп, ишекли болду ол. Мурай а болмазмы? Жашыртын, сансыз халда Шабаз таш таба кыарады. Иги кесек кыарап турду. Мурайды, ёзге уа, аны марап ким кюреширикди? Ачыуу тамагын буууп, Шабаз секирип ёрге турду.

— Чыкъ бери!

Киши жууап этмеди, жаланда Къурта элгенип, бир жанына секирди.

Къойчу тюзюнлей ташны юсюне тебиреди — барып бетине тюкюргенден бла табанны жетдиргенден игиси жокъду. Алай Шабаз кишини да кёрмеди. Ташны къурум къаралтхан къабыргъасына къарап туруп, артха бурулду.

Мурай Шабаз бла бир жыллыкъды. Орта ёсюмлю, толу адам. Аяз, кюн кюйдюргенден болур, не заманда да къызылбетди, бурун сырты, сакъал туюбу къышхыр этип. Къара бурма чачы асыры къалындан чырпа бёрклейти. Тёппесинде боз эбизе бёркчюгю кючден илинип, къалпакъ кийиб'а аны киши билмейди. Тынгылауукъ, сабыр къылыкълы адам.

Арт эки жылгъа дери ол Шабазны къошуна ингир сайын келе тургъанды. Хазнамыды, эки къошну арасы тюгел бир къычырым жокъду. Энтда да башха туююлду, келе-келе турлукъ эди, алай Шабаз аны къош не сюрюню тийресинде кёрсе, хали тюрленип къалады. Нек эсе да Мурайны бери жюрюгенине онгсунмагъанча кёрюнеди. Ким биледи, жаш алданган окъуна эте болур, гюняхы керекмейди. Алай алгъынча терк-терк а жюрюмейди. Бюгюн а газетде Шабазны юсюнден окъуп, алгъышламасам, къолун тутмасам — зарланган сунар деп келгенлигиди.

— Къууанганма, ызы къалын болсун,— деди Мурай, хастанны чалысына таянып. Шабаз а бызанк къозуну анасына алдыра тура эди да, башын кётюрмеди, хоншусуну алгъышын тюз ангыларгъа бла къалыргъа билмей тынгылады. Кёлю бла алгъышлагъанына ийнанмады, сынаргъа келген сунду. Шабазны ишин ким билмесе да, ол биледи, неда ишеклиди, энди уа ишеклигин сездирмей, сынчыларгъа кюрешмейми тохтарыкъды. Алай не тюрлю эсе да, Шабаз ачыуун чёкдюрдю, сабырланды. Къозуну эмизгенин къоюп, ол да чалыгъа таянды, арлакъда баштёбен болду.

— Газетде жазылыргъа, махталыргъа да менден эсе сен бек тийишлисе,— деди. Бу сёзлени Шабаз къыйналып, зор бла айтды, алай жюрегиндегин айтхан эди. «Мурай аман къойчу туююлду, ыспас бла нек айтылмагъанын ангылаялмай эди ансы, тап ангылай эсе да, ангылаялмагъанча этеди. Да Шабазмыды терс? Жылдан жылгъа жюз ана къойдан токъсан сегиз, жюз къозу алып ишлей эди Мурай. Ётюрюгю, чийи болмай. Энди бар эсе ким билсин, арт эки жылгъа дери уа жокъ

эди», — деди сора дагъыда Шабаз, Мурайны асыры бийикге кётюргенине сокъуранып.

— Айыпмыды, экибиз да бир эллибиз, узакъ адамла тюйюлбюз, бир иш этебиз, сени ыспасынг чыкъса, артка къалама деп кюй этмем. Эки айыу бир куркагъа сыйырмайды, аны таматала иги биледиле, — Мурай жарыкъ, тири сёлеширге кюрешди. Кёзлери уа мудах эдиле. Ол мудахлыкъ, жүрек къыйынлыгъы аны кенг жауурунларында, сюелген жапысында, санында да сезиледи. Мурай махтауну ызындан сюргенледен, къуугъанладан тюйюлдю. Алай ол энчи кюй тухан малчыды, сора Шабазгъа жамау этерге нек кюрешедиле, анга былайды деп айталмайды. Планнга эт деселе, чабып аны кюйларын сюредиле, эки кюшдан да тенг алынганча жазып. Жюнкъыркыгъанда бир бирлерине озурмайдыла, махталгъан а — Шабаз. Ол тюрлю затлагъа Мурай бек сейир этеди. Айымыды, махтамасынла Мурайны. Алай ишни болушунлай нек жазмайдыла, адамлада бет деген бармыды, жокъмуду?

— Мен сени бир зат бла кёлюнге тийгенча сёлешесе, ийи, Мурай. Биз айыула тюйюлбюз курка ючюн тюйюшюрге. Хар кимни ёз насыбы, къадары.

Мурайны жуабы хазыр эди, алай жүрегиндегин айтмады, сабыр болду.

— Хау, айыула уа тюйюлбюз, мен ашыгъып сёлешдим. Эки атлы чабышханда, бири озмай болмайды дегенден айтдым ансы. — Мурай Шабазгъа къарамай, кюйлагъа къарап сёлеше эди да, жаш ачуланыргъа аздан къалды, былай къарагъанлай сюрюуде ненча эркек, тиши мал, ненча токълу, къозулу кюй болгъанын Мурай билип кюярыкъча. Да анга не ышаныу — тынгылауукъ тын бузады.

— Мен киши бла чаришге барып да кюрешмейме, кишини аллына да чапмайма. Энди ишни эбине тюзелип, къозу алып ёсдюрала эсек, къууаныргъа керекбиз. Бюгюн мен оздум эсе, табла — сен. — Шабаз Мурайгъа къарады, ол да анга. Мурайны кёзлери кюлюмсюредиле, сен да кимге ууаз бересе, дедиле. Мен билмеген, кёрмеген сени ненг барды? Тынгылагъан телиден тынгыламайды, мени жүз бла эки къозум токъсан сегиз нек болгъанын билмегенча сёлешесе, дедиле. Сени жолунга тюшерге суйсем, махтау эртте келир эди, сенден алгъаракъ дерге умут этди Мурай, бир къауум жыл мындан алгъа Ортабай бла ушагъын эсине тюшюрюп. Алай жукъ айтмады. Экиси да тынгылашып кёп турдула.

— Жюз бла он алты къозу алыргъа сен кесингми сёз

бергенсе, огъесе Ортабайны оноуму болгъанды? — деди ахырында Мурай.

Туура алай уллу сёлеширге Шабаз базынырыкъ туююл эди. Аны орунуна Ортабай базынды. Айымыды, ол а анга аманлыкъмы тежейди, бөрк Шабазгъа керекди, сора киштикни отха тартханлай нек этеди? Сёзню ким берди — Ортабаймы, Шабазмы — аны жаланда экиси биледиле, башханы уа не иши барды, не хыйсапдан ишекли болады, огъесе кесин билгич, хар неге да шагъатлы сундуругъамы кюрешеди бу жууугъум? Шабаз жангыдан ачыуланды:

— Сёз берип, сёзюне ие болгъан эр кишиге төреди.

— Бир иги сёзню эшитмей жиберген минг аман сёзге тынгыларгъа тюшер.— Мурай кёзлерин жумаракъ этди, анга уа угъайынг бармыды дегенча, Шабазгъа сынаулу къарады.

— Не затны къагъып сёлешесе сен? — Шабаз, нек эсе да элгенип, чалыдан айырылды.

— Ётюрюк бла минг кюн къууансанг да, бир кюн унутурса дейме.

— Кесин билген, шуёхум, хоншусун да билип бармайды. — Шабазны жукъа бети агъарды. Къолун къазыкъ башына салып, эзип къоярыкъча, къаты къысды. — Тил сюекден ётеди, Мурай, бош къакъды-сокъду этесе.

— Охо, мен жукъ айтмайма, ахырын ойлап, ишинги алай башлагъан болурса, — деди сансыз, шош ауаз бла Мурай, кюлюмсюрей тургъан къара кёзлери уа Шабазны ичине биягъы от салдыла. Аман тюрюк кёзле эдиле ала, Мурайны бир сёзюне он сёз къошуп хапар айтханла. «Хау, кимге ышансанг да, мынга ышаныргъа жарарыкъ туююдю», — деди ичинден Шабаз, анча жыл Мурай бла хоншулукъда тургъанына энди жарсып. Билмейми эди аны? Сора олсагъат дыркъ деп, ашыкъ ойнап, нёгерлерин хорласа, къытса, анга жаланда Мурай ийнанмаучусу эсине тюшдю. «Вилемисиз, аны ашыгъыны ичинде къоргъашин барды», — деп Шабазны жамауат аллында айыплы этерге кюрешуучюсю. Шабазны бир заманда да скоймегенди ол, ийнанмагъанды. Энтда дауур чыкъса, мындан чыгъарыкъды. Ёзге уа, сени къойларынгы санап, марап ким айланады?

— Кесибизни таныгъанлы къой кютюп, къозу ёсдюрюп келебиз экибиз да, сен алай нек сёлешесе, кимни жылкъысын сюрюп кёргенсе? — деди Шабаз, кёз къыйыры бла Мурайгъа къарай. Мурай олсагъат жууап къайтармады. Башын шош чайкъады. Кюннге куююп, къы-

заргъан бетин, кёзлерин биягъы белгисиз, бир тюрлю ышарыу жарытды. Не затына ышаргъанлай, кёзлерин сюзюлтгенлей тура болур, огъесе Шабазнымы хыликкя, масхара этгенлигиди? Охо да, мулхар ашап керилмез, тели кюлюп семирмез.

— Кетейим, нёгерим кеси жангызды кёшда,— деди Мурай, хыжысын имбашына атып. Сора арлакъ барып, ызына бурулду, айтайыммы, къалайыммы дегенча, бир кесек тынгылады.— Мындан артында этге къой деселе, сени сюрюуюнгден да алсынла, къуруда мени ортакъ этип турмай. Сенде эркек мал асыры кёп болуп къалгъанды, менде уа жокъду, ийи, болсунму алай?

— Кимден аллыкъларын сангамы сорлукъдула, атангы къойларыдыла дейдиле.— Шабаз нек эсе да олсатгъат терлеп къалды.

— Сормасала — сорурча этербиз. Сени аллынгда сюрюу да Герийни туююл ушайды да. Ийи, огъесе анымыды? — Мурай андан ары сёз айтып неда сёзге тынгылап, мычымады. Шабаз а ызындан мудах къарап, иги кесек сюелди, сагъышланып: Мурайны айтханларына къол силдеп къоярча, тынчайырча уллу кёллюледен туююл эди ол. Кимни бахчасына кирип заран жетдиргенин ангыламагъан. Озгъан жыл Мурайны кёшундан этге деп алты жюз къой сюрген эдиле, эркек, тиши, ана къой деп къарамай. Шабазны сюрюуюнден юч жюз, андан да юч жюз сюрюрге керек эдиле, алай токълуланы саны къагъытда кёп болгъанлыкъгъа, сюрюуде хазна жокъ эди, бар эсе да — бек аз. Къойчу къойчуну ангылагъанча, Шабаз хоншусуну жүрек кыйынын ангылай эди. Былтыр къыркъарда Мурайны бети къара кесеулей, сырты уа таш болуп олтургъаны Шабазны кёз туурасындан кетмегенди. Бююн-тамбла къочхаргъа кёшулдукъ токълуланы, ана къойла къатыш — барысы да алты жюз — сюрюуден бёлуп, энишге айландыргъанларында, Мурай не Шабазгъа, не Ортабайгъа бир тырман сёзюн эшитдирмегенди.

Айтырын жапысы, кёзлери бла, къарамы бла айтып, ангылатып озгъан эди. Унутмагъанды Шабаз аны. Бу сагъатда уа терсеми эди ол — сюрюуюне энди артыкълыкъ этдирмезге айтды эсе? Алай болса да, жаш Мурайны ызындан къарап ачыуланды: «Тенгизни малын тонгуз аяйды», — деп. Кесини атын айтдырала эсе, башына ыспас келтирала эсе, ким угъай дейди анга? Чабакъ тутаргъа суюген кёнчек бухчакъларын да къайырып, суугъа да кирип.

Аналарындан эртте айырылган ач кызуланы шор макъыргъанларын эшитгенча болуп, Шабаз алай уянды. Жалан бутларын ундурукъдан энишге салындырып, иги кесек олтурду. Кийинип, бет-кыол жуууп, ишге атланыргъа керекди, барлыгы уа келмейди. Эрикгенден угъай, ишин, кыуллугъун сыймегенден, сюерик эсе да тюзелалмайды. Шахарда жашагъанлы, ишлегенли төрт-беш жыл, анча жылны ичинде бу затны тындырама-тамамлайма деп билалмагъанды, тап тындырыргъа кюеше эсе да, тындыргъан иши кыралгъа, жамауатха керекмиди-туйюлюмюю — анга гурушхалыды Шабаз. Кюнню кюн узу-нуна стол артында олтуруп, тюрт-мюрт эте, кыагыт кыайгыдан кыутулалмай. Шабаз стол артында олтуруп турса-турмаса да, таулада маллагъа, сюрючюлеге хайыры-хатасы да жокъ эсе, сора кертда дегенлей, аны мында нек тугадыла? Алай анга киши тырман эшитдирмейди, ишлейсе, ишлемейсе деп. Бармы эди Шабазны этген ишинден, жазган кыагытларындан кыралгъа хайыр, жокъму эди — аны киши сормаиды. Билген окъуна эте болмазла — ол тюрлю затланы чык-чыгы бла жаланда Шабаз кеси биледи; инжилиюу, жарсыуу да анданды.

Герий улу Шабаз зоотехникди, алай колхозладан берилген, келген шартланы, малланы санын, кырккыылган жюнню кыргюзтген тарихлени жыйышдырып, таматасына кыагытла жарашдырып бергенден озуп, ол элlege, колхозлагъа хазна чыгъалмайды. Кыагыт тап жарашдырылса, тамата башхасын излеп кюешмейди. Районну, колхозну мал саны бла кыагытда кыргюзтюлген мал сан келишемиди, келишмеймиди — ол туйюлдю кыайгысы. Ал заманлада таматасы андан не излегенин Шабаз ангыламай кыйналып турганды, бир кыагытны юч-төрт кере жазып, тюзелалмай.

Амалы уа тынч кере эдим: райондан келген шартла, мал саны план бла келишмеселе, Шабаз келишдирирге керек эди. Алай хар кыошну, колхозну, районну планы — белгили, аллында, сора артха кыалыргъа, тырман эшитирге ким сюеди? Тауладан, тюзледен бери — Шабазны столуна — жетгинчи, шартла танымазча семире эдиле, Шабаз да таматасыны келюне тиймеzге юйренгенди.

Болсада ол затла эсине тюшселе, Герий улу жеринден бек эринип турады. Кыайры ашыгырыкыды — таматасын ыразы этергеми? Жамауатны, халкыны ыразы

этерге керек эди, ол а жаланда таматасыны кёлюн алады.

Шабаз кеси кесине ыразы болмай, бюсюремей кийинди. Жюрек кыйыны, шургусу чачылмай, чай кыйнатып ичди. Сора Къуртагъа ётмек туурам алып, тышына чыкъды. Кюн ариу тийип, арбазлагъа жайылгъанды, иште, окъуугъа барлыкъла барып, сабий-субюй да тышына тёлюлүп, жабы этген кезиую эди. Алай парий, сабийлени даурларына юйренгенден болур, сан этмей жукълайды. Каштан терекни ауанасында. Къурта кече жукъларгъа юйренмеген эди, жукъласа, танг аласында неда кюн жайылса, ыстауатны чалысына кыйысылып жукълаучу эди. Мында да ол кыйлыгъын кыймагъанды. Элгендирип уятыргъа сыймей, шош келип, Шабаз итни къатында сюелди. Парийни жарсып сынсыгъанына, сытылгъанына тынгылап. Къурта уа узакъда — таулада эди. Жашил сыртда аякълары кырдыкгъа жетмей, кыйзыл къанатлылай, учуп бара. Сырт башындан бери, сюрюуге къарап термилген жангыз кый таба: бир заманда да сюрюуден мал ажашдырып, артха къалдырмаучу эди Къурта. Айыплы ишине жарсып, сынсый андан учуп барады.

Олсагъатлада туугъан кёл кыозу, жарты кепчип, алай чунгур жерден чыгъалмай кюеше эди. Анасы да алгъа кете-кыйта, макъырып, ызындан чакъыра. Къурта бауурланып, сора кыозуну мылы къарын тубюне жухун тиреп, ёрге тюртдю. Аз-аз тюрте, чунгурдан чыгъарды. Энди кыозу эс табып, солуса игиди, чунгурда асыры кёл тыпырдагъанды. Къурта аны ашыкъдырмады. Къалтырай-жайрала, кыозу аягъы юсюне сюелди, алай атла-ялмагъанда, парий башы бла шош къатылып, тюртюп кёрдю; былайда асыры кёл турургъа сыймей эди Къурта: сюрюуге теркирек жетип, башхалагъа да сакъ болургъа керек тыйюлмюдю ол? Алай кыозу биягъы тобукъланды да къалды. Анга аз-маз кюч кирип, жюрюп башларын сакъламай амал болмагъанын ангылап, кыйла уа узайып кетип баргъанларына жарсыды. Не этерик эди, Къурта кыозуну къатында жатып сынсыды, тап, улуп ийген эсе да алай эди.

— Къурта, Къурта, харип,— деп сёлешди Шабаз, итни таралып, къалтырап сынсыгъанын жаратмай.

Кёллерин тамам ачхынчы, парий секирип турду. «Къалайдама мен?» — дегенча, жан-жанына къарады: жарты кепчиген ариу кёл кыозучукъ, сюрюую, жашил тау бетле да жокъ эдиле. Къурта Шабаздан да уялмай, татлы эстериуюн жилауун этип, жангыдан сынсыды.

Парий гыржынын ашагынчы сакълап, жаш ишине тебиреди. Къурта да — ызындан. Бийик юйлени орталары бла. Андан ары — орам, сора къоз терек бахчаны ичи бла барлыкъдыла. Былайдан ишлеген жерине узакъ туююлдо да, Шабаз улоу зат излеп кюрешмейди. Тап, бир-бирледе улоугъа минерик эсе да, Къуртаны къоюп кетерге суймейди, арбазда къалыргъа уа ол унамайды.

Экиси да тынгылауну ийип барадыла. Асыры бек ашыкъмай. Жан-жанлары бла адамла озадыла. Салам бергенге Шабаз салам къайтарады. Къурта уа башын кетюрмейди, салам бергенлени ауазларындан таныйды. Неди да бир талай заманны эрттен сайын эшите турса? Къарамай, башын чыртда бурмай, къайсы терезден къаллай ит юргенин да биледи. Жаланда нек юрюп, чамланып кюрешгенлерин ангылаялмайды. Бир кюн туююл, эки кюн туююл — хар заманда былайтын озгъан Къуртаны танымаймыдыла? Огъесе итликлерин аны бламы эсгертедиле, керексиз турмагъанларын? Алай иелерини къоюнларындан тюшмей ашагъан-жашагъан маскеле юрсюнле, ол лохбайла уа? Эрикгенден, ишсизденми болур? Былайда Къурта башын бютюн энишге тутду: кеси калак итге тенг, кишиге айып салырча туююлдо. Сора андан-мындан маскелени юргенлери тохтадыла да, иеси, аузундан сёз чыгъармай, сагъышланып баргъанына эс бурду. Парийгеми бюсюремей келеди, огъесе къойларындан тюнгюлюпмю мудахды — Къурта къайдан билсин? Ол да къайгъылы. Шабаз кирип кюнюн ашырычу уллу юйге жетерле да, биягъы жангыз къалыр. Хар замандача, юй аллында терек тюбюнде жатып. Сау-шау эсе да кишиге билдирмей. Башхамыды? Жалкъыгъанды Къурта: сюрюу къыйырын сакълагъан къыйынды. Бир-бирледе кетип къалыргъа да бола эди. Ары, таулада къошха. Аны юсюнден энди оюм эте, сагъышлана башлагъанды. Сюрюуден тюнгюлгенли бери. Ол мында табыллыкъгъа ушамайды, сора таулагъа кетмей не айланады? Алай Шабазны къоюп къалай кетсин, артха терк къайталмаса унамаз, тырман этер.

Къурта терек тюбюнде къуйругъундан чөгюп, Шабаз юйге киргинчи ызындан къарап турду. Артда башын ал аякъларына салып, жерге бауурланды, кёзлерин мылы ау жапды.

Стол юсюнде къагъытланы кёргенинлей, таматасына кирирге керек болгъанын, кирсе уа биягъы бир бирге къыйын кёрюнюрюк сёз айтылмай бла эшитилмей чыкъма-

зын Шабаз ангылады. Ол анга хазыр эди. Къагъытланы жарашдырып, шартланы жыйышдырып, озгъан кюн бергенди. Арада толу кюн озмай къайтарды. «Сыртлы» хоншу колхозгъа къойла сатханын кѣргюзтген жерин къырып. Къойчуланы жетишимлерин кѣргюзтген къагъытда уа Мурайны къозу санын жюзден да тѣбенирек тюшюрюп. Мурайны жетишимлерин тардан бери чыгъарып, бери жетерге къоймагъанларын Шабаз биледи. Бу жол хар кимни ишин болушунлай кѣргюзтюрге жаш кеси кюрешген эди. Алай нек эсе да, Ортабай тохташдыргъан ёлчемден аны ёрге атларгъа къоймайдыла.

Эл мюлк бѣлюмню таматасы Хахай улу Муртаз жыл саны бла Шабаздан уллу туююлдо, алай башыны къашхалыгъы, асыры токъ бетлилиги жашагъан адамгъа ушатадыла. Алашаракъгъа тартхан, эртте къарын салып, ауурланган эди ол.

Шабаз кирип келгенде, Хахай улу ёрге турмады, башын кѣтюрюп аны таба къарамады. Неди да, къуллагъу бла ол таматады — таматалыгъын, сора Шабазны тындыргъан ишин жаратмагъанын кѣргюзтюрге сие болур. Муртаз аны сансыз этерге кюрешгенин Герий улу жаратмады, ачыу тийди, алай жукъ сездирмеди.

— Нек чакъыргъанса? — деди ол сабыр.

Хахай улу башын кѣтюрюп, къойчугъа къарады. Тамата кѣккес адамды, къулакъ артларында къалгъан чачы, къашлары да бирча сары. Муртаз бираз тынгылады: кесингден кичи къуллукъчугъа ашыгъып жууап къайтарыргъа неге керекди, — жумушакъ, къансыз къолун, къамичилей этип, энишге салындырды, биягъы баштѣбен болду. «Ангылаусуз адамла бла ишлеген къыйынды, жалкъыгъанма сизден», — дей эди аны къарамы.

«Сенсиз таулада кырдык ёсмезлиг'а бош сунаса, эл мюлкден ангылауунг а сени да жокъду, шуёхум», — деди Шабаз да ичинден.

— Этге берилген къойланы хоншу колхозгъа сатылгъандыла деп нек кѣргюзтесе? — Муртаз башын кѣтюрмеди, Шабазгъа олтур-къал деп да айтмады.

— Сатылгъаннга сатылгъанды деп жазаргъа керекди, алай болмаса, ол беш жюз къой керти да минг къой болуп къаллыкъды. Ызы бла — андан да кѣп... Сен анымы излейсе? — деди Шабаз.

Хахай улуну къашхасы къызарды, алай хыны сѣз айтмады. Сѣзден эсе адамны къарамынг бла буюкъдурсанг игиди, экинчи санга жууап къайтарыргъа базынмазча. Болсада, Муртазны ауур къарамы Шабазны къуйругъун къысдырмады.

«Алдагъанны-къалгъанны юсюнден таурух айтып башлагъан кёреме бу да». — Хахай улу кьойчудан къарамын терезе таба бурду да, неден да тюнгюлген адамлай, башын шош чайкъады. Шабазны зоотехникди деп ол бир заманда ыспасын чыгъармагъанды. Нек чыгъарады — кьагъыты болгъанлыкъгъа, билими, ангыламы болмаса. Аны окъуугъа къалай киргенин бла къалай окъуп бошагъанын билмеймиди? Кьойчуну окъур кьайгъысы жокъ эди. Муртаз бла нёгерлери терилтмеселе. Нек терилте эдиле: «Окъу, сени кибик жашларыбыз окъургъа керекдиле», — деп, эки аягъын бир уюкъгъа сугъуп. Аны Хахай улу кеси да билалмайды». «Урунууну Жигити, кьойчу, окъуудан да артха къалмайды», — деген хычыуун кёрюне болур эди. Бир-бир къуллукъчула анга бек алданадыла. Артда, аны ызындан не келлигини сакъышын этмей, хар зат да тургъаныча турлукъ сунуп. Алай беш-алты жыл къарап-къарагъынчы озду, Шабаз да къолдан ычхынырча болду. Энди аны ким тыяллыкъ эди? Ёшюнюнде жулдузу, бийик билимли зоотехник, пленумлагъа, конференциялагъа къатышхан адам. Аллайгъа таякъ, хыжы сюрреп, узакъ къошда айлан деп къояргъа айып окъуна эди. Чорбат чыпчыкъгъа ол тау къушду деп къычырып турсанг, жамауатны ийнандырсанг, бирле къушну учаргъа нек кьоймайдыла демезлеми? Алай чорбат чыпчыкъгъа бек игиси — ёз бутагъын билип жашаса. Хахай улу Шабазгъа ачыуланып, ол ким болгъанын, бери къалай тюшгенин эсине салыргъа умут этеди. Салмады: игиликни унутхан адамгъа «мен санга кёп игилик этгенме» деп, эсгертирге керекмиди? Муртаз, ауур къарамы бла жашны къажыталмазын ангылап, стол кьыйырына тюртген кьагъытланы аллына тартды. Хар неда бош эди, кьойланы саны тап болса, тап болур ючюн а жокъну бар этерге керек эди. Хахай улу кеси кесин сабырландырды:

— Билемисе, шуёхум, багъыр шай окъуна жылтырап турур ючюн, ол адамны хуржунунда ышылып айланыргъа керекди, — деди. — Унутулгъан шай терк мутхузланады.

— Сора уа? — деди Шабаз, Муртазны сёзлерин шарт ангыламай.

— Адамны да жылтыратып, жамауатны кёз туура-сында тутханла адамладыла.

— Алтын суу ичирилген багъырны жези бир кюнде ачылмай къалмайды. — Шабаз бу сёзлени не Хахай

улун, не кесин к'яг'гып айтмады, ол аны к'епден бери к'ыйнаг'ан саг'гышы эди. — Ётюрюк айтхан адамны чеги жок'муду ог'есе ол таудан энишге айланган таш кибикмиди?

Муртаз жууап к'айтармады. К'ойчуг'а тенг болуп с'елешгенине, с'ез к'етюргенине да сок'зуранды. Хар не ни да унутхан адамг'а ушай эди Шабаз. Батмак'дан Хахай улу тартып чыг'арг'ан эшеги энди аны эринин бурунун к'ан этерге айланады. Муртазны к'езлери к'юл бетли болдула. Шабазны тахтаг'а миндирген ол т'ой-юлмюдю? Хахай улу кесини ог'урлулуг'уна жангыдан ийнанып, к'ойчуну к'ылык'сызлыг'ына ичинден сей-ирсинди.

— Эсингдемиди... — деди к'ууллук'чу, сора тынгы-лауну ийди, сок'зуранып к'алып.

— Не зат? — деп саг'айды Шабаз.

Не зат болг'анын Муртаз айтырг'а с'оймеди. Алай с'езюн башлап, тынгылап да к'алай к'ойсун:

— Ой юйюнге, экибиз ашык' да ойнаучу эдик да, — деп жиберди.

* * *

Ала терек салк'ында эдиле. К'ош к'атында жангыз ёсген мазаллы кертме терекни. Хахай улу бери биринчи келмей эди. Алай жашил т'ешлени, к'ызыл-ала сыртланы бюгюн к'ерюп, кырдык да былайдан башха жерде шууулдамаг'анча, узак'г'а татлы к'арап олтурады. К'алг'анла да жингириклерине таянып. Ог'есе сыранымы хатасы жетди? Муртаз эртте к'уруг'ан суу ызг'а бла аны жаг'асында эски элни юй орунларына, бош к'алг'ан к'егет тереклеге к'еп к'арап туруп, жүреги бир тюрлю жумушаг'анын сезип, мылы к'езлерин н'егерлеринден жашырды. Бу тийреледе жашау былайлай барса, айымыды, ишле артык' осал болмазла. Адамла жер ташлап, элдерин бош к'ойг'ан эселе да, мал к'урумаг'анды, к'епдю. Тау бетлени, чатланы, сайланы толтуруп. К'алай-алай эсе да, Шабазча жашланы хайырындан, мында ток'лук' да, жашау да бар эди. Хахай улу ток'лук'ну, берекетни бек с'юеди. Хар заманда ма былай келип, терек салк'ынында к'азанда к'айнаг'ан жаш этни тылпыууна тынгыларг'а. Жаны-тини табийг'атны бир шош м'ойюшюнде толу к'азанны к'айнаг'аны. Адамланы к'ез туураларындан узак'да. Аны с'ойюп, тап анга жутлук' этгени ючюн Муртаз кесине айып'этмей эди. Ол таныг'ан инсанладан бир жан да аны с'оймейме деп айталлык'

болмаз. Уллу, гитче кьуллукьчулада. Хахай улу, ётюрюкмю айтама дегенча, жашыртын таматасыны бетине кьарады. Алай Темболатны кьансыз бетинде жукь да жазылып туююл эди. Сууукьлукь бла кьатылыкьдан башха. Тышында, жамауат аллында, столну артында кьаты кёрюннген Темболат, ёз башына жетгенде, алай кьаты болалмайды. Кьуллугьу кётюрюлюп, ишни юсю бла жууукьлашхынчы, Хахай улу Темболатха Аллахха табыннганча табыннганды. Пленумлада, сессиялада сёлешгенине сукьланып. Ол заманда Муртаз, хазнамы эди, бир жыйырма бла алты-жетижыллыкь жаш, жамауатны ийнагьы, бек ышаннган адамы гюняхсыз туююлду деп, эсине келтиралмагьанды.

Хахай улу бюгюнню жашаууна алданып, терилип, озгьан кюнлерин унутханладан туююлду. Ол уруш жылланы ачлыгьын-жалангачлыгьын сынагьан артда урушдан сора жамаусуз кёлекге бла гыржыннга термилип ёсген жашны кьуллукьдан умуту жокь эди. Иер салыннган атха минерге термилген энди суйген машинасына минеди — кьадарына шукур болсун. Андан иги, жютю да аз жаш жокьду. Эл мюлкню тынгылы билген. Насыбы тутхан кезиюу болур эди — кьуллукьгьа туюшду. Темболатны хайырындан — не бла кёлюне жетгенин а билалмайды. Уллу кьуллукьдан кетген а тёшден тёнгереген кибикди — экинчи ёрлеу жокь. Тёнгеремез ючюн, ууалып жазыкь болмаз ючюн, мадар, тирнек этерге керекди. Суймей эди Хахай улу Темболатны, алай кьыпты туюбюне туюшген кьой тыпырдаса, эти кьанар.

Нёгериме эс бурмай, асыры кёп мычыпмы кьалдым дегенча, Муртаз ышарып артха бурулду. Темболат ол кьайгьылы туююл эди. Районну секретары Исламгьа, нек эсе да, ыразы болмагьанын билдире, алай жалбауурну да сууутургьа суймей, сёлешеди. Ислам, Темболатны сууукь, жютю кьарамын кётюралмай, тырман этген бет алып, Ортабайгьа соруулу кьарай эди.

Ол а, эки таматаны да жүреклерин жумушатыр жууабын кьызыл-кёлан кийиз берликча, башын бошлап, сёзге сёз кьошаргьа базынмай. Мурай кийизге сыйынмагьанды — кьалын кырдыкда жанындан жатып, шошду. Аны аякь жанында кьызыл парий жылы суюк кемире. Парий деп да туююлду, Муртаз жукь ангылай эсе, Кьуртагьа жыл бла эки-юч айдан кёп болмагьанды. Хар ким жубана, жыякь кьымылдата. Этден, ушакьдан да жаланда Мурай кенгдеди. Темболат

узатхан аякны окъуна алыргъа унамагъанды, ауузума салгъан затым туююдю деп.

Уллу, сыйлы башын гитче этип, Темболат аяк узатханда, адетлигин, сакълыгъын чертип, къойчуну менгиреулюгю сейир эди. Къылыкъсызлыгъы. Ёлюр от узатмай эди да, тап, солууун ол юзерик эсе да, Хахай улу къынкъ демез эди.

— Къалияр сууму береди санга Темболат Алиевич? — деди Муртаз, тѳзмей.

— Темболатны кълундан ичген къалияр сууунг — жаннет сууу, — деди Ортабай, кълочусуну адепсизлиги ючюн жерге кирлик болуп.

— Адам этерге суймеген затын этерге керекмейди, — деп кълочу Мурай.

Ким кълалай айтса да, Хахай улу аны жаратмайды. Бююнлю бери къларап турады, ушакъгъа, ашха кълочулгъаны жокъ. Акъылы, сагъышы да эрин кълыйрында чѳпге берилип, кишини танымагъанча кълоне-ди. Таматаны сѳзлерин базманнга сала, тыянмагъан адамны къларамы, желден кълоркълган жау чыракъллай, ѳчюле-тириле турурму эди. Жашыртын ышарыуу билнир-билнимез бетин жарытып.

Хахайгъа тынчлыкъ бермеген ол ышарыуу эди: «Бизними масхаралайды, харам ашагъландан тоймагъланла деп?» Адам кълоркълса, Мурайчаладан кълоркълсун: аллайлагъа ышаныргъа жарарыкъл туююдю. «Мынга бир кесек эс тапдыргъландан игиси жокъл эди, — деди ол. — Алай кълочуну несин сыйырлыкълса — таягълнымы? Бусагълатда аны бла кишини кълоркълуталмазса. Кълуллугълу жокъл, ашауу жокъл — анданмы тута болур кесин былай эркин?» — Бу сагълышла ѳсине келгенлей, Хахай улуну санлары мыккыл болуп, жюрегине шургулукъл кълонду. Не бек чочуса да, Мурайны сыкълдырыргъа термилип, сукъланырыгълы келди.

— Жюз бла оналты кълозуму дейсиз, охо, болмагъландан ол да игиди, — деди Темболат, «бош махтанасыз» деген ауаз бла.

— Башхала эртте озгълан ауушха энди жетгенсиз. Сизни кѳзлеригизни къламатырыкъл акъл тѳппелени марагъланла да бардыла.

— Кимледиле ала? — деп элгенип, кълычырып иерге Ислам аздан кълалды. Таматаны аллында тыйгълычсызлыкъл этерге керек туююдю. Болсада, тынгылады. Иги умутун сыйырыргъа, малтаргъла кълорешгенлеге ичинден чамлана. Не заманнга дери жолун кесип турлукълдула муну адамла? Тюдде кълалып турурча бары-

сыннанмы аманды? Айхай, аны ёрге кьобаргъа кьоймагъан Ортабайчаланы хомухлукълары, мадарсызлыкълары эди. Битеу ачыуун андан алып, кёл басарыкъча, Ислам председателъге бюсюремей къарады.

— Асыры гузаба этгенча кёрюнесиз.— Темболат кёл кенгдирип сёлешди, къансыз жукъа бетинде бир илишаны тюрленмей. Алай къара, жютю кёзлери Ислам бла Ортабайны кезиу-кезиу тинтедиле. Къуллукъчуларыны дыгъылларына къатылыргъа ол уста болуучуду. Бардыла Темболатны белгили адамлары — кьойчула, ийнек саууучула, нартюх ёсдюргенле. Бир талай жылдан бери ала жол нёгерлеридиле. Хар не жаны бла да басымлы болгъанларын кёргюзтедиле. Пленумлада, сессиялада да сёлешгенле, обкомну секретарыны тегерегинден таймай, къызыл жабыулу стол артында биргесине олтургъанла. Адам ишлей эсе, аны атын жамауатха, къыралгъа белгили этмей жарамайды. Ол жанына уа Темболат уллу кёллю туююлду. Жаны-тини иги кьойчула, нартюхчюле бла жолгъа чыкъгъан. Эки иги малчысын жол нёгер этмей, Темболат узакъ шахаргъа не хазна баргъан болур. Не этерик эди ол анда, кесин кёргюзтгенден эсе, «Алтын Жуздузлу» малчыларын кёргюзтсе игиди. Борч эди. Ташла бла кьойладан, тууарладан сора жукъгъа кёзлерин ачмагъанланы — окъуулула, жулдузулула этип, насып берген. Кесине уа бир зат керекмейди. Тап «Алтын Жулдуз» беребиз десе окъуна, тийишли туююлме дер, унамаз, бере эсегиз — ма кьойчум, ийнек саууучум дер. Керти, алыкын анга «Алтын Жулдуз» беребиз деп киши сюелменгенди. Умуту уа бар эди. Алай иги кьойчу тургъанлай, кесин махтасала — унарыкъ туююлду. Жамауат эсиди, акъыллыды: саугъа юлешдирген кесине бирчигин алалмаймыды, ёз башыны къайгъысын этмегенденди ансы, дерле ишчилери, таланган. Алай Темболатны жулдузлу адамларын танырыкъла танып, сейирсинип да бошагъандыла. Юйреннгендиле. Бир тёппеге къайтып-къайтып чыгъып тургъаннга уа не ыспас?

Темболат жеринден тебалмай къалгъан сунмазламы? Алгъа бара эсе, алгъа баргъанын кёргюзтюрге керекди. Ишчилени ыспаслары чыкъмаса, ол не хазна ыспас табар.

— Бу жаш бек тири жашха ушайды, сиз болуша билсегиз, ол жюз бла он алты кьозудан иги да атларыкъды. Ийи? Огъесе алданганмы этеме? — Темболат Шабазгъа кёз жетдирди. Шабаз арлакъда къазан къатында къамиллеге шорпа къуя тура эди. Субай сан-

лы, акъ кёлегини женглери ёрге кьайырылып. Жютю тилли адамгъа да ушайды, сёлешеме десе — сёзю боллукъду.

— Тюз эслегенсиз, Темболат, — деди Ортабай, таматаны кёлюне не бла жетерге билмей туруп, энди уа, нек эсе да, олсагъат тирилип. — Кёплени белине байлар деп, умут этебиз.

Темболат жукъ айтмады, Шабазны кьолундан шорпаны алып, шорпа анга нёгерлери айтмагъанны айтырыкъча, иги кесек заманны къарады.

Махтаулу малчыларын не жаны бла да тынгылы билген адамды ол. Кьуллукъчуларына къатылыкъ этип, не гитче чийлерин да масхараларгъа ёч болуучу Темболат малчылары бла тапжёнгер ойнаргъа, ариу, жумушакъ сёлешип, ёз башын аладан бийикге салмагъанын кёргюзторге бек сюеди. Иги илишанын кеси эслемей, аны бла ёхтемленмей да туююл эди. Муну уа, аты энди айтыла башлагъан жаш кьойчуну, иги билмейди. Со-ра ашыгъышлы сёлеширге керекмейди. Тынгылагъаны аны ючюндю.

— Иги ишлегеннге ариу айтып оздурабыз деп, кьоркъа турмагъыз. — Темболат алай айтып, биягъы Шабазгъа кьысха къарады.

Олтургъанла таматаны сёзлерине угъай демезликлерин баш кьагъып билдирдиле, жууап кьайтарыргъа уа ашыкъмадыла. Терсликлерин бусагъатда ангылап, буюгъуп тынгылашханлай, тынгыладыла. Тамата тил кьагъып, эс тапдыргъынчы, махтарыкъларын махтаргъа базынмагъанлары ючюн Исламы, Ортабайы да ичлеринден жарсыдыла. «Тирмен ташланы хазырларгъа кьыйын туююдю, суу жиберип тирменнге тирменлигин этдиртген кьыйын болады», — деп келди Хахай улуну уа эсине. Ол жашыртын къарамын Мурайдан бурмады, бурса Мурай аны желкесинден уруп кьоярыкъча. Кьойчу уа шошду, сагъышлыды. Башын, кёзюн кётюрюп, жүрек тасхасын сездирмеди. Жаланда биягъы эсленир-эсленмез ышарып, эрин кьыйырлары кьалтырай, иги кесек турду.

Темболат ашыкъ бла кёп булжуду. Тазалап, сыйдамлап, кьотурларына бичакъ зат да жетдирип. Алай ол суйгенча сюелмей эди ашыкъ.

— Ортабай ким кибикди? — деди Темболат, бешинчи кере кьайтарып. — Эшек кибик.

Сюек бурхуну кёргюзтгенин киши къарыуламайды. Болсада, къажымай, сен эшексе деп кьычырып тургъаны ачыу тиерчады. Ортабай кюлюрге кюрешип, оюн-

нга магъана бермегенча этсе да, ауазы, бети тюрленип эди. Ол керти да эшеклигин жашырып туруп, ашыгъ'а энди аны тасхасын берип къойгъанлай.

— Тейри, билмейме, шуёхум, бу сюек бурху башха сёзге тилленирге унамайды.— Темболат соруулу бет алып председателъге къарады.— Охо энтда бир сынайыкъ.

Ортабайны бети тырмы-тырмы къызарды.

— Ортабай ким кибики?

— Эшек кибики.

— Ашауу-жашауу?

— Ёгюз кибики.

— Турушу, къылыгъы?

— Эшек кибики.

Темболатха ашыкъ атаргъа киши базынмай эди. Кеси да атмады. Сен уллу къууллукъчу болгъанлыкъгъа, сюек хурттакны андан хапары жокъду. Эшексе деп къычырыргъа несине къоркъурукъду? Ол сени ёгюз, ийнек да этер, сен а анга не эталлыкъса? Темболатха ашыкъ атып ыразылыгъын алыргъа бек термиле эдиле бир бирлеринден жашыртын Ислам, Ортабай. Алай, не медет, бу бетсиз, хурметсиз сюек хурттакга айтханларын этдираллыкъ туююдюле. Аман тюрлю затды ол. Къууллукъну сыйлай билмеген. Ортабай ашыкъдан кёзлерин бурмай, экили бола иги кесек мычыды. «Ий, маржа, иги сёзге, ариу сёзге тилленирик эсенг, манга тиллен да къал. Сени ненг къорарыкъды, ариу сёзде ауруу жокъ»,— деп жалына эди аны къарамы.

Токъ ёгюз кибики, ырахат эди ашыкъ къолан кийизни юсюнде. Къууандырырча хали жокъду. Тели, олсагъатда туууп, тылпыу эте тургъан бузоу кибики жатады: аны киши къолуна алыргъа базынмады.

— Дуниядан ангыламы болмагъан ашыкъ бла бош кюрешесиз, ол сизни алыкъын танымайды,— деди Шабаз, кийиз къыйырына тобукълана. Сора кесини ашыгъын чыгъарды.

— Темболат ким кибики? — деп соруп, ашыкъны ёрге атды.— Хан кибики!

— Ашауу-жашауу?

— Ханни кибики.

Олтургъанла шум-шумалакъ болуп, адамланы уста таныгъан ашыкъгъа аралдыла. Сейирсинип, ыразылыкъларын да жашырмай. Ашыкъ ариу, субай ашыкъ эди. Сыйдамланган, адам жылыууна юйренген, Шабазны жан, кёнчек хуржунларындан чыкъмагъан. Бусагъатда уа ол эки ал аягъын кётюрюп сюелген маскечикге ушай эди. Хар нени да ангылагъан, кёпню кёр-

ген маскечикге. Менгиреу, тели ашыгъ'а жатсын алай, аны жери — багуш.

— Темболатны кылыгы кылайды?

Ашыкъ кылан кийизге тюшер-тюшмез: «Ханны кылыгынлай», — деп кычырды. Сора аягы юсуне сюеле билмеген негерине айып этип, баш энишге ехтем кырады: «Ариу сёз айтсанг, аурууму тиерик эди кыарнынга? Адам хуржундан эсе, багушну сайлагъан тели».

* * *

«Сейир туююмюдю, ашыкыла да адамла кибикдиле, — деп келди Мурайны эсине, кыошха кетип бара. — Ашыкыла да адамла кибикдиле...»

* * *

Кыурта терек салкынында кёп жатды. Уллу башын аякларына салып, Шабаз чыгырыкы эшикден кыарамын айырмай. Тёзюмлю парий эди ол. Кетип кыалыргыа ашыкымады. Иесин кёзю кыыйып, таукел да болмай эди. Шабазны кимге ышансын? Сюрююню излеп, Кыурта кыошха кыууулгъанлай, иеси башха жанына кетип, бир бирлеринден айырылып кыалыргыа боллукы эдиле. Сюрююню да табалмай, иесин да тас этсе, жарлы туююмюдю парий? Иеси бла жашагъан кыадарда ишсиз-жумушсуз турмайды. Не десенг да, аны бери, бу уллу юйге ашырып келеди, арбаз сакылайды. Кыой сюрюю кютгенча сыйлы туююл эсе да, ишди, жумушду. Шабаздан айырылып кыалса уа, не боллугъун ким билсин.

Айхай, кыошха, дорбуннга, тау кыоюнлагыа жетип кыайтыргыа не замандан бери термиледи. Энди сюрююню анда тапмаса, ёмюрге табаллыкы туююлдю.

Кыуртаны жюреги шургулу, мудах болуп, кёзлери чарс кёрдюле, иемден айырылама, сюрююню да тапмай кыалырма деп кыоркыа эди ол. Алай таукелсизликке хорлатып тургъан да айыпды.

Парий сагыайып, кыуйругыуна чёкдю, уллу юйню сары эшигине термилип кыарады: чыкымады Шабаз.

Сора жортуп майдандан ётдю да, арсарлы болуп, дагыда тохтады, биягы кыуйругыуна чёгюп, ызына мудах кыарады. Ол халде, кыысха-кыысха сынсый, тарала, бираз мычыды. Кёрмеди Шабазны. Энди айып жокы эди.

Терек бахчаны жырып ётюп, жар бла суу бойнуна тигеледи, былайда суху жортургыа базынмады: сууну

жагъасында адамла асыры кѣп эдиле. Быттым этген кѡой сюрюулей, басынып, жокку болуп. Бирер уртласала, бу жукъа суучукъну таркъайтып кѡоярча. Алай ким уртлап кюреширикди мутхузланып, жууунганланы кѡымыжаларындан жылынып саркѡгъан суудан.

Кѡызыуда адамла да кѡойла киби кѣреме, деп келди Кѡуртаны эсине. Жерлеринден тебалмай, эринчекле болуп. Башларып букѡдурурча ауана тапсала — кѡалгъаны неди? Кѡызыл парийни кѣрдюлеми, кѡалдыламы — сан этип, киши кѡымылдамады. Алай Кѡурта, адамланы юслери бла атлап, суугъа кирмеди. Жагъа бла ёрге жортду. Адамла аз болгъан жер табылмады.

Не этерик эди? Ким эсе да ити бла жуууна тургъанын кѣрдю да, ётерге таукелленди. Ол итденми аманды Кѡурта? Андан жийиргенмеген парийден да жийиргенмесинле.

Кѡарап-кѡарагъынчы, сууну аргъы жагъасына чыгып, сора, ёртен киргенлей, агъачха кирип тас болду.

Шахар этегинде агъачны хазна танымайды Кѡурта. Жюрюген, айланган жери тѡююлдо. Таный эсе да, кенген таныйды. Шабазны ашханадан чыгъарып сакълай, суу жагъада жер кѡыйырына чѡгюп, анга кѡарамагъан кюнюмю бар эди? Агъачхамы, огъесе узакъда бийик таулагъамы термиле болур эди? Ексюзлюк сынап сынсыгъан, жортхан кючюкюлюгю тауланы этеклеринде, жашил тѣшледе кѡалгъанын биле эди ол. Кѡой сюрюуно, жангы туугъан кѡозуланы жыйыларына татлыкъсынып ёсгенин да. Чукуйлары бла булутланы тыйгъан таула, кѡайдан кѡарасанг да агъарып тургъанла, Кѡуртанымы алдарыкъдыла?

Агъачдан чыгып, жол бла барама десе да, парий жолну унутмагъанды. Ол былайдан узакъ болмаз. Сол жаныракъ тартып кѡууулса — тамамды. Бир кѡауум жыл мындан алгъа Шабаз Кѡуртаны элинден, кѡошундан шахаргъа ажащдыргъан жол эди. Парий сѡймейди аны. Тап сѡйсе окъуна, кѡоркѡакъ, зымпыкъ маскеми болгъанды Кѡурта: агъачда жаныуар, кийик жюрюген ызланы таба, таш жол бла жортургъа, «суху арба» ызындан жетген сайын элгенип, кѡуйрукъ кѡыса юйренмегенди.

Алай агъач ичинде парий, умут этгенича, терк баралмады: мында да — адамла. Хар терек тѡбю сайын кѡауум-кѡауум неда экеу-экеу болуп. Адамланы, былайдыла деп, ангылагъан кѡыйынды: анда, суу жагъасында, кюнге ачыкъ жерлени юлешип кюрешедиле,

мында уа — не этедиле, ким билсин, не тындырадыла деп келди Къуртаны эсине. Агъач тюбюнде малла кёре юйреннген парий бир кесек абызырагъан окъуна этди. Барыр, жортур жол излей, тохташды. Айхай, тохташыргъа жарамай эди: ашларын урларгъа не кеслерин марлагъан суна болур эдиле, нек эсе да, адамла къозуп, къуру шешалагъа, тугул-мугулгъа узала эдиле. Адамланы да къозутургъа керекмейди, амалын табып. Бири къутургъан парийди деп кыгчырса, угъай депми ийнандыралыр? Бош айланган калак ит сунсала, бютюнда аман. Ёхтем, кызыл парий ишсиз къалгъаны ючюнд инжилип, къой скрююун излейди депми айтырыкъдыла? Кишини да сан этмей, жумулуп кетгенден игиси жокъ эди да, Къурта терекле арасы бла къыланч-мыланч айлана жортду. Ызындан шешала, тугулла сызгъанланы къулакъгъа алмай, элгенип кыгчыргъан тиширыулагъа тохташып къарамай.

Жолну узакълыгъындан бла жууукълугъундан Къуртаны хапары аз эди. Къошха жетеме-къалама эте, ол жортханлай барды. Не батыр эсе да, кече къарангысы тюшгюнчю, танымагъан жерлеринден, агъачдан къутулургъа сюйдю. Къутулалмады. Кече, къара къузгъун жетгенлей, ызындан жетип, озгъан да этип, кёкге, кырлагъа, терек араларына жайылды, тереклени барысын да бирге ушатды. Аякъ тюбюнде чапыракъ, бутакъ сынган тауушла узакъгъа кетип, алай эшитиле башладыла. Желни сызгъырыуу талакъ солуу тауушланы шарт ангыларгъа къоймай эди. Ангыларгъа, сакъ болургъа уа керекди. Кесин тыялмай баргъан батырлыкъ туююдю, элгеннген а тели кючюкню ишиди. Ол затла эсине тюшюп, Къурта бираз сабырланды. Талакъ солууун селейтип, тегерекге къулакъ тикди. Желургъан жанына айланып, жыйылады. Кече къарангысыны шошлугъунда тауушланы шартларгъа уста парий жукъ эшитмеди. Агъач, тонгуз, кийик ийис жыйылагъанын а сан этмеди. Аны сагъайтырыкъ жаланда бёрю жыйы эди. Сора Къурта сол жанына, уллу жол мындады деген жанына да, къулакъ салып, иги кесек сакълады. «Суху арбаны» тауушу тунукъ эшитилгенде, ажашып, терсине кетмегенине къууанды.

Уллу эмен терекни тюбюнде чулгъанып жата эди Къурта. Не къой, къозу макъыргъан, не ит юрген таууш эшитмей. Бу тийреле парий танымагъан, шагъырей болмагъан тийреле туююдюле — Шабаз бла келе-кете тургъанды. Нек келе эди — аны Къурта ангылаялмай эди, — бош къонакъгъамы огъесе мал излейми келе бо-

лур эди. Алай былайлада, Шабазны атына кенгден къарап, бауурланып жатыучусу эсиндеди. Ары, къош алына, жууукъ бармай. Барса, парийле бла талашыргъа тюшерик эди. Биреуню ыстауатына келип талашхан а игимиди? Шабаз да, эшта да, Къурта къошха жанларын суймей эди, нек эсе да, атын агъач кыйырында кишенлей эди къуруда. Иесини атын, жамычысын сакъламай, парий аны ызынданмы барлыкъ эди. Къош итле да алай эдиле — жууукъ келирге базынмай, Къуртаны кенгден къоркъутургъа кюрешип. Ючюсю да юч жанындан юрюп, алгъа секире, артха къача. Парий не къоркъмады, не чамланмады. Бар эселе, жокъ эселе да, билмегенча этип, башын кетюрмей, алагъа сабыр къарап. Итле, юре-юре эрикселе, шошайып: «Сен кимсе, несе — бизден къачмагъан?» — дегенча, къуйрукъларындан чөгюп, къарап тохтай эдиле.

Аламат кюнле эдиле Къуртаны ол кюнлери. Энди уа не къой-къозу макъыргъан, не ит юрген таууш эшитилмейди. Къарангы кече шошду. Не бек къулакъ тигип кюрешсе да, бу тийреледе жашау болгъаннга ушамайды. Мында да къойла тас болуп, итле аланымы излей кетдиле, огъесе адамлагъа къош итле керек болмагъан заманмы жетди? Нек эсе да парийни жүрегин жангыдан бир тюрлю такъырлыкъ, мудахлыкъ кысыды да, жухун кълтукъ тюрбуне букъдуруп, анасын тас этген кючюклей сынсыды. Татлы эсгериулерин эсгере сынсыды.

* * *

Къызыл парийге да чыкъ тюшюрюп, эрттенлик алай жетди. Турама-къалама эте, Къурта дагъыда бираз жатды. Шошлукъ анга тынчлыкъ бермеди. Тау этеклеге, агъачлагъа, кырдыклы бетлеге шошлукъ неге керекди — сюрюучюлени ауазлары, уяна башлагъан ыстауатны даууру, къочхарлары согъушхан тауушлары керекдиле. Таулада алагъа юйреннген парий бюгюн шошлукъдан элгенди, къоркъду. «Сангырауму болгъан болурма?» — Парий жангыдан тийреге къулакъ тигип, чапыракълада аязчыкъ ойнагъанын, къалайда эсе да шырылдап суучукъ саркъгъанын эшитди. Сангырау туююлдю ол — жютюкъулакъды. Агъач этегинде Къурта сейирсинип, симсиреп тохтады. Аны кёзю алалгъан жер саулайын, жолдан башлап, таугъа дери, сюрюлюп эди. Жылны бу заманларында Къурта сюрюлген жерле кёре тургъанды — Шабазны белине жетип, алтын сабанны

шууулдагъанын, жел этип чайк'алгъанын. Мында уа бир зат да шууулдамай эди, чайк'алмай эди. Кырдыгы ёлюп бошамагъан узун зылдыла баштёбен айланып, эрил, бир бирге к'ошулургъа унамай к'араладыла. Араларында — тугул орталарында — парий билмеген битимле жерден ёрге айырылыргъа базынмагъанча, к'арыусузла, борбайсызла болуп, жашау этерге к'орешедиле.

Ажашхан сунуп, К'урта тийреге тынгылы к'арады. Сора, алданмагъанын ангылап, бютюн мудахланды. Сюрдюню аргъы этегинде чёгюп да, жатып да Шабазны азмы сак'лагъанды. Бал ийисли кырдыкны сызг'ыргъанына тынгылай. К'юю, тууар малы да узакъ, жууукъ бетлени толтуруп. Сюрюючюлени к'ош юлерин, ыстауатларын да таныды к'ызыл парий. «К'айдадыла сора была — сюрюуле, адамла, итле?..» — Курта к'ош таба чапды. Анда аны Шабаз сак'лап тургъанча, к'ой сюрююню ыстауатдан чыгъарып, отлаугъа к'ууаларык'ча, терк, ашыгъып. Ыстауатха асыры жууукъ келмеди — к'айдан эсе да жер тюбюнден чык'гъанлай чыгъып к'алып, бир к'артчыкъ сюелди. Ушкогуна к'армашып. К'ызыл парийни к'ызыл бёрюю сунган болур эди, ким билсин. К'урта, жол ташлап, сёдегей ёрге айланды. Озуп бара, к'ош аллында жер сюрюючю «арбаны» да эследи. Керек болмазла энди адамлагъа к'ош парийле, керек болмазла...

Андан ары К'урта кёпмю, азмы барды — тау этекледе, жашил сыртлада, туманлай, жайылып отлаучу сюрююлени, сюрююню сак'лагъан итлени кёрмей, «Сыртлыны» туурасына жетди. Ол Шабазны туугъан эли эди. Шабаз бла келсе, парийни к'убултуп, аш берип, бойнундан к'учак'лаучу жашчык'ла мында эдиле. К'урта иесини арбазын, ююн, терек бахчасын к'арамы бла табып, сора киши эшитмезча сынсыды. Сюрюуден, бу арбаздан айыргъаны ючюн Шабазгъа ёпкелегенми этди, огъесе к'ууаныпмы сынсий болур — аны парий билмей эди.

Не тюрлю эсе да «Сыртлыны» орамы бла, к'ызыл таналай, сабыр, ёхтем озуучу кюнлери да эсине тюшдюле. Эл итледен сыгъып, Шабазны бутларына чырмашып барады деп айтдырмаз ючюн, иги да артха к'алып барыучусу. К'урта субайлыгъын, к'юч-к'арыуун сезмеген парий туююл эди. Алай элни итлери да аны ангылай эдиле: жууукъ келип ёрелеширге бири базынмагъанды, кенгде тохтап, хуна, халжар башларына чыгъып, к'аугъа этген болмаса. Юрген, жаныгъан — итни тересиди. Сора К'уртаны неси к'орайды, нек к'айырылырык'

эди — бёрюкес парий. Ол таулада бёрю кестенин, кесе-ме десе, энтда кесаллыгъын мында, «Сыртлыда» угъай, хоншу кёрюшлада да билгендиле. Элли жашчыкъла аны ючюн кёрюбулта эдиле парийни. Андан-мындан кычырышып, ызындан чабып: «Кёрюрта! Кёрюрта» — дегенлей. Шабазны туугъан элинде кызыл парий кёрюнсе, элли жашчыкъла, кёрюайдан чыгъа эдиле, орамгъа тёрююлюп кёрюала эдиле.

Бусагъатда уа ол, «Сыртлыны» туурасындан кёрюарап, озгъан кюнлерине термилди, энтда бу жашчыкъла, жабы этип, ызындан чабарларын, кёрюбултуп кычырырларын сёрюйдю да, энишге тигеледи. Орамны аягъындан кирип, ёрге айланды. Алгъынча, кёрюуйругъун кёрюалач этип, кёрюошдан энип келгенча, сабыр, ёхтем. Алай аны киши эслемеди, танып, атын айтып чакёрюрмадыла: орам шох эди, бек шох. Ач, суусап да болуп, элли жашчыкъланы тансыкёрюлап келген парий, сансыз этгенлери ючюн кёрюлюне тийип, ёпкелеп, орамны башына чыкёрюды.

* * *

Кёрюурта кёрюпню билген, ангылагъан парийди. Жаланда заманны терк барыуундан, жашау да жеринде турмагъаныны юсюнден аны хапары жокёрюду. Тюненеги онеки-онючжыллыкъ жашчыкъла тёрюрт-беш жылны ичинде кёрюанат кёрюатдыргъанларын, кёрюанат кёрюатдырсала уа, «Сыртлыда» турургъа унамазлыкъларыны тергеуюн эталмай, дагъыда кёрюп затны ангылаялмай, элли шохлуугъундан кёрюачып, орамладан да ёпкелеп, андан бара эди.

* * *

Герий улу Кёрюуртаны экинчи кюн да табалмады. Ишин этерге, бир жерде олтуруп тынчайыргъа жюрюек кёрюыйынлыгъы кёрюоймай эди. Эси, сагъышы да кызыл парий эди. Ненча кере келип кёрюарады ол терек тюрююне — Кёрюурта аны ишден чыгъарын сакёрюлап жатыучу жерге. Алай, парийни кеслери ажашдырып кёрюойгъанча, терек да, аны тюрююнде юйюкген кырдык да мудах эдиле. «Не болгъан болур? — деди Шабаз жангыдан. — Гыржыннга алданып, кишини ызындан барлыкъ тюрюююдю». Эл тюрююне кетген, айланган тёрюреси болса, Шабаз санмы этерик эди, кёрюайтыр деп кёрюоймай...

Герий улу, былайды деп, эсине жукъ келтиралмай, тюрюююнлей ашханагъа барыучу жолларына чыкёрюды. Ач болуп, анда ётген-сётгенлени кёрюзлерине кёрюарай эсе уа?

Огъесе, сансызлыкъ сынап, ёпкеленми къачды деп къоркъду Шабаз. Кимни кёлюне тийсе да, парийни кёлюне тиерге суймей эди Герий улу. Тенглик, шуёхлукъ сакълагъан Къуртаны жашауу аны жашауу бла алай байламлы болгъанын бу эки кюннге дери билмеген эди Шабаз. Жашны халы, жүрек къыйыны, къой сюрююнден айырылгъан кюнлериндеча, жангыдан ауур болду. Ол узакъ кюнледе сезгенин бусагъатда бютюн терен сезип, Хахай улу бла келишалмай, башы сагъышха къалгъан кезиюнде Къуртаны думп болуп къалгъанына Шабаз нек эсе да ырыслагъан окъуна этди. «Нек ёпкелерик эди, энтда да бир терслигими, осаллыгъымы сезмеди эсе», — деди жаш ичинден, арт заманлада Къурта аны кёзюне мудах къараучусу эсине тюшюп.

* * *

Шабаз Ариуканы олсагъат танып къоймады. Терек бахчаны тар жолчукълары бла аз тиширыуму озады? Ким кимни кёреди? Алай тиширыуну тохташханын Герий улу сезип, ызына къарады.

— Танымагъанча этиб'а бараса. — Тиширыу арсарлы ышарып сёлешди. Аны ауазы, эрттегили, ол Шабаз эшитирге термилиучю, онюч-онтёртжыллыкъ къызчыкъны ауазынлай жарыкъды. — Сиз, эр кишиле, алайсыз, иги тойсагъыз, адам танымай башлайсыз. — Жарыкъ ауаз онтёртжыллыкъ къызчыкъны ауазы эди. Сёзлени уа, ол адепсиз сёзлени, токъ ёшюню, сыйдам, акъбоюн тиширыу айта эди.

Герий улуну жүрегине ала ачы тийдиле, тийишли туююл эди Шабаз ол тюрлю сёзлени эшитирге. Бир тиширыуну да аллында борчу жокъду. Ариуканы танымагъанча этсе да — айып туююлдо. Болсада, ачыуланганын билдирмеди.

— Эр кишилеге бош кёлкъалды этесе, Ариука. Сени баш иенгча алаамат болмасакъ да, гыржыныбыз халалды. — Шабаз тиширыуну къолун тутду, энинге ийилип, къызчыгъын къубултду. Ариука жашны сёзлерине кёре жууап къайтарыгъа бла къайтармазгъа билмей, тынгылады. Ариука эринден эртте айырылгъанын билмей эди ол. Билдирирге керекми эди, огъесе туююлмюдо? Тиширыу экили эди. Алай Шабаз хар нени биле эди.

— Сен унутханлыкъгъа, мен а сени сора-сора турама! — Ариуканы къысхажент дарий жыйрыгъы, аны

тынчлыкъгъа юйренип, къайнагъан санларын, субайсыйдамлыгъын бютюн шарт белгилеп кѣргюзтеди.

— Атынг къалайды сени, ариу эгешчигим? — Шабаз аз энишге ийилип, къызчыкъгъа къарады. Сора, нек эсе да, олсагъат жюреги бир тюрю учунуп, дыгъыл этди. Хычыуун, татлы дыгъыл.

— Зайнау, — деди къызчыкъ шош, жумушакъ ауаз бла.

— Къалай ариу атынг барды. — Шабаз кѣзбау этип айтмай эди алай. Зайнау Ариукагъа союп къаплагъанлай ушайды, бусагъатда аллында сюелип тургъаннга угъай, узакъда къалгъан, тал чыбыкълай, назик, онючонтѣртжыллыкъ Ариукагъа. Аз заманны ичинде сабий жыллары къайтып келгенча болду Шабаз, биринчи сабий сыймеклиги да.

* * *

Суу ызны жагъасында бийик кырдыкда кючден алай бара эди Ариука. Къучагъын жыгыраладан, тюрю-тюрю гюл хансладан толтуруп.

— Къайрыса, бери къайт, — деп сѣлешди Шабаз, кырдыкны бек къалын жеринде сюелип. Тобукъларында кѣнчеги сизилип эди да, жашчыкъ аны къатына жууукъ барыргъа сыймей эди.

Ариука тохтап, артха къарады, жыгыра къатыш хансланы, гинжини къысханлай, ёшюнюне къаты къысды.

— Кетип баргъан адамны ызындан кычыргъан ырысды, билемисе сен аны? — Къызчыкъ, Шабазны къатына келип, тырман этди. Жашчыкъ олсагъат жууап къайтарыргъа сѣз табалмады. Аны гитче акъ къолларындан ургъан жыгыра, гюл, жарабай ийисни сезе, иги кесек тынгылады. Тап, гюл, бал ийис Ариукадан урмай эсе да, Шабаз алай сунду.

— Адамны ызындан сѣлешген ырыс туююлдо. Кетип баргъанны кычырып тыймасанг, не бла тыярыкъса? — деди ахырында жашчыкъ, эс жыйып.

— Адам кетерге алданса, сыйсенг — кычыр, сыйсенг — жиля. — Алай айтып, Ариука нек эсе да мудах бет алды, болсада, Шабазны сагъышландырырча сѣлешгенине ёхтемленмей туююл эди.

— Къайры бара эсенг да, ашырайым.

Ариуканы ашырып онгу жокъ эди жашчыкъны: тобукълары седиреген кѣнчегин ким кѣрсе да, Ариука кѣррюн сыймеди. Насыбына, къызчыкъ да ашыр демеди.

— Сен мени ашырсанг, артда биргеме окъугъан кыызчыкъла не айтырла? — Ариука артха бурулуп кетип бара, Шабаз аны ызындан иги кесекни къарап турду. Нек эсе да шургулу болуп. Ханс кысым бла бирге кыызчыкъ аны насыбын, къууанчын да алып кетип баргъанча. Ариука, терк узайып, ёгюз сыртынлай такъыр, бийик тешге чыкъды. Анда, бийик жерде, кыызчыкъ кесине ушамай, бир тюрлю узун бутлу кёрюнюп, Шабазны сейир окъуна этдирди. Ол халда кыызчыкъ бираз барды. Гитчеден гитче кёрюне, эрий. Ахырында, быстыр гинжича, гитче болуп, чарсха кирди. Жашчыкъ тэзалмай, керти да ол къайры эсе да ажашып баргъанча, ызындан кычырды. Къычырды — эшитдиралмады. Тап, Ариука аны ауазын эшитген эсе да, артха бурулуп, жууап къайтармады. Ол ёхтем кыызчыкъ эди...

* * *

Толу, сыйдам тиширыугъа къарап, Шабаз кёп тынгылады. Ариука да тынгылады. «Кетип баргъан адам озуп баргъан заман кибик болур, — деди ичинден Шабаз, кючсюннгенин жашыралмай. — Аны ызындан суйсенг — кычыр, суйсенг — жиялп чап». Бу сёзле жашны тилини тюбюнде айлана эдиле къуруда. Жюрегин кысып, мыккыл этип. Алай нек болгъанын а Шабаз билмейди — жюреги нек жиялгъанын. Бузлай сыйдам Ариуканы юсюнде къалтырай тургъан жыйрыгъы кёлюн такъыр нек этеди? Къымылдаса, юсюнден саркъып, тюшюп кетерге хазыр жыйрыгъы. Аны токъ, акъ билеклери, жиззе бармакълары, бойну. Арлакъда кеси кесин жубата тургъан Зайнау да. Терек аумаладан омакъ хансланы къубултуп.

«Биреу биреуню ызындан кычыргъан бошду, — деди дагъыда Шабаз. — Ким кимни эшитеди? Эшите эсе, кеси ауазын эшитеди. Кеси кычырсын элгенирча, ызына къарарча, уялырча. Адам улу алай жаратылгъан болур. Кеси ауазына хазна къулакъ салалмайды, башха кычырса уа — элгенип, кычырыгъынг тутулсун, — дейди...»

«...Керексиз терилген эдим, бош алданнган эдим. — Ариука, къарамын Шабазны юсюнден-башындан бурмай, сагъышланып эди. — Айхай, этер ишинги, жумушунгу алгъа къарап эте билсенг а». Тап, къарагъан окъуна болур эди, алай кёргени — сюрюуню ызындан таякъ сюреген жаш эди. Аязладан кёзлери мыдыхла кибик кыызаргъан, жаууну, жели да бет терисин чабырлыкълый

ийлеген. Кимни кёре эди? Ташла ичинде жашап, кеси да ташха ушап кьалгъаннымы? Неда кьой сюрюуюн аскер сунуп, тешде ёхтем сюелгенними?! Озду заман, кетди. Ариуканы алдап, терилтип. Заман кимни алдап, туюп эринин кьапдырмайды? Ангамы тереде эрге барып чыкьгъан?..

Ариуканы тарыгъыры келди. Ашаууну-жашаууну юсюнден Шабазгъа айтып. Къыйын эди сабий кьызчыгъы бла эки отоуда кеси жангызлай тургъан. Жастыкь негеринг болмай, намыс, ёхтемлик да кьалай сакълансынла? Ариукача субай, сыйдам тиширыугъа аллай жашауму тийишли эди? Эки жыйырма жылы толду — юйюр таматасы, кьабыргъасын жылытыр адамы уа жокъ. Бираздан эт-бет кетер, эрир, сора сау кёрейим — эр киши да жокъ, тау бетлери, сыртла, тешле, чайкьалгъан, шууулдагъан кырдык да жокъ анга. Къайсы терслиги ючюн сынарыкь болур ол азапны?

— Кет, кет, сени огъесе, кьалай жашайса деп, келип да бир сормай, — деди Ариука умутлу ауаз бла.

— Барсакъ да боллукъ эди, тейри.

— Мен да аны айтама.

Шабаз жукъ айтмады. Жюрек шургулугъуна жангыдан къайтып, кеси кесин ангыларгъа кюрешди. Ариуканы анга буюрулмагъаны ючюномю болур деп да келди жашны эсине. Алай ол бош эди. Жокъду Шабазны аны бла байламлы жарсыуу. Къадар Ариуканы жаланда Герий улудан айырмагъанды, экисини да бешиклери тебиретилинип, бешик жырлары айтылгъан жерден, суу жагъадан айыргъанды. Азмыды ол жюрекни инжилтирге? Жайлыкъла, тау бетле, суу жагъалада ёсген талла бешик жыр эшитмеселе, ёзенле адамлагъа термиле сюзюлселе. Адам суйген ташын, агъачын сансыз этсе, сора аны насыбы кем туююлмюдю деген сэгъыш Шабазгъа тынчлыкъ бермей эди. Бусагъатда да ол Ариукагъа бла Зайнаугъа кезиу къарай, жарсыйды. Ариукасыз, Зайнаусуз да кьалгъан ёзен гюллени, кырдыкны, жашил тешлени жарсыуун этеди.

— Ашыкъ атаргъа танг болуучу эдинг, унутмай турамыса? — деди тиширыу, Шабазны сёзге кьалай тыяргъа билмей.

Герий улу жууап къайтарыргъа ашыкъмады. Суу жагъа, аны бийик кырдыгы, гюллери жангыдан эсине туюцдюле. Онючжыллыкъ назик кьызчыкъ да.

— Ариука ким кибикди? — Шабаз сюелген жеринден тепмей, энишге чёгюп, ашыкъ атды. — Ийнек кибик.

— Ашауу-жашауу?

— Эшек кибик.

— Къой кюрешмейик, эгечим, бу асыры бетсиз ашыкъды, — деди Шабаз.

— Ат-ат, къайгъырмаз, — деди тиширыу. Болсада аны бетине ингилик тартылгъан эди.

— Ариука сыйрат кѣпюрден неге минип ётерикди?

— Эшекге.

— Эллилерине не сыфатда кѣрюнеди?

— Эшек сыфатда.

— Керти да тели кѣреме ашыгъынг. — Ариуканы бетине, толу билеклерине да къызыл тырмыла чапдыла. — Сора мен эшек сыфатда не зат ючюн кѣрюнюрге керекме?

Шабаз, мудах ышарып, бир имбашын ёрге тартды.

— Менде терслик жокъду, айтхан эдим да асыры бетсиз ашыкъды деп. Башларын къайда болса кечиндирип айланганлагъа арсарсыз эшекди деп къояды.

— Барысынадамы?

— Хау, барысына да.

— Санга уа?

— Тейри, мени да артха салмайды.

Ариука, сейирсингенми этди, огъесе къубулгъанмы, нек эсе да онг къашын ёргеракъ тартдырды.

— Сора сен аны жан хуржунунгда жылытып айланмай, бияры сызсанг а, — деди ол.

— Кеслерин ишлеген сундуруп жашагъанланы ажашмай танып къояды. Аллайланы адамла да кѣрмегенча этип, ашыкъ да ачыкъ айтмаса жараймыды? — деди Шабаз, алай сѣзлери тиширыугъа ёте тургъанын эслеп, ышарды. — Къой, къой, тели сюекни несин къарыулайса?

Болсада, экисини да сѣзлери андан ары сюзюлмеди. Бир бирге кѣз-къаш бермей иги кесек сюелдиле. Алай Ариуканы жапсармай кетип къалыргъа сюймей, Шабаз жумушакъ сѣлешди:

— Не жумуш бла чыгъа келесе?

Сѣз орунуна айтылгъан къыйматсыз сѣзле эдиле ала. Аны Шабаздан да алгъа Ариука ангылап, бюсюремегенин билдирди.

— Жумушсуз эшикге чыгъаргъа жарамаймыды сора?

— Охо, ачыуланма, мен да парийими излей чыкъгъанма, — деди жаш.

— Бир бирге уллу сѣлеширча туюклубюз, сен ташламагъан от жагъаны мен артыкъ ташламагъанма. — Ариука андан ары жукъ айтмады. Артха бурулуп кет-

ди. Къойчуну жүрегин биягы къара шургулукъ, ол шарт ангыламагъан тынгысызлыкъ сыйырды. Сора, Ариуканы дарий жыйрыгы кезден да ташайгъынчы, онтөртжыллыкъ кызычыкъ эсине тюшдю.

Ол жыгыралы суу жагъада сюелип тура эди. Гюлханс кысымны, гинжинича, къучакълап. Кесинден эсе чач эшмелери узун, акъсылбет кызычыкъ.

— Сен тели хансланы бир бек сюе болурса,— деди Шабаз, суу ызны ортасында уллу ташха минип. Жашчыкыны кенчеги, чурукълары да жангы эдиле да, ол туура жерге андан чыкыгъанды, ётген-сётгенле, Ариука да кёрсюнле деп.

— Тели хансла туююлдюле, гокка хансладыла, билдингми энди! — Ариука тырман этгенин жашыралмай, гюл кысымыны артындан алай къарады Шабазгъа.

— Охо, кёреме, гокка хансладыла.

— Кызыгъана эсенг, бюгюнден сора жыртмам,— деди Ариука мудах ауаз бла.— Жыртама десем да, жырталлыкъ болмам. Гокка хансла, кырдык да, ёзенле, тешле да санга къаллыкъдыла.

Экиси да тынгыладыла да, тийре шош болду, Къулакъ сасытырча. Жаланда кырдык, Ариуканы белине жетген кырдык, эсленир-эсленмез чайкъалып, шырылдайды. Алгын былайда тау суучукъ шырылдагъаныча. Шошлукъну суюючю Шабаз бусагъатда анга бюсюремеди. Мында аны бла ойнаргъа, чабаргъа тенг жашла къалмагъанларын эндиге дери билмей тургъанча сейрсинди. Керти да жокъ эдиле жашчыкъла, кызычыкъла да. Тар, ёр орамла, арбазла шум-шумалакъдыла. Энди уа Ариука да кетеди. Бюгюн-тамбла дегенлей.

— Къууанамыса кёчебиз деп? — деди жашчыкъ.

— Къууанмайма,— деди кызычыкъ арсарсыз.— Алай керекди.

— Кимге керекди?

— Бирле къуруда тепсерге, жырларгъа юйренип, башхала уа къой кютюп, ийнек саууп турсала игимиди да ол? Сабийле барысы да тепсерге юйренип турсала уа игимиди?

* * *

Ол къалын кырдыкны жырып бара эди. Аны назик имбашлары, къарыусуз жауурунлары, борбайлары да жашчыкыгъа мудах, шургулу кёрюндюле. Жокъ эди Ариуканы жүрюшюнде сабий чёрчеклик. Сора бираздан ол биягы сырт башына чыкыды да, тохташып, таш

юсюнде сюелген жашчыкыгъа къарады. Кёп мычымады: ёгюз сырты киби, жютю теш бла ёрге чапды. Гитчеден гитче бола, эрий. Анда не сюрюлген кырдык, не тау бетни къызартычу гюлле кёрюнмей эдиле — седирей, ёрге созула тургъан булут болмаса. Сора Ариука къайры барады, къайры ашыгъады? Аны ангылаялмай, Шабаз къарелдини ызындан кычыралгъаныча кычырды:

— О бери къайт, бери къайт!..

Эшитдими, эшитмедими — ким билсин? Къызчыкъ эс бурмады.

* * *

Къызыл парий, тана башын Мурайны тобугъуна салып, алай жатады. Къалын кырдыкга батылып. Арлакъда, тешню бетин, сыртын да толтуруп, къой сюрюю отлайды. Къурта анга къарамайды. Къарамаса да биледи: ол бек уллу сюрююдо. Кырдык отлагъан таушундан биледи, сюрюю гитче болса. Отлагъанын бла къалгъанын билир ючюн, къуйругъундан чёгюп къараргъа керекди. Уллу сюрююю уа кырдык отлагъан тауушу жерни туюю бла келеди. Гюрюлдеп, шырылдап. Бусагъатдача. Анга къулакъ салып жатсанг, ол сени, бешикдеча, шош тебиретип, къалкыта, уята турады.

Кючюк заманындан окъуна таный эди Къурта Мурайны. Алай парий хоншу къойчуну артыкъ бек жаратмагъанды. Иеси Шабаз бла хыны сёлешгенин кёрюп. Къош тийресине барса, хыжысы бла къоркытургъа кюрешип, калак итни кыыстагъанлай, кыыстап да жибериучю эди ол аны. Айхай, Къурта да терс эди. Келип, итлерин басынчакъларгъа не иши бар эди?

Бу жол Къурта кюншу къошха ышыкъ излей келмеди. Бош алай, Мурайны къошу да, Шабазны къошуча, тюп болгъанмыды огъесе саумуду деп.

Келди да, ыстауатха асыры жууукълашыргъа сиймей, туурада чёкдю. Ёхчеге, итлени къозутургъа чёкгенча. Алай Къуртаны аллай къайгысы жокъ эди. Ол Мурайны излей эди. Къарамы бла. Терк табалмады. Сора итлени къаугъаларына тынгысызмы болду — къошдан биреу чыккъды. Жаланбаш, эркин санлы. Къурта ишекли болду, алай ол Мурайды деп, танып къоялмады.

— Къурта ушайды да бу, — деди къошдан чыккъгъан, — тейри, Къуртады. — Жаланбаш адамны ауазы

шагъырей эди да, парий къуйругъун шош-шош ктымылдатды.

— Къурта, харип, Къурта! — Жаланбашны ауазы хычыуун, жумушакъ да эшитилди.

Танымагъан алай эркетип, тансыкълап сѣлеширге амалы жокъ эди. Парий, къуйругъун терк-терк ойнатып, сынсып, тансыкълагъанын билдирди, жеринден а тепмеди.

* * *

Къурта ауур башын къойчуну тобукъларына салып, жатып турады. Кѣзлерин хычыуун жумуп, бийик кѣкню кѣреди. Аны тазалыгъын, жашил дарийлей, сюзюлгенин. Къой сюрююну кѣрмейди. Кѣрмей эсе да, отлагъан тауушун эшитеди. Ол, жерни тютю бла келген суулай, шуулдап, шырылдап, жерни шош-шош тепдирип, Къуртаны да, бешикте тебиретгенлей, сезилир-сезилмез, тебиретеди. Аллай зауукълукъну парий Шабазны къатында жатып да сыначу эди. Сюрююу уллу болуучу заманда. Энди уа Шабаз да жокъ, сюрююу да жокъ — парий, кеси кесин тыялмай, сынсып ийди.

— Тын, харип, тын. — Мурай Къуртаны башын шош-шош сылады. Сылады да, узакъ къарап, сагъышланды, мудахланды. Къурта нек сынсыгъанын ангылагъан этгенча болду. Шабазны, сора бу парийни аллында да кесин терсге санап, жангыдан сокъураннган, уялгъан да этди. Айымыды, хоншу къойчум махталгъанлыкъгъа, мени нем къорайды деп жашаса эди да, ичи да кюймез эди. Аны ючюн Мурайны тону чубурму боллукъ эди? Жаш былайда, кеси да сезмей, башха адамны — Ортабайны сѣзлерин къатлап ийгенине сейирсинип, сагъайды: ол аланы нек къатлады, ѳз сѣзлеринча? Ийи? — Мурай, жюрек тебиюуне тынгылагъанлай, тынгылап, бютюн шошайды. Ортабай тюз тырман этген болурму эди ол кюн — Шабазны къошун седиретген кюн? Къойчу, кийиз къалпагъын тешип, башына се-риюун аяз урдурду. Аны хычыуунлугъуна бираз тынгылады. Жазны исси кезиуун марап, чачын жюлютгенине да ачыу этди.

* * *

Ол кюн Ортабай Мурайны къошундан кече къарангысына дери кетмеди. Сѣзю болуп келгенин жаш ангылагъан эди. Ёзге уа, Шабазны къошунда керилмей, Мурайгъа тансыкъдан жатмай эди.

— Айран уютургъа уа Шабаздан сен устаса, шуёхум.— Ортабай, чёмючно эринин къол аязы бла сыйпап, артха къайтарды.

«Ол аперимликни, къызгъанмай манга бергенин ючюн, сау бол»,— дериги келди Мурайны. Кесинден таматагъа масхара сёз айтыргъа суймеді.

— Мен бу эки-юч кюнде айран уютмагъанма. Шабазны къошундан келтиреме.— Къойчу, эслетмей, кёз къыйыры бла председательге къарады: «Махтауну уллусу, гитчеси да сени бла Шабазны болсун».

Ортабай, бирле аны сууукъ суу бла элгендиргенлей болуп, иги кесек турду. Тилин айландыралмай. «Шошкъап ит кибикди Мурай,— деди ичинден,— къуйругъу, къулагъы болмагъан. Къадыр кибикди. Ауузунгу- бурнунгу къалайда къан этерин билдирмеген». Ортабай а Шабазны суйюпмю сайлагъанды? Анга жюгеннге, иерге тынч адам керек эди. Бу уа бирине да юйреналмады.

Председательни теренден къарагъан гитче, талгъыр кёзлери тынгысыздыла: терезе ауузуна, стол юскуне, ундурукъ къыйырына да жетдиле — бир жерде да газет кёрмедиле. Бююнгию газетни къойчу окъугъанын бла къалгъанын билирге керек эди Ортабай.

— Жангы газетни уа окъугъанмыса? — Председатель, стол артындан кетип, терезе тюбюнде кийизге жингиригинден тыянды. Къойчуну къалай къымылдагъанын, бет жазыуун мараргъа былайдан тапды.

Мурайны кёзлери, эрин къыйырлары билинир-билинемез ышармиш этдиле. Ангылагъан эди ол председатель не затха жарсыгъанын. Жазгъанында Ортабай Мурайны да унутмагъан эди, алай хар жюз къойдан алгъан къозу саны иги да кем жазылып эди. Сейирсинмеді, кишиге да ёпкелемеді. «Айымыды,— деди ичинден,— Шабазына, башхасына жазылса да, жамауатны ыстауатларында къалады. Ишди адамны адамлыгъын, нымысын сакълагъан, Ортабайны махтауу туююдю».

— Окъугъанма бек тынгылы.— Мурай, башын кётюрюп, председателге къарамады: кёзлерини мудахлыкъларын кёргюзтюрге суймей.

Ортабайны жюрегин олсагъат бир тюрлю шургулукъ, къайгъы кемирип башлады. Къойчуну газет окъуруна термилип сормагъан кёре эдим. Иги къууум этип соргъан эди. Мурайчала тау бетледе сюрюуден сора абери кёрмеселе, жашаргъа тынчыракъ болур эди. Къош къабыргъалача, босагъача, тынгылап турсала. Бу уа, тынгылай кетип, тын бузгъанладанды.

— Окзугъан эсенг, нек тил тутаса, бир ыспас сёз айтмай? — деди председатель.

— Кимге, не зат ючюн? — Мурай, ангылагъанын ангыламагъанча этип, тобукълары юсюнде аяз кзургъакъсытхан зыбыр кзолларына кзарап иги кесек турду.

Ортабай, неден эсе да элгенгенлей, секирип, кзуйругъундан олтурду. «Мен сени махтасам, ыспас сёз айтыргъа нек эринесе?» — деп кзычырлыгы келди. Кзычырмады, кзанын сууутду. Кзалачха алданганладан тхойюл эди Мурай.

— Ой юйюнге, газетде алай кёпле махталмайдыла. — Ортабай, ёпкелеп, биягы жингиригине тыянды.

Уллу бетинде гитче кёрюннген кёзлери кзолан кийизге аралып, сагъайдыла.

— Тюз айтаса. Мурай атны кзуйругъун таба, аны иерин не этеди, атасыны башынамы урлукъду дейсе! — Кзойчу, ауазын тюрлендирмей, сёлешди, алай тобукъларында кзолларыны бармакъ кзыйырлары, тырнакълары агъаргъанларын кзуллукучу да эследи.

— Тёзген төш ашайды, шуёхум, — деди кзуллукучу сабыр, — бюгюн — кзуйругъу, тамбла — сауурсуну. Алтын иер да сенден кзачмаз, сен адам бол ансы.

— Эки бёркню башында киши да жюрюталмагъанды. Сокзураныргъа тюшмеге эди.

— Ол дегенинг? — Ортабай, жукъ ангыламагъанча этип, шошайып, солууун тыйып, кёз кзыйыры бла кзойчуну марады.

— Хар ким ёз бёркюн киерге керекди дейме.

Ортабай биягы кзуйругъундан олтурду. Уллу санларына бла семизлигине жарашмагъан гитче акъсыл кзолларын тобукъларыны юсю бла салындырып, сагъышланды. Аны бетинде бусагъатда тамычы кзаны жокъду. Терен айланмагъа кирген — андан чыгъа да билирге керекди: кёнчек бухчакъларыны суугъа талатмай, бёркюнгю элтдирмей. Анга болушуругъа жаланда Мурай эди. Мурай кзадырланса, жагъын этсе, узакъ жолну тартып келген арбалары ауарыкъды. Ортабай, Мурай да жегилген Шабазны арбасы. Ол ауса, нек ауду деп, энди Шабаздан не хазна киши сурасын. Герий улуну аны бла иши жокъ эди. Арба юсюнде баргъаннга кзамичи тиймейди. Тартханнга тиеди.

— Ашыкъма, кзарындашым. Сени кезиуюнг да жетер. Чаришге чыкгъан эки атдан бири озмай болмайды. Тюртюшюп башласала уа — жолдан таядыла.

— Озмай болмай эсе, озарыкъ озсун,— деп чорт кесди кьойчу.

— Айхай, хар зат да айтханча болса, бек иги эди... — Ортабай, кьучагъын жайып, имбашларын ёрге тартды. Сёзюн андан ары бардырмады. Кесине боюмса излеп, анга термилип, миндирмеген эди Шабазны атха, арбагъа. Жашау алайды: иги ишлегенле — кёп, байракъ кётюргенле уа — аз. Ортабайгъа да керек эди бир байракъ, бир акъ тёпне, акъ къала. Жангыз анга угъай, андан уллуракъ кьуллукъчулагъа да. Ауур, кьыйын боюмсагъа боюнларын ючюсю да бирден салгъан эдиле — Ортабай, Шабаз, Мурай. Шабаз кьутулду да кетди. Энди председателъге, зараны болмаса, андан файда жокъ.

Тамата кьойчугъа саналып, кьошда уа айдан-жылдан бир кёрюннген кьойчуму излей эди Ортабай? Жыйылыуладан бла пленумладан, конференцияладан, ары баргъандан бла бери чакъырылгъандан бошاپ, кьой кютюп, кьой кьозлатмагъан тамата кьойчу. Айхай, орунуна башха адам салыргъа онгунг болса уа деп жарсыды председателъ. Кьойладан кенгде къалгъан Шабаз хар заманда да Шабазлай къалыргъа керек эди. Сюрюю, кьозу саны сакъланып, ёсюп. Мурайны юсюнде терслигин Ортабай ангылай эди. Алай аны алгъан кьозу санын толу кёргюзтселе, Шабаз кьошакъсыз къаллыкъды. Алгъа баргъан арба аумай, ол жол жанына кьысылмай, ызындан келген алгъа чыгъалмаз. Аны билмеген Ортабай туююл эди. Кеси кьурагъан жырын жырлагъан арбаны аудурса, тойда тону жаланда Шабазны сыйырылып къалмаз. Аны председателъ уста биледи. Жарарыкъ туююл эди Мурайны боюмсадан чыгъарыргъа. Ортабай кётюрюп, суйреп айланган боюмсадан.

— Шабаз мени эркинлигим бла айланмайды кьошун кьоюп,— деди Ортабай. — Иши барды. Сюрюю юсюндеди деп киши кьарамайды. Чакъырса, бармай да не мадар? Сиз экигиз былайда эки кьош боласыз. Бир бирге билеклик этигиз, маржа. Шабаздан да кьайтыр санга. Бусагъатлада, анга кьарс къагъылгъан кезиуде, кьарсны экибиз ёчюлтсек айыпды.— Былай айтып сёлешди эсе да председателъ, акъылы башха эди, башха эдиле айтыр сёзлери да. Кьолундан келсе, ол Шабазны кьошдан узакъ кетерин унамаз эди. Алай аны кетерин, къалырын председателъге сормайдыла. Ол жаланда «хазыр эт» деген кьысха сёзню эшитеди. Хар хазыр болсун дегенлери сайын а Шабазны жыйылыуда,

пленумда айтыр сёзю да хазыр болсун деп ангыларгъа керек эди. Ортабай — хазнамыды, къагъытха уллу усталыгъы болгъан адам туююлдю, терк мажарып къоярча. Шабаз бир баргъан жеринде омакъланып сёлешир ючюн, къарс къакъдырыр ючюн, ол сау кюнню, контордан чыкъмай, башын кётюрмей, шартланы жыйышдырып, семиртип, ётюрюк къошуп да кюрешеди. Асламында, кеси болалмай, парторгну, бухгалтерни да болушдуруп, ишлеринден, жумушларындан айырып. Тынчмыды Ортабайгъа уа Шабазны сыртына кётюрюп айланган. Ол шахардан къайтады да, жангыдан артха чакъырылады деп, аркъа жиклери къалтырайдыла.

— Шабазны къошунда бу жаз башында ненча къозу ёлгенин билемисе? — деди Мурай, экиси иги кесек тынгылап тургъандан сора.

— Къой, маржа, алай айтма. — Ортабай нек эсе да терлеп къалып, бирле Мурайны сёзлерин эшитирикча, тегерекге сагъайды.

Къойчу башын шош-шош чайкъады:

— Мени бетим турчдан туююлдю. Жауунлагъа, къаргъа, тау аязгъа тёзген бетим айыплы ишге тёзерик туююлдю. Анда, тубюнде, — Мурай, ёрге туруп, элле болгъан жанын кёргюзтдю, — бизге ышанганладан уялыргъа керекди.

— Охо, къанынгы сууут, ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай этмейик. — Ортабай, ариу айтып, Мурайны жумушатыргъа кюрешди. — Быйыл да этге сени сюрюююнгден къоратыргъа туюшуп къалды.

— Ненча? — деди къойчу, тамагъы къургъакъсып.

— Ненча болуб'а, былтырдан аз асламыракъ.

Мурай симсиреп къалып, айтырын-къалырын келишдиралмай, кёп тынгылады. Ачыуу аны ичине сыйырмай эди.

— Мени сюрюююмден не къаллыкъды сора, экинчи жаз башында тёлю неден аллыкъма?

— Къаллыгъы къалыр, колхозну малы туююлмюдю?

— Эки къошдан да тенг нек алмайсыз? Биягъы жазылгъан алай этерик болур? — Мурай Ортабайгъа соруулу къарады.

— Сени сюрюююнгде эркек мал асламды.

— Ётюрюкдю ол. Сен аны билесе. Эркек малларымы былтыр сюрген эдигиз. Быйыл эки къош ючюн да сен

бер, келир жыл Шабаз берир деген сен туююлму эдинг?

— Даулашны кюояйык. Аны оноуу санга жетмейди.

— Жетеди, — деп, Мурай кюол аязы бла столну кыакыды. — Тюзлюк керекди.

— Кюыралгъа эт берирге керекди — олду сенден изленген тюзлюк.

— Кюыралгъа заран тюшюрмей дерик болур эдинг? — Кюойчуну эринлери агъарып, кюзлери да кюл бетли болдула. — Быйыл сен мени сюрюуюмден жети жюз мал сюр. Келир жыл а ненча кюозу туумай кыалдыгын а билемисе?

— Кюой ёсдюрген кюыралгъа деп ёсдюреди, атасына ёсдюрмейди.

— Алайды, мен да аны ючюн айтама быйыл эки кюош ючюн да Шабаз берсин деп. Герий улуну сюрюуюнде эркек мал кюпдю, бек кюп. — Былайда Мурай биягы председателге ышанлап кыарады. Ортабайны бет шаугютлери, бармакылары ууак кыалтырагъанларына эс бурду.

— Герий улуну сюрюуюнде ненча тиши, ненча эркек мал болгъанын сен кыайдан билесе? — Ортабай жангыдан симсиреп, сейирсинип, алай кыарады кюойчугъа.

— Билеме. Сюрюуюню экиден асламын эркек малгъа чыгъарып жазасыз. Кюой, кюозу да табып, ириклей турса ыраысыз Шабаз бла сен. Ийнанмай эсенг, кыагытларынга кыара. Мурайны кюозларык кюойларын этге ашырып, Шабазны ириклерин кимге сакылайса? — Былайда жаш, кеси кесине ыраы болуп, председателге кюл кенгдирди.

«Желкеми марап тургъан кюере эдим», — деди ичинден Ортабай. Мурай артык ышанырча адам болмагъанын ол биле эди. Алай кыыйын кююнде былай ачытыр деп кимни эсине келлик эди? Председател, ауур кючюнюп, энди уа не мадар дегенча, баштебен болду. Кыагытда эркек малла деп жазылгъанлыкыгъа, ала эркек туююлюе, кюозларык кюойладыла дерге да бир умут этди. Тили айланмады. Айтса да, Мурай билмегенними айтырыкыды? Энди экисинден бири кыала эди — неда Мурайны хорларгъа, неда Шабазны сюрюуюнден ол жети жюз малы берип, кыутулуп кыалыргъа. Ана кюойланы. Алайсыз... алайсыз анга не боллугъун шарт билалмай эди. Ол жаланда Мурайны бюгалмазын ангылагъан

эди. Ортабай, кефин-бетин да тас этип, аякъларын сүйрей, кьощдан тышына чыкъды. Жашха жукъ айтмай, тынгылауну ийип.

* * *

Ол затланы барысын да жангыдан эсине тюшюре, жангыдан жүрегин инжилтип бошап, энди уа узакъгъа, тау бетлеге къарап тура эди Мурай. Къалын кырдыкга батылып, сюрюуюню отлагъан тауушуна тынгылай. Сюрюую уллуду, асыры уллудан, эки бетни толтурады, бирге кьощады. Юч этегинде юч таякчы жаш сюелип. Былайда уа Мурай олтурады. Бусагъатда кьойчуну кьууанчы ичине сыйынмай, жүреги таула бла тенг эди. Ма бу таула бла, жашил тешле, бийик кек бла. Ортабай бла сёзюн ачыкъ этгени ючюн, сюрюую ючюн.

Мурай, узакъ къарамын бурмай, тийреге кьулакъ салды. Жерни титирегенин эшитди, сизди. Кьойчу аны узатылып тургъан бутлары, тобукъ тюплери бла, кьол аязлары бла сезе эди. Сезип, кеси да шош-шош титирей тургъанын ангылады. Къайдан эсе да аязчыкъ кьууулуп келип, Мурайны бетине гюл, кырдык ийисни бюкюп, озду. Отлауну башын сылап. «Сейирди бу дуня!» — деди кьойчу, жүреги басымлы, ыразы да болуп. Хар зат да сейир эди: кырдыкны, гюлню бал ийиси, аязны салкъын къанаты, жер, кек да. Сюрюу да, аны отлагъан тауушу жерни титиретгени, жерни тюбу бла саркъгъан череклей, шырылдап келип, жашны санларын дыгъыл этгени сейир эди.

— Тур, харип, тур энди, — деди Мурай, парийни къабыргъасына шош-шош къатылып. Сюрюуюню аягъы жетген, тохтап, быттым этиучю жерледе кырдык, ханс да хыжысына таянды. Экиси да бир бири кёзлерине къарашдыла: Къурта мудах эди.

— Къоркъма сен, къоркъма, — деди Мурай, парийни къалай жапсарыргъа билмей.

Къурта, кьуйругъун терк-терк кымылдатып, сынсыды.

— Къоркъма сен, къоркъма. Бу тау бетле, кырдыклы тешле, сыртла да бизни. Сюрюуюбюз кекде булутладан кеп болуп, аланы толтурур, — деди Мурай.

Ангылагъанмы этди парий ариу сёзлени, нек эсе да, кьойчуну ийнакълап, кьуйругъун ойнатды. Алай олсагъат эсине Шабаз тюшюп къалып, баштёбен болду. Сора кёзлерин Мурайдан букъдуруп, тешню энишге айланды. Алгъа акъырын атлай барып, жоргъалап тебиди.

— Къайрыса, Къурта! Бери къайт, аман хомух!

Къурта, симсиреп, жеринде уюду, артха бурулуп. Мурайгъа уа къарамады. Ол халда бираз мычып, сора арсарсыз энишге къууулду.

* * *

Къызыл парий, жел сюрюп айланган ёртенлей, ары да, бери да жортуп, жетмеген жери къалмады. Шабазны сюрюую отлаучу тау бетлеге, сыртлагъа ёрлеп, къырлагъа энип, къая, таш башларында къызарып изледи. Жокъ эди Шабазны сюрюую бир жерде да. Дагъыда, тюнгилюп къалмай, суу жагъагъа тигеледи. Мында сюрюую, суу ичип, геммеш ташланы ауаналарында басынып, быттым этиучюсю, къозусу, къою да ырахатланып, салкъын айланырын сакълаучулары парийни, бюгюнча, эсиндеди. Ол заманлада сууну бойнунда, энишгеден ёрге дери, ёре чёп сюелмей эди. Бусагъатда уа жагъа аязда сызгъырып, шууулдагъан кырдыкны жырып, алай барады Къурта. Геммеш ташла, хансха букъгъан жугъур тауукълача, гитче болуп къалып. Сюрюую аягъы жетген, тохтап, быттым этиучю жерледе кырдык, ханс да эсирип сюелмезин Къурта биле эди. Кёпден бери мал келмегени да баям эди. Эндиге дери ангыламагъанын бусагъатда ангылап, кёрюп къойгъанча, парий жангыдан мудахланып, таш юсюне секирип минди да, къуйругъундан чёкдю. Аны мудах кёзлери суу жагъа бла ёрге къарадыла черекни аргъы жанында агъачха, ачыкъ талагъа, жашил бетлеге да. Шабазны сюрюуюн кёрюме деп да къарамай эди. Не тууар мал, не къой кёралмагъанына сейирсинип, инжилип къарады.

Жылны иги кезиую эди бу кезиу. Табийгъат чагъып, жашнап. Кенг, уллу дуня, къудурет саулайын да жап-жашил кёрюндю Къуртагъа. Алай жокъ эди ол жап-жашил дуняда таякъ, хыжы сюйреген жан, жокъ эди къалын кырдыкда керилип жатхан мал. Жашил дуня шошайып, симсиреген, сагъайгъан да этип, таш юсюнде къызаргъан жаныуаргъа къарады. Ол да анга. Ол бойнун алгъаракъ созуп, таугъа да тынгылады. Айыу, тюлкю жыйы сезип, энишге алай секирди. Энди Къурта бир жары ашыкъмай эди. Чапмай, жортмай, ызына къайтды. Къайтды да, биягъы дорбун башына келип тохтады. Гогуйну сюрюуюню туурасында. Сюрюую деп туююл эди ол — асыры аздан. Алгъын Шабаз бла Къурта кютюучю сюрюуюню бир хурттагы, бир къулагъы.

Ыстауатны мюйюшюн да толтурурму эди, къалырма эди? Ийнанырыгы келмей, Къурта ёрге-энишге бош жорта эди ансы, бу эди Шабазны сюрююунден къалгъаны: арыкъ-сарыкъ къойла, акъсакъ-токъсакъланы жыйымдыгы. Къызыл парийни кёргенлей, элгенип, бирден башларын кётюрдюле да, жокку болдула. Къачалмай, сылхыр кёзлерин алындырып сирелген къойгъа эс бурду парий. Ючаякъ къыркъма къой. Тёртюнчю аягъын жерге жетдиралмай эди ол. Къозусу да кесине ушаш — арыкъ, къарыусуз кёрюндю Къуртагъа. Алай башына амал этерге юйренген къозу болур. Ючаякъ къой кызыл парий къайгъылы, ол а къарын къайгъылы — чабып жетди да, анасыны тубюнде тобукъланды. Сют чыкъмаймы эди, нек эсе да, къозу башы бла желинин кыыстау-кыыстау къакъгъаны бла къойну жыгъылгъаны тенг болду. Туругъа кюрешди, туралмады, эмчекге жабышхан къозусуну артыкълыгына бой салып, башын жерге бошлады.

Шабазны сюрююунде аксакъ мал бир заманда да кёрмегенди Къурта. Аягы сынган малы ол ыстауатда тыя эди. Ариу жонулгъан къангачыкъла бла сынган, ауругъан жерин кыысыдырып, тартдырып. Шабазча, малгъа, хар къозугъа ким сакъ болалыр? Алтын къоллу, уста къоллу Шабаз — Гогуй алай къурангы эди. Къайда кёрюнемейди кеси да: жазыкъ, харип къойгъа нек болушмайды? Къызыл парий, тийреге сакъайып, ёрге, энишге да айланып юрдю. Ол заманда, жукълап болур эди, таш артындан Гогуйну къалпагы кёрюнюп, дагъыда энишге чёкдю. Тийре жангыдан шошайып, хар зат да биягы жерине келди. Сюрюю, парийге юйренип, кырдыкга къадалды, ючаякъ къой да сойланган жеринден ёрге къобалды. Малла башында тохтап, къанатларын ууакъ къалтыратып тургъан чыпчыкъны ауазы шарт эшитилди. «Уй, Гогуй, аман Гогуй!» — деп эшитилди Къуртагъа аны жыры.

IV

Отоуда шошлукъ уюп, асыры кёп мычыгъаны Хахай улуна, Шабазгъа да кыйын кёрюндю. Туруп, кетип къалса да боллукъ эди. Алай сёз бошалгъаннга ушамай эди. Хахай улу, эсин, акъылын жыйып, сабырланып жангыдан ёшюн урлугъун жаш ангылап турады. Неда да, ол да аны сакълайды.

Бир бирлерине къараялмай, экиси да столда къагъытлагъа къарай, была ючюн жүрек ауруулу нек болабыз,

не жазсакъ да, алагъа башхамыды, тѣзалмаймыдыла дегенча, олтурадыла. Хахай улу, ёхтемлигин бюкюп, Шабазгъа жүрек жарсыуун ачыкъ билдирирге суймей, буйрукъ бла бой салдырыргъа умут этип, Шабаз а тутханын иерге унамай. Тынч, къуйругъун къысып туруп жеринде, къойчу кесине жетмеген затла бла кюрешгени сейир эди да, къуллукъчуну къаны бетине, къашхасына чабып, къызыл-ала болуп, андан тынгылайды. Къамамагъан, кесине этилген игиликни алай терк унутхан адамгъа айтып, къалып да ол не этерикди? Угъай, Шабаз сѣз къоратып кюреширча адам туююлдо.

Хахай улу, башын шош чайкъап, шинтикни артына таянды.

— Сора сен эл мюлкню менден къорууларгъа кюрешесе, алаймыды? Сени къыллы къалсын ол, шуёхум,— деди. — Бери жолну къалай тапханынги бош унутаса.

Шабаз сагъайса да, къаны артыкъ бек бузулмады: биринчи кере эшитмей эди жаш аллай сѣзлени.

— Кѣзюнде тереги болгъан чѣбю болгъаннга кюле эди дегенлей нек этесе? — Зоотехник, ышарып, Хахай улуну кѣзлерин марады.

Хахай улу ачыуланнганын билдирирча жукъ айтмады. Атышыргъа къалсала, бир бирге айтырыкълары бар эди. Алай Шабаз а сѣзюн тунчукъдуруп къояргъа суймеди. — Бери келирден алгъа бир талай жылны мен къой кютюп, къой ёсдюргенме. «Жулдуз» алгъан эсем да, ол манга харам туююлдо. Къыралны малын кѣп этгеними кѣрюп, мен насып сынагъанма. Сен а алыкъын анга тауукъ ёсдюрюп окъуна бермегенсе. Мен малланы тау бетледе, жайлыкълада санаргъа юйреннгенме, къырал да аны излейди. Сени кибиклени къайтгылары уа — къагъыт, шуёхум,— деп, Шабаз ёрге турду. Терезе аллына барып сюелди.

Кюн ариу тийип, кѣк да таза эди, шош эди. Алай жашха хар зат нек эсе да мудах кѣрюндю: чапыракъ арта тургъан терекле, бир бирлерине къысылып, элледен, районладан келип, къуллукъчуланы сакълагъан машинала да. «Кюз арты да учуп жетди. Къойчула мал къышлатыр къайгъыда тѣшледе, бетледе гебенлени санай болурла. Ташдан, агъачдан да кѣп болуп сюелген гебенлени», — деп сукъланды кимге эсе да жаш. Кимге? Мурайгъамы? Сукъланса да айыпмыды? Жерин-ишин билген адамгъа. Аллында ёсдюрген сюрюу кѣкде булутладан эсе кѣп. «Ай, хажи къыллыкъ Мурай а», — деди Шабаз, кючсюнюп, — районда, областьда да аты айтылгъаннга къууанып. Угъай, жокъ эди зоотехникни хон-

шу кьойчусуна жюрек кьыйыны. Тап, кьошу, сюрюую аны хатасындан чачылып кетген эсе да. Эртте, кеч болса да, боллугъу алай эди. Ётюрюкню башындан басаргъа керилдингми — жиянны башын басханлай, бас, аямай. Жаралы ётюрюк, боюн жиги кьыркълмагъан ётюрюк — жаралы жилиян, ууу уулай кьалады. Кёп жарсыула, ырысхы кьытлыкъ окъуна ётюрюкню хатасындан чыкьгъанына. Шабаз ийнанып эди. Ол кёре, тынгылай турады — районладан келген кьуллукъчула сёлешгенде, кьолайларын семиртип, кьошуп сёлешген болмаса, кенгешледе жарлылыкъларыны юсюнден айтмайдыла. Жарлылыкъын жашыргъан тамата уа бай болмайды. Жарарыкъ болмазми, кьолдан келмезми ётюрюкню, кёзбау сёзню кьуру жерге кьаратып кьояргъа? Ол кертиди, ётюрюкню кьуйругъу узун жыжымды, кёплени бутларына чырмашхан. Аны седиретир ючюн кишилик керек болур. Мурайны кишилигича кишиликке уа ким сукъланмайды?

— Кьой ёсдюрюп, кьыралны бир жанын кьалап тургъан эсенг, шахаргъа кьысылыргъа нек кюреше эдинг? Ийи, Герий улу? — деди кьуллукъчу, шошлукъну бузуп.

— Тынч жашау кьуруда сени кибиклеге берилип турмай, кьойчу жаш да аны бир сынасын деп, алданып, — деди арсарсыз Шабаз. — Сени кибикле кьошха, ары таулагъа келселе, кеслерин бизден иги, акьыллы сунуп келе эдиле да андан.

— Энди хар нени да ангылап, жюрегинг тынчайдымы? Не зат ангылатаса сен манга?

— Кьуллукъчула малчыладан иги да, акьыллы да болмагъанларын. Жер сюргенлеге, мал ёсдюргенлеге кьуллукъчула борчлу болгъанларын. — Хахай улу, кёзлерин кьакъмай, зоотехникге кьарады. Бурун сюеклери тургъанын а жашыралмады.

— Жарсыулу затланы масхараларгъа бош кюрешесе.

— Масхара этмейме, сен, ол затланы иги ангылагъан адам, ызынга кьайтмай тургъанынга сейирсинип сёлешеме. — Кьуллукъчу, семиз сакъал тюбюн кьол аязына жарашдырып, сагъайды.

— Кьайтсам да — жериме кьайтырыкъма.

— Болушайым. Кереклини бийик шинтикге олтуртхан кьыйынды ансы, андан тюртген кьыйын тюйюлдю. — Хахай улу, эки кьолун да столда жумукъландырып, ауазы, кьарамы бла «озма» деди.

Шабаз элгенмеди, артха бурулмады. Иесини ызындан баргъан кьара маскени кёрдю да, олсагъат дыркъ

деп Къурта эсине тюшдю. Билмей эди жаш аны къадарын. Элден келгенледен къайсы эсе да къош тийреде кёргенбиз деген эди, алай жаш барып, тапмай къайтханды. Энтда да анда хапары барды — кертимиди, ётюрюкмюдю? — Шабазны жүреги бир тюрю таралып, къысылып, сынсыды. Ишсиз, кючсюз къалып, жашлыгъы, иги умутлары да, чапыракъ терекден айырылгъанлай, айырылып, учуп, кетип баргъанлай. Улугъан жүреги аны биягъы сыртлагъа, тёшлеге алып кетип, Хахай улудан кенгде бираз мычыды. Сабийлигин, жашлыгъын уятып, чакъырып. Къаллай эди аны жашлыгъы? Хыпый-сыпыймы болур эди? Чёрчекликге хорлатхан. Не тюрю эсе да, энди айымыды, иш юсунде айып алмагъанды. Чурукъ чыдамагъан ташлы жоллагъа, тик тёшлеге жалан аякълары чыдагъандыла. Былайда Шабаз, малла ызындан асыры кёп айлангандан, чыкълы кырдыклада, тик таш жолчукълада асыры кёп жортхандан, сыгын кибик, табанлары атылып, чачакъ-чачакъ болуп къалычуларын эсине тюшюрдю. Олму эди жарсыуу: ташлагъа бла суучукълагъа жангыдан тюбеширге ашыгъып, кечеден тангга кючден чыгъычу жашчыкъгъа. Анда, тау къоюнлада, тау бетледе, суу жагъада ташла — барысы да аны атлары, геммешлери, терекле — жомакъчылары, къанатлыла уа жырчылары эдиле. Танг кёзюн ачар-ачмаз къошдан чартлап чыкъса, билалмай къала эди, ким алгъа уянганын ол — сюрюучюмю, огъесе табийгъатмы: сабандан къайтхан атла, ёгюзле кибик, ташла тылпыу эте, терекле, тойдача, къубулшуп, кырдык да минг-мингленген сыбызгъысын шош тарта, узакъ шорханы къарс къакъгъаны черекни жыры бла биригип. Бийик тёппеледен келген акъ макъам да къошха, таш тюплерине, мюйюш-чюйюшлеге шыбыртсыз кире, чыгъа да къача. Бир кесекден а тау тёппелени акъ макъамы думп болуп, ёчюлюп къалып, харнени да жылы, алтын макъам бийлей эди. Терекледе, узакъ таулада ёртен жандырып, кырдыкны сыбызгъысын кюмюш къонгуроугъа алышындырып, черекни шошайтып, сыртын къабындырып, ташланы солууларын тыйып, ашыкъмай тёгюле эди ол. Тёгюле, жайыла келип, сюрюучюню тюкден женгил кётюрюп, алып кете эди. Къайры элтеди? Башхамыды, къайры алып кетсе да — жеринден ажашдырмаз. Алып кетип, булутла бийигинден эниште быргъаса уа, туугъан жери аны ачитмазын жашчыкъ биледи. Ташла, къуш жастыкълача, жумушакъ болуп къалырла, терекле, ёрге сагъайып, къанатларын жаяргъа хазыр, тёшле, сыртла — жашил

төшек болуп кыалыра. Аны кюнню алтын макъамы жибермей эди эниште, сары этегин жайып тутта эди аны кёк бла жерни арасында. Кёк бла жерни арасында учуруп, чоллакълай, ёрге, эниште сызып. Кюн таякълада, гыллыучадача, учхан сюрюучю жашчыкыгъа жашил төшек бютюн кычыуун эди. Бауурун анга кысып, жылы жерге кыулакъ тиксе, жерни жүреги тепгенин эшитгенча болуп, Шабаз жомакъларын шыбырдагъанча, кырдыклай, жашил макъамларын. Жер шыбырдагъан таурухланы анга ким къатлар. Хар чёбю, ташы, кийик ызы жыр, жомакъ айтхан жерине ол, эси тохташмагъан жашчыкъ, не игилик эталлыкъ эди — кёзу, кёй ёсдюрюп, ол бергенни зырафсыз алгъандан башха. Жер бергенни тынгылы алалмагъанны адамлыгъымы боллукъ эди, жамауат аллайны уланынамы санарыкъ эди? Шабаз аны уста билгенди, ол эслилик анга гитчелигинде окъуна келгенди. Ичген сууу, къапхан гыржыны бла бирге. Эллилерини аууз тылпыулары бла. Жер кеси эди жашчыкыны хар неге да юйретген. Ташха, агъачха, малгъа да жүрегине суймеклик салып. Артда уа аны жерге суймеклиги къалай таркъайгъанын билалмай къалды. Сабийлигинде таркъаймагъан суймеклиги уллулугъунда къалай таркъайды? Ол жарлылыкъ Шабазгъа къачан, къалайда келгенди?

Быланы барысын да эсине тюшюре, кёп сагъышланып туруп, Герий улу кыуллукъчугъа къарады.

Неда этип, амалын табып, къагъытха кьол салдырыргъа эди кыуллукъчуну къайгъысы. Зоотехник «ол гитче затны» этерге унамагъаны Хахай улуну тэзюмюн ашай, къанын кызыдыра тургъанын жаш ангылады: къайгъысы, сагъышы кыуллукъчуну бетинде, къашха мангылайында жазылып эди.

— Бу иш мангамы артыкъ керек сунаса сен! — деди ахырында Хахай улу, не къадар сабыр сёлеширге кюрешип.

— Аны кесинг биле болурса, манга уа керек туююлдю, — деди Шабаз да.

— Манга бютюнда керек туююлдю.

— Сора нек кюресесе, огъесе жамауатхамы жан аурутаса? Болмагъан кыойла бла тойдуругъамы умут этесе сен аны? Не уа Темболатхамы керекдиле туумагъан кыойла? — Шабаз, хар заманда этиучюсюн этип, бир кёзюн жумуп, башхасы бла кыуллукъчуну марады.

Темболатны атын эшитгени ючюнкю болду, нек эсе да кыуллукъчуну бети чыммакъ акъ агъарып, жунчуду. Ол халда мычып, сора эсин жыйды, жумдурукъларын

жангыдан кыысып, стол юсюне салды, баштёбен кыа-
рады.

— Ма хар заманда алайды — барысы ючюн да кыа-
занда мен кыайнайма, кыаймакы а — башхаланы. Кыой-
ла кёп болгандан манга не, биягы сени кибик биреу-
лен махталыр. — Хахай улу ол сёзлени кёлю бла айта
эди. Мында иш ючюн жарсыгъан, районланы, област-
ны бетин чыгъарыргыа кюрешген кесинден сора жан
болмагъанына ийнанып. Ол эди арбаны тартып бар-
гъан, жолну сокымакларындан, ёрүндөн, энишинден
да ётдюрюп. Алай аны ким билип, ыспас этеди, тап,
Темболатны окыуна жукылап тышюнде да жокыду —
махтай эселе, бир ачылгъан жериме Хахай улу жамау
салады да, андан махталама депми келеди аны кёлю-
не. Бек тыпде кыалмай, башына да чыкымай, туккюч
кибик бир зат эди Хахай улу, кыалгъанла уа аны кюн
туушунда жылынганла. Ол затланы тергеулери эди-
ле бусагыатда аны жанын кыыйнап, чамландыргъан.

— План деген зат алай тынч толуп кыалгъанмы су-
наса сен, бюгюнню кёргенсе сен дуня жарыгыын? —
деди Хахай улу, жумушап. — Ачыла башлагъан жери-
бизге жамау эте кечингенибизни билмеймисе?

— Толмагъан планга толмагъанды дегенден игиси
жокыду. Ачылгъан жерибизни кыол аязыбыз бла жа-
бып турмай, ачылма кыояргыа керекбиз. Ётюрюкню та-
мыры юзюлмеген жерде ырысхы кёп болмаз. Жарлылы-
гыбызны шарт кёрсек, малланы кыагытлада санамай,
таулада, ёзенледе санарбыз, — деп, Шабаз чыгып
кетди.

* * *

Сыйдам таш жолда гетенбаш машинаны тынч, же-
нгил да кыууалап барады Шабаз. Ары, туугъан элине,
мал кыошлагыа. Сылтауу ала болсала да, ашыкыдыр-
гъан а Кыурта эди. Не тюрлю эсе да, аны кыадарын
шарт билип, жюреги тынчайыргыа керекди. Тынгылы
кыолгыа тышмеген эсе, артха алып келиргеди мураты.
Ол да алай, сора жюрек тынгысызлыгы кёп эди. Кеси да
ангыламагъан кёп зат сюре эди аны таулагыа.

Машинада жаш кеси жангызды: жолоучулукыда ол
лахорну сыймей эди. Бусагыатда аны сагышландыр-
гъан, сагышын бёлгенле да терекледиле. Машинагыа
эришип, бир бирлерин кыуууп, сюрюп баргъан терек-
ле. Тереклени да кыылыкы-ылыклары башха-башха кё-
реме, деп келди Шабазны эсине. Жол жанындагыла —

ётген-сётгенлени сакълагъанла — ёрге, энишге чабышып, аланы ашыргъанла. Арлакъдагъыла — ёхтемирекле, ашыра эселе да, хатчорлукъларын кёргюзтмей ашырадыла, къубулуп, шош сюзюлюп, кёкде булутла сюзюлгенлей. Андан арысында сыртлагъа, тау бетлеге, ёрлеп ёсгенлери уа баш окъуна къакъмай, алай къарайдыла жолоучулагъа. «Неди да, озарыкъ озмай къалмаз, бизни заманыбыз — жазыбыз, къышыбыз да — къача-кете барады, бутакъладан юзюлген чапыракъла баргъанлай», — деп мудах, сабыр да къарагъан терекле. «Жазыбыз сормай-ормай учуп кетди — жашилкъанат зурнукла учуп кетгенлей. Ала къалайда талып, къалайда къонарла, къышыбыз а имбашыбызгъа ёрлеп келеди».

Жылны бу кезиую не заманда да Шабазны кёп тюрлю сагъышха элте эди. Арт эки-юч жылда уа ол сагъышла мудахыракъ болгъанларына кеси да эс бургъанды. Тау бетле, тёшле, таулада шууулдагъан кырдык жюрегинде бир тюрлю хычыуун да, ачы да сезим къозгъагъанын.

Таула аны сабийлиги, жашлыгъы эдиле. Мында ишлеп, тирнек этип мангылайы терлегенди, андан башха насып излемей. Биреу тирнек этсин, жер сюрсюн, мен а жер сюргенлени къонакълары болайым демей, кюнлерин ёретин къаукъалакъда оздургъанланы Шабаз бир заманда да сыймегенди. Ол билгенден, инсан чынтты инсан эсе, жамауатны, къыралны кёзюне къараргъа керек туююлду.

Бир ненча жылдан бери уа Шабаз кеси да жамауатны кёзюне къарай жашайды. Къыралгъа бериучюлени санындан алычулагъа къошулуп. Алайды, бу жер, бу тау бетле, тёшле чомартдыла. Сабан сюргенлени кёзюне къарагъанланы саны ёседен ёсе барса уа? Ол тергеусюзлюкню ахыры-чеги болурму? Жокъ эсе, чекни ким белгилер? Адамла кеслерими огъесе жашауму айтыр ахыр сёзюн? Арба аугъунчу сакълап турургъа да керек болмаз. Ким къалай десе да, ол тынгысызлыкъ жерни эртте къыйнайды. Бу шумсуз агъачны, тау къырланы, тёшлени, жайлыкъланы да. Жер сезмегенни, ангыламагъанны сеземе деп, уллу кёллюлюк этген адам сокъуранмай да къалмаз.

Сабийлигинден таныучу къойчу къошну тенглигине жетдим-жетмедим дегенлей, Шабаз машинаны тохтатды. Былайда жол жанларындан терекле кенгиге къачып, ёрге — таула таба — Къараннга уа кёз тутмаз жайлыкъ ачыла эди. Шабаз, машинадан тюшюп, жерни тансыкълады. Ёргеракъ барды. Бу жайлыкъ, тёшле,

сыртла бир кѳауум жыл мындан алгѳа кѳалай дауурлу болуучулары жашны эсиндеди. Жазгѳыда иш мында жангыз бир кюннге да селеймей эди. Кѳой кѳозлатыу, кѳозу айырыу, чалгѳычыла, дырынчыла, кѳой кѳыркѳыргѳа келгенле — хар жумушну кезиую, заманы бир бирлерин алышындырып, ашыкѳдырып, даууру, кѳууанчы бла келе эдиле бери.

Былайтын озуп бара, ашыкѳсанг, ашыкѳмасанг да, эллилеге кѳайтып: «Иш кѳолай болсун», — демей кѳалмай эдинг. Андан-мындан кѳычырып, санга кѳол булгѳаргѳа таныш-ахлу да бар эди. Айран тежегенле, кѳонакѳ кѳангагѳа чакѳыргѳанла.

Энди уа бу жерлеге бийлик этген жаланда шошлукѳду. Ауур шошлукѳ, ёнгелеп, акѳ тёппелени кѳоюнларына кирип, дорбунлада жукѳлап кѳалмагѳан эсе, аяз окѳуна кѳакѳмайды. Келген не мурат бла келе болур дегенча, жангыз сѳелген терекле да шыбыртсыз Шабазгѳа араладыла. Чалынмагѳан кырдык, адам кёргеннге уюпму кѳалды, нек эсе да, симсиреди, шошлугѳундан да шош болуп. Тёшле, сыртла энди чалгѳычыланы, сѳюрючюлени ауазларын унутхандыла: адамны келгенине, кѳалгѳанына да — сангырау. Бусагѳат кюн батар да, ахшам жетер, сора кѳырла кече кѳарангысындан толурла, сыртланы да мылы тили бла жалай, кырдыкны жерге бауурландырыр, кѳыш кюнледе кѳар бауурландыргѳанлай. Отланмай, чалынмай, кѳар тюбюнде кѳалгѳан кырдыкны тарыгѳыуу энтда да тийреге, мудах макѳам жайылгѳанлай, жайылып. Юзюлюрмю тарыгѳыуу, кѳысхамы огѳесе узунму болур аны жолу?

Шабазны эски кѳошха келир мураты жокѳ эди, алай, келип, босагѳасында сѳелип кѳалды. Ичине кирмеди, нек эсе да, тёгерегине айланды, таш тюбюне, башына кѳарады... Мында ол танымагѳан не бар эди: безгиден, мияла кёзден башлап — хар зат да жеринде. Чыпчыкѳла бла гылыу чычханла кеслеринден башха мында жан кѳымылдарына онгсунурукѳгѳа ушамай эдиле: мекамны тынгылы бийлегендиле. Ким элгендирлик эди алааны? Ажашып кѳошха кирген желчикми? Анга да эртте юйренгендиле. Ол сокѳур хыличи, баям, тау бетледе, жайлыкѳлада жортургѳа термиле болур, кече-кюн да эшик бла кюрешип, алай чыгѳалмай, аны шош-шош улутханлай, ач кѳалгѳан кючюкнюча, сынсытханлай турады.

Шабаз, кетерге умут этип, артха бурулур-бурулмаз, парий кёзюне урунуп, тохташды. Эски хастанны артындан чыгѳып, кѳошха, адам болгѳан жерге артыкѳ

жууукълашыргъа базынмай, лыбытала ичинде чёкдю ит. Сёзсюз, Шабаз таныучу къош парийледен эди ол. Огъесе алданганмы этеди? Жаш, чакъырып, итни жеринден тепдиралмай, кеси жууукълашды. Къарай кетип, Къурта бла ёрелеширге базыныучу къош парий Бёрюкесни таныды. Зауаллы Бёрюкесни бёрюкеслиги къалмагъанды. Къарт парийге къарын юлюшю тынчлыкъ бла табыла болмаз эди, баям: аны жухунда бла бурун сыртында тырналмагъан, тиш жетмеген жери жокъду. Шабаз парийни бир къулагъын эслеялмады, экинчиси уа жыртылып эди.

— Ай, харип, Бёрюкес, адамла сени унутупму къойгъандыла? — деди жаш, итге берирге заты болмагъанына жарсый.

Атын эшитгенинеми сейирсинди огъесе сюелгенни ауазы шагъырейчамы эшитилди, нек эсе да, парий башын ёрге кётюрюп, жангыз жыртыкъ къулагъын сажъайтыргъа кюрешди.

— Не этериксе, адамла сенден башха затланы да унутхандыла, ёпкелеме.

Ауазы мудах болгъанынмы сизди, Бёрюкес башын ал аякъларына бошлап, адамны кёзюне алай къарады.

— Ачдан кыйналамамса, жазыкъ? Сени жауунг къарт, къарыусуз болсун, — деди дагъыда Шабаз, Бёрюкесни башын сылар муратда, кёолун узата.

Парий туруп, арлакъда къуйругъундан чёкдю: «Башыма уа бош узаласа, берлигинг кёп эсе, аллыма ат».

— Жазыкъ сен, тийрелеринге кысылмай, мында не табаса?

Бёрюкес жыртыкъ къулагъын чюелтип туруп, сора кьотур аякъларын созуп жатды да, алагъа башын салды, кёзлерин мудах жумду.

«Сыртланы кимге къоюп кетейим? — дей эди аны жатхан жапысы. — Итни уа жокъмуду суйген таласы, ташлары? Уугъа баргъан, уудан къайтхан жоллары, санларына къарыу, тирилик берген жери?..»

Шабаз Бёрюкесни элге неда Мурайны къошуна элтирге умут этип, аны кесине жууашдырырча жумушакъ селешди:

— Ма, парий, ма. Харип, ма...

Бёрюкес жангыз жыртыкъ къулагъын жангыдан сажъайтып, жашха къарады. Сора туруп, аз акъсай, артха бурулуп кетди. Адамлагъа кёлкъалдысы, жүрек кыйыны бла. Жүрек кыйыны, мудахлыгъы аны жыртыкъ къулагъында, жабагъылы, чубур къуйругъунда, акъсай,

арсарлы баргъанында да кёрюндю. Шабаз да артха айланды: кетерге керек эди — жолу алыкъын узакъды. Алай тюзюнлей уруп кетип къалыргъа сагъышлары асыры къыстау эдиле. Барып, къош артында ташха олтурду. Былайдан къарагъаннга хар зат туурады. Къырла, жыяу жолчукъла бёлген саргъылдым сыртланы бла орулгъан сабанланы бирге къошулгъаны, анда-мында жоккуланнган терекле, аладан иги да эниште тигелеп, акъ элчик.

Аланы барысыны да чеклери Шабазны сагъышлы къарамына урундула эселе да, кёп мычымай эридиле, бирге сингдиле. Жаш энди жалаанда саргъылдым бет алгъан дуниягъа къарап, ол да ёргеден-ёрге къысыла келгенин эследи.

«Бу дунияда хар неда сейир-тамашады, алай адамы къужур жаратылып, къужур ишлери барысындан да сейирди», — деп келди Шабазны эсине. Халаллыкъ бла огъурлулукъ, тирилик бла хомухлукъ, хоншусуна суймеклик бла аны кёрюп болмаулукъ — быланы бирикдирип айланнган адам бек жарлы, насыплы да болургъа керек эди. Къачан, къалайда, къайсы бетин буруп къарарын уллу дуниягъа билген къыйынды — ол аны жашыртын ишлеринден бириди. Алай адамгъа тюрлю-тюрлю бет алдыргъанла, къылыкъ кёргюзтгенле да адамла кеслери болгъанларына Шабаз ишексизди. Адамла — баргъан суу, тау черек — терсине, тюзюне да алып кетген. Инсанла уа кеслерин анга атаргъа, анга элтдирирге бек ёчдюле. Аманлыкъ кёрюрбюз, терс жагъагъа атылырбыз, деп киши да кирмейди ары. Бусагъатда Шабаз кесин черекге элтдирип, талатдырып, энди уа кючден-бутдан суудан жанын къолуна алып чыкыгъанлай чыгып, жагъада сойланып тургъан адамгъа ушай эди. Къайры барырын билмей, агуман болуп. Жангыдан суугъа кирсе да, ёлмезин, аны толкъунларында, кёпле баргъанча, тынч барлыгъын ангылайды. Алай Шабаз кесин осал адамгъа санамагъанды. Нени излей келген эсе да, тынчлыкъ излеп, жеринден, элинден кетип, баш кечиндирирге кюрешirme деп эсине келтиргенледен туйюл эди. Жашагъан дуниясында аны бек къоркъутхан — ёретин айланнган адамла асыры кёп болуп, анга кёре уа къылыкъсызлыкъ асыры ёсер, аман ауруулай, кенг жайылыр деген оюму эди. Ол къоркъуу аны жүрегинде жыйырмажыллыгъында окъуна жер тапхан эди. Артдан-артха уа, тереннге кете, жүрегин саулай сыйырды. Бюгюнледе да жетген, кёпню кёрген киши Шабазны ол хар тамырын тартхан къоркъууду. Черекге секиртген, андан

чыгъарып, жагъасында, чабакълай, сойландырып тургъан да олду. Айхай, шыбыртсыз, дауурсуз харам этерге кюрешген черегине кирип кетсе да, кеч туйюлдю. Балыкълай жюзерикди. Хахай улу бла тенг. Ызына къайтсын, кертда дегенлей, ишсиз-кючсюз айланганланы, къыралны, жамауатны къолуна къарагъанланы санын Шабазмы аз этерикди! Бу жүрек урууна жаш бир аз тынгылай да турду. Тюз жууап табалмады. Алай эрттегили къоркъуу анга тынчлыкъ бермезин, жерден, ишден къачханланы кёрюп болмаулугъундан да къутулалмазын тынгылы биле эди. Хахайчала бла кюреширге къолундан кёп зат келмей къалгъанда да, белин бюгерге суймегенлени юслерине, къоялмай, ёхтем суюелип, ёхтем къараргъа керек болгъанын. Алай «кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъанга» кюлалырмы? Хар затны кесинге къарап этерге керекди, уллу къабып, уллу сөлешгенден файда жокъду.

Кеси кесин быллай оюмгъа ийнандырып, жаш ёрге турду. Ёрге турду да, энишге тебиреди. Алай машинаны къыстау баргъаны аны сагъышларын селейталмады.

* * *

«Хар зат да ол жыл башланганды, «Жулдуз» берилген жыл», — деди да жаш ичинден, сора сагъышын бёлюрге умут этди. Не заманда да Герий улу ары дери, не андан сора болгъан ишлени эсине тюшюрюп, бойнуна алыргъа суймеучю эди. Алай кеси жашауундан къайры къачаллыкъса? Озгъан жашауунг — ызынгдан келип тургъан ауананг — къамичи бла уруп къыстайлмазса. Шабаз да, суйсе-суймесе да, ызына къарай эди. Къойчу нёгерлерини ичинде алгъа чыгъаргъа термилмеген жаш туйюл эди ол. Аны энтда да жашырмайды. Ана къойланы санын жашырыучусун да. Анга «Жулдуз» берилген жыл а жаш жүз ана къойдан жүз бла он алты къозу алгъан эди. Унутмагъанды, эсиндеди. Къагъытха уа — жүз отуз деп тюшген эди.

Былайда Шабаз, тырнакъ, чач тюклерине дери къызарып, терлегенин сизди. Кеси кесинден, жамауатдан да, ол аны жүрегиндегин эшитип къойгъанча, уялып.

«Алтын Жулдуз» анга къалай келгенин ол кеси ангыламагъан туйюл эди. Ортабай да. Мурай а, Мурай?

Бети жангыдан отча къызып, Шабаз къол аязларын ачитхынчы бурууну къысды. Аны жерге къаратхан, жүрегин алындыргъан Мурайны аты эди.

Ётюрюк, керти бла да, бурнундан къаны келгинчи ишлеп да, къойчу нёгерин жеталмагъанды. Махтау Ша-

базны төппесинден жаууп, Мурайгъа ол а сукъланып, жашауу алай эди. Аны сабырлыгъына бла тѣвюмлююгюне. Шабаз термилген бийикликге къошакъсыз, ѳтиюрюксюз баргъанына.

Герий улу игиди деп, Ортабай кычыра эди, Мурайны игилиги уа кенгден, акъ таулай, кѳрюнюп тура эди. Аны Шабаздан тынгылы киши билмегенди. Олму болур эди жашны кече тынч жукъларгъа къоймагъан, типиски, сугъанакълыкъ да этдирген?..

Да энди айымыды? Озду, кетди заман. Желге минип къуусанг да, жетмезсе аны. Сукъланнган бла терслигин ангылагъандан башха сезими къалмагъанды Герий улуну Мурайгъа. Алай Шабаз да тау жолланы, жайлыкъланы суйген жаш эди. Малгъа усталыгъы болгъан. Жамауат миндириучю акъ төппеге, узунбел атха Мурайдан кем къалмай минерик эди. Бютюнда «Жулдуз» алгъандан сора. Къыралны, эллилени аллында сѳзюне кертичи болургъа термилгенди. «Атанга налат, махтагъан къойчугъуз олмуду!» — деп айтмазча киши. Бар эди аны ол ишге хунери, онгу да. Уллу махтау келген жылны ызындан чыкългъан эки жылны да ол жюз ана къойдан жюз жыйырма төрт-жюз жыйырма алты къозу ѳсдюргени кертиди. Алай Герий улуну махтауундан кеслерине юлюш, нохтабау чыгъарыргъа кюрешгенле да болгъандыла. Аны ангылаялмай, кѳп заман оздургъанына жарсый эди энди ол...

* * *

Къара женгил машина келип, уллу дорбунну аллында тохтады. Шабаз аны сыртдан къарап кѳрюп, нек эсе да жюреги къоркъду. Ёрге-энишге аз машина озмаз — бир къауум жыл мындан алгъа жаш аны сан этмез эди. Болсада, къойчу ол машинаны таныйды, тубюнде ат иерине юйреннгенлей юйреннгенди анга. Бери келип, дорбун аллында тохтаса, игилик этип кетмеучюсюн да биледи: миндирип районнга неда шахаргъа кетсе, — сау кѳрейим — ыйыкъдан, он кюнден къошха не къайтыр, не къайтмаз. Ал кезиуде ол хычыуун кѳрюнюп окъуна тургъанды. Машинагъа олтуруп, гитче башын уллу этип, жыйылыулагъа, кенгешлеге элтгенлери. Алай къуруда къошдан кетип айланса, аны ишин ким тындырлыкъл эди? Керти, жашны ёрге-энишге чапдырып тургъан ким болгъанын, аны къаллай кюч, айланжюклей, буруп тургъанын ол билмегенди. Ислам, Орта-

бай, огъесе Хахай улу Муртазмы? Огъесе алайсыз жарай болмазмы?

Бусагъатда машинаны келгенин кӧрюп, Шабаз сюрююне мудах къарады. Сюрюу а сюрюумюдю! Къозулары асыры кӧпден, тау бетге къудору тӧгюлгенлей тӧгюлюп. Жашны тергеюуне кӧре, хар жюз ана къойдан алынган къозу саны кишиден уялмазчады. Кертисин айтханда, энди сюрюююн, къабыргъалары къатмагъан къозуларын къоюп кетерге суймей эди Шабаз. Окъургъа къурешип, жылгъа эки-юч кере бӧлюннгени да тамакды.

Сюрюую къадалып ырахат отлагъанына къууанып сюеле эди жаш. Кырдык да алапат эди. Мал аягъы жетмегенча, шатык да, бийик да болуп. Сора энтда кетсе, сюрюую андан кӧрюр хайырны кӧрюрмю, эринип, къойланы ташлы жерлеге тыйып турмазламы? Герий улу, иш керти да алай болуп къалгъанча, эки нӧгерине да суймеген кӧз бла къарады. Гогуйгъа адам ышанырча туйюлдю, экинчиси уа кӧп болмай келгенди, жашды. Кече туруп, къозулагъа къарай билмезле, анасыны сютюнден тоймагъан къагъанакъланы башха къойлагъа тийишдиралмазла. Тюзелген къошну седиретген тынчды. Хар къозу олсагъатлада жумуртхадан бурнун къаратхан тауукъ бала кибикди, хазнамыды.

Бу затланы юсюнден сагъыш эте, Герий улу, анда, сырт этегинде, адам сюелгенин эслеп, ол Ортабай болгъанын таныды. Баям, алай узакъдан таныяллыкъ туйюл эсе да, бусагъатда андан башха бери адам келмезин билип, жангыдан ачыуланды.

Ортабай, къол булгъап, Герий улун чакъырды. Ол да, энишге тигелемей къалыргъа жарамазын билип тургъанлай, жукъ кӧрмеген, эшитмегенча этип, иги кесек булжуду. Ортабайдан артыкъ бек буюкъмагъанын, кел дегенлей, чабып бармазын, керек эсе, сакълатыргъа базыннганын да кӧргюзтурге сюе эди. Не десенг да, Урунууну Жигити, район советни депутаты Шабазды — Ортабай туйюлдю.

Герий улу гынттысыз жашды деп, киши да айталмагъанды. Дӧрденин къобаргъаннга — дӧрден къобармагъанды деп. Ёшюннге «Алтын Жулдуз» жарашып, депутат болгъаныны ыспасы чыгъарын да излегенди. Сейирмиди? Алай Ортабай ыспасын чыгъармагъанды. Хурмет этип сӧлешген угъай, хар сӧзю, къарамы бла, «ых» деген тылпыуу бла: «Кимге кӧр боллугъунгу бил», — дей эди. Ортабай Шабазны юсюнде ташла туйюп, эзип турса да, къутургъан суугъа тюртсе да, башын

къайырыргъа керек туююдю ол. Аны сезип, кесин хомухлукъ этгенге санап, Ортабайны тузагъындан къутулургъа кюрешгенди Герий улу да. Оспар сѣлешип, сѣзюн жутмазлыгъын билдирип. Алай Шабаз кеси жырын жырлагъа, кеси арбасына минерге излегенликге, Ортабай аны жесирликден чыгъарын суймей эди. Арт кезиуледе экиси да, бири бирине кѣз ауруу болуп, алай къоркъуп, бири бирине сагъайып, къабыргъаларын жарашдырыргъа кюрешгендиле. Керти, бу тюрт-мюрт келишиулюкде Шабаз онглуракъ эди. Ортабай аны ангыламагъан туююл эди да, эслеп жюрютгенди кесин. Не десенг да, энди Шабаз ат юсюндеди, район, область къуллукъчуланы ауузларына тышгенди. Ортабай а — алыкъын юй ишлеген балта, Герий улуча кѣплеге юй ишлегенди ол, сора, талыштаклай, суу жагъада къабыргъа нек керекди ол?..

— Алан, кесингден таматаланы быллай бир сакълатхан тѣре къайдан чыкыгъанды? — деди Ортабай кенгден окъуна.

— Да, сакъла деп тилеген эсем, айт. — Уллу онгсунмай келгенин билдирди къойчу.

— Оллох, оллох...

Экиси да бир бирге къол берип, саламлашдыла.

«Итим айлангы эди сени ызынгдан», — дерге умут ѳтди председатель, алай сакъ анасы жилимаз:

— Бети къарады, суйюп сени къыйнагъан.

— Къыйналгъан сен этесе ансы, мен а не?.. Жарсырча иш затмы болгъанды: къысха келдинг.

— Сен а бир иги жарсымаз эдинг. — Ортабай къойчуну бетине ышанлап къарады. — Малчыланы кенгешлерине бараса. Башханы жиберирге умут этгендиле да, мен унамагъанма. Сен бармагъан кенгеш ол кенгешмиди?

«Энди уа не кенгеш хапарды, кѣпмю болады мен къайтханлы?» — дериги келди Шабазны. Аны биринчи сезими ол эди. Кенгешлеге термилмегенин, аладан эригип, талып тургъанын ангылатайым деп болду. Манга этерик игилигинг ол эсе, башынга ур деп. Ортабай болмаса, Герий улуну киши адамгъа санамазлыкъ сундурургъа кюрешип, къуруда кесине ыспас текоталыкъ да излегени ачыу тийди. Чимдип, къагъып сѣлешгенин да Шабаз эслемей къоймады.

— Да, харип, сен председатель ушайса да. Сабий этерик жумушха чабып нек айланаса, уллу башынгы къолунга алып, къойчуну аллына не ючюн келесе? — Герий улу, кырдыкга олтуруп, жингиригинден таянды. —

Ол туйюмдю жарлылыгыбыз — этерибизни, кялы-рыбызны билмей?

Ортабай да чёкдю кырдыкга. Семиз бети, бойну да бирча кызарып, теренден къарагъан гитче кёзлери Шабазга илиндиле да, сора жерге къарадыла. Кертда дегенлей, колхозну председатели ол эсе, эл бла бу къой къошну арасында жолоучу, барчы-келчи болуп нек къалгъанды? Бу ёребутну тубюне къалайлыкъ бла тюшдю, кесини хатасынданмы огъесе Исламнымы, башха бириними? Не кюч эди ол — Ортабайны къойчугъа шапа этип къойгъан? Арт эки жылда председатель эл аллында, область, район кенгешледе сёлешгенме деп билмей эди. Сёлешген Шабаз эди. Колхозну мюлк къолайыны юсюнден хапар айтхан, жангы борчла алыргъа чакъыргъан. Ортабай Герий улуну къагъытчысы, ызындан артмакъ жюрютген. Жыйылыулагъа ким кимни ашырып бара болур эди — Шабаз председательними огъесе председатель Шабазнымы? Кёзюнде огъу болса, урлукъ эди Ортабай къойчусун.

— Кенгешледе не айтырынгы сенден эсе мен игирек билеме, — деди председатель. Бар эдиле аны да Шабазны чёкдююрча сёзлери.

— Шахарлагъа жыйылып, кенгешледе ёсдюрмейди-ле мал. Мында, таулада, ёсдюредиле, — деп кызды Герий улу. — Къойла кёп болур ючюн кёп хапар керекмейди. — Айтырын айтып, жюрегин сууутургъа умут этди Шабаз.

Бир-бир къуллукъчуланы малчылыкъны юсюнден таурухну ауузларындан кетермей, иш барыр ючюн а тюк тенгли зат эмегенлери, ол угъай, хайырларын хаталары озгъаныны юсюнден тынгылы айтып, алай къанын сууутду.

— Кенгешледен къачыучу уа къачан болгъанса? — Председательни ауазы ол ачыуланып тургъанын сездирмеди, айталмагъаны къарамында эди, къойчуну буюкъ-дуругъа гынттыланган къарам.

Шабаз, шахаргъа барып, къонакъ юйюнде суйгенича жашап, суйгенича къонакъ къангаланы кыыздырыргъа тартынмайды деп, аны эсине да келмеди. Бу жол а жагъын этерге кётени бар эсе, баям, Ортабайны абындырыргъа кюрешип, аягъын марлайды. Нек, не зат эсине тюшгенди? Председатель, шошайып, сагъайды.

— Кенгеш санга кенгеш болгъанлыкъгъа, мени кёзуларыма ёлюмдю ол, — деди къойчу жарсыгъан ауаз бла.

Угъай, барды мында бир умут деп, ичинден Ортабай

Герий улун мешхут бла къатыш этериги келип, «Тонгузну башын къангагъа салсанг, тёнгереп тюшеди», — деген сёзлени кючден жутду, айтмады. Арабыз асыры аманнга кетер деп къоркъду. Бютюнда жюрюген таурухла керти эселе, жууукъ заманда къойчу къойчулай къаллыкъ туююлду — къуллукъгъа ёрлерге боллукъду. Аны эшитипми табан кётюреди? Бир да билмессе.

— Къарындашым, къарын къарыннга да гурулдайды дейдиле. Бизни арабызда ол окъуна болмагъанды. Керексиз даулашмайыкъ. Кенгеш деген затла бизни оноубузда туююлдуле, сора менден эсе, ала санга бек керекдиле — жаш адамгъа. Сени къуллукъгъа илиндирир ючюн, мен не да этерикме. — Председательни ауазы жуушакъды, сёзлери, жизги кибик, татлы эшитилдиле.

Шабаз жууап къайтармады. Экиси да тынгылап иги кесек олтурдула.

— Къошунга къонакъ эт, маржа, — деди ахырында Ортабай, — бир жукъ чайнарча болгъанбыз. Машинада шеша-мешала да кёрюне эдиле.

* * *

Кенг, жашил сыртны юсюнде Шабазны къошу акъ къанатлыгъа ушайды: алай женгилди ол къарагъан кёзге, тизгинлиди. Аны тёрт къабыргъасында тытыры онгнган, къопхан тырнакъ тенгли бир жери жокъду. Эски къанга атлауучлары окъуна, терк-терк жууулгъандан болурла, сюекден ишленген кибик, сыйдамдыла, тазадыла. Къошну ич отоуу да, жаш келинни отоуулай, жасалып. Эки терезени туююнде темир ундурукълада кёз къаматхан акъ жастыкъла ючгюл-ючгюл салынып, хаух къоннган булутчукъла кибик, женгилдиле. Отоуну тюз ортасында къына бетли стол, аны юсюнде жары окъулгъан китап ачылыпды.

Ортабай, бери кире келгенинлей, ол шорха сууну къатында сюелгенча, бурнуна, къалай эсе да, бир тюрлю сериуюн урду. Ундурукъ жабыуладан, жастыкъладан, отоуну туюп къангаларындан да ургъан таза сериуюн. Бираздан председатель нарат ийис да сезди. Сезди да, сора ол къабыргъа узуну сюелген китап тапкадан ургъанын ангылап, къатына жууукълашды.

Не затха сейирсиннгенин кеси да билмей, Ортабай башын шош чайкъады. Китапланы кёплюклериними, огъесе энчиленип тизилгенлериними: малчылыкъны юсюнден китапла, орус, ана тилледе суратлау литература — барысы да кеслерини энчи жерлеринде эдиле.

— Ай, гяуур, аллах сени тиширыу этип кьояргъа керек кёре эдим, — деди Ортабай. — Тазадан да тазасыз.

Шабаз тыш отоудан кьарал ышарды. «Тиширыу мени бла эришип кёрмесин», — дей эди аны ышарыуу.

— Кьошда уа маймулламы жашайдыла, адамла жашамай. — Кьойчуну сёзлеринде кёзбау жокъ эди, кеси — тизгинли, таза, нёгерлеринден да аны излегенди. Ундурукъларын тапсыз жыйып, жастыкъ тышларына кир кьякьдырып бир да кёрмеге эдиле.

— Бу китапладан а окъугъанынг бармыды? — деди Ортабай бош алай: «Башы бла эте болурса, телини — шинтиги бийик», — деп ичинден.

— Китап жаланда малла окъумайдыла, — деди Шабаз аргъы отоудан. Ол анда аш-суу хазырлай эди.

Кесин кьягъып айтхан сунуп, председателъни ичи кьябынды. Китапны кьолуна алыргъа скойген неда ани тилинде китап жазгъанланы билген адам тюйюл эди ол. Алай жукъ окъумагъаныны сылтауун хомухлугъундан кёрмей, замансызлыгъына атай эди. Бусагъатда да кесин анга ийнандырып, бютюн бек ачыуланды. Ол председатель ишни кьайгъысындан башын кьяшыргъа бошамай, кьойчулары уа китапла бла безирей.

— Окъуй эсенг, сора не табаса, не бередиле? — деди Ортабай тюрт ауаз бла.

Шабаз эшикден кьарап аз-маз сюелди. Кёзлеринде, эрин кьыйырларында кюлюмсюрегени бла «жазыкъ сен» деди.

— Берип не берликдиле — сагъыш этерге юйредиле.

«Кётени уа Холам тарынамы сыйынады муну, — деди председатель ичинден. — Ол, китапла окъуп, акъыллы, мен а — тели. Анданды айтыр сёзюнгю манга жаздыргъанларынг». Алай сагъыш этип, сора ёшюн хуржунунда кьягъытлары эсине тюшдюле да, Шабазны жашыртын чимдирге амалы болгъанына кьууанды. «Кёрсюн сагъыш эте билгенни бла билмегенни».

— Ма, быланы бир окъу да, оноулашайыкъ. — Председатель зарфха урулгъан кьягъыг чапыракъланы столгъа атды.

— Не затды ол? — Шабаз отоугъа кирип келип, кьягъытлагъа кьарады.

— Кенгешде этерик докладынгды ол а, — деди председатель, ауазы бла айтхан сёзлерини магъанасын чертирге кюрешип.

Окъуй баргъаны бла тенг, кьойчуну бети да тюрлене баргъанын Ортабай эследи. Эринлери, бурун кьый-

ырлары агъарып, ызы бла мангылайы терлегенин. Колхозну башха къойчулары бла Шабазны иши жокъ эди — ётюрюк, керти айта эсе да, председательни айыбы болсун: Герий улу анга былайды деп жукъ кьошаллыкъ туюлду. Ол ётюрюк кюйдюрмеди аны ичин, бетин арауанлай къыздырып. Кесини юсюнден эсине тюшюнде да келмезлик затла жазылып эдиле. Хар жюз ана къойдан жюз бла отуз къозу алгъанма дерге базынмагъан Шабазгъа председатель жюз отуз алты къозу алдырып тура эди. Чыгъар жыл андан да кёп аллыкъма деп къычырыргъа керек эди ол. Сора тёртюшер килограмм жюню уа къайдан табарыкъды, кёкде булутланы жыярыкъ туюл эсе Герий уллу? Чий ётюрюкню чийи чыкъмаз ючюн, биягъы кьошакъла бла кюреширге тюшерикди.

Кёлеги сыртына жабышханы бла сабырсызлыкъгъа хорлатырыгъын сезип, къойчу башын кётюрдю. Къарамы председателини къарамы бла тюбешди: бир бирлерин кёрюп болмагъанларын сёз айтмай билдирди. Ол сагъат Шабазны эсине ашыгъы тюшдю. Хуржунунда жүрютүючю ётюрюкчю ашыгъы. Къазандан чыгъарылып сууугъанлы бери кёзбаудан сора жукъ билмеген сыйдам хыкки. Алай аны ётюрюкчю Герий улу кеси этгенди. Билип, ауурлугъуна ауурлукъ кьошуп, бир жанына женгдирип. Шабазны кёзбаучу ашыкъ ким этгенди, ёз сёзю, ёхтемлиги болмагъан — бу базыкъбоюнму, огъесе андан бийигирекде тургъан къуллукъчуламы? «Тирмен кырыкъгъа тюшген башым». — Герий улу, трупп, терезе аллына барды. Мындан къарап аргъы сыртда сюрюююн кёрдю. Сюрююню кыйырында ёртенлей кызаргъан кызыл Къуртаны да эследи. Кеси кесине жаны ауруп, жазыкъсынып, Шабаз артха бурулду: «Ким ючюн, не зат ючюн харам эте эди ол халал кыйынын? Ётюрюкге боялып, къолунда алтын жезге алданганлай этип. Хар заманда уллу жыйылыуну аллына чыгып, эркек атха тай тапдырыргъа айтханлыкъгъа, сени кёзюнге къарап олтургъанла телиле туюлдуле. Санига ийнанмагъан кёзлени кёре селешген азап эди. Ненча сынады аны Шабаз, суу-салам болуп хар заманда?»

Мындан алгъаракълада селешгени эсине тюшюп, къойчуну бети жангыдан къызды, бир айыплы ишни юсюнде тутулгъанча, уялды. Герий улу унутмагъанды стол артында Темболат къалай олтургъанын — баштёбен болуп, къойчу таба къарамай. Ийнанмагъанын, Шабазны сёзлерине уллу магъана бермегенин битеу жапысы бла билдирип. Жыйылыуда депутат къойчугъа тынгы-

лагъанланы кёзлери кюлюмсюрей, жингириклери бла бир бирлерине къатыла, «эшитемисе» дегенча эте олтургъанлары эсиндеди. Жыйылыу бёлюнюп, солугъан кезиуде уа, Шабаз уялгъандан малчыланы ушакъларына къошулалмай эди. Баш кётюрюк орунуна баш ийип, ажашып, мюйюшден мюйюшге тюртюле.

— Алан, сен Герийни жашымыса? — деди Шабазны къатына келген малчыладан бири — алаша ёсюмлю, тизгинли кишичик, къарамы бла къойчуну чурукъ бурунларындан башлап, тёппесине дери ёлчелей.

— Хау, аны жашыма.

— Алаймыды сора? — Кишичикни кёзлери кюлюмсюредиле, «болмаз алай, таланган», — дегенча къарамы бла Шабазны жангыдан тинтди. — Герийни уа бек уста таныучу эдим, аламат къойчу болуучу эди... — Кишичик, артхаракъ кетип, Шабазгъа жангыдан къарады: «Сен къайдан чыкъгъан затса, ийи?»

— Мурай нечикди, тынчмыды? — Былай айтып сёлешген сары шинли, эркин санлы кишини — хоншу колхозну къойчусун Герий улу таний эди. Алай олсагъат жууап къайтарып къоймады. Нек эсе да, Мурайны аты сагъынылгъанлай, жунчуп, тийреде анга сагъайып тургъанлагъа ол да сагъайды.

— Турады, жокъду хатасы, — деди Шабаз, тамагъы къургъакъсып.

— Аны аты-чууу бир нек чыкъмайды, ол алай осал къойчумуду?

Герий улу жууап табалмай, тынгылады. Ол тийреде сюелгенле, ёхчеге этгенча, тынгылашып, бирден анга бурулдула. Шошлукъ, ауур топуракъча, юсюн басып, къулакъларына мамукъ буштукъ болуп, Шабазны терлетди.

— Аны барып кесине соругъуз, — деди ол ахырында.

Сюелгенле жукъ айтмайдыла. Герий улуну тюрт сёзлери ауур шошлукъда мычымай жутулдула, сагъайгъан, аны тинтген соруулу къарамланы бютюк сейирсиндирип, гурушха этип...

* * *

Жыйылыулада кенгешледе сёлешип, хар къайтханы сайын: «Энди бир жары да бармам, сёлешиме», — деп ант эте эди Шабаз. Алай аны анты Ортабайны къолунда болур эди — кёп мычымагъанды. Мындан ары Герий улу кишиге хорлатмазына кеси кесин ийнандырып, Ортабайгъа къарады.

— Мен айталлыкъ сёзле туююлдюле была, — деди ол, къагъытны иесине къайтара.

— Сора нек?

— Некми дейсе? — Шабаз соруулу бет алып, бираз тынгылады. — Ётюрюк — туз арба — адамгъа асыры ауур жюкдю да андан.

«Кёр сен муну гынттысын — сарыуек суудан жийиргеннгенлей, ётюрюк да алай аман киши туююлдю, эсинге тюшгенде, бир жанына тюртюп кетерча. Ол тон да туююлдю — сен суйген заманда жыртылырча. Иги биле эдинг, излегенинги тапхандан сора къутулуп кетерге. Къалгъанлагъа да керекди бир зат. Адамланы сыртларына минип, жаннетге барыргъа суйген ёз сыртын да ачып кёрмесин». Ортабай гитче къара кёзлерин арыбери гинасууландырып, бетине эсленир-эсленмез ышарыу къондуруп, ёчюлтдю.

— Да барыбыз да, хайырсыз, сени ючюн кюреше келгенбиз ансы, бизге ким майдал бергенди?

— Ол а бютюнда иги, сора азапха кирип нек турабыз? — деди Шабаз.

«Председательге махтау берилмегенликге, Герий улуну неси къорайды, хау, керти айтады. Сени атха миндирип, биз а къуру жерге къарап къалайыкъ, тап тутханды шуёхубуз а».

— Жетишимлеринги юсюнден айтылып жерде айтылгъанды. Жангы борчларынги юсюнден да тобагъа къайтыргъа кечди.

— Да не этерикбиз, борчну, планны да толтуралма-сакъ, толтуралмадыкъ дербиз. Тёзерле, биз а тюзелир-биз. — Шабаз, мангылайын къол аязына салып, экили болгъан адамны ауазы бла сёлешди.

— Къязыкъ башына къонуп къычыргъан адакъяны къуш элтеди. Бар, ким угъай дейди, къычыр кенгешде, мен болаллыкъ туююлме де да. — Ортабай Шабазны экилигин ангылап, игирек къатылыргъа умут этди. — Ишек къойларынг ана къойла болуп къалай къалдыла деп сорсала уа? Менми санап айланганма тишиси, эркеги къайсыды деп?

Герий улу жукъ айтмады. Председатель да ол халда тынгылап, къойчугъа соруулу къарамын бурмады. Кёзлеринде амалсызлыгъын бла жюрек ачыуун кёржюзтюрге суймей, Шабаз башын кётюрмеди.

V

Былайда Мурай кепден бери олтурады. Райкомну алында узун шинтикде. Сагъат тогъузгъа келирге керек

эди, алай сакълаялмады: кеч болурма деп къоркъуп, жолгъа асыры ашыгъышлы чыкъды. Кесин жукъугъа берирге суйгенледен туююлду Мурай — кеч жатады, эртте турады. Юч-тёрт кере жукъусун бёлгенин айтма-сакъ да, мал къыйырында жубанган адамгъа терен, ырахат жукъуну тийишлиге санамагъанды. Озгъан кече уа тёшегинде чыртда тынчлыкъ кёрмеди. Жюреги ырахат эди, тамбла коммунист партияны жорукъларын сорсала, айталмай, уялырма деп да къоркъмай эди. Къолунда беш бармагъын билгенича биле эди ол жорукъланы. Коммунистни борчларын, намысы, къылыгъы не бла ёлчеленнгенин. Болсада, къалкъый башлагъанлайын, сескенип уянып, партияны уставында жазылгъанланы кёлюнден шыбырдай эди. Назмуну, жырны сёзлерин шыбырдагъанлай. Партиягъа ётер кюнюн ашыгъып сакълагъанды Мурай. Байрам кюнню, тойну сакълагъанлай. Сора адам аллай кюнюнде уялса, уятны гитчеси, уллусуму болады.

Райкомну аллына келип сабырланнганында, ангылагъан эди ашыкъгъанын.

Кертисин айтханда, неге тынгысыз болургъа керекди къойчу, ол билмеген, эсинде тутмагъан не барды, иште жетишимлери аман туююл. Алай кёл этерге кюрешсе да, бир тюрлю учунуп эди. Бетинде, бойнунда тер сууун къуруталмай олтура эди Мурай.

* * *

Мор тышлы эшик ачылып, парторгну ызындан къойчу ары киргенинлей, узун къызыл столну кёрдю, къарамы уа аны тегерегинде олтургъанланы бетлеринде тохташалмады. Энишге ийилди.

Ким эсе да олтур деди — Мурай олтурду. Алай адамла болгъан жерде олтурургъа юйренмеген, мычымай ёрге туруп къалды. Аны дагъыда олтуртдула. Жаш тёлзалмады: намыслары жюрюгенлени алларында бир уллу киши жайралып, олтуруп турургъа тууармы болгъанды? Сезиминде ол оюм къабынганлай, шинтигин мюйюшге салып, столну тегерегиндегилеге къарамын кётюрдю. Бек алгъа Исламны кёрдю. Ислам райкомну секретары болгъанлыкъгъа, таныш адам эди да, къойчу абызырагъанын хорлап, башхалагъа да кёз жетдирди: Исламдан сора да бар эдиле мында ол таныгъан къул-лукъчула.

«Кертиев Мурай Ёзюрню жашы...» — деп парторг биринчи сёзлерин айтды. Ол комиссияны аллында къой-

чугъа, аны къылыкъ-ылыгъына, ишине кесамат эте эди.

Мурайны атын, тукъумун эшитгенлей, стол тегерегиндегиле къойчугъа, нек эсе да, бирден сагъайдыла. Ары дери къагъыт-магъытла бла булжуй, хоншуларына сёз жетдире, ышара тургъанла да шошайып къалып, къарагъанларын жаш эследи.

Дум къара костюму, акъ келеги бла къара иегили боюнлугъу Мурайны юсуне тап жарашып, кийим сайлауда жаш чурумлу болмагъанын кёргюзтедиле. Жай иссиде жюльонген чачы — алыкъын кирпи тююнлей сюелип, къысха, къойчуну кюн, аяз кюйдюрген бетинде бир илишанын да бузмай, жыл санындан жашыракъ эте эди.

Кенг мангылайында бла къара кёзлерини тюплеринде бурчакъ терлегенлерин кёрген адам Мурайгъа былайда сюелген артыкъ тынч болмагъанын сормай англай эди.

«Мурай дегенлери сора буду, — дей эдиле олтургъанланы къарамлары, — тынч, уялчакъ кёрюнюп, этип айланнганын а сорма...»

Комиссиядагъыланы бир къауумлары Мурайны таныйдыла, танымагъанлары да эшите-эшите тургъандыла. Кёп тюрю таурухла! Ишни билип, кертисин айтханлагъа тынгылай, жарты-къурту эшитип, семиртгенлеге, терсине бургъанлагъа да къулакъ сала. Айхай, анга кере мында олтургъанла барысы да Мурайгъа бир кёзден къарамайдыла. Кими суююп, ыразы болуп, кими уа суюмей, тилин тыялмагъан, керексиз сёз кёозгъап, башхаланы чоюнларына къалагъын сугъуп айланнган адамгъача къарап, Герий улу Шабазгъа тартханла, анга кир кьондурмагъанла да бар эдиле мында. Шабазгъа чурум этилген эсе уа — терс Мурайды дегенле. Бир къауумла анга аны бююн да кечмейдиле. Герий улу къанат керген кезиуде Ёзюрню жашы сюрююнден этге бир къой да бермей, жылдан жылгъа эки къош ючюн да борчну мени къошум толтурады, Шабазны къошунда эркек малланы санын ёсдюрюп, башхасында уа ана къойланы этге ётдюрюп туруу къыралгъа заран туююлмюдю деп жазгъаны, аны бла да къалмай, Темболатха баргъаны барысыны да эсиндеди. Бир-бирлени — Шабазгъа кир кьондурургъа суюмегенлени — Мурай хоншусуна зарлыкъ этген суннганлары да керти эди.

— Сорлугъу болгъан бармыды? — деди Ислам, парторг кесаматын бошагъанлай, Мурайгъа жумушакъ къарап. Угъай, ким не десе да, ол бу къойчуну бек сюеди. Таза, иш кёллю.

— Кертиев, айтчы, санга ненча жыл болады? —
Былай соргъанны кьойчу таныялмады, алай кьарамын
а жаратмады.

— Эки жыйырма, — деди кьойчу, арысы-бериси бол-
май.

Соруу соргъан, нек эсе да, сейирсиннген бет этип,
нөгегине кьарады: «Къартлыгъында муну партияда не
атасыны башы кьалгъанды, эндиге дери не сакъла-
гъанды?!»

— Эндиге дери кирмей туруп, энди артыкъ нек ки-
ресе? — деди дагъыда.

Мурай биле эди партиягъа нек киргенин, алай со-
рууну тюрт, хыны соруугъа санап, ачыуланырыгъы
келди да, буюкгъанындан аязды.

— Жерни, кёкню, жашауну жылыуун нек сюесе деп
соргъаннга мен не айтырыкъма? — деди кьойчу. — Кыр-
дыкны кёклюгюн, кьарны акълыгъын нек сюесе деген-
нге не айтхын!

— Сен суймеклик жырны кьой да, жууап бер, —
деди биягъы, ауур кьарамын жашдан бурмай. Мурай
да жибирикге ушамады. Олтургъанла бирден тынгыла-
шып кьалып, шошдан да шош болдула.

«Эртте-кечден башлагъанды бу уа, аягъы киргинчин,
таягъын кёргюзтюп», — деди олтургъанладан бири ичин-
ден.

«Ат кишнеп танышыр, адам сёлешип танышыр», —
деп келди башханы кёлюне.

«Аперим, Мурай!» — Ышарыу бетин жарытып, алай
олтура эди Ислам, кьойчуну тынгысызлыгъы, Шабаз-
ны кьошуна комиссия чакъыртханы да жангыдан эси-
не тюшюп. Комиссия не табарын-кьалырын билмей эди
райкомну секретары, болсада, нек эсе да, аны бюгюн да
ангыламайды Ислам, комиссия ишине киришгинчи, Ге-
рий улуну кьошундан жети жюз кьойну эт борчха сюр-
дурген эди. Эки кьош ючюн да. Къагъытха кёре, эркек
маллагъа саналып тургъан. Эркеклеми эдиле, огъесе
ана кьойламы — тауда, ызларындан жетип, комиссия
аны тинтмеди. Сора кимни башын айыпдан жулгъанды
райкомну секретары? Кесиними, Ортабайнымы, огъесе
Шабазнымы? Ётюрюкмю эди, кертими эди Мурай жаз-
гъанла? — Ислам бети кьыза башлап, башын чайкъады.
Эшта да, экинчи жыл Герий улу алчы кьойчулагъа
кьошулалмагъан эсе да, Мурай кёплени сагъайтхан эди.
Алай бош угъай — киши унутмазча.

— Не билиминг барды, жолдаш Кертиев?

— Тогъуз класс, — деди Мурай.

— Андан ары нек окъумагъанса?

— Тамамды деп.

Олтургъанладан къайсы эсе да, эринин чюерип, жанындагына къарады: «Кёрюнюп турады билимсизлиги».

Мурай, аны эслеп, эслеменгенча этди.

— Сора окъугъанла сенден телиденми окъуйдула?

— Окъугъан окъуу ючюн деп окъумайды. Ишлер ючюн окъуйду. Хар шакъыгъа боялгъан алим болуп бармайды. Халкъгъа, къыралгъа файда келтирменген окъуулу керекмейди.

Тынгылагъанланы асламы, къойчугъа ыразы болгъанын билдирип, ышардыла. Алай Мурайны ауузу асыры озгъанын, жугъа ангыламагъанын кёзюне тутаргъа керек эди.

— Окъууну ыспассызмы этесе? — Соргъан киши сейирсинип, башын кётюрдю.

— Къуруда окъуугъа дууа тутуп турсакъ, мал ким кютерикди, жер сюрюп, урлукъ ким саллыкъды? Ма сен, окъуулу, къуллукъ иеси, мени орунума тауда къойла кютерикмисе? — Алай айтханынлай, Мурайны бетине къан чапды, къоллары асыры ауур, уллула да кёрюнюп, букъдуруп жер тапмай къыйналды.

— Алан, бу бизними юйретеди, огъесе...

— Барыбызны да жашау юйретеди, — деди къойчу.

— Тюз айтады Мурай, тюз.

— Коммунистни борчларын билемисе? — Былай соргъан тиширыду. Келбетли, акъ боюнлу тиширыу. Бир къойчу адамны аллай бир нек сюедик деп келген болур эди аны кёлуне.

— Адамлыкъ борчунгу билемисе деп сорасыз сиз манга. Аны билменген ким болур?

— Охо, алай окъуна ангыла. Айт, тынгылайбыз.

Сабий назму айтханлай, биринчи тизгинден тебиреп, Мурай санап башлады.

— Бузгъан этесе, шуэхум, бузмай айт, — деди окъууну юсюнден къойчугъа соруу берген. Ол жукъа акъсыл китапчыкъны ачып, анга къарап тургъанын жаш эслеген эди.

Мурай уялгъандан бла абызырагъандан не этерин билмей, тынгылап бираз мычыды. Аны сюрююнде эки мингден аслам къой бар эди — ол сандан юч-тёрт мал бёлюнюп бир жерде къалса, эслеп къойгъан жаш эди Мурай. Хар къозуну энчи белгилерин эсинде тутхан, хоншусун таныгъанлай, хар ташны, терекни таныгъан, хар къойну жыл санын билген. Сора къайсы сёзю, харф-

ны унутду ол? Унутупму кьойду, огъесе бош ма-
гъанасын чыгъарыпмы айтды? Ёзге уа. Соруу соргъан
аллай затланы билмеймиди. Мурайны кёлюне тийди,
ким эсе да аны жарыкъ кьууанч кюнюн бузаргъа кю-
решген сунуп, кесин ыйлыкьдырылгъаннга санады.

— Партиягъа, кьыралгъа да узакь сёзден эсе иш ке-
рекди. Минг кере. Мени акъылым алайды,— деди Му-
рай.

— Акъылынг алтын эсе да, кесинге сакъла, жууу-
гъум. — Соруу бергенледен бири жашны аузуна чабып,
чочуду: «Жахил малчы жахиллик жеринде турмай,
гынты кёргюзтгени сейир эди».

— Борчларын билгени бла кьалгъанын коммунист
иш юсюнде кёргюзтюрге керекди.— Мурай энди кёзлерин
ол кесин ачыуландыргъандан алмай эди: «Хар сёзню
суйген кесин кыйнап ишлерге суйюп да бармайды», —
деди аны къарамы.

— Сютсюз ийнек ёкюрюучю болур дегенлей, бир бир-
лени хапарлары кёп, файдалары — аз,— деп кьошду
дагъыда.

— Тюз айтаса, бек тюз,— дедиле андан-мындан.

— Хау, сёз боюнду, иш а — башды. — Ислам, нек
болгъанын кеси да билмей эди, Мурайгъа жюреги бир
тюрлю жылынып, анга ариу айтырыгъы, махтарыгъы
да келди. Алай алгъа ургъан, жюрегин бийлеген сези-
мине хорлатмады.

— Жюз кьойдан ненча кьозу алгъанса? — деп сор-
ду да, олсагъат сокъуранды. Райкомну биринчи секретары
аллай затланы билирге керек эди. Билген да эте эди.
Жангыз Мурайны угъай, бу мени болсун деген кьойчу-
ланы барысын да.

— Былтыр — жюз бла он сегиз, быйыл — жюз бла
жыйырма.

— Жюз бла жыйырмамы дейсе? — Ислам къалай
эсе да сейирсинип ийди да, къарамын кьойчудан олтур-
гъанлагъа кёчюрдю: «Эшитдигизми сиз аны?» — Дагъы-
да Мурайгъа бурулду.

— Ажашхан эте болурмуса?

— Быллай ишде ажашыргъа жарамаз,— деди
кьойчу.

Кертиев аман малчыгъа саналмагъанды, аны аты
газетде сагъыныла да тургъанды. Болсада озгъан жери
барды деп, Ислам кишиден эшитмегенди — не Ортабай-
дан, не аны алып келген парторгдан. Юч-тёрт жылдан
бери кьошу иги да тюзелгенин, сюрюую терк ёсюп кет-

генин секретарь билмей туююл эди. Алай бусагъатда кьойчу айтхан дурус эсе, сора ол жерин, махтауун нектапмагъанды? Ортабай берген кьагъытлагъа кёре, Мурайгъа жюз бла эки кьозу жазылгъаны да Исламны эсине туюшдю. Къайсысы ётюрюк айтады — кьойчуму огъесе Ортабаймы? Энди уа не хыйсапдан кьуйрукъ булгъайды Ортабай — суугъа кирген жибимей чыкъмайды. Председательни уа Ислам бир кере чыгъаргъанды, ушамагъан таурух жайылырын суймей.

Секретарь, эки бармакъ ортасында иничке кёк къаламны ойната, иги кесек булжуду. Къагъытха жюз бла эки кьозу деп нектапмагъанды, сен жюз бла жыйырма алгъан эсенг деп сорургъа тартына, дагъыда кесин тыя. Жарарыкъ туююл эди соруп, аллай келишимсизликни, тинтгинчи, ачыкъ этерге. Ислам Ортабайгъа асыры бекышанганыны, ол аны алдагъаныны юсюнден олтургъанланы хапарлары жокъ эди, секретарь не зат ючюн сагъышха кетгенин да билмей, андан кёргенлерин этип тынгылай эдиле. «Шабаз бла Ортабайны юсюнден ишекли уа бола эдим, — деди ичинден Ислам. — Тинтмедим, ишекли бола тургъанлай тинтмедим эсе, ётюрюк айтыргъа кьойгъанма. Огъесе ол менидамы жапсара эди? Гитче ётюрюкчюк алай семирп, уллайып, айланмача, адамланы ичине тартып, буруп турлукъду деп кимни эсинде бар эди?»

Секретарьны сагъышлы къарамы Мурайны къарамы бла тубешди. «Ётюрюкден таза нечик насыпды», — деди дагъыда ол. Ма жалгъан сёз айта билмеген адам, коммунист. Ажашханны, абыннганны ызындан къаргъан бла хоншуда жашагъан иги кёреди дейдиле. Биз кёрмегенни кёралгъаны ючюн, тап, сау бол деп да айтмагъанбыз. Угъай, комиссия кьуралмай, тинтмей жарарыкъ туююлду. Мурай айтхан керти эсе, Ортабайны тийишли жери табылыр.

Бу оюмда тынгылы тохташып, этерин, муратын шарт билген адамча, жарыды Ислам. Олтургъанлагъа таукел къарады.

* * *

Жолну узуну кьууанч сезим жюрегин, санларын бийлеп, алай келди Мурай. Машинаны терк, кьыстау баргъаны учуннганындан да бек учундуруп. Шуугут желге бетин таратып элтеди аны, ким айтсын, машинамы огъесе кесими барады желден терк, булутладан бийикде. Алай башхамыды анга — санлары, кьуш къанатлай,

женгил, учуп кетсе да, ёхтемлигин ичине сыйындырал-
магъан адамгъа сейирми эди. Талпынып, алланып ба-
рырча бюгюн манга не болду деп да сормай эди ол ке-
си кесине, сагъышланмай эди. Жашау бюгюнча бек, ба-
сымлы анга бир заманда да кёрюнмегенди. Мурай кеси
да ол жашауда бек эди, басымлы эди. Жашил бетли тау-
лача, геммешлеча жатхан къая ташлача. Ма бу бийикге
элтген, бийикледен от жагъалагъа келтирген жолча.
Уллу эди, кенг эди бу ариу дуня. Мурай а — аны ийна-
гъы, бир кёк бутагъы. Узун, къысха, кенг эчки жолла-
ны да бирге къошуп, тауладан жамауатха, жамауат-
дан таулагъа, акъ бийиклеге къууанч жюрютюрюк къый-
ын, тик жолладыла Мурай жюрюген жолла. Бийиклеге
чакъыргъан, элтген, алай къуш бийиклигине элтсе да,
кёзю къарангы этмез да, кырдыкны шатык кёклюгюн,
жол жанларында ташланы жугъутурлукъларын унут-
маз.

Мурай, машинада учуп бара, ары да, бери да къа-
рап, ташлагъа, суу бойнунда тал, къайын тереклеге кёз
жетдирди. Мудахмыдыла ала, туююлмюдюле, ким бил-
син? Сабийлигинде жалан аякъ юслерине миниучю, суу-
да сууукъсурагъан сабийле жалан быдырларын басып
жатыучу ташла. Энди иесиздиле, мени ташым, мени те-
регим деген сёзлени эшитмей, сангырау болгъандыла.
Алай эрттен, ингир сайын ыстауатны ышныры, къозу-
ланы макъыргъанлары уятыр, сагъайтыр аланы. Мурай
анга ийнаныпды. Адам ие эди, адамны борчу арбазла-
ны, тау кийик жолланы эски этмезге эди. Анда узакъ
тюзлени бла бийик тауланы арасында мурса ёсдюрмезге
эди. Чомарт эдиле мында таула, тёшле, кырдык, кёк да.

Бютюн чомарт болургъа керек эдиле ала. Аны би-
лип, анга къууанып, къанатланып бара эди Мурай.

* * *

Къошдан тюзюнлей сюрюуге чыгъып кетерге умут
этди ол. Кеталмады. Къууанчы, жүрек учунуу алы-
кбын эсин, сагъышын, хар атлагъанын, къымылдагъанын
бийлеп эди да, жаш аны селейтирге, сабырланыргъа ке-
рекди. Бир жерде ырахатланып, эсин жыяргъа.

Ыстауат къыйырында, бишген хуанлай, саргъалып
жатхан Къуртаны кёрюп:

— Ма, ма, парий,— деди. — Ач иш болур, харип.

Сейир эди Къуртаны Гогуй бла туругъа унамагъа-
ны, къачып, Мурайны къошуна келип къалыучусу.
Алай сюрюуню ызындан а бармагъанды, баям, Мурай-

ны эки парийи бла жарашала болмаз эди — ким билсин. Аш берсе — ашха батып кёрмегенди аны кьойчу. Худурму, гыржын туурагъанмы эди кёлюнде: Шабазны кьошундан, ыстауатындан кёзюн алмай, кечеден тангнга азып баргъан Къуртаны. Чёкген жеринден тепмей, термилген, мудах къарамын бурмай, кюнлерин оздуруучу парийни.

— Не шургулудула, шуёхум, кёзлеринг. — Мурай, уллу къамил бла чыгъарып, Къуртаны аллына жууурт айран салды, ит тегенеге худур зат къуйса, парий къатына да бармаучуду. Алай бу жол да, Къурта къамилни кёрмегенча этип, Мурайгъа соруулу, мудах да къарады: «Узакъгъа барып келдинг, не хапар келтирдинг?»

Кюн сайын кёре эди кьойчу Къуртаны ол къарамын. Аны аркъасын титиретген, жюрегин эритген къарамын. Термилиую, мудахлыгъы парийни кече-кюн талай тургъанын да кёре эди, алай не этсин?

— Болма былай хомух, зауаллы кесинг! — Мурай, къамилни кётюрюп, парийни жухуна тиреди. Къурта акъырын, кьойчуну кёлюне тиймезча, жухун бир жанына тутду: «Не бош кюресесе? Сюрюусюз къалгъан парийге энди неден да не?»

Мурай кьошха кирип, кечеден къалгъан этден бир кесегин чыгъарды:

— Мунудамы жаратмайса?

Къурта, ашайыммы-къояйыммы дегенча, башын энишге тутуп туруп, биягъы кьойчугъа къарап тохтады. Аны акъыллы кёзлеринде сейирсиниюу бла жарсыуу, тырман да бирге кьошулуп, уюп: «Сен эсли, огъурлу адам, сюрюусюз къалгъан парийге аш — харам, аны билмегенча, нек кыйнайса жанымы?»

— Кел сора, ашамай эсенг.

«Кел дей эсенг, барайым, манга башха тююлдю».

Къурта, къуйругъун бошлап, арт аякълары чалдише, кьойчуну ызындан тебиреди.

«Не этериксе, бети болгъан алайды, — деди ичинден Мурай, — ишсиз, файдасыз турсам, ашха не хазна кёлюмю салырем? Ишсиз адам — суусуз къалгъан чабакъ — ёлмесе да, тунчугъа-тунчугъа жашар». Кьойчу, тохтап, ызына айланды. Нек эсе да, парийге бютюн бек жазыксынды, бир зат бла жапсарлыгъы келди. Къурта уа, ал аякъларын жерге къаты тиреп, бойнун сингирлендирип, башын сылама кьойду. Мудах кёзлерин жумуп, ыразылыгъын билдирди.

Иш, жумуш, башхамыды, кимге да ма бу таула, терекле, төшле, бийик көк керек болгъаныча, керекди. Кёремисе, Къурта, сейирлик къудуретни, жибекча, жумушакъ хауаны? Мында мен да — насыплы, сен да сюрюу кютерсе, мен берирме санга ол сюрююну.

Ташына, гебенлеге, төшлеге да кюн жумушакъ жайылып эди да, сары алтын шошлукъ, ырахатлыкъ Мурайны жүрегин жангыдан шукурландырды. Ол тюз сыртындан жатды да, аркъасы бла жерни жылыуун сизди. Хар санына, жигине аз-аз синге, хычыуундан хычыуун көрүне баргъан жылыуну, көкден да жумушакъ, жылы хауа ургъанын бети, эринлери бла, къол сыртлары бла сизди. Бу жерни, тауланы, сыртланы ташы, кырдыгы бла, хар чёбю бла бирикгенин, аланы бир бирлеринден киши айыралмазын эндиге дери ангыламай туруп, бу сагъатда ангылап къойгъанча, жүреги кётюрюлдю, кеси былайды деп айталмагъан халине сейирсинди. Насыплы адам эди ол. Жашауун бу къудуретден айыргъа кюрешген угъай, жаны-къаны бла да анга берилгени ючюн. Жокъду андан уллу, сыйлы зат жашауда.

VI

Кесин таныгъан кюнлеринден бери жүрүйдю Шабаз бу дорбуннга. Тенг жашчыкълары, кызычыкълары бла ашыкъ ойнаргъа. Черекде жуууна кетип, суукъ-сурасала — жылыныргъа, желден, жауундан къачып да келе эдиле. Адамына, малына да жылыу, ырахатлыкъ берген дорбун эди да. Алай бери кирген, уллу, гитче да болсун, узакъ кетерге юйреннген чегинден озаргъа базынмагъанды — кими ажашырма деп къоркъуп, кими тюрлю-тюрлю таурухлагъа ийнанып. «Аны ахыры жокъду, ахырына жетерге умут этгенле шашып къайтадыла», — деп окъуна айта эдиле. Бош таурухлагъа Шабаз къулакъ салмаса да, юйреннген чегинден узайып кеталмагъанды. Къоркъгъандан туююл эди ол. Ненча келип, ненча көрсе да, Шабаз дорбунну таш къабыргъаларында накъышланы, суратланы, гыйы тапкалада гинжилени алларында симсиреп суюле эди. Къалай эсе да бир сейирлик кюч аны жесирлендирип, тургъан жерине къадау этип. Ненча жылдан бери ненча кере келди Шабаз дорбуннга, алай көрмегеними көрлюкме деп айтмады. Мында хар зат да жангы эди — таш, агъач гинжиле, къабыргъада суратла, оюула. Жокъ эди дорбунда Шабазны сагъышландырмагъан бла кёлюн кётюрге. Ол ангылаялмай эди, бери кире кел-

генинлей, аны хорлап, кёлюн такыр да, уллу да не кюч этип кьойгъанын. Аны былайдан теберге, айырылыргъа кьоймай, не зат тартханын.

Бусагъатда да Шабаз сагъышлы сюеледи. Кеси кесини жүрек урууна тынгылап. Алай жүрек урууу, сезимлери, сагъышы да анга бойсунмай эдиле: олсагъатда къабыннган, аны ичине сыйынмагъан ёхтемлиги аякъ ургъунчу мычымай, жел келгенлей, мудахлыкъ жете эди. Эки ёртен — ёхтемлик бла мудахлыкъ — бир бирлерин ашыра, ёчюлте. Шабаз а не, экисинден да къарыусуз.

Къоншу къоншугъа тырман эте: «Сен дорбундамы ёсгенсе?» — деучюлери Шабазны эсине тюшдю. Билим-сизлик айтдыргъан сёзле. Дорбунла бирча болмагъанларын окъуна билмейди адам дегенинг. Мында ёсгенледен Шабаз болгъа эди — киши да санамасын аны учулукъгъа. Жерни тюбюндегин, башындагъын да жарты-къурту билгенле кёп болуп, ол туююлмюдю паллахны, жарсыуну да башы?

Сагъышын бёлмей, Герий улу къарангыгъа атлады: дорбунда не барын, не жогъун кёрюрге термилип. Шабаз умут этгенге кёре, дорбунну къарангысы терк жукъарыргъа, тап жукъармаса да, кёзлери анга терк юйренирге керек эдиле. Юйренинген кёзлеге уа къарангыны аумасын тешген кыйынмыды?

Алданнганына, керексиз термилгенине сокъуранса да, артха къайтып кетерге кеси кесинден уялып, барып турду Герий улу. Къарангыны жыртып, кьол сыртлары, бети, кёз кирпичлери бла аны мылылыгъын, къалынлыгъын да, жамычыны сезгенлей, сезип. Сора къайда эсе да бирде — дорбунну теренинде — жарыкъ белги бергенин кёрюп, ары ашыкъды: чунгур-мунгургъа, бугъей зат болуп кетерме деп, асыры сакъ болгъандан Шабаз арыгъан эди. Туз артмакъла кётюрюп баргъан жолоучулай.

Жарыкъ ургъаны жууукълашмай эди. Шабаз, арсарлыкъгъа хорлатмай, дагъыда иги кесек жол кьоратды: жарыкъ белги уа — узакъ жулдузлай. Энди адам не этсин деп эсине келир-келмез, Шабаз бир жанына чонгкъайып кетди: билмей тургъанлай, адам бийик атлауучдан энишге атласа болады алай. Къорккъгъанына жолугъуп къалгъан сунуп, Герий улу элгеннген, терлеген да этип, алгъа къарамады, ызына къарады — жукъ кёрмедди. Жаланда тар, къарангы тамакъ. Тап, дорбунну арбала, сюрююу кириучю тешигин окъуна эслемеди. «Асыры узайып кетдим ушайды», — деди Шабаз. Алай бирраздан, керексиз къорккъгъанын ангылай, сабырланды. Аягъы бийик босагъа ташдан энишге тай-

гъанына да эс буруп, сабырланды. Сора скулген жеринде босагъа ташха олтуруп, къарамы бла дорбунну узагъында жарыкъ белгини изледи — жокъ эди ол. Алай босагъадан бергисине, танг ата тургъанча, къызгъыл жарыкъ тѣгюлюп келгенин кѣрюп, жангъдан симсиреди. Алгъа ол дорбунну ортасын от жагъагъа ушатып, жарытды, ызы бла къабыргъалагъа ёрледи, Шабазны юсюн-башын къызартды. Дагъыда къызгъыл суу жумушакъ, сары кюмюш суугъа алышынып, дорбунну ичи кюн тийген арбазлай болду. «Да сора неди бу — дорбунмуду, огъесе жангы дуниямыды, жерни тубюмюдю, огъесе мермер, хур юйлемидиле?» — деди Шабаз, тамагъы бууулургъа жетип.

Онг къабыргъада жонулуп ишленген суратланы эслеп, сол жанына къарады, дагъыда арлакъгъа, берлакъгъа да. Сора тохташып, сабырланып, къараргъа тѣзмей, дорбунну ичи бла ёрге айланды: башха жерледе уа суратла, гинжиле болурламы, болмазламы деп ашыгъа эди ол.

Шабаз муштухул эди, бир оюуну да къатында тохташалмай, кѣзюне илинген суратлагъа, таш, агъач гинжилеге алланып. Ол халда Герий улу иги кесек барды. Дорбунну къююн-моюнларына, башха тешиклеге, босагъалагъа бурулмай. «Артда къарарма, артда кѣрюрме», — деп къыстаудан къыстау чаба-жорта. Сора дорбунну ахырына жеталмазын, аны ичинде болгъан тамаша затланы барысына да кѣз жетдирип чыгъалмазын ангылап къююп, тохташды. Нек ашыгъады, ызына къайтып, хар неге тынгылы къараргъа керекди. Барысын да кѣрюп чыгъаргъа жетишмесе да, бюгюн кѣргени, кѣрлюгю да аз тюйюл, шукур болсун.

Эсине алай келир-келмез, Шабаз биягъы сагъышланып, атламын селейтди. Сабий заманындан бери таныйды бу жерлени, жангыз ол угъай — кѣпле. Ичине сюрюю кирип, жай иссиде къошчула жау-бишлакъларын, сютлерин сакълап тургъан дорбуннга дорбун деген болмаса, башха сѣз айтмагъандыла. Дорбунну ал жанындан ётюп, теренине кирирге киши базынмагъанды дегенлери кертими болур эди? Огъесе Шабаз кѣрмегенини, билмегенини эллиле эртте кѣрюп, билип, анданмы тауруххапар этгендиле? Анга жангы дорбун башхалагъа жангы тюйюлмюдю, ташха, агъачха, кырдыккы кѣклюгюне юйренгенча, юйренипми къалгъандыла? Алай эсе, Герий улу сокъурду. Эллилерини, халкъын, аны жашауун кѣралмагъан, билалмагъан мискин, жарлы. Туугъан жерини, элини киндигинден тюшген эсе да, андан

эртте айырылган. Угъай, таланган, туура алай болур-
гъа амалы жокъду деп, кёл этди Шабаз. Эллилерин, ту-
угъан жерин билмеген ангамы төреді? Азла жокъду-
ла таш хунадан сора абери кёралмагъан.

Сагъышын бёлмей, Шабаз келип, бек алгъа кёрген
суратыны аллында тохтады. Таш къабыргъада жонулуп
ишленген сюрююню суратыды. Къойла, кенг жайылып,
жухларын кырдыкдан айырмай. Акъсыл, боз булутла-
ча, тау бетни толтуруп, бозландырып, сюрююню ючгюл
башы уа акъ бийикге жетип эди. Къайдан эсе да эниш
жанындан чыгъып, ызларындан сюрюючю ёрлеп бара
эди. Хыжысын имбашына атып, адамгъа жолугъуп, аны
бла ушакъгъа тыйылып, энди уа сюрюю башын артха
къайтарыргъа ашыгъып, тири атлагъаннга ушай эди ол.

Кече-кюн кёре тургъаны ишленгенди суратда. Алай
ол къалай эсе да бир башха жашауну, бийикликлени
белгилеген суратды. Не озгурлугъу, кючю бла аллан-
дырады Шабазны, къайры элтеди? Бек сейирди. Къо-
лундан хыжысын, таягъын тюшюрмеген сюрюючю зы-
быр, таш къабыргъаны алай тиллендиргени. Андан да
сейирлиги уа, аллай устала, закий адамла суу ичген, бе-
шиклери тебиретилген жерлерине уллу кёллю болуп,
башха хунерге терилмегенлери эди. Иш ишленген ке-
зиуде мал, мирзеу ёсдюрюп, анга къошакъгъа уа же-
лимге, ташха, агъачха жан салгъанлары. Ол затланы
юсюнден сагъышха кетип, Шабаз сурат аллында кёп
сюелди. Не кёп къараса, ол къадар узайып бара эдиле
сюрююю, сюрюючю да. Жаланда кырдык отлагъан тау-
уш, аязны сызгъырыуу тунчукъмай эдиле. Сюрюючюню
хар илишаны — белинде кюмюш бел бауу, хыжысыны
сыйдамлыгъы, ышымларыны жумушакълыкълары, эс-
киликлери да, чабырыны чыклары да шарт кёрюнеди-
ле. Ташда жонулуп ишленгенин а жауурунлары, ар-
къасы билдиредиле. Шабаз бла сёлеширге тенгсинмей,
анга тырман этип, ёпкелеп баргъан адамныча. Буса-
гъатдан тохтап, артха бурулуп, къашы-башы бла, жютю
къарамы бла Герий улугъа айып этерикча. Керти да,
ол сезимине хорлатып, Шабаз кери кетерге ашыкъды,
алай биягъы суратха тирелип тохтады. Хау, къоншу
къабыргъада жонулгъан эсе да, биягъы тау бет, акъ
тёппеле, къой сюрюю. Башхалыкъ жаланда сюрюючю-
де эди. Энди ол тохтап, бир аягъын индекге тынгылы
салып сюеледи. Шабаз таба къарап. Къатында парий
чөгюп, къолтукъ тюбюнден а, ушкок быргъыча, хыжы-
сы бери узатылып.

Сюрюючю жаш адам эди, киши ортасына жетмеген.

Герий улу таныгъан малчыгъа союп къаплагъанча ушап. Алай кимге ушагъанын Шабаз эсине тюшюралмады.

«Не айланаса сен мында? — дей эди аны бюсюремеген къарамы, сейирсинген къалын къашлары, базыкъ эринлери. — Биз бир терекден тюшген эки алма. Мен узакъ кетмедим. Сен а?»

Сюрюючюню къолтукъ тюбюнден узатылгъан хыжысы бираз къалтырай тургъанча кёрюндю, Шабазны кёкюрегин марлап: «Къайт ызынга, эндиге дери багъалай билмегенинги мындан арымы сыйларыкъса?» — дегенча.

Кимле эдиле сууукъ ташлагъа жүрек жылыу берип, жашыртын магъана сала билген устала, закийле, узакъ ёмюрледеми жатадыла, огъесе жууукъ? Тап, атасы Герий ишлеген эсе да бу суратны, хапары жокъ эди Шабазны, не уа Мурайны атасы. Сюрюючю сюрюючюлюгюн этгенине ёхтемленгенди ансы, сурат ишлейме, желимге, агъачха жан салама деп таурух этмеди бир заманда.

Ашыкъ ойнай тургъан бузоучу жашчыкъланы кёрюр-кёрмез, Шабазны жүрегинде къалай эсе да ол иги ангыламагъан сезимле жангыдан къозгъалдыла. Мал да ёсдюрюп, таш жоннганлагъамы сейирсинди, огъесе аланы атлары унутулуп къалгъанларынамы жарсыды, ким билсин? Арлакъда къалын кырдыкъда бузоула керилип жата эдиле. Боюнларын созуп, ырахатланып. Берлакъда уа къая ташны аумасында жашчыкъла ашыкъ ойнай. Къалпакълы жашчыкъла, ышымлары, къысха чепкенчиклери бла. Ашыкъгъа энишге ийилгенледен бири къолтукъ тюбю бла Шабаз таба къарап. Билмей тургъанлай аякъ тауушла эшитип, элгенгеннге ушайды ол. «Кимди бу, шайтан кибик, ойнагъанланы юслерине чыгъып къалгъан?» Ийнанмай бла ышанмай тюрт къарагъан сабийни кёзлери эди аны кёзлери: «Оза эсенг, теркирек оз ары, сени къыллы биз къалайыкъ». Энишге ийилген жашчыкъладан бир жанлыракъ болуп, добар, тизгинли сюрюючючюк сюеле эди. Жауурунларын жыйып, гупцуруракъ. Олсагъатда къытхан ашыкъларынымы санай болур эди: жашыртын къарамы эки ууучунда бла нёгеринде, сора Шабазгъа сагъайыпды. Ашыкъларымы сыйыртырма депми къоркъады, огъесе асыры аман акъыллыдан, жарашыусузданмы сюеледи ол энчи — айтхан къыйынды. Алай аз кюлюмсюреп, сагъайып къарагъан кёз къыйырын, сюелген жапысын да жаратмады Шабаз. «Сен былай уллу, энтда да ашыкъмы ойнайса?» Герий улуну, жангыз аны угъай, бери ке-

лип кетгенлени бир чийлерин, жашыртын хыйлалыкларын билип, кёрюп турганча, добар жашчыккыны гинасууча сюзюлген кезю, чёрчек кыарамы алай эди. Бу сагыат кыабыргыадан туюшуп келип, Шабазны этегинден энишге тартып, шыбырдарыккыча: «Мен быланы барысын да кыытханма. Кел, энди экибиз ойнайыккы. Сюемисе?» — дериккы.

Добар жашчыккыны хыйла, аман аккылылы, нени да кёрген, билген кыарамы Шабаз кыайры барса, ары ашырып, жибермей, тынчлыгыын алып турду. Тап, башха кыабыргыада тиширыу суратны кыатында окыуна олсагыат ёчюлмеди.

Тиширыу жаш, ариу эди. Гюлмендисини узун кыанаты имбашына эркин атылып. Бир кыолу бла жанында кыая ташны жютюсюнден кыаты тутуп сюеледи. Алай тутмаса, жюн хурттаклай, жерден айырылып, учуп, булутлагыа кыошулуп кетериккыча. Тиширыу кыайры эсе да узаккыга, бийик кёкге кыарай эди. Кыол аязын кыаш башына салып. Кимни, нени эсе да кёпден бери саккылаганлай, термилип. Ол кыайры термилип кыарагыанын, кёкгеми, огыесе бийикледе учуп айланган кыанатлылагыамы — Шабаз ангылаялмады. Огыесе ол дорбундан тышына чыгыаргыа, солдан онгыга, дагыыда онгдан созулган алаша хуналадан, жер юлюшчюкледен айырылып кетерге, кыушча кыанатлы болуп кыалыргыамы термилип кыарайды? Ол тюрюю затланы юсюнден саккышланып, Герий улу сюелди. Тиширыу кёкге, бийиклеге учуп кетерге термилгенича, Шабаз да аны мурагын, жюрегин ангыларгыа термилип.

Алай тиширыу кыадау кыая ташны жютюсюнден асыры кыаты тутханына да жаш эс бурду. Тыянчагыым, от жагыам, ашым-сууум, тынчлыгыым, ырахатлыгыым деп, кыаты тута эди ол ташдан. Тап, кыанатла битселе да, кырдыклай, жюн устуккулай женгил болуп кыалсам да, жел жеримден айырып кеталмаз деп.

Бийикге итинген кимге да тёреди, олсуз жашау жашаумуду, деп да айта эди тиширыуну сюелген, кёкге кыарагыан халиси. Тап, жулдуз болуп кыалсам да, неди, жулдуз бир кюнде ууалып, мияла сыныккылача, бурхулары чачылыр. Алдамазлыккы, ач да, суууккы да этмезлик жеримди.

Тиширыуну, жаш, ариу тиширыуну суратын, кыол аязын кыаш башына салып, узаккы кёкге кыарагыан тыширыуну алай ангылап, Шабазны тамагы бууулду. Нек болгыанын кеси да билмей, кёзлерине мылы ау тартылып, жуккы кёралмай, дорбунну ичи бла иги кесек барды. Эс

жыйып, эр киши суратны аллында тохтагъанында окъуна, жанын-къанын бийлеген сезимледен азат болалмады. Аланы унутдурурча да туююл эди сурат. Къабыргъадан бери, Шабаз таба атлап, эр киши сюеле эди. Энишге сагъышлы къарап. Суу бойнунда. Тёгерек бёркю бла, жамычысы юсюне хаух атылып. Бушуу, къууанчмы ийилтгенди аны башын алай энишге. Мудахлыкъмы, огъесе сабанчыны, сюрючюню ауур сагъышымы? Узакъ жол къыдырып къайтып, туугъан жеринден таныгъын алалмай сюелгеннге да ушай эди сурат. Бийик кёгюм, учхан къушум, жюйрюк атым, жулдузум да сен деп, жер бла саламлаша. Жерни череги, агъачы, ташы бла саламлаша. Энишге къарап эсе да, ёхтем эди ол, мудах. Бу дуниягъа нек келгенин, андан кетерин да билгенча. Суу башында сууну тазалыгъын, жерни шошлугъун сакълап сюелген сабанчыгъа ушай эди ол...

* * *

Энди не тауушлукъ суратха, ташдан, агъачдан ишленген сурат гинжиге да уллу сейирсинмеди Шабаз. Аланы хар бирин ол кесича ангылап, тюз, терс болса да, бир тюрлю бичим, оюм этала эди. Шабаз ангылаялмагъан, былайды деп айталмагъан дорбунну жарыкълыгъы эди. Бусагъатда да жангыдан эс буруп, бусагъатха дери аны юсюнден тынгылы сагъыш эталмагъанына бютюн сейирсинип тохтады. Дорбунну къабыргъаларына, хар бир мюйюшюне, ырбынына къайтып-къайтып къарады, ишекли болгъан жерлерине къол аязлары бла къатылып, къулакъ салып кюрешди. Жокъ эди жепи, хауа, жарыкъ сыпдырылып къутулурча. Болса да дорбунну хауасы таза, суратла, оюула, таш гинжиле да ёртен къатында, кюн тууушда тургъанлай, къызгъыл, саргъыл бет алып, тынгылай эдиле. Мен эслеп билалмагъанлыкъгъа, бери кюн жарыгъы ёте болур деди Шабаз кеси кесине, дорбунну башы бир жашырын зат айтырыкъча, анга къарап. Ким биледи да аны, адам дегенинг хар нени да эслеп баралмайды. Дорбунну къалайында эсе да суу шырылдап саркъа эди, къалайда эсе да, хур мияла таууш этдирип, дорбунну хауасын шош зынгырдатып, суу тамычылай эди. Аны да бусагъатда эшитип, сагъайды Шабаз.

* * *

Арып-талып, мыккыл болуп, алай чыкъды Герий улу тышына. Сора кючден-бутдан дорбун башы сыртха ёрлеп, гелеуге жатды. Кюн тыякъла аны ёшюнюнден,

киндигинден — битеу санларындан ётюп, жерге туюреп, тийип кюйгъанча, санларын кымылдаталмай, сыртын жерден айыралмай кёп турду. Ахырында ге-леуюн жумушакълыгы, кюнню жылыуу эс тапдыра, жайыкдыра баргъанын сезип, хычыуун квалкыды. Азмы, кёпмю жукълады, — уянганында санлары женгил эдиле.

* * *

Къурта Шабазны кенгден окъуна танып, секирип ёрге турду. Иеси таба айланып, сынсыгъан, юрген да этди: «Мен мындама, мен мындама...» Айхай, Шабаз сюрюуюн тапмай, аны кюшуна, ыстауатына жыйышдырмай, бери келирге амалы жокъ эди. Парийни эсине ол туюшуп, анга ийнанып, кюуанчлы, ёхтем да болду. Алай иесини аллына чапмады. Мурайны сюрюуюн таба кюуулду. Мурайны парийлери билирге керек эдиле. Къуртаны иеси келгенин: бош угъай — сюрюуюн табып. Сюрюу кютген парий а кимден кюркюп, кимни кёзюне жалынчакъ къарарыкыды? Къурта кютген сюрюу алыны сюрюуден гитче болмаучусун унутуп, асыры базыныулу келиучю эдиле кытына, турсунла энди алай, аман кюркыакъла, жабагыларын арталмагъанла, жукъучула, бёрюкесмезле.

Бир сыртдан экинчи сыртха кюуулуп келип, туурадан къарап юрдо: «Хомухму суна эдигиз мени, кёрюбюз энди кёзуланы бёрюледен ким кыалай сакъларын». Кенгден юргени кёлоне жетмей, Къурта парийле таба атылды: ёшюню бла уруп-уруп, тёппе тургъузгъанны хатасы жокъду. Къурта алагъа сукъланыр ючюн квалмагъанды, кеслерин ыстауатны иелерича жюрютгенде ала, ол кюш артында жатханды. Алай эки ит да Мурайгъа кысылгъанларын кёрюп тохтады, сора арт аякълары бла жер кыазды: «Хар заманда Мурайны этек тюбюне кирип турмазсыз, оуду кюнюгюз».

Ачыууму артда ала турурма, энди уа иеме ашыгъайым дегенча, Къуртха артха айланып, Шабазгъа сызылды. Болсада, тюзюнлей аны аллына келип квалмады. Сёдегей тартып, дорбун башы сыртха чыкыды, сыртны эринине келип, эниште къарады. Андан кюонцу сыртха ёрледи. Шабаз сюрюуюн былайлада кюйгъан болур деген жерлерине чабып, кёз жетдирди — сюрюу кёрмедиди. Къурта тюнгюлмедиди, умутун юзмедиди. Иесини ызындан кюууп жетди.

— Ай, зауаллы кесинг а, ой, зауаллы Къурта уа! — Шабазны ауазы парийге хычыуун, жумушакъ эшитилди. Парий анга тансыкъ болгъаныча, ол да болгъан

болур эди — энишге ийилип, тобукъланып, Шабаз Къуртаны бойнундан къаты къучакълап, жибермей турду, артда мангылайын, желкесин сылады. Парий да тилин жетдиралгъан жерлерин — къол сыртларын, бууунун, тобугъун — терк-терк жалады, сытылып, шош-шош сынсыды. «Сюрюу къайдады? Сюрюу къайдады?» — дегеннге ушады аны жилягъаны, сынсыгъаны да.

— Азып къалгъанса да, харип, — деди Герий улу, ёрге туруп. Парий да, чёгюп, къуйругъун ойнатды, неге эсе да ийнаналмай, гурушка болуп, иесини кёзюне къарады.

— Былай арыкъ нексе, шуёхум, ийи?

Къурта, къуйругъун терк-терк ойната, биягъы шош сынсыды: «Ол иш туююлдо, сюрюу къайдады ансы?»

— Охо, кел, Мурайны да бир кёрейик.

Къуртаны иеси Шабаз башха сюрюуге нек барыргъа керек эди? Кесини къойлары жокъ адамча. Парий чёкген жеринден тепмей, Герий улуну ызындан арсарлы къарады. Да сора аны ючюнмю хырылдашды бусагъатда Мурайны итлери бла? Жарарыкъ туююл эди алагъа къайтып барыргъа. Не Къуртагъа, не Шабазгъа. Ёхтемликлерин малтап, жалыннган этгенча.

Парий иесини ызындан къайгъылы, онгсунмагъанын билдирип, юрдю: «Къайт бери, къайт бери...»

Шабаз къайтмады, Къурта да иеси узайгъынчы ийнанмай туруп, артха бурулду, энишге, эски къошлары таба: «Сюрюуню табып, бери сюрмей келирге амалы жокъ эди Шабазны». Ол акъыллы, жигит ие эди. Кесин анга ийнандырып, Къурта энишге айланды. Алай мудах эди аны жюрюшю.

* * *

Экиси да кёпден бери тынгылашып олтура эдиле. Бир бирлерини саулукъларын, къолайларын соруп, жүреклеринде болгъанны айтыр ючюн да къалмадыла. Шабаз къуруда кечгинлик излеген ауаз бла сёлеше эди, Мурай, аны жаратмай, кечерин эртте кечгенин, жүрегинде чуруму болмагъанын билдирирге суююп, алай керексиз жумушакъ сёзлени айтыргъа уа тили айланмай. Эр киши къайда да эр кишиди. Терсге санагъанын терлигине жолукъдуруп, сёзню андан ары сюрмей, семиртмей жашагъан, ишлеген. Керек заманда, Мурай кёз къакъмады. Артда, Шабаз кетгенден сора, ызындан аны бети къара эди деп, сёз ычхындырмагъанды. Эки къойчу бир бирлерине ыразы болгъанларында бла, болма-

гъанларында туйюл эди ишни башы. Хар нени да башы жамауат ишдеди. Анга зырафлыкъ, къоранч тюршюргенлеге уа ким кечгинлик берсип? Жамауат, къырал мюлк бир-бирледе ёксюз къалып къалады, черек ортасында тургъан ташлай, аны да, муну да болмай. «Урлагъан, тырнагъанмы этгенбиз да сора?» — деген эди Шабаз, Мурай алай айтханда. Урлагъанланы жерлери белгили эди, къырал машиналагъа минип, жамауат аллында жюрюгенлени заранлары къыйын эди неден да. Ала бла кюрешген. Къайсы къуллукъчу да сюрюучюден кючлю эди. Кючлю уа кесинден къарыусуз малчыгъа хорлатыргъа скоймейди. Малчыны хорларгъа итинмей, анга тынгылап, ишни табынлай бардырып ючюн, адам бек эсли болургъа керекди. Мурай, ол тюрю затланы юсюнден сагъышланып, тынгылайды.

— Сора къырал, жамауат ишге заран келтирипми тургъанма, сен алаймы санайса? — Бу сёзле Шабазны тил тюрбюнде эрттеден айлана эдиле, соралмай эди, сорсам, Мурай угъай демез деп къоркъуп. Айымыды, сорду да, сагъайды, нөгери таба къараялмай.

— Жангыз сен угъай, экибиз да, — деди Мурай.

— Сен а нек? — дерге ашыкъды Шабаз.

Мурай олсагъат жууап къайтармады. Агъачдан чолпу ишлеп, энди аны сынжыры бла жубана эди. Сынжыр, жантау кибик, узунду, хар тогъайы, жюзюклей, тегерек, гюл чапыракъча, назик, тап, агъачдан угъай, къагъытдан ишленген сунарса. Сюрюучюлени аллай закийликлерини юсюнден Шабаз кёп хапар эшитгенди, атасы Герий ишлеп кёре да тургъанды. Алай Мурайны сынжыры гуржабадан башха туйюл эди. Шабаз сейирсинип, аны къолуна алгъанда, ол узун сынжыр, къол аязына сыйынып, акъ булутчукъгъа ушап къалды.

— Бир къауум заманны ичинде мени къошумдан жыл сайын юч жюз ана къой сюрдюрюп тургъансыз пландан артыкъ, сени къошунг ючюн, — деди ахырында Мурай. — Мен аны тергеуюн эрте этгенме: аны хатасындан мени сюрюуюмде тогъуз минг тууарыкъ къозу туумай къалгъанды.

— Бу жол а семирдинг, шуёхум. — Шабаз ышанмагъан, ийнанмагъанча этсе да, олсагъат тамагъы къургъакъсыды. — Эшта, эшта, таланган.

— Тейри, алайды. Мен кем окъуна айтханма. Кёп ант этген кёп ётюрюк айтыр. Ортабай бла сен а ант этерге ёчюрёк эдигиз, — деди Мурай, мурккусундан башын кётюрмей. — Артда уа сени сюрюуюнгден бир жол

гъа сегиз жюз ана кьойну этге бердиле, атларын эркек маллагъа чыгъарып. Антыгъызгъа бир ёлдюгюз, эки ёл-дюгюз... Къошунг артына чёкдю, сен къачдынг. Тергеу эт кесинг, беш жылны ичинде ненча кьозу тууарыкъ эди сени ыстауатынгда, ненча минг туумай къалды. — Мурай, тынгылап, къайры эсе да сагъышлы къарады, башын шош-шош чайкъады. Ол зырафлыкъ эди — эки ыстауатны да сюрюулери бу тёшлеге, сыртлагъа сый-ыналмаз эдиле. Къой-къозу мында алай кёп болур эди, таулада таш-агъашча, деп келди Мурайны кёлуне. Кёп тамычыдан кёл болады.

— Тергеусюзлюкден чыгъады палах, жарсыу, — деди ол, тургъан халисин тюрлендирмей.

— Тергеусюзлюк, хау, алайды. Мал кьорар болса, иеси башчы болур. — Шабаз билинир-билинемез ышарды. Кимге эсе да бюсюремегенча этип. Алай айтыр сёзлерин толу айтмады, акъылы башхагъа кетип, бираз тынгылады.

— Мен, нени да кьоюп, ызыма къайтсам, къошуму жангыдан тиргизалырмамы, сен анга не айтаса, ийи? — Герий улу къарамы бла Мурайны къарамын тутаргъа, кирпич къакъгъанын бла эрин къымылдатханын эслерге кюрешди — кьойчу ич тасхасын берирге ашыкъмады. Шабаз аман малчы тьойюл эди, ол ызына къайтса, айнахай, тьоп болгъан къошуну от жагъасы жангыдан жанарыкъды. Ким не десе да, Герий улуну керти иши, хунери малчылыкъ бла байламлыды. Да сора Шабаз, терилип, алданып айланыргъа неге керекди? Жангыз Шабаз угъай, ким да болсун.

— Малны малчыгъа бакъдыр, отну отунчугъа жакъдыр, — деди Мурай.

— Тюз айтаса сен. — Шабаз кёлкъалдысын кючден жашырып сёлешди. Ол кеси да биле эди алапат зоотехник болалмагъанын, алай дагъыда ачыкъ сёз билген-билмеген деп айыртламайды — ачытады. Герий улу кючлю зоотехник эди, ишини эбин уста ангылагъан, болсада туугъан элине, таулагъа къайтып, жамауат мюлкге жан аурутду деселе иги эди, ол анга ыразы эди. Динден чыкъгъан диннге жангыдан къайтды демеселе. Бу оюмну Шабаз акъылына алыр-алмаз, анасыны къарындашы жашаучу эл эсине тьошюп къалды. Аны тар орамчыкълары, эски суу ыз, Ариука да. Ариука бла жагъада къалын кырдыкны жырып, ёрге барычулары. Жюреги неге эсе да термилип, бир тюрлю шургулу болуп, узакъгъа къарады.

Тал чыбыкълай, иничке, субай кыызчыкъ бийик сыртны кетип бара эди. Гинжини кысханлай, гюллени ёшюнюне кысып.

— Къайрыса, Ариука, бери къайт!

Эшитдими, эшитмедими Ариука жашчыкны кычыргъанын, нек эсе да, артха бурулуп, тырман этген бет бла къарады. Къарады да, сора биягъы узайып тебиреди. Анда, ол баргъан жерде, не гюл, не къалын кырдык жокъ эди. Сора нек ашыгъа эди Ариука ары, сыртны этегинде туманла, булутла къошулушхан жерге? Жашчыкъ субай кыызчыкны ызындан къарагъанлай турду, къарамы бла аны артха къайтараллыкъча. Алай къайтмады ол артха, узайып кетди.

* * *

— Сен керти айтаса, Мурай, суу ызына къайтмайды, алай адам суу тюйюлдо. — Шабаз, кючюнюп, ёрге турду. — Алты текеге жетинчи сюрюучю болуп жашагъан айыпды.

Мурай да турду, тынгылагъанлай, иги кесек сюелди. Герий улуна айтыры кёп эди. Ангылармы, къалырма аны жюрегин Шабаз — иш анда эди. Ёре къуллукъну, сахар жашауну къошха алышхан алай тынч болмагъанын, анга кишилик, тауларына, жерине кёзбаусуз суюмеклик керек болгъанын Мурай ангылай эди. Ол таныгъан кёп къуллукъчуланы жерлерини жамауатыны юсюнден ариу сёзлери ёз башларына суюмекликден озмагъанын да билип, тынгылай эди. Жетерми сора ол атламын этерге Шабазны кюч-къарыуу, кишилиги?

* * *

Къарт таулу тиширыу, къошну мюйюшюнде олтуруп, бу келген къонагъа кимди дегенча, Шабазгъа шош, сагъышлы къарады. Балан бармагъын тюп эринине хаух салып, онг къол аязын тобугъундан айырмай. Тиширыуну мангылайында, кёз тюплеринде хар жашау ызлыгъы, къол сыртында къан тамырлары билинир-билинемез тепчий тургъанча, алай урундула Шабазны кёзюне. Аяз къакъса, жаулугъуну къанатлары, узун чачакълары артха къайырылып, тыпырдап, жел этип башларыкъча. Саламы-келямы болмай, кирип келгенине Герий улу бир кесек абызырады, алай олсагъат эс жыйып, башха таш, агъач суратлагъа, ташдан жонулуп ишленген гинжилени, жаныуарланы да кёрдо.

Болсада жашны ал сезими сейирсиниюу туююл эди — нек эсе да жүреги, таралып, сынсыды, улуду.

Мурай кьойчу эди, кечесин-кюнюн кьошда ашыргъан малчы. Эллиле билмеген, жамауатха туура болмагъан аны неси барды — Герий улу да алай суна эди. Бусагъатда уа къарай кетди да, биягъы мыккыл болуп кьалгъанын, терлегенин сезип, жанында сюелген Мурайдан уялды. Бир зат айтыргъа керек эди, махтау, жылы сёз. Сейирсингенин, кьууаннганын билдириге тилин айландыралмады. Мында кёргенлери бош алай, кьош кьабыргъагъа тыянып тургъан жансыз затла туююл эдиле — жырлай тургъан, тепсеп кетип баргъан суратла, гинжиле эдиле, туююше-талаша тургъан жануарла, иш тындыра тургъан малчыла, сабанчыла. Шабазны къайры эсе да терилтип, чакъырып баргъанла.

Алай Герий улу сюелген жеринде бек эди, кьош ортасында чыпынлай, тынгылап.

«Зарлыкъмы бууады мени, — деди ол ахырында кеси кесине, — огъесе алданып тургъаныммы ачыу тиеди?» Шабаз халин ангылаялмай эди. Эндиге дери ким эсе да аны, хоча адамгъа санамай, алдап, дуняны кенглигин, сейирлигин да жашырып туруп, керти да аны алайлыгъына бусагъатда кёзю ачылгъанча.

— Быланы барысын да сен кесингми ишлегенсе? — Шабаз бойнун буруп, Мурайгъа къараялмады. Ауазы, сюелген халиси «мени нек сыртландырып тургъанса?» деп тырман этген адамгъа ушайды.

— Ёзге уа, бери келип, ким ишлерик эди?

— Мунудамы? — Герий улу балан бармагъы бла бешикде кьагъанакъгъа ёшюнюн салып, неге эсе да сакъайып тургъан тиширыуну кёргюзтдю.

— Сейирми эди да сора, — деди Мурай.

Шабаз, хыны бурулуп, кьойчугъа къарады: «Алай хажи бол сен».

— Махтаннган этген сунма ансы, тынгылыракъ жонулгъан суратларым да бардыла. Кёп окъуна. Была уа жарты-кьурту ишленгендиле.

— Быладан да игилеми дейсе? — Шабаз, ийнаныргъа бла къалыргъа билмей, кёзлерин кюлюмскюретди. — Къайдадыла сора тынгылы ишленгенлеринг?

Герий улуну ауазына Мурай онгсунмады: «Кишиден махтау, ыспас излеп кюрешмейме. Ийнан, ийнанма — манга башха туююлдю». Былай айтып, Шабазны тыш отоугъа чыгъарыргъа, ушакъны юзерге умут этди. Болсада сабырлыкъ — чий алтын.

— Да къайда боллукъдула, ташны, агъачны табий-

гьатдан алама да, кесине кьайтарама, азмыды жер. — Мурай Шабаз бла артыкъ терен ушакъ этерге суймей, кюлюмсюреп, хыпый-сыпый селешди. — Бир да кьоркь-ма, кьайры элтип салсанг да, кьачарыкъ тьуйюлдюле.

Ол сёзлени эшитгенинлей, Шабазны башында бир ангылашыныусуз оюмну жилтини кьабынып, ёчюлдю. Нек эсе да эсине дорбун тьюшюп, сейир этди, не затха сейир этгенин а кеси да билалмады.

— Сени, шуёхум, андан хапарынг кьалайды? — Герий улу башы бла таула табаны кёргюзтдю.

— Неден хапарым болургъа керекди мени? — деди Мурай, ангылагъанын ангыламагъанча этип.

— Дорбундан дейме.

— Аны билмеген ким бар сунаса сен?

— Башдан-аякъ! — Герий улу экили болгъанын, сейирсингенин жашырмады.

— Хар ким кьолундан келгенича. — Шабазны аллай бир не зат гузаба этдиргенин, ол неге сейирсинип селешгенин Мурай билмей эди. Дорбуннга сейирсине эсе, ол таулары бир кьыйыры, туугъан жерини бир этеги, бети тьуйюлмю эди? Туугъан жерин суйген, анга сейирсинген төреди, алай аны хапар этип ким айланады?

— Сора сен да ташха, агъачха усталыгъынгы, суратларынгы андамы асырайса? Ол мен кёргенлени ичинде сен ишлегенле да болурла? Алаймыды? — Герий улу, терезе тьубюнде шинтикге олтуруп, «не айтсанг да, ийнанырыкъ тьуйюлме» дегенча, сагъайып, кьойчугъа кьарады.

«Не билейим, аны билмей эсенг, мен не этейим», — дейми болур эди Мурай, бир имбашын кьагъып, ышарды. Жугъа айтмады.

— Не тынгылауну ийгенсе?

— Тынгылап-тынгыламай да, айымыды, не махтапыр кереклиси барды, кёпле этгенлей эте болурбуз биз да.

Экиси да тынгылашып, иги кесек турдула. Шабаз Мурайгъа сейирсинип, закийлигин багъалай билмегени ючюн. Мурай а сагъышланып.

— Бош сансыз этесе хунеринги, эллилерингден, жамауатынгдан жашырып, — деди сора Шабаз.

— Жашырмайма, алай кьычырлыкъ да тьуйюлме. Мен кьойчума.

— Ыспасынг, махтауунг бла сен шахарда тынч жашаргъа боллукъса.

— Кьужур селеше кёреме сен, — деди Мурай, кьарамын кьолларындан айырмай.

— Нечик?

— Мал ёсдюрмей, жер сюрмей жашаргъа асыры кёпле суюдиле. Адамла окъуулу болгъандыла. Эл туюбуне итинген сылтау табаллыкъды.

— Окъуууна, билимине кёре иш излеген элтюпчюлюк-мюдю сора? — Шабаз онгсунмагъан ауазы бла «сен а не жахиллеринденсе» дегенни ангылатды.

— Мен алай айтмайма, — деди Мурай, — кесин ёре къуллукъгъа тийишлиге санап, къоншусун а мал кютерге, хуна къаларгъа тийишли кёргенле асыры кёп болуп барадыла дейме.

— Сен мени къагъыпмы сёлешесе?

— Сени кибиклени барысын да. Биреу биреуге жюк болургъа керек туююлдо. Окъуулумуса, сурат ишлейми билесе — бек игиди, жер сюре, мал ёсдюре да бил. Мени атам, атамы атасы да закий адамла эдиле. Закийбиз деп, малдан къачмагъандыла. Мен жашауну алай ангылайма, — деп, Мурай тынгылауну ийди.

* * *

Шабаз келген кюнню экинчи эрттенлигинде Къурта къошну къатындан бир жары таймады. Иеси бери тигелерин сакълап, ол аны кёрюрге, алгъынча ийнакъларгъа ашыкъмай эди, термилмей эди. Тап, энип, келип къалса, ийнакъларма деп, акъылында да жокъду. Тюненеден бери не болгъан эсе да болгъанды: иесинден кёлюмю къачды, огъесе бош ёпкелегенми этеди, аны парий билмей эди, алай къошдан а таймады, сакълады. Ёмюрюнде кишиден жазыкъсыныу, жумушакълыкъ излемеген парий, Шабаз аны сюрюуден айырып, къалай жарлы, харип, мугур этип къойгъанын кёргюзтюрге сую эди. Ёхтемлигин аякъ туюпге атаргъа хазыр эди ол бююн.

Ахырында Шабаз бла Мурай келе тургъанларын эслеп, чёгюп тургъан жеринде бауурланды. Тана башынлай, уллу ауур башын ал аякъларына салып. «Биргесине элтирик болур не Мурай бла къал дер». Унамаз Къурта. Сюрююз, ишсиз къалгъан ачыуун жетдирип, тюзге, агъачха кетип. Бёрюча улуп, туюкюча жияяп, сынсып. Жазыкъ эди, мугур эди къызыл парий. Тап, иеси келип, тюз къатында тохтагъанда да, къымылдамады, кёз кётюрмеди.

Шабаз, энишге ийилип, Къуртаны башын сылады, ариу айтды. Ёпкелегенин, кёлкъалдысын унутуп, сынсып иерге, иесини къолларын жаларгъа аздан къал-

ды — тѣздю. Тѣздю да, бир жанына бурулуп, кырау болган кѣзлерин жашырды.

— Санга аманатды, иги къара, маржа, — деди Шабаз.

— Аны ючюн жарсыма. Чюйре сѣзюмю эшитдирем, — деди Мурай.

Иесини узайып барган атламларын эшитип, парий жатханлай турду. Машинаны гюрюлдегенин эшитгенлей, кыалай эсе да, секирип, кыуйругундан чѣгюп квалды. Не этейим дегенча, Мурайгъа бла машинагъа кезиу-кезиу къарап, сынсыды. Сора, алгъа ешюн уруп, иесини ызындан кыууулду. Аны барганында экилик, арсарлыкъ жокъ эди. Алай сокъур машина энди анга сансыз эди. Къурта да, Мурайгъа кыулакъ салып, артха кыайтыргъа, тохташыргъа унамады.

* * *

Ёпкелесе, квалса да, кызыл парий Шабаздан тамам тюнгулмегенди: мыйысыны теренинде сюрюую, Шабаз да табылырла деген умуту ёчюле, кыабына туралды. Къурта жан сакъларгъа кюрешсе, жаланда ол умуту ючюн кюреширикди, аны ючюн мадар излерикди. Ол затха бой салып, ийнанып, парий тохташа да, ызына кыарай, юйреннген жыяу жолчугъуна тюшдю. Арсарсыз кетип квалыргъа Шабазны кѣзю кыймайды: ашханадан чыкъса, ажашдырып кюярма деп, тынгысыз бола эди. Алай эте, кѣзге артыкъ бек урунмай келип, юй мюйюшюнде чѣкдю. Иеси жашаучу бийик юйню мюйюшюнде. Озган жаз Къурта Шабазны эрттен сайын былайдан ишине ашырып, дагъыда аны бла бери кыайтыучу эди. Ол заманда парий кишиден буккъмай эди — арбазда эркин жата эди. Сюйген жеринде. Ётгенсѣтгенле, мында жашагъанла да кызыл парий калакит болмагъанын, иеси аны аш-суу керекли этмегенин да биле эдиле. Энди уа Къурта юй мюйюшню аумасында, кишиге кѣрюнмезге кюрешип, ыстауатха секирлик гудуча, жашыртын кыарайды. Ары-бери озганлагъа, тартыша-тюртюше, дуппурчукъдан чаналары бла учхан сабийлеге. Аланы ичлеринде шуѣхчугъун кѣрюп, Къурта, кыуйругъун шош ойнатып, кыулакъларын жумду: ыразы эди парий жашчыкыгъа — кѣолундан гыржын кыабы тургъанды. Алай бошуна кыапмай эди. Мындан бир кыауум заман алгъа, бююнча юй мюйюшде мудах чѣгюп тургъаны Къуртаны эсине тюшдю. Ол кюн шуѣхчугъу, бусагъатда сюелип турган шуѣхчугъу, чанасы-

на жекгенин унутмагъанды. Гитче адамчыкъ не этсе да, Къурта къарыулап кюрешмегенди, башын энишге тутуп, сюелип турду. Чананы тартыргъа керек болгъанын билалмай. Алай жашчыкъ бир татыулу зат къапдыргъаны, сора арлакъ кетип, парийни да алдап, ызындан элтирге кюрешгени жангыдан кёзюне кёрюндю да, терен солуду. Артда Къурта терлеп, суу-салам болуп, жашчыкъланы чаналарын тартып, аланы харх этдирип, айланыргъа эринмей эди. Жашчыкъла да аны аш керекли этмегендиле. Не эди да, Къурта ишлеп, жумуш этип алгъанын ашагъанды. Айымыды, дау этип, кёзлерине къарап, марап туруп, гыржын тилемегенди. Энтда да чана тартхандан игиси жокъ эди. Алай тарталлыкъ туююлду, борбайлары тутмай, къалтырай, кючден чёгюп турады. Аны ючюн болур, жашчыкъла эслейдиле, эслемейдиле деп да къоркъады ол. Алай эслеген эдиле. Бек алгъа шуёхчугъу чабып келди.

— Къурта, къайда тас болуп къалгъанса, теличик! — Жашчыкъ парийни бойнундан къучакълады.

Къурта къымылдамай, шуёхчугъуну жылыууна, солдууна тынгылап турду.

— Былай нек къалтырайса, харип? — Жашчыкъны мудах болуп къалгъанын парий да ангылады, сора къалтырагъанын тыялмагъаны ючюн ийменип, уллу башын энишге тутду.

— Къоркъма сен, бусагъат тойдургъан да этербиз. — Гитче адамчыкъ алай айтып, парийни чакъырды да, ол жеринден тепмегенинде уа, биягъы бойнундан къучакълап, алгъа тартып кёрдю.

Къурта жашчыкъны кёлуне тиерге суймей эди: къуйругъун шош-шош къымылдатып, къулакъларын жууашландырып къарады, таулада кёк, акъ, къара къозучукълагъа къараучусуча, жашчыкъ кеси да къозучукъ кибики эди.

— Сора нек унамайса келирге?

Жылы, хычыуун къоллу гитче адамчыкъны ауазы тюрленнгенине жарсып, Къурта шош-шош сынсып, тыкъ сып, жерге бауурланды, дагъыда туруп, жашчыкъны къолларын жалады: «Ёпкелеме, кёрмеймисе, чана тарталлыкъ туююлме».

— Сен бек ач болурса, тохта, мен бусагъат! — Аны айтханы бла тенг, жашчыкъ къууулуп кетди. Ол алай чабып кетип, юйлеринден ашар зат чыгъарып, Къуртагъа бериучю эди. Бу жол да аны ючюн кетгенин парий ангылады. Алай энди анга андан хайыр жокъ эди.

Жумушха жарамагъан, тап, чана тарталмагъан парий, ёхтем парий, кишиден садакъа аллыкъ туююл эди. Керекмейди анга иесизлик, юйсюзлюк жашау-ашау. Къурта юйге киргенлеге, чыкъгъанлагъа, бу тийреледе жүрюгенлеге дагъыда бир кере тынгылы къарап, Шабазны излеп, тапмагъанындан сора артха бурулуду. Кетерге керек эди былайдан, жашчыкъ гыржын алып жетгинчи, къалгъан сабийле да аны чаналарына жегер къайгъыгъа киргинчи кёзден къурургъа керек эди. Жокъ эди энди аны бу юйню тийресинде этер заты.

* * *

Къурта биягъы ашхананы къатында эмен терекни тубюне келип жатды. Ол халда кёп турду. Къар жаугъаны эртте тохтап, къарангы да болду. Ызы бла кёк чууакъланып, ай жарыкъ тёгюлдю. Сууукъ къысадан-къыса баргъанын, ол жилигине татый тургъанын сезип, ангылап, жатып турду. Кёкде ай жарыгъынлай, кюмюшча жылтырап, огъурсуз, кюйсюз болуп къалгъан къарны юсюнде. Жангыз эди Къурта кюмюш бетли дуняда. Сууукъда шаш чыкъырдай сюелген терекле бла къалып. Не ашханагъа келип, не андан чыгып адам эсле-меди. Бир жерде да. Къара-къолан, жашилдим, кюмюш бетли шашлыкъ къыйын, ауур да кёрюндю. Къурта тунгюлюп, мыйысыны теренинде жашап, умутландырып тургъан жилтинин ёчюлтюп къоялмай, ашхананы босагъасына барып, терезелеге къарады; ай жарыкъ тийип тургъан терезеле сууукъ эдиле, жансыз эдиле. Нек эсе да ичинде жанын, кёлюн сакълагъан бир заты олсагъатда къыркъылып, юзюлюп къалгъанча болуп, Къурта алайда иги кесек турду. Кёзлери жукъ кёрмей, сынсырыгъы, улуругъу къысып, тамагъы бууулуп. Сора тюзюнлей келип, алгъын, чёкюп, сууну ары жанында элге къараучу жеринде тохтады. Жокъ эди аны жүрегинде арсарлыкъ, жашаугъа кёллендирген жилтин да къабынып бошады. Энди ол жашайма, нек жашайма, сегиз жылы толгъан парий къарт туююлдю деп, аякъ тирерге кюрешсе да, болуру бирди. Ахыр кюнлери, кюнле угъай, кечеси, сагъатлары жетгенин ангылай эди. Энди ол шошай, тунчугъа баргъан жашауун артха буралмаз, аны къолундан келлик бир зат къалгъан эди — бу кюмюш бетли дунядан айырылыргъа тюшдю эсе, тап, ыспасы бла айырылыргъа керекди. Адамы, ити да юсюнге къарап, жазыкъсынмазча, амалсызлыгъынгы кёрмезча. Учузлукъну суймеген, ишлеп, жумуш тынды-

рып тургъан жаннга ол да борчду. Бек уллу борч. Къурта, таукелленип, жарсыуундан, жүрек күйюнден да тазаланып къалгъанча, бир тюрю тирилип, иеси бла жүрюючю жолгъа тюшдю. Ёрге айланды, ары, ахыр солуу юзюлюк жашырын жер табаргъа. Ол къалайда болгъанын къызыл парий билмей эди. Алай таула кенгиле, агъач уллуду.

Кючюк заманындан бери таныгъан тауларын Къурта бек сюе эди. Аланы тешлерин, сыртларын, желледе шууулдаучу кырдыгын. Сюрюю кютерге, ыстауат сакъларгъа термиле эди. Бусагъатда уа, ахыр тылпыуу юзюлюк жерге — терек, таш тубюне, дорбун ышыгъына ол термилиую бла бирге Шабазгъа кёлкъалдысын алып барады. Къыйынды дуниядан айырылыргъа баргъанынгы сезген. Таныгъан, танымагъан адамларынгдан, сени сүйген, сүймеген итледен айырылгъан. Алай Къурта бурулуп ызына къарамады.

* * *

Кенг, жарыкъ отоуда ауур шошлукъ уюп, адамла да бир бири кёзлерине къараялмай олтурадыла. Терезе аллында Хахай улу, аны жанында шинтикде Ислам, сора Ортабай. Эшикден кирген жерде Шабаз, дагъыда юч-тёрт башха къуллукъчу. Обкомну бюросуну кенгеши эртте бошалгъанды, анга къатышханланы асламы олсгъат кетген эдиле. Алай барысы да кетип къалалмадыла. Туруп, отодан чыгып кетген тынч туююл кёре эдим: жүрек къыйын, айыплыкъ сезиу адамны олтургъан, сюелген жерине, таш басханлай, жар оюлгъанлай, жабышдыра болур. Ким биледи, башы ачылмагъан иш хар инсанны бетин тенг жибитмейди. Терс ишни терслигин ачыкълап, базманнга салгъынчы ийменмей кёпле жамауатха къошуладыла, бет бурмай сёлешедиле. Ол угъай, кеслеринден игилеге, халаллагъа насыихат сёз айтыргъа, оспар сёлеширге тартындадыла. Бююннге дери Хахай улусу, Ортабайы да алай эдиле. Бююн а, баям, керексиз байтамал затны хатасындан сёз эшитгенлерине кеси кеслерин, башхаланы да ийнандырыргъа, къол жайып, имбашларын тартып, адамладан жапсарыу, жандауурлукъ табаргъа ыразыдыла. Алай хар зат асыры шарт, асыры ажымсыз эди да, тынгылап, жарсыгъанынгы, күйгенинги билдирип, мудахланнгандан башха сылтау, онг жокъду. Кенгешде айтылгъанла кер-

ти эселе, сора биз не этип тургъанбыз, къайры къарап тургъанбыз дегенден ары.

Хахай улу кишиге чамланмай эди: не этерикди озгъан жауунну жамычы бла къуууп, боллугъу болгъанды. Энди аны сагъышы, къайгъысы да башха эди. Къайтып бийик шинтикге олтурмазын, уллу кенгешлеге къатышмазын да Муртаз ангылайды. Жарсыуу аны бла бошалып, тунчугъууп къалмазын да. Хахай улу билдирмезге, эслетмезге кюрешсе да, кез къыйырын Шабазгъа жетдирмей къоймайды. «Зауукъ эт энди, ёшюнюнде экинчи жулдуз жылтырар, алай къуран ансы», — дейди аны жылтырагъан, онгсунмагъан кез къыйыры.

Ортабайны олтургъан хали, жапысы уллу кёлкъалдысы, жүрек къыйыны болгъан адамны жапысы эди. Шабазгъа, Мурайгъа, Исламгъа — башха туююл эди. Ол не этген эсе да, ала ючюн кюрешгенди. Ёз башына ыспас излемегенди, барысы ючюн да туююлюп, жер тырнап. Кимден хайыр кёрдю, ким сау бол деди? Барсын алай, турсун хурмет сакълап. Была сындырылып, суурулуп, чыгъып кетерле, Ортабай а туююлюр, иги тартхан ёгюзге тынчлыкъ жокъду. Элине, жамауат аллына атдан туююп, бёркюн тешип барырча болду — Ортабай жазыкъ жаныны, малтанган халаллыгъыны, жүрек жумушакълыгъыны жилиуун этип, сытылып, инжиллип олтура эди. Барысы да бош эди, олду керексиз кюйген, юй ишлеп, сора тышына къысталгъан, таякъ кётюрген. Ол итден туугъаннга уа аз къыйынмы салгъанды... Ортабай жашыргын Шабазгъа къарады да, баштёбен болду. Шабаз а не — кеси жыгъылгъан жаш жилимайды. Аны жүрек къыйыны жокъду, ол жаланда этеме деп тургъанын этгенди, мажаргъанды да, ыразылыгъын къалай жашырыргъа билмей, ашыкъларын ууучунда чайкъап, ёрге атып, тутуп булжуйду. Шошлукъ уюгъан отоуда ашыкъланы бир-бирге тийген сюек тауушлары, окъ атылгъанлай, ачы эшитилип, олтургъанланы къозуталды. Бютюнда Хахай улу бла Ортабайны. Ашыкъла барып Шабазны къол аязына туюшмейдиле — Муртазны ачыкъ жарасына, ашланган мыйысына, темир токмакълай, тиедиле. Тынып къал деп къычырыргъа хазыр эди Муртаз. Герий улудан ачыуун алыргъа, кёлюн чёкдюрюрге. Алай ол анга тил тутупду, къалай ачсын: сёз къоратырча адам туююлду. Киши абери айтыргъа таукеленгинчи, Герий улу, ашыкъланы асыры бийикгеми атды, туталмай къалды да, экиси эки жанына чартладыла: бири Ортабайны чурукъ бурнуна тирелип тохтады, башхасы эшик артында хонку сюелди. Отоуда ол-

тургъанла бютюк бек шошайып, билмей тургъанлай жер тюбюнден каспорка чыгып, сюелип къалгъанча, бирден ашыкъгъа къарадыла. Энишге ийилип, иги кёралмагъанла жерлеринден туруп.

Къолан сыйдам ашыкъ, иесине жалынган маскелей, къулакъларын сагъайтхан маскелей, симсиреп, арт аякъларында тохтап: «Сиз бийсиз, бийсиз, сен да, ма сен да!» — деп къычыргъаннга ушады. Аны къажымагъаны сейир эди. Ашыкъ хонкуда кёп сюелалмады, бу уа жата, жыгъыла билмейди, къайсы эсе да сейирсинип, алып, жангыдан атханда да, гыллыуланып, сюелип къалды. Ётюрюк айтханлары ючюн тырман этишип, сагъышланып олтургъан адамлагъа мычымай жангыдан жалгъан ётюрюк сёз эшитгенлери къужур кёрюндю. Ётюрюкден къоркъуп, элгенип олтургъанланы хыкки ашыкъ, сюек хурттак, ибилис кибик, эшик артында сюелип, жангыдан алдаргъа терилтирге къорешгени.

Алай аны жалаңда Шабаз ангылай эди: ашыкъда терслик болмагъанын — ол Герий улу юйретгенни, айтханны этеди. Бир талай жылдан бери юйретгенни. Шабаз айтханны этмесе, адам жылыууна аны ким къысарыкъ эди — хуржунунда, къойнунда жүрюютюп, тюрлютюрлю бояулагъа бояп, сыйдамлап.

Ашыкъ ол затладан — хычыуун, энчи жашауундан айырылмаз ючюн, иеси айтхан гитче жубанч жумушчукъну тынгылы этерге эринирик туююл эди. Тил, жашау, жылыу да берген анга Шабазды.

Шабаз эди аны тилин тартып къоярыкъ, къулакъларын кесип, ичин къотарып къоярыкъ да, эсине тюшсе, онгсунмаса.

Эшик артында сюелип былай кёп бир заманда да турмагъан эди ашыкъ. Не хыйсапдан мычытдыла аны ыспассыз жерде, тюшген жеринде, бырнакмы эте болурла — былай къоюп кетер умутуму болур Шабазны, малтап, юсю бла атлап?

Шабаз къарай кетди да, сора, нек эсе да, ашыкъны кесини къадарын, жазасын ангылап къоркъгъандан, сагъайып, къалтырай тургъан маскеге ушатды. Бир къулагъы сюелип, экинчиси сынган мант чапыракълай, салынып, сагъайыргъа унамай. Ал аякъларын — къолларын кётюрюп, Шабазгъа узатып: «Ал мени ары, ала эсенг, къоюн, къол жылыуунга къыс», — деп тилей эди ол. Аллыкъ болмазса, былайда атып кетерик болурса энди. Сюек хурттак, сыйдам ашыкъ, Ша-

базны хыликкямы этди, нек эсе да, чонгкъайыргъа тар-тышып, дагъыда хонку сюелди. Урушургъа, тырман этерге белин тюзетген гостачыкъгъа ушап. «Эшта, ал-лыкъ туююлсе. Саллыкъ туююлсе жан, къоюн хуржу-нунга да. Ойнай, мени серлендире эрикгенсе, башха жу-банч излерик болурса. Мен а санга дерт жетдиралма-зымы биле болурса, секирип, къойнунга киралмазымы. Айтханынгы, излегенинги этип тургъаным ючюн, ба-гушха сызарса».

Энишге ийилип кѐп мычыгъандан, Герий улу, тер-леп, бети къызаргъанын сизди. Бир талай жылны ичин-де каспоркасы болуп тургъан ариу, сыйдам ашыкъдан айырылгъан Шабазгъа къыйын эди. Кѐзю къыймай, жаны ауруп, кѐп къарады. «Не этериксе, бир бирден айырылмазлыкъ ахлу, жууукъ да жокъду»,— де-генча.

Герий улу ашыкъны къолуна алып, къол аязына къондуруп, дагъыда иги кесек къарады. Сюек хуртта-дан кечгинлик тилегенча, ол, ашыкъ болмай, бир акъыл-лы, эсли жаныуар болуп, Шабаз а аны жазыкъ, жарлы этип къойгъанча. Ашын-сууун сыйырып, от жагъасын оюп, тышына кыстап... Туура алай этерге сыймей, Ша-баз олтургъанлагъа кѐз жетдирди: къайсысына берсин, не десенг да, адам къолуна тюшсе, жюреги инжилмез.

«Шуѐхун сатхан айып туююлмюдю? Шуѐхуну къый-ынын, халаллыгъын да унутуп. Анча жылны ичинде экибиз шуѐх эдик»,— дегенча кѐрюндю ашыкъ, Герий улуну къол аязында сюелип, жыгъылама, къалама, жы-гъылмайма деп къоркъута. Шабаз неден эсе да уялып, жангыдан бети къызарды, кѐлеги сыртына жабышды. Угъай, ашыкъны бош быргъап кетерге, адамла кѐре тургъаңлай, аны бир жанына тюртюрге, ыспассыз этер-ге Герий улуну да жокъ эди мураты. Ол билмей, сун-май тургъанлай, ашыкъ къолундан кеси ычхынып, алай тийди эшик жанына. Чартлап кетип, къулакъ артын къабыргъагъа уруп, сыртындан да бир тюшдю. Болса-да, къайгъысы ол туююл эди — секирип хонкугъа сюел-ди: «Мени къоюп, атып кетмегиз»,— деп кычырыргъа, жилип, сыйыт этерге хазырланганча. Герий улуну на-сыбына, бу кезиуде Ислам сѐлешди да, босагъадан ты-шына атлады. Шабаз, аны сакълап тургъанча, мычы-май, ызындан тебиреди.

Къар кёзлерин къаматып, Шабаз бираз сюелди. Таза хауа, шаудан суулай, тамагъын сууукъсуратып, ёпкелерине жетгенин сезип, терен солуй. Шабазны жүреги жарыкъ, къайгъысыз эди. Кёп жерде мёхеллик, арсарлыкъ эте келген эсе да, жашау аны акъсатып къоймазына, келир кюнлери озгъан кюнледен эсе къууанчлы, жарыкъ да болурларына ол ишексиз эди. Хар инсаны насыбы, къадары ёз къолундадыла. Шабазны къоллары уа иште чыныкъгъан, ишни суйген кючлю къолла эдиле.

1983 ж.

ЭРИРЕЙ

Азамат, отоугъа киргенлей, ундурукъда саусузну эс-леди. Ол кѣпню кѣрген тиширыду. Арыкъ къолларын жууургъандан тышына чыгъарып жатады. Доктор, ундурукъгъа жууукълашып, эниште ийилди. Саусуз со-лууун кыйын алады. Бети арыкъды, узунуракъ буруну-ну кыйыры саргъалгъанды, къансыз эринлери уа ууакъ-ууакъ жарылгъаннга ушайдыла.

Азамат, саусузну бууунундан тутуп аз мычыды да, артха айланып, юй мюйюшюнде мудах сюелген кызы-гъа къарады.

— Не замандан бери ауруйду?

— Ийнан, эрттеден жарсыйды, алай бюгюнча болуб'а ким кѣргенди...— Тиширыу, ундурукъ къатына келип, саусузну жастыгъын бийигирек этди.— Эшта, эшта, хор-латханды. Мени кѣреме деп келгенлей, тууарылды, энди ажим этгенлей турлукъма.

Азамат а Наипханны кѣлегини женгин ѳрге этип, би-легини къан тамырына къан салды.

Бир кесекден саусуз башын доктор таба акъырын бурду. «Биягъы докторла, докторла, быладан къачан къутуллукъ болурма, къачан?..»

Энди Наипхан келгенни бет сыфатын ачыкъ кѣреди. Азамат къалын къара чачлы, къошкъаш жашды, акъсыл-дым жукъа бетлиди. «Ким эсе да, чырайлы адам кѣ-реем, харип, бусурман къанлы...»

Наипхан жашны кимге эсе да бир бек ушата эди. Кимге? Аны уа алыкъын кеси да билмейди. Баям, Наип-хан бу жашны къайда эсе да кѣре тургъанды, огъесе бир таныгъан адамыны жашымыды? Болур, алай ол бу-сагъатда кимни эсине тюшюралсын, кимни?.. Ауруу эсир-тип тургъан Наипхан...

Саусуз докторну кѣзлерине къарады да, не зат эсе да бир зат сорургъа умут этгенча кѣрюндю. Алай къур-гъакъ эринлерин кыймылдатхан болмаса, сѣз чыгъар-мады.

— Ненг ауруйду? — Азамат Наипханны кѣкюрегине тынгылай башлады. Саусуз аны жаратмай эди. Ол эр кишини къатында кѣкюрегин, аркъасын ачаргъа да суймейди.

— Мен сизден, Фаризат, бу докторланы чакъыра турмагъыз деп ненча кере тилейме, сизден да, быладан да жалкыгъанма, — деди ол кызына.

— Къайгъырмас, анам, къайгъырмас, къаратсакъ игиди.

— Къой, къой, ёлюмге не дарман...

Азамат тынгылап бошар-бошамас биягъы:

— Къалайынг къыйнайды? — деп тауча сорду. Наипхан а анга бютюнда ышанлап къарады. «Таулу жаш болгъанын а сезгенем, жүрекден жүрекке жол дейдиле... Арабий, мен муну кимге ушатама? Къайда кёргенме?..»

— Ненг ауруйду дейсе? — Наипхан къарыусуз ышарды. — Ауругъаным, къалгъаным да энди кимге керекди, айымыды, Аллах буюргъанлай болурбуз...

— Ауругъанын жашыргъан сау болмаз дейдиле. Докторгъа бош ышанмайса.

— Ийнан, жашырмайма, бек билимли усталарыбыз окъуна бардыла. Билимли уа бир аурууну угъай, мингин окъуна жыгъар... Алай мен оздургъанма. Сиз менден жашыра эсегиз да, неден ауругъаным кесим сеземе... — Наипхан бироз тынгылады да, сора дагъыда: — Соргъанны айыбы жокъду, сен кимладанса? — деди.

— Менми? Мен Тегиладанма.

Наипхан, жингиригин жастыкъгъа тиреп: «Тегиладанмы?» — деп шыбырдады. Ол, кёзлерин къаты кысып, бироз мычыды. «Эшта, эшта, Шарауну жашы уа болмаз, аны сабийи къалгъанды деп билмейме, алай нечик ушайды. Союп къаплагъан кибик...»

— Шарауну жашы иш тьююлмюсе?

— Хау, аныма.

Наипхан жукъ айтмады. Энди ол Азаматны бет сыфатын да толу кёралмайды. Жилиямукълары, къудорулача, бир бири ызындан жууургъаннга-жууургъаннга тама, кыырау адамча, къолларын алгъа, Азаматха, узатды. «Эй, ётген ёмюр, акъгъан суу». — Наипхан башын жастыкъгъа бошлады. Ол биягъы кёзлерин жумгъанда уа, къарап-къарагъынчы, кёз чунгурлары жилиямукъладан тола да, заман къойгъан бет ызыкълары бла энишге-энишге, къулакълары таба саркъып, агъаргъан чачында тас боладыла.

Отоуда шошлукъну киши бузмайды. Киши Наипханнга жукъ сорургъа да базынмайды. Баям, Фаризат анасыны халин ангылай болур, Азамат а сакълайды, атасыны юсюнден бир зат эшитир муратда, тынгылауну ийип, сакълайды.

«Шарау», — деп шыбырдады Наипхан. Тауукъ къулагъыча, аны саргъалгъан бетин къарыусуз ышарыу аз жарытды. Кёзлерин акъырын ачып, Азаматха къарады... Энди аны къатында Азамат угъай, Шарау сюеле эди. Эркин санлы, чырайлы Шарау. Аны къош къашлары, жютю къарамы Наипханны бюгюнча эсинде турадыла. Ол, Азаматча, кекел жюрютмей эди. Жазгъыда ариу жюлюннген башындан уллу акъ къалпагъын да хазна тешмеучю эди. Артда Наипхан анга, анасындан жашыртын, бир къалпакъ этип берген эди. Наипханны эсиндеди. Шарау аны кёп кийген эди, бек кёп, не сейир эсе да, къалпакъны тюрсюню тюрленмей эди, къыз бла Шарауну бир бирлерине соймекликлерича, тазалай, чыммакълай тура эди...

Наипхан бла Шарау бир элде, хоншуда жашай эдиле. Ала экиси да гитчеликден бирге ойнай, бирге ёсе келгендиле. Шарау Наипханланы юйде айраннга картоф бушто этип аз ашамагъанды. Алай кюнден-кюннге къызны анасы Шараугъа терс къарап башлагъан эди. Ол жашны келлигин соймегенден угъай, баям, энди къыз да, жаш да гитче туйюлдюле, халкъны кёлюне не келир дей эди.

Бир жол а Шарауну келе тургъанын кёрюп, ол юйге киргинчи, Зурум арбазгъа чыкъды да, сехлени къатында булжугъан кибик этди.

— Наипхан юйдемиди? — деди Шарау, келгенине сокъурана.

— Не этесе?

— Да, бош...

— Кёлюнге тиймесин, Шарау, сени туугъан балам кибик кёреме, алай, тау артындан къарагъан ай кибик къызыма кир къонарын да соймейме.

Экиси да бираз тынгыладыла.

— Да, хау... дагъыда сойген юйюнгде суу ич дегенликден келеме. — Шарау, къызарып, андан ары жукъ айтмай, артха бурулду.

— Кёлюнге тиймесин, жашым, ариу къыз — хоншуда ахшы, ариу жаш а — узакъда ахшы дейдиле. — Наипханны анасы Шарауну арбаздан ары ашырып, сехлени да этип, юйге киргенде, къызы, эринлери да къалтырай, отоуну тюз ортасында сюелип тура эди.

— Анам, ол этгенинг неди? Не адепсиз сёлешдинг, не адепсиз, кесинг, ойнап айтсанг да, эслеп айт деучю эдинг да.

Наипхан, эски тапчаннга бауурундан тюшюп, санларын ууакъ къалтырата, аяусуз жилияды.

— Сен энди сабий туююлсе, намысынга сакъ болургъа керексе. Къызы намысы мияла табакъ кибикди. Сынса — жалгъанмаз, сатып да алмазса.

— Мияла табакъча сынаргъа хазыр намыс манга керек да туююлдо. Тенглеринден къачхан намыслымы боллукъду?

Наипхан, тапчанда хыны бурулуп, сыртындан жатды. Аны кёзлери бир тола, бир а къургъакъсый тура эдиле. Кёзлери толсала, къыз жамычы туююча узун, къара кирпичлерин терк-терк къагъа, жилимукъларын саркъыта эди.

Зурум а, кётюртмени тубюнден эски четенни чыгъарып, жон тите башлады.

— Жилия, жилия, — деди ол къызына шош ауаз бла. — Бурунгулула артда кесинг анга жилигъандан эсе, жашынгы жилиятсанг игиди дегендиле. Эл ауузундан къоркъургъа керекди, ол тулукъ туююлдо, суйген заманында башын къысалмазса. Биреулен бир керексиз сёз чыгъарса, жарлы туююлмюсе, ол ат туягъы кибикди, урур да жыгъар... — Зурум акъырын сёлешгенича, жюнню да акъырын тите эди.

Наипхан аллай бир неге жарсыгъанын кеси да билмейди. Тюзюн айтханда, Шарау биягъыча хоншуда къалады, экиси да бир бирлерин кюн сайын кёрюп турлукъдула. Да сора къыз жүрек нек инжиледи? Суймекликми? — Аны юсюнден Наипхан бир да сагъыш этмегенди, жүрегинде аллай зат барды деп бир да эсине келмегенди. Кёлю уа толады. Нек?

Бираздан, Шарау кьойчу болуп кьошха кетгенден сора, Наипхан кеси кесин ангылай башлады. Ары дери ол эрттен сайын жүрек къууанчы бла уянса, мен неге къууанама деп сагъышланыр эди. Артда уа, Шарауну кёрлюгюн эсине туюшюрюп, ышарыр эди. Энди уа ол узакъдады, не заманда келир, келсе да, не файда, суйгенлерича сёлешалмазла, алгъынча жалан аякъ этип, орам бла энишге чапмазла, ингир сайын бузоулары излерге бирге баралмазла. Кетди сабийлик, аны къуууп ызындан жеталмазса...

* * *

Баям, сагъыш аурууун унутдургъанды: Наипхан кеси кесине бираз мажал болгъанча кёрюнюп, ёрге кётюрлюдо да, чёкдо. Азамат биягъыча олтурады, къыз а арлакъда шургулу сюеледи.

Наипхан экисине кезиу къарап, аз ышарды.

— Шарауну, харип, кесин кӛргенча болдум да... Фаришат, кийимлерими берчи, кетерге керекме.

— Ол дегенинг неди, анам? «Босагъадан атлаялмагъан къартны тогъуз ыфчык ауар кӛлю болур» дегенлей, не этесе? Бир кесек къарыу киргинчи мычы.

— Угъай, угъай, хатам жокъду, мындан осал болгунчу, элиме барайым, ёлсем да, туугъан элимде ёлейим. Азамат, сен а атангы элине барыргъа суймеймисе? Ол элин, тауларын да бек суйюучю эди.

Азамат, терк окъуна къобуп, «мен тургъанлай, кийинирге уялыр» деген акъылда эшик таба атлады.

— Кетипми бараса, бирге чыгъарек, ашыкъмай эсенг...

— Ашыкъмайма, ишлеген жериме билдирип, бусагъат машина бла жетейим, атамы туугъан элине бармай а. Шахарда ишлегенликге, жашауум мени да андады...

Наипханлары шахардан элге атланганларында, кюн тюшден аугъан эди. Къыш болгъанлыкъгъа, жерде къар жокъду. Жол къургъакъды. Жазгъыда, билеуча, къара кӛрюнюучю асфальт акъсылды. Кюнню таякълары жумушакъ тӛгюлгенден болур, жол жанлары кӛз тутхан къадар сары лаудан жайылгъаннга ушайдыла. Наипхан башын аз энишгерек этип, машинаны терезелеринден ёрге къарады. Кӛк тенгиз сууча кӛксюлдю. Анда-мында булутчукъла тырмы-тырмы болуп бозардыла. «Тӛгерек былай жарыкъ, къууатлы, мен а ауруйма, ышангысызма...» Наипханны жюрегин такъырлыкъ алды. Машинаны терезелеринден къарагъан сылтау бла жилимукъларын сюртдю. Аны кӛзлерине жол жанында энди чыгъа келген кӛк гяхиникле илине эдиле. «Къышхыда кырдык... Ол къаудан бла бирге къатыш ёседи. Сууукъ къакъса, юшютюр да къояр, жаз башына дери тӛзсенг эди уа!.. Мен да бираз кечирек туусам, эндиги къызлагъа сукъланмаз эдим. Алай къартлыкъ, къарыусузлукъ соруп келмейди; жашлыкъны бир сынагъан экинчи сынаялмаз... Мен да кӛрлюгюмю кӛре келгенме, ким биледи, мени кибиклеге бираз къыйналыргъа тюшмесе, къызларым тынч жашамаз эдиле, ма Шарау харипни жашы Азамат да доктор болуп турурму эди?.. Угъай, угъай, заманым кетди, къартлыкъ келди деп жарсырча туйюлме, манга киши да жан аурутмасын... Бир-бирле сейирдиле, кеслерин къарт, къарыусуз болмазлыкъ сунадыла. Мен бюгон къарт эсем, сени — тамбла, бюгон мени бет къууатым кетди эсе, сени — тамбла... Жашау алай барады. Да сора аны неге унутадыла? Къарыусузну кӛрселе, муну да хайт деген заманы

болгъан болур, бу ариу да, субай санлы да болгъан болур деп эслерине алмай, кеслерини жашлыкълары, саулукълары бла ёхтемлене, ичлеринден санга жазыкъсына болурла... Угъай, аллай жазыкъсынуу къартлагъа да керек туююлдо. Мен бюгюн къарыууму тас этдим эсем да, ёхтемлигим биргемеди... Кюн кесини жылыуун къартха, жашха да бирча береди, жашау къарыулудан, къарыусуздан да къудуретин, къууанчын къызгъанмайды. Мен алыкъын ауруугъа хорлатмам, жашарма, санларым тохтасала да, хоншуларымы къууанчларына къууана жашарма... Ма, Азамат, сен жанымда шош олтуруп келесе, бетинг сагъышлыды, ким биледи, манга жан аурута, ай, харип, къыйын ауруйду, заманы кетгенди дей болурса... Сен а, Азамат, атанг Шарау бла мени жаш заманыбызны билемисе? Угъай, билмейсе».

* * *

Наипхан Шарауну къошдан келирин къалай сакълаучусун бюгюн да эсинден кетермейди. Ол арбазда урчукъ ийире кёп олтуруучу эди, кёзлери уа — жолда. Жол тюз да Наипханланы бла Шарауланы юйлерини къатындан башланып, жагъагъа элте эди. Сора андан ары уа ёрге бурулуп, эки жанын къаяла къуршаллагъан къарангы къолда тас бола эди. Къош табадан элге адам энсе, ол жолну суугъа бурулгъан жерине жетгинчиге, кёрюр онг жокъду. Наипхан хар заманда кёзлерин алайдан алмаучу эди. Атлы кёрюнсе уа, олсагъат суугъа тебирей эди. Таудан а аз адаммы энеди! Наипхан, кеси кесине айыпэте, артха къайта тургъанды. Шарау къошдан келип къалса уа, Наипхан анга кёз-къаш бермезге кюрешгенди. Алай ол анга бек термиле эди. Шарау келгенлей, тансыгъымы алгъынчы, суу бойнунда биргесине сюелирме деп эсине келтире эди. Нек сюеледи, ким не айтырыкъды? Наипхан челеклерин жуугъан кибик эте туруп, ол а атына суу ичирир... Болсада, Шараугъа жууукълаша башлагъанынлай, сансыз этип, бир жанына бурулуп аз кетмегенди. «Бар алай, сени ючюн ёлген суна болурса, бек аман». Сора, суу къылычны имбашында алышындыргъан кибик эте, кёз къыйыры бла къараса, Шарау тор атын тепсете баргъанын кёп кёргенди. Экиси да бир бирине ёхтемлене, хар заманда сёлешмей къала тургъандыла. «Къызны термилгени къолгъа тюшсе, ыспассыз болур дегенлей, мен нечик этеме...» Наипхан, суу къылычны ауурлугъундан бутлары аз сюрюше, юйге келе эди... Ма, Шарау арбазларында атны иерин

ала турады. Аны кѳргенлей, кызыны сокчураныуу кыайры кете болур эди? Бир кюн суу жагдада Наипханнга ким эсе да:

— Э-хей, ахшы кыыз — жагдадагы кундуз, — деп сѳлешди. Наипхан терк окчуна артха бурулду: атындан да тюшюп, Шарау сюеледи. Ол кѳшддан келе келген эсе да, юсю-башы тизгинлиди. Боялган ген чарыклары, мор ышымлары... Этеклери артха кыайырылган чепкени да ышымларыча мор, Шарауну жохар сакчалы улайган адамга ушатса да, бютюн ушагыбулу кѳргюзтеди. Мыйык тюбюнде кыызгылдым эринлери аз эсленедиле. Ышарса уа, сакчалы асыры кѳарадан болур, тишлери чыммакѳла кѳрюнедиле.

«Нечик тюрленгенди, алгадан да чырайлы», — деди Наипхан ичинден. «Кѳкюреги да кѳалай кенг болганды». — Акырын атлай барып ол Шарауга кѳол берди.

— Сау кел...

— Тейри, Наипхан, кѳз кѳаматаса.

— Алай эсе, сакѳ бол, абынып иш жыгылырса... — Экиси да кюлдюле, сора сѳз тапмай, иги кесек тынгылашдыла. Шарау Наипханнга кѳарады да, ичинден: «ѳсгенди, субай болганды», — деди. Токѳ ѳшюню, узун бойлу кыызды, аны кѳаты эшилген кѳара эшмелери белинден энишге озадыла, бели уа ышым бау эркин жетер кибик иничкеди. Наипханны гюлмендисини кыыйырлары аркѳасына бош атылыпдыла. Ала аны бетин кѳалай эсе да сюдюмлю этедиле. Алай Шарау не бек кѳарады эсе да, Наипханны кѳзлери былайдыла деп билалмады. Ол кѳара кѳзле бирде сагышдан, бирде уа ийнакѳлаудан толадыла. Жууукѳда аякѳ таууш эшитилсе, сѳлешгенибизни бирле кѳрселе, эслерине не келир дей болур, Наипхан, жур кийикча, тѳгерекге сагѳаяды. Сора Шарауну кѳарамы бла тюбешсе, башын энишге бошлайды. Ол заманда аны сыйдам, акѳылдым бетинде билинир-билинемз ингилик тартылады.

— Санга бир саугѳачыгѳым барды... — Шарау артмагындан айры агѳашчыкѳга чулганган сары кѳаймакѳ чыгѳарып, аны кырдык чѳпледен тазалай, Наипханнга узатды. — Айып этме, сюрюучюню саугѳасы — нарат чайыр дейдиле...

— Юлюшлю бол... — Наипхан, кѳаймакѳдан азчыкѳ чимдип, тилине жетдирди. Сора, экиси да акырын атлай, юйлери таба тебиредиле.

— Эшите, эшите турама, тартмабюен Сафарны санга сѳз айтхан хапары барды. — Шарау мудахланды. Наип-

хан аны кючюннгенин ачык эшитди...— Энди ол кьуллукъ иесиди, биз а...— Жаш тынгылады.

— Кет, кет, кьотур улакъ сюрюуге баш болгъанлай. Сёз айтдыргъанын кьайдан эшитдинг?..

— Сюрюучю таягына да сорады. — Шарауну хар сёзюнде не эсе да бир жашырын мудахлыкъ сезиле эди. Жаш ойнагъан кибик этип айтханлыкъгъа, къыз аны ангылайды.

— Кёлюнге жукъ келмесин, мен, билемисе... — Наипхан сёз излей бир аз мычыды... — Билемисе, къызны ызындан макъа да секиреди, ол лакъырда этгенликге, менде не терслик...

— Да, хау, къызыл алмагъа таш атаргъа сьогенле кёп болуучудула, билеме. Алай башланган иш бишер, къымылдагъан тиш тюшер дегенлей болуб'а кьалмагъы эди.

— Тоба, тоба, алай кьалай айтаса, Шарау, мени танымаймыса? — Наипхан жашха тырман этген бет бла кьарады...

Азамат Наипханны сагъышын бёлдю.

— Нечиксе? — деди ол, саусузгъа айланып.

— Хатам жокъду, игиме. — Наипхан кьолан ботасын имбашларына тюшюрюп олтурады, чох кьысылгъан гюлмендиси мангылайындан аз артхаракъ кетипди да, аны агъаргъан чачыны ариу айырылып таралгъаны эсленеди.

— Кьоркъма, иги болурса, Аллах айтса...

— Охо да... сиз кёп жашагъыз, биз а, айымыды. — Наипхан бир кесек тынгылады. — Ауруу ожакъ бла тюшюп, ийне кёз бла кетеди. Кийик болмасам да, игиге айланырма...

Машина энди акъырыныракъ барады. Наипханны аякъ тюплери алгъындан эсе бегирек жылына, бурунуна ауур хау урады. Наипхан жанында гитче терезечикни ачды да, желни сызгьыргъанын эшитди, терезеден юфгюрген желчик аны бетин сылады. Кёп бармай, жолну тикли жери бошалды. Былайдан Наипханны туугъан элине узакъ тьююдю, ол ачыкъ кёрюнеди, ожакъладан чыкъгъан боз тютюнле окъуна кёрюнедиле. Ма эл ёзени да... Наипхан сабийлигинде чабыучу ёзен, жыгыралы ёзен...

— Азамат, сен не айтаса ансы, мындан ары жаяу барырек...

— Болалсанг а?..

Наипхан машинадан тюшюп, арлакъ барып тохтады. Аны онг жанында, кюнлюмде, уллу черекни ары жанын-

да кысыр кыяла сюледиле. Аланы башларын, акъ кийиз жайылганча, жукъа къар жапханды. Энишгеракъда, ташла юсюнде, адамла ёрлеп барганча, андамында артишле кёрюнедиле. Наипхан къарамы бла неден да бек кыя кёюнлада кюн тууушланы ийнакълай эди. Ол анда аяз къакъмагъан, деменгили талгъыр ташладан сууукъ тартмагъан сунады. Наипхан, кюнлюмден къарамын алып, алгъа атлады. Узакъда бир бирден бийикге чыгып, тёпелери кёкню кыйырына тиреле, чыммакъ таула... Андан къар ийис келеди, андан ургъан аяз сууукъ къанатын Наипханны бетине тийире, пальто этеклерин артха кыйырады.

Бусагъатда Наипхан бу жугъутур ташладан, ёзенледен да айырыллыкъма деп жарсый эди. Ким биледи, энди ол Шарау бла бирге жюрюучю жолун экинчи кёралырма, энди аны бетин аяз бюгюнча сылармы? Тамагъына бир къаты, жылы зат келгенча болуп, Наипхан тохташды. Фаризат бла Азамат аны эки кьолтукъ тюбюнден тутдула да, ючюсю да бирге элге тебиредиле. Наипханны кёлю толду, алай аны ючюн кишиден уялмайды. Чууакъ кёкню, акъ таулары сюйгени ючюн, анга ким айып этер?..

* * *

Кече къар жаууп, тегерекни агъартханды. Арбазлада тереклени бутакълары жумушакъ мамукъ бёркле кийгендиле. Къар жолну чунгур-мунгурларын сыйдамлагъанды: энди орам алгъындан кенг кёрюнеди. Алыкына къарда аякъ ыз жокъду. Бусагъатда Наипхан, жаш заманындача, ботасын башына атып, хауадан эркин тогъуй, энишге, колхоз правленнге тебиресе эди... Анда уа, контор аллында, кишиле жыйын болуп, ушакъны кызыдыра, бир-бирлерине чам эте... Наипхан да, алгъынча, конторда исси печъни юсюне кьолларын жайып жылыта, стол артында олтурур эди...

Алай заман кетгенди, кетгенди... Наипхан, гитче кызын — Жаннетни шош уятып, терезе аллына барды. «Адам дегенинг да къужур кёреме. Заманында эслеялмагъанын артда тергерге кюрешеди. Къар жаугъанлыкъгъа, эл былай ариу болады деп кимни эсинде бар эди! Таулары уа кёремесе...»

Ала, нек эсе да, алашаракъ болганча кёрюнедиле, алгъындан жууугъуракъдадыла, этеклери тюзюнлей келип, бахчала кыйырларында тохтайдыла. Бетлери уа сыйдам... Жаланда андамында ташла билинедиле. Ала-

ны элге айланган жанларын къар жабалмагъанды. Ол ташла элге къарап тургъан къара дёрденли, акъ сыртлы уллу къушлагъа ушайдыла.

Аякъ таууш эшитип, Наипхан орамгъа къарагъанында, Сафар озуп бара эди. Ол къалауурду. Эрттен сайын танг аласы бла юйюне къайтады. Бюгюн а, кечирек да къалып, къолларын да тон женглерине сугъуп, гуппураакъ болуп барады. Аркъасында кшошкъулакъ къауалы... Сафар, аякъларын сюррей, мыккыл барады, сабан агъачны къалагъыча, жолда къарны эки жанына тегеди. Заман кесин анга да танытханды.

«Заман, заман...» — деди Наипхан, башын шош чайкъай. Сора, эринлерин къаты къысып, биягъы Сафарны ызындан къарады. Сафар отуз жыл мындан алгъача, хар кюнде Наипханни юйюню терезесини аллы бла ингир сайын ёрге, эрттен сайын а энишге озады. Наипханни да жюреги анча кере чанчады, Сафарны терсликлерери бола келген эсе, къадар анга дерт жетдиргенди. Тюзюн айтханда, бирсилеча ашайды, кюнню жылыууна тынгылайды. Алай, ма бусагъатда орамда жангызлай кетип баргъанча, кепден бери ол жашауунда жангызды, жарлы туююлмюдю? Бир заманда ол ёлюр, кюн эритген жангы къарча, терк унутулур. Къабырыны жаны бла озса, киши бу аны жатхан жериди деп эсине алмаз... Жюрек жарсыу алайды, таш туююлдю. Алып аны бир жанына атмазса. Кетмейди, жашайды. Наипхан Сафаргъа асыры терс кез бла къарай болурму? Жюрек жарсыу, жюрек жара дей кетип, аны жюрегин керексиз къатдыра болурму? Не этгин, сакълыкъ жокъду. Сафар, тохтап, Наипхан бла сёлеширге умут этсе, ол барбар жолунга деп азмы айтханды? Ким биледи, Сафар терс туююл эсе уа...

Заман — баргъан сууду. Ол бир-бирлени башында ойната келеди да, артда уа, талыштакныча, жагъагъа быргъап жибереди. Толкъунла аны артха алыргъа кюсемей, юсюн талай да, артха тюрте, биягъы жолларына кетедиле. Толкъунла элтип ташха урурла, ёрюне барамма десенг, аямазла — сыртынгдан салырла. Алайды да, Сафарны терслигин-тюзлюгюн къалай ангыларгъа билмей. Наипхан аз сагъыш этмейди, къызы Жаннет бла да аны юсюнден кеп кере даулашханды.

— Сен, анам, Сафаргъа дертинги унутмайса да, аны андан кёрюп болмайса, — деди Жаннет, дерсге хазырлана. Ол школда устазды.

Наипхан жууап этерден алгъа иги кесек тынгылады. Ол Жаннетни айтханына эс буруп, сагъыш этди.

— Угъай, къызчыкъ, дертим болуб'а мени анга не дертим боллукъ эди. Манга этгени эсеме да келмейди. Бир жангылгъанны ким да кечеди. Сафар аман адам эди.

— Къой, анам, къой, сиз бусагъатда къазан къазаннга сени тубюнг къарады дегенлей этесиз. Энди бир биригизни терсликлеригизни кърюрге уста болгъансыз. Сафар терс эди эсе, заманында айтсагъыз эди уа, энди къоюгъуз... — Жаннет, кесин бир затдан къоруулагъанча, къолларын силкди.

Жаннетни аллай сёзлери Наипханны хар заманда да бир кесек жунчутуучудула. Ичинде не эсе да бир заты къырккыылгъанча болуп, санлары тюшдюле. Ол терезе аллында юсюнде жастыгъы болгъан шинтикге олтурду.

— Заманында алай тынгылап тургъаныбызны къайдан билесе, ким айтханды? — деди шош ауаз бла. — Шукур болсун, тынгыламагъанма. Тынгылаб'а... Биреулен терс селешгенде, аны билмегенча этип къойгъан андан да терсди.

— Ой, анам, артыкъ къаты сюелгенме десенг да, ийнанмам. Бир затла къоша болур эдинг. Кесингден тамата къуллукъчуну кёзюне къарап, «сен терссе» деген тынч туююлдо. Ол заманда сен ким эдинг — эл Советни къагъытчысы. Сафар а — колхозну башчысы, председатели. Мен кесимден сагъыш этеме. Жыйылыуда, директорубузну терс селешгенин билсем да, жукъ айталмайма, бетсинген этеме...

— Сен бетсинген этмейсе, Жаннет, къоркъгъан этесе... Керекли жерде биреу къоркъса, аны хатасы кеплеге жетеди. Алай бош этесе. Сора сен директоругъузну терслигин ачыкъ айтыргъа бетсинесе да, жанындагъындан а ийменмейсе. Ол иги туююлдо, — деди Наипхан, сагъышлы бет алып.

— Биреуге палах жетеди деп, кеси башынгы хатагъа къойсанг да, хычыуун кърюнемез... — деди Жаннет, пальтосун кие.

Жаннет кетди, айтхан сёзлери уа анасыны жүрегине тюрелгенлей къалдыла. «Сафаргъа къалай айып этгин, кеси къызынг — устаз къызынг жел ургъан жанына ауаргъа хазыр болуп турады. Баям, Сафарчала быллайладан чыгъадыла. Сени къызынг а ол заманда къуллукъгъа бир тюшге эди, Сафардан башха болса кърюр эдинг. Огъесе хар зат да заманнга кёреми бола болур? Ким биледи. Алай эсе, Сафарны не хатасы барды, анга не кёлкъалды? Ол кесин заманнга кёре жү-

рютгенди. Бир-бирлени айтханларына къарасанг, терс адам жокъду. Не амал? Заман алай эди... Угъай,— Наипхан кеси кесине ышарды,— заман заман болгъанлыкъгъа, адам адамлай къалыргъа керекди. Адам кеси терс, тюз атлам этгенин билирге борчлуду. Кеси башынга алай тап кёрюп, сен тал чыбыкълай бюгюле жашай эсенг, заман анга жауаплы болалмаз».

Фаризат, ийнек саууп, юйге кирди.

— Жылы сютчюк ичерми эдинг, анам,— деди ол, сютню сюзер къайгъы эте.

Наипхан жукъ айтмады. Ол биягъы терезеге къарап турады. Энди орамда къар аякъ ыздан толгъанды. Наипханны эллилери кезиу-кезиу ёрге-энишге озадыла. Алгъынча, кызла суу кылычланы тюплеринде ийиле келедиле. Жашчыкъла да малланы суу жагъагъа къуу-алайдыла, кими бузда хойнух кыыздыра, кими учаргъа кюреше, булжуйдула. Малла, суудан къанып, эки жанларына ауур чайкъала, акъырын атлайдыла. Ала келе-келедиле да, хунала таба бурулуп, боюнларын къашыйдыла.

Ма Сафар да ийнеги бла танасыны баш бауларындан тутуп, бери айланганды. Ючюсю да эринип атлайдыла. Сафар артха айланса да, жыжым кыйыры бла аланы къарын тюплерине къатыла келеди. Ол бираз жууукълашханда, Наипхан аны бетин шарт кёрдю. Сафарны уллу чырпа бёркю мангылайын, къашларын да жабып, жыйырылгъан бетин бютюн гитче кёргюзтеди. Сафар арлакъ озгъанлай, Наипхан аны ызлыкълы, арыкъ желкесин да кёрдю. «Тартмабоюн»,— деди Наипхан ичинден, жаш заманларында Сафаргъа айтычулары эсине тюшюп. Аны эсине дагъыда кёп затла тюшдюле...

* * *

Сафар Наипханнга лакъырда эте башлагъанлы, танг кесек заман озгъан эди. Аны эллиле, Шарау да биле эдиле. Алай, анга ким эс бура эди. Сафар сант сёлешиучю адамгъа саналгъанды. Ол — эллилени бек жарлыларындан эди. Кёкбаш эшегинден сора малы жокъ эди.

Сафар сёзге уста болгъанды. Эллиле ныгъышда аны бла аз безиремегендиле. Тюз да ингир болургъа, ол гитче такай башына бёркюн алчи кийип, ныгъышха жетиучю эди.

— Алан, кёгетсиз, ауанасыз терек кибик, колхозда бир затха жарамай, бери жюрюп тура болурса дейме, —

деди юсюнде да хыртлы къатападан къапталы бла бир къара кишичик, Сафар ныгъышха жууукълашханлай.

— Ийнек билген — куудушду. Сен да былайны уа бек къаты сакълайса, колхозну бир жанын ёрге къачан къаларыкъ эсенг да...

Сафар кишичикни къатында бутун узун узатып тохтады. Ныгъышчыла кюлдюле. Андан-мындан сёз кшошдула.

— Ой, сен къуруп кетгин, сен годуражух, не къарт, не жаш деп билмей эсенг,— деди тиширыу ауазлы бир толубет киши. Аны толулугъуна, иничке ауазы чыртда келишмегени адамланы кюллюклерин келтире эди.

— Сен а не этесе, бёрю къойгъа тюклю дегенлей? Эки уууртунг да ийнек желини кибик...

Биягъы кюлкю къабынды. Жаланда Сафар бла ол тиширыу ауазлы киши кюлмедиле. Ол кёлу бла жаякъларын сылай кетди да, ныгъышдагъыла тынгылашханда, кюлюп башлады. Алай Сафар аны жеринде къоймады.

— Ма, кёремисиз, гула къойну артда юркгенин, не айтханамы унутхан да этгенме, мынга уа энди жетгенди.

Тиширыу ауазлы киши, секирип туруп, Сафаргъа жууукълашды.

— Желкенги сюе эсенг, аузунгу тый.

— Тейри, иш желкеге жетсе уа, сени желкенг да боллукъду бир урум... — Сафарны сёзлерини андан арысы эшитилмеди. Ныгъышдагъыла лахор этдиле.

— Таусо, не этесе, хайырсыз? Керилген да ургъан кибикди...

— Айып туююлмюдю... Сабыр бол!

— Сёз кётюраллыкъ туююл эсенг, сёзге кшошулма,— деп, андан-мындан къакъгъын-сокъгъун этдиле.

Сафар алай эди. Сёз башланган жерде, бирлени чекден чыгъармай къоймагъанды. Сары улу кзуллуку иеси болур умут этип эрттеден жашагъанын, председатель Шамшудинни хар атлагъанын, кымылдагъанын да къагъытха туююрюп, окружкомгъа бир бири ызындан письмола жиберип тургъанын элде киши билмей эди. Шамшудин къачан эсе да Сафарны бичен чалыргъа болушдургъанын эсине туююрюп: «Жалчыланы кыйынын ашаргъа юйренген, энтда андан умутун юзалмагъанды», — деп жазгъан эди. — «Мен кесим аны кёолунда аз инжилмегенме»...

Сары улу председатель тукъум-жууугъуна, байлагъа бирсиледен артыкъ онг бергенине кеси ишексиз эди да,

окружкомдагылыны да анга ийнандырырга, совет бластны «жашыртын душманларын» белгили этерге кю-решгенди. Сафар аны кулакга чыгъарылган эллиле бла бирге сюелип кеп кёргенди. Сары улуну бай хоншусуну уа сабийлери кепдю деген сылтау бла юйюн сыйырырга кьоймагъанды. харакетлерин дорх этдирмегенди. Ким тезсе да, Сафар председателни аллай ишлерине тезалмай, жазып тургъанды. Нени да кьойсун, тукъумуна уа кьайры баргъан ишди! Ёзденле энтда ёзденлейми кьалыргъа керекдиле? Сафарны атасы, ауул Советни кямсары, аны ючюнюмю жанын бергенди?..

Жыйылыу башланырны аллында Шамшудинни председателлиги узакъ бармазлыгъын Сафар биле эди. Алай эл башчылыкъ кимге жетерик болур? Сары улу ахшы умутун юзмей тургъанлыкъгъа, жыйылган халкъ аны барын, жогъун да билмегенча сюеледи. Элде жашха таплыкъны излерик, ол игилик сынарыгъын сюерик кеп табыллыкъ туююлду. Сора Сарыны жашы нек умутчуду, не сакълайды? Жаш, пердседательликни нек марагъанын кеси да толу билмей, жыйылганла анга кёл нек этдирмегенлерине ачууланып сюеле эди. Былай алып къарагъанда, андан тийишли ким барды? Атасы граждандан урушда болгъанды, кямсар кьуллаукъда жоюлгъанды, кеси партизанлагъа къатышханды, аныча къара таныгъанла да кеп туююлдуле.

Сафар кеси кесине кёл этдирип, окружкомдан келгенге, Крайгъа кезиу-кезиу къарайды. Ол нек эсе да окружкомдан келгенге бек базына эди.

Бир кесекден партячейканы секретары Край, туруп:

— Эллиле и колхозчула, комиссия къарап и тинтип, председателни терс ишлерин тапханды. Мында бир къауум адам айтханча,— Край Сафаргъа къарады,— биз аны и класс душманнга санайбыз. Биз санайбыз сакълыгъын тас этгенге, энди аны мюлк башчылыкъда къалдырырга бла къалдырмазгъа сизни оноуугъузду. Айтырыгъы болган селешсин,— деп олтурду.

— Жаматуат, мен былай дейме... мындан ары пирсидателибизни жеринде кьоюп жарарыкъ туююлду,— деп башлады Сафар, сёз тилеп. — Бёрюню кьойлагъа кьалауур этгенлей, андан тийишли адам табылмаймыды? Ол халкъны тюз жолгъа къалай салыр, колхозну къалай аягъы юсюне этер, кеси малларын, ахлуларыны малларын да таша кьоллада букъдуруп турса. Шамшудинни хатасындан тиргизиле баргъан отубузгъа суу бир

кьюлгъанды. Эсигиздемиди? — Былайда Сафар аз тынгылады. — Ким не десе да, ёзден тукъумгъа боялган ёзденлеге тартдырыллыкъды ансы, жарлыла ючюн къарны бурлукъ тыйюлдю. Бу жашау жарлыланы эсе, башларында да жарлы болсун. Бизге кесибизни арабыздан къаты адам керекди...

— Къалмай ёзденнге аталгъанланы суугъа кьююп, сен тукъумсуз-жууукъсузгъа тыянса бласт, зауукъ этер, — деп кычырды ким эсе да.

— Шамшудин жеринде къалсын, андан игиси керекмейди.

— Хатасын кёрмегенбиз.

— Айт, айт, Сафар, ким тийишлиди дейсе председателге?

— Кимди ол къаты адамынг?

— Кесин санай болур!

— Ёнге уа, кесин тежейди.

— Ары дери аны къабайыкъ, ол Шамшудинден иги болмаса.

Сюйгенича сёлеширге къоймагъанлары, къакъды-сокъду этип кычыргъанлары ачыу тийип, Сафар жерине къайтды. Алай андан сора жамауат эки къауумгъа бёлюнюп, адамла тукъум-жууукълукъгъа жетдиле. Ала алыкъын къуллукъда кеси адамыбыз, тукъум-жууугъу-буз болсун деген акъылда даулашхан болмаса, «тийишли пирсидатель» керекди деген ниетге келишалмай эдиле.

— Биз бери тукъум даулашлагъа тынгыларгъа и аланы сюзерге жыйылмагъанбыз, — деди биягъы Край. — Совет бласт адамлагъа тукъумларына, чыкъгъан жерлерине кёре багъа бичип, аланы бурунгу жүрек аурууларын къозгъатып турур ючюн деп къуралмагъанды. Ол, тенглик юлешип, сизни бирликге юйретирге деп келгенди. Сиз а... — Край узун мыйыкъларыны кыйырын чайнай, шошя баргъан жамауатха къарады. — И сёлешириги болгъан бери чыкъсын.

— Ма, былайда бир къауумла Сафар тукъумсузду деп, эниш этип сёлеширге кюрешедиле. — Къарт Ийналукъ кеси ёзденледенди. Алай аны жашырын мураты барды да, ол муратны жууукълашдырыгъа Сафардан тийишлисин кёрмей эди. — Ма, Край айтып олтурду, сау болсун, алгъыннгы жахиллигизден чыгъаргъа керекбиз. Не тукъум-жууукъ хапарды бу, Сафар кимден осал жашды? Пирсидательге уа излеп да тапмаз кибикди. Ёмюрюне къул жекгени жокъ, башы жарлылыкъдан

чыкъмай жашагъанды. Атасы сиз танымагъан адам туююлдю. Мени сартын, Сары улу Сафардан...

— Къуарын тапханса!

— Къой, муну не этесе, бизге десе, Сафарны кёкбаш эшегине окъуна къуллукъ берсинле.

— Эки сёз айтыргъа эркинг этигиз,— деп тиледи Шаруа.

— Сафарны ууакъ-ууакъ чимдигенден хайыр жокъду,— деди ол, къалпагъын ууа чыгып.— Шамшудинни чыгъармай жарамай эсе, аны орунуна эсли адам салынса тапды.

— Телимиди да? — деп къычырды Ийналуку.

— Ачыундан жаншайды!

— Сен къыз ачыуунгу бизни жашдан алмачы! — Къычыргъан Сарыланы келинлериди.

Шаруа къулакъ артларына дери къызарды, алай артыкъ бек апчымады. — Мени анга ачыуум жокъду, телиди деп да айтмайма.

— Да сора уа?..

— Тохтагъыз бир! — Край столну къакъды.

— Башчылыкъ эталлыкъ туююлдю дейме. — Шаруауна бла Сафарны къарамлары тубешдиле. — Къуллукъ адамгъа жарлылыкъы ючюн артыкъ нек бериледи? Колхозгъа оноучу эгер ючюн жарлылыкъдан сора да ишлей билирге керекди. Не билейим, мен акъылымдагъын айтама.

— Оллахий, тюздю.

— Сёзню ачыгъы игиди.

Иш къол кётюрюрге жетгенде, Сафарны ахлулары, кёзбау этгенле болмасала, адамла, къара тынгылау ну ийип, жерлеринден тепмедиле. Ол заманда окружкомдан келген туруп, жамауатха къарай, аз мычыды.

— Сарыев Сафар жютю, класс сезими болгъан жашды. Окружкомда аны таныйдыла, — деди.

Андан бери Сафар председательди. Ныгъышха баруун къойгъанды. Энди кишиге чам этмейди. Кеси къатында аны къагъып да киши сёлешмейди.

Сафарны юсюнден къара сахтияндан этилген чубур пальтосу, дигинал гелефей кёнчеги кетмейди. Ол орам бла озса, башлы чурукълары жыр-жыр этедиле, бир-бирле орамгъа чыгып, къолун тута, салам бердиле. Кюн тууушлада урчукъ ийире тургъан тиширыула ёрге туруп, къарамлары бла ашырадыла. Ол узайгъандан сора, арбаздан арбазгъа эшитиле, ушакъ башланады.

— Э къыз, Наипхандан кёзюн алмай озгъанын эследингми?

— Ийнан, менден алгъа бир зат къабарыкъса, бусагъат айтайым деп ауузуму ача тура эдим...

— Къачырады дейдиле... Ма, тюнене кызчыкъ да айтып келгенди.

— Унаса уа.

— Оу, кет, кет, нек унамай эди? Бирси къызларыбыз пирсидатель жашла табып турадыла дейди.

II

Сафар Наипханны къачырады деген хапар, шо минараны башына минип къычырсанг да, элге андан терк жайылмаз эди. Эки адам бирге тюбеген жерде сёзлерин бек алгъа аны юсюнден башлап, эрикгинчи ушакъны къыздыра, Шараугъа жан аурута, шарайыпсыз Наипханнга чурумла таба эдиле.

— Айхай, къойчу жашдан пирсидатель мажал болур, жаным, ким да башына тапны излейди...

— Мал иесине ушамаса, бёрю ашайды: анасы Зурум да, бирин скойюп тургъанлай, башхасына кетгени бюгюнча эсимдеди.

Эллиле кеслери туудургъан хапаргъа кюнден-кюннге бегирек ийнана, Наипханны хар къымылдагъанын, атлагъанын элек бла сюзе эдиле. Энди скойгени, скоймегени да анга бир чурум тапмай къоймайды. Наипхан орамны озса, бирле: «Кёремисиз, ол Сафарны арбазындан кёзюн алмай баргъанын»,— дей, къызны жукълап тюшюнде да кёрмегенин туудура, гурушха этедиле, бирле уа: «Харип, жангы келинчикча, асыры уялгъандан, башын окъуна кётюралмайды»,— деп къошадыла. Наипхансыз урчукъ ийирмеучю, олсуз суугъа бармаучу къызла энди кеслерин анга къошмайдыла. Кими Наипханнга бир уллу насып келип къаллыкъча, зар кёз бла къарайды, кими уа, Наипхандан кичи болмагъанын да биле тургъанлай, кесин сабий сунуп, эрге барлыкъ къыз бла эллилени кёзлерине урунмазгъа кюрешеди...

Кюнлени биринде элде намыслары журюгенлеге саналгъанладан ючеулен Зурумну ююю таба атландыла. Келгенле арбаз зехледен атлар-атламаз, хоншуда жашагъан Буккаш, от алыргъа баргъан сылтау бла, Шараулагъа къууулду.

Буккаш, жангыз къызын Шараугъа берир умутда, иги къууум этгенлей жашай эди. Аны къызыны уа не хатасы барды? Не къолдан хунерсиз, не харакетсиз туююл. Тейри, кёзню къысып ачхынчы, Буккаш аланы топ-толу юй этер! Ол кишини да, харип, бир болушур

адамы болмай, ёлюп къалады. Шарау а излеп тапмазча киеулюкдю, тарт-созу жокъ. Алай Буккашны иги къууумуна, аллахдан аман табарыкъ, уялмагъан Наипхан жол бермей эди. Шарау къайры барса да, къара жин кибик, аны аллында чыгъып къалады. Къыз тиширыу а эр кишини ызындан бир тюшсе, хазнамыды, алдайды да къояды. Къорагъы эди къузгъун, Шарау Буккашны кызына лакъырда эте башлагъанлай, «тенгизни малын тонгуз аяр» дегенлей этип къоймадымы. Буккаш кызын Наипхан бла аз тенгештирмегенди. Алай Наипханни бу заты артыкъды деп билалмагъанды. Да сора Шарау аны несине сукъланады? Сени жауунг тергеусюз болсун. Шарау Буккашны кызын соймегенини терслиги Наипханда эди да, ол аны кёрюп болмайды. Шарауну анасы бла ушакъ башлап, Буккаш Наипханни сёгер умут этмей хазна къоймагъанды. Гелля уа бир заманда да анга кзулакъ салмагъанды, нёгерлик эталмагъанды. Ма, энди турсун алай, ийнан, иги парийча да кёрмеди. Охо да, иш кзурала турады: Шарау ол къахмеден квол жууарыкъ болур.

Буккаш Гелляланы юйге киргенде, Шарау тапчан кыйырына олтуруп, жууурт бла нартюх гыржын ашай тура эди.

— Э жаш, тойда тонун сыйыртханлай, тартмабоюн пирсидательге кызыны сыйыртып къалай къойдунг?.. Сау кел кесинг да.

Буккаш эски кийиз юсюнде Гелля атхан жастыкъгъа чёгюп, башында чачакълы кюлан жаулугъун тешди да, къанатларын энишге салындырды. Аны ичинден кысылгъан акъсыл чикилясы къаты тартылгъандан, чачыны бары-жогъу да билинмей, башын гитче, тёп-тёгерек кёргюзтеди. Ал жанында жаулугъуну чох этилген кыйырлары, маске кзулакъларыча, ёрге-ёрге айланыпдыла.

— Ол ишни кёрмеги эдим ансы, кёзлеримден окъуна бошагъыем, — деп ахтынды Буккаш.

— Нечик? — Шарау, гыржын чайнагъанын тохта-тып, сагъайды.

— Нечик болуб'а, Наипханнга Тартмабоюн келечиле жибереди да. Эштмегенмисе? Аланы озгъанларын кёргенимде, башыма уллу палах келгенча, жүрегим бир ачы-ачы чанчды.

Киши жукъ айтмады. Жаланда Шарау гыржын къабаргъа унутуп, жуууртну кыстау-кыстау уртлап башлады. Иги кесекге дери отоуда жууурт уртланган та-

уушдан сора жукъ эшитилмей турду. Гелля, Шарауну кёлегин тобукъларындан алып, жамау салып башлады.

— Да, бош жарсыйса, сен да, биз да андан палахдан къалайыкъ,— деди ол.— Наипхандан сора къыз жокъмуду, Шарау аны тилей барып, неда келечиле жиберип, къурлай къайтмагъанды. Алыкъын адамла семиртгенликге, аллай акъылыбыз да жокъду. Охо да, бу эки сабий бир арбазда ёсе келгендиле. Мен да Наипханны кеси къызымдан башха кёрмей эдим. Болса, бек сюе эдим, болмады эсе да, тёвербиз.

— Аман къыз барып жерин сайламаз деп аллай бирден айтылгъан болур. Мен Наипханны Шараугъа бир заманда да тенг этмегенме, сен кесинги бош экеуге тыйдырмай, анга жукъ айтсакъ, киштикни отха тартханлай эте эдинг ансы.

— Угъай, ийнан, Наипханда терслик кёрмейме, къызны минг адам тилер да, биреу алыр. Къадары алай болур. Барсын, аллах насып берсин,— деди Гелля, халысы чыккыгъан ийнени ёрге тутуп, жангыдан халы сууура.

Шарау тынгылап турду да, сёз да айтмай, эшикге чыккыды. Атына иер салып, арбаздан тышына тартды. Ол аны алай нек этгенин кеси да хазна билмейди. Алай, орамда бир-эки нёгери бла Сафар келе тургъанын эслеп, тохтады. Сафарны, хар замандача бёркю алчи кийлип, чурукъ башында уа къамичисини сабы кёрюнеди. Аны эки нёгери, элде айтханларына кёре, тёбентин келген къуллукъчуладыла. Шарау Наипханланы арбаз таба къарады. Анда киши эслемеди. Жаланда ожакъдан къалын къара тютюн бурулуп чыгъады. «Келечиле уа, тейри, быланы кёллерине ушагъандыла»,— деди ол ичинден. Сора аны эсине Зурум, жёбелеп, ашарыкъ этерге кюреше, Наипхан а, асыры къууангандан, отоуда бугъуп сюеле болур деп келди да, секирип атына минди. Къамичини иги жетдиргени бла да къоймай, къатхан чабырларыны бурунлары бла къатылып, атны алгъа хыны секиртди. Ат тюз да Сафарланы къатлары бла, алагъа къум чачдырып, будуман болуп озду. Сафар артха къарагъанында, ёзен туманча, акъсыл букъудан сора башха зат эслемеди, сора, къайда эсе да жерге ташла къотарылгъанча, туякъ тауушланы эшитди.

Председатель Зурумланы юйню тенглигине жетгенде, нёгерлерине эслетмей, кёз кыйыры бла ары къарады. Сафар не конторда, не юйюнде чыдаялмай, орамгъа чыгъа келе эди. Ол хапар билирге адыргы этеди. Келечиле уа ашыкъмайдыла.

— Ала келгенде, Зурум намаз эте тура эди да, жеринден тепмеди. Къонакъланы экиси, тёрге ётмей, бирер жерде шош чёкдюле. Ючюнчюсю — тиширыу, бу юйге къаршы жууукъ эди да, тыш адамына саналмагъанын билдире, намаз эте тургъанны жаны бла ётюр, Наипханны къучакълады. Сора бир затла шыбырдай, аны ич отоугъа алып кетди. Эки кишиден бирини аты Ийналукуду. Ол кёпню кёрген, уллайгъан адамды. Алай сакъалында акъ тюклеринден бла къара тюклеринден къайсы аслам болгъанын айтхан къыйынды. Жукъажажакъ кёрюнесе да, къансыз тюйюлду. Баям, уллу иш тындырыргъа жиберилгени ючюн кийинген болур, юсюбашы къолайлыды. Къап-къара меслерини тышындан жангы галошлары, анга кёре, акъбаш хазырла тизилген чепкени, кюмюш бел бауу. Олтургъан заманда чепкенини этеклери артха къайырылып, гелефей кёнчеге кёрюндю. Ийналуку, таягъын бир бутуна таяндырып, къапталыны хуржунундан кюмюш баулу сагъатны чыгъарып, анга къарады. Сора таягъын алып, эки къолун да бир бири юсюне салып, сагъышланды.

Ийналукуну нёгери — Къурман — жаш адамды. Сафардан кёпге эсе, эки-юч жылгъа таматады. Алай, ол андан алгъа юйюрлю болуп, бир кесек тозурагъаны ючюн, жашаулугъа ушайды. Къурман эшикке жууукъ жерде олтуруп, эрикгенден, Зурумну отоуунда тырнакъ басарча жер къоймай, бир къаты къарап бошاپ, экинчи кере къарайды. Отоугъа гитчеги дерге жарамаз. Алай жангыз терезечиги аны хазна жарыталмайды. Отоуну бир мюйюшюнде — кенг от жагъа, ожакъдан къурум басхан, узун шынжыр салынады. От жагъадан узакъ болмай, къазан тылпыу этеди. Къурман, не кюрешди эсе да, аны ичинде не болгъанын билалмады. Ол адыргыдан бурну бла жыйылап да кюрешди, алай бир тюрлю ийис сезмеди. Ахырында уа къазанда жюн бояй тургъанларын ангылап, ичинден: «Къурусунла бу тиширыула, жюн бла кюрешгенден сора не биледиле?» — деп чамланды. Алай, ёчюлмеген мыдыхда табаны кёрюп, бираз жарыды.

Баям, анда, сел отда, гыржын бише болур. Къурман жау бла исси гыржынны ашаргъа да бек суйючюдю. Къалын айран бла да аман тюйюлду. Ожакъ къулакъда къакъ эт окъуна кёрюнеди. Зурум, къарнын иги бурдурса, андан шишлик этип бералмаймыды. Бир жукъ ашатмай а иймез да, таланган... Юйню башха мюйюшюнде уа уну бла тулукъ сюеледи. Аны къатында, тырхык юсюнде элек, тегене...

Къурманны сагъышын намазлыкъ таууш бла Зурумну бир затла шыбырдай, ёрге тургъаны бёлдюле.

— Игилик бла келигиз. Къайдан ажашхансыз? — деп, ол къонакъланы къолларын тутду. — Ай, таланган, не тапсыз олтуруп турасыз. Къызчыкъ, ёлмезлик, юйюнге келгенлени олтурта билмеймисе?..

— Зурум, ол сен къайгъы этерикледен туююлбюз. Тыш адамлабызмы? Жарсыма,— деди Ийналукъ, таягъын билеги узунлугъу бла кенгнге салып, къолун аны башындан айырмай.

Наипхан ич отоудан чыгъаргъа сылтау излеп тура эди да, анасы айтханнга ыразы болду. Ол, къонакъла тюз эшикден киргенлеринде окъуна, аланы нек келгенлерин сезген эди. Андан бери уа Жаухарат къызны къулакъларын сасытханды. Кёп болмай Наипхан хыликкя этип тургъан Сафар, сейир туююлмюдю, энди анга келечиле иерге базыннганды. Наипхан аны келечилерине къубулуп, къалай бугъуп турсун. Алагъа ачыугъа окъуна чыкъса уа, келгенлерича кетерле. Къыз тыш юйде бош сюелип туругъа, неда олтуруп къалыргъа бетсинди. Жаухарат а къызны жанында тохтап, кишиге эслетмей, аны аягъын иш да басып кюрешди. Наипхан, ангыламагъанча этип, от жагъагъа ётдю да, къазанда боялгъан жюнге урчукъ сабы бла узалды. Къурман аны субай санларындан кёзюн алмайды. Ол, ичинден Сафаргъа сукълана, къызны анга къызгъанган окъуна этеди. Сафарны Къурмандан неси артыкъды, умутун а бир кёр. Къой сен муну... Наипханны бети, бойну да чыммакъдыла. Къап-къара къалын чачы, бир базыкъ эшме болуп, белинден энишге озады. Ол не омакъ, не артыкъ ушагъылы кийинип туююлдю. Къурман ичинден кесини къатынын Наипхан бла тенгleshдирди. Ол алаша топал, къара тиширыучукъду. Элде хар къыз къачырылгъаны сайын, андан кёлю чыгъа, дагъыда унута жашайды. Энди уа кёресе, тартмабоюн Сафар къаллайны сайлагъанды... Къурмандан къызгъа къарау, къыз сайлау да кетгендиле, тели къабынын алгъа къабар дегенлей, неге ашыгъа эди. Бираз сакъласа, ким биледи, Наипханны Сафар угъай, ол окъуна алып эди... Бу Сафаргъа барып къалса, ачыу тиймезми? Тиймей а. Аллах сакъласын. Къурманнга ариуу жетмегенден ары, Наипханча къызла кишиге да бармасала иги эди. Жюрек былай жарсымаз эди...

Наипхан къазанда жюнню урчукъ сабы бла ары-бери айландыра мычыгъанын жаратмай, Зурум къатына барды да, жюн иги боялгъанмыды деген кибики эте, эслет-

мей, кызыны билегинден буруп чимдиди. Алай Наипхан-ны башха отоугъа кетер акъылы жокъду. Анасы уялгъандан, аны кеси тыйгъан сунсунла деген акъылда:

— Къызчыкъ, къонакъланы сыйлар акъыл нек этмейсе? Къояжапхагъа бир унчукъ элечи, мен да бишлагъын хазырлайым... — деди.

— Эгечим, кхой, ол затны кымылдатма, сыйлы бол, андан эсе, былай олтур... Къызым, сен да башха жумушунг бар эсе, аны эт, бизни уа сёзюбюз барды. — Ийналукъ кёзю-къашы бла да Наипхан отоуда артыкъ болгъанын сездирди. Сора минчакъларын хуржунуна салып, сакъалын акъырын сылай, кесин сёзге хазырлады. Къалгъан эки келечи да, сагъышлы бет алып, къартха къарадыла. Ол а, таягъыны кыйыры бла жюн устуккуну аякъ тюбюнден агъач ундурукъ таба тюрте, бир кесек тынгылады. «Балтаны ал урумуна кёре болады арт уруму да, мен сёзю тап башларгъа керекме», — деди ичинден.

— Да, Зурум, эгечим, биз санга кесинг билмеген, эшитмеген зат айтырыкъ туюлюбюз...

— Угъай, угъай, мен эшитген болмагъанды...

— Алайды да, мен сёзю кёп чайнагъанны суймейме, кёп жауун жерни бузар, кёп сёлешген а халкъны бузар. — Ийналукъ солуун айландырды. — Аллахны ахшылыгъындан, сабийинг ёсгенди, терек кибик болгъанды, ыхы да, энди ол бизни жаш да, кесинг билгенден, халкъ аллында айланганладан бириди. Оллахий деп айтама, мен сени кызынгы андан кем кёрмегениме не ол жашха озсун демейме. Алай, ахлуларыбыз эрттеден бери да сизникилени жарата келгендиле да, сени жууукъ юлюш этерге бек ыразыдыла, сен да аладан къачмазса деп, мени жибергендиле. Энди жашны танымагъан сен туююл, терге, нени да эсге ал, муратынгы билдир, — деп, Ийналукъ тынгылауну ийди.

Зурум жукъ айтмай мычыды. «Кёп болмай кеси сёгюп айланган Сафарны аламат этди да кхойду. Ма тамаша! Адамла къужурдула. Ол пирсидатель болгъанлыкъгъа, мынга артыкъ не къошулду? Бусагъат дуняда кёп мычыр, кюнден бирин чартлата турадыла. Огъесе, берипми къояйым, Ийналукъ айтханлай, халкъ аллында жюрюйдю, не боллугъун бир Аллахдан сора ким биледи?! Алгъа чыкыгъан къулакъны артда чыкыгъан мюйюз озар дегенлей болуб'а къалырма? Ёмюрге дертин унутмаз, этибизни ашар... Не этейим, ол жангыз

ийнекчикни да сыйыртып кьоймагъы эдим. Билмейме, тоба...» — Зурум сагъышын бёлдю.

— Сау бол, Ийналукъ, сен бир кишиге да бир заманда да аманлыкъ кьуумагъанса. Сиз мени жууукълугъумдан кьачмай эсегиз, мен — бютюнда, алай санга не айтайым, манга не жетеди, башха жууукълары да кёлдю. Кенгешмей жарамас.

— Сени кёлюнге не келгенин мен бек уста билеме, Зурум. Керти, алгъаракъда Сафарны мен жаратмагъан жерлери болгъандыла, алай ол жаш эди, ким да анасындан туугъанлай алапат болуп кьалмайды. Тейри, энди Сафар ол биз таныгъан Сафар ткойюлдю. Сора эсингде тут, айыпсыз тенг излеген тенгсиз кьалады.

— Угъай, угъай, Ийналукъ, мени жашха чурумум жокъду, — деди Зурум. Ичинден а: «Алай кьуругъу эди кёлзюнг, танымайбыз «ёребутну», — деди. — Ийналукъ, акъыллы сёзле айтдын, акъыллы сёзлеге багъа жокъду, — деди дагъыда ол. — Алай, айтама да, кесини жүрекчигин да билирге керекди, жууукъ, тенг бар, кенгешейик, ала айтханнга угъайым болмас.

Зурум, ундурукъ туюне узалып, жүн устуккуну алды да, аны сизилтип башлады. Ийналукъ сагъышланды. «Тап кёрмейме муну халин, кьарт кьузгъун, мен ол сылхыргъа не айтып барайым? Керексиз махтанып кьалама, кьарайма да. Сафары, Наипханы, Зууму да от тебе болуп кьалгъы эдиле. Энди ол тёбентин келгенле, кимле эселе да, ала тургъанлай, Сафарны кёлюне жетмесем, ишим не боллугъун кьайдан билейим. Тейри, угъай, бу кьарт кьузгъунну бюкмей жарамас».

— Зурум, эгечим, — деди Ийналукъ, — сен тюз айта са, соргъан да, кенгешген да эт. Алай, ким ары, ким бери дер. Сафарны, Наипханны да скойгенле, скоймегенле да бар. Аны юсюнден да сагъыш эт. Сора сен, халкъ сёзюне тынгылап, ишни бузсанг, сокъуранырса, оллахий деп айтама, сокъуранырса, ол сен кенгешгенле келип, «алай бош этген эдинг» демеселе, сакъалыма туююр. Арба аугъандан сора, жол кёргюзтуючу кёл табылады. Сагъыш эт, эчегим, сагъыш эт, адам заманны халин да тергеуге ала билирге керекди.

Ийналукъ Зурумгъа ич аурууун билдирмез муратда, адетде болуучусуча, дагъыда бир талай сыйдам сёз айтыргъа кюрешгенликге, ишни кьуралмазлыгъын, кьураллыкъ эсе да, ол умут этгенча, бир келгенлей болуп кьалмазлыгъын ангылады. «Кьой бу Зурумну, амаң туюрю кьууурдакъды, кишиге кесин алдатдырырмы дейсе?

Тиширыу эринлерин къаты къысып сёзлени сууукъ ташчыкъланы атханлай чыгъара башласа, бир да къууанма. Охо да, ким биледи, бош багъалы этдире окъуна болур. Зурум угъай, андан осалла да хыйласыз болмаучудула. Экинчи кере келгенликге, Ийналукуьну бутлары айрымы боллукъдула? Андан эсе сёзню мындан ары созмай къойсам игиди, тейри, Ийналукуь кёрген Зурум сёзню чорт салып къояргъа да артха турмаз, сора бери экинчи келиу къалыр. Сыйы бла кетсе игиди...»

— Да, Зурум, сен хар заманда да акъылынг бла эр кишилеге тенг бола келгенсе, энтда терс иш этмезинге ийнанам. Не алаамат жерге да (Сафарны кёзю алай къуругъу эди, Наипханни башы бла этер) сабийин берип къойгъан алай тынч туююлдю. Къыз да сени, оноу да сени... Хайда, алгъыш биргеди... — Ийналукуь арсарсыз, чёрчек жашчыкъча, секирип ёрге турду да, босагъа таба атлады.

— Бек ашыкъмай эсегиз, олтурсагъыз а, сыйлайыкъ...

Келечиле юйден чыкъгъанларында, кёз байланган эди. Ол угъай эсе уа, къарангыдан терезе жарыкълары болмаса, хоншу юйле окъуна кёрюнмейдиле. Ийналукуь ичинден тап болду, киши эслемей къутулама деп къууанды. «Кёрселе, ким биледи, алай-былай дерикле табылырла, Ийналукуь Сафарны хыликкя этип айланганлы кёпмю болады? Энди уа... бу дуня малы этдирмезлик не барды?.. Къой, адам жолукъгъандан Аллах сакъласын. Сорурла. Сорсала уа не айтырыкъса? Айхай, иш мажарылгъан болгъа эди. Зурум сёз берди дейсе да, не этгин, бермеди деп да къалай айтхын? Ол ёрекайны гынттысы элгеми сыйынады?»

Ийналукуь арбаз зехледен атлагъанында, керексиз алданып къууанганын ангылады: кече, алгъа кёрюннгенича, къарангы туююлдю, чыракъ жарыкъда туруп чыкъгъаны ючюн кёрюннгенди. Орамда ким тюбесе да, ол угъай, арбаздан къараса окъуна, Ийналукуьну бек тынч танырыкъды. «Бюгечеге къарап тургъанча, орамда эллиле аслам жюрюйдюле, хайырсызла, не эте болурла кече айланып, ох деп, юйлеринде олтуруп турмай? Тейри, мени къачан чыгъарымы марлап тургъанла окъуна болурла. Къой сен быланы, харамланы... Сюйгенингча айланыргъа, селеширгеми къоярыкъдыла. Ма, энтда ючеулен келедиле».

Ийналукуь, орамны бир жанына ётуп, хуна къарангысы бла тебиреди. Къурман ангылагъаннга кёре, ол таууш этдирип, кишини эсин кесине бурургъа къоркъгъан-

дан, таягъын жерге акъырын салады. Алайлай, Ийна-лукъну эсинде да болмай тургъанлай, бир парий, ёчкеге этгенча, тюз къулакъ жанындан «хафф» деп бир аман юрдю: хайырсыз, хунагъа минип тура кёре эдим. Парий кесидамы элгеннген эди, нек эсе да бирден сора юр-меди. Талап ишми къойду деген акъыл бийлеп, Ийна-лукъ бир жанына кысха бурулуп «иир-р-р» деп кы-чыргъаны бла, керилип, таягъын хунагъа «жаркъ» этдирип ургъаны тенг болду. Артда, керексиз къаугъа этгенине уялып, «ярабий, киши кёрген болурму?» деген акъылда төгерегине къарады. Ол ючеулен, эл тюркюнден жыйылмазлыкъла ким эселе да, кёрюп къойдула ушайды...

— Ийналукъ, Къазийни кючюгю сени не аман теп-дирди, тейри, хунаны оя эдинг,— деди аладан бири.

Арбаз табадан а: «Къорасын ол, алай кибики этген-ликге, къуйругъундан бассанг окъуна тийген кылыгы болмаучуду»,— деген ауаз эшитилди. Ийналукъ, къара тынгылауну ийип, терк-терк атлап башлады.

— Алан,— деди Къурман, ууакъ кюле,— терс жолну баргъан палах табар дегенлей, кесинги итге талатып къоя эдинг да.

Ийналукъ, нёгерине ачыу тиерча жууап табалмай, бираз барды. Орамда аны бла атышыргъа да суймейди. Ийналукъ кесин анга тенг этиб'а?.. Ыхы, да Сафарны эт жууугъуду, не этерик эди, ат жюрюген жол бла эшек да жюрюйдю, нёгерге алды. Керти, Къурман сёзге аман болмаучуду. Сафаргъа жууукъ жетгени андан окъуна белгиледи, сора бюгюн аны тынгылауу сейир тюркюлмю-дю? Бир сёз кшошмады, таланнган. Эгечден туугъанла тана тулукъ алышмазла деп быллайлагъа айта болурла. Тейри, къалай эсе да, бу Сафаргъа артыкъ таза жюрек тутмайды. Жууукъгъа аталып тургъанлай, кесини нек келгенин ангылатмай, мен а жагъамы жыртыдырып. Хай-ырсыз, иште чырмау болду. Тфууй, итден туугъан...

Ийналукъ ачыуланып келе эди да, Къурманнга иги-рек къатылып муратда аузуна келгенин быргъады.

— Эшекни хажи кылыргъа Меккягъа ийсенг да, эшеклей къалыр. Сени ол этгенинг не эди? Сен, къау-дандан къарылгъан токълу кибики, бюгюн не тынгылай эдинг, сёлешалмай эсенг да, бир макъырсанг эди уа, жанынг ичингде къадарда.

Ийналукъ, кеси кесине ыразы болуп, гулош таягъын жерге хыны урду.

Къурман аны сёзлерин жутарыкъ эди. Не десенг да, къартды. Ол а къартха бет этмезчаладан тюркюлдю.

Алай жаш бираз сагъышланды, Ийналуғъ'а бу жол асыры озду. Сафарны суйгенинлей кеси болсун. Хау, Къурман андан телиди, ол селеширге тенгсинмеучю Ийналукъ энди Сафар ахшылыкъ кёрсюн деп кюрешеди. Къарачы сёлзлерине... Угъай, къартны да къарт биледи. Мынга уа сёлз жутуп къояргъа жарамаз. Алсын юлюшюн.

— Да, Ийналукъ, мен нек тынгылагъанымы билесе, уллу тууаргъа гитче тууар да къояды жер, сен селеше тургъанлай, аузунга чабалмадым. Алай, бир сейирим: эшекге кюмюш иер салгъанлай, Сафар сени келечиге нек ийди?

Ийналукъ, чачыкыгъанча жётел эте, ачыуу бурунуна бютюн бек ётгенин билдирмей, аз тохташды.

— Ыхы, тамамды, кертда дегенлей, сен не оюн, не къарт деп тергемей,— деди сабырыракъ ауазы бла.— Ишни экибиз биширебиз. Сафаргъа сен жукъ айтма, кесим жолугъурма. Хайда, алгъыш биргеди.— Ийналукъ, кёп мычымай, къарангыгъа сингди..

Келечиле кетгенлей, Зурумну юйюнде, суу къуйгъанча, шошлукъ орналгъан эди. Анасы да, къызы да тынгылауну ийип, бирер иш бла жубана башладыла.

Наипхан анасыны келечилеге жууабын эшитмезча жерде туйюл эди. Зурум аны, къызыны, жүрегин да биледи. Ол, къадалып, жүн титеди. Наипхан анасыны бармакълары бюгюнча терк къымылдап бир заманда да кёрмегенди. Алай, бармакълары ишлегенликге, Зурумну къайгъысы, эшта да, жүн болмаз; къыз сынап, анасына иги кесек къарады. Ол къолларында титген жүнюн алышындырмайды. Сора Зурум, башын кётюрюп, алгъа къызына, ызы бла уа юйню мюйюшюнде мор чепкен бла тышланган тоннга къарады. «Ол сау болса эди, биз быллай кюннгеми къаллыкъ эдик?» — деди ичинден. «Сени къызынгы кимге тилей келгенлерин билсенг, къабырынг эки жарылыр эди. Нечик аман басынчакъладыла? Нечик аман... Жилиян дугъуманы кёрюп болмай эди, ол а барып аны тешигини аллында бите эди дегенлей, ол жазыкъ кеси ёмюрюн Ийналукъчала бла кюреше оздургъанды. Аны ючюн а кёр, кесин ким иги жашаугъа жарашдыра биле эсе да. Ийналукъ ёмюрде къызынгы тилей келген угъай, босагъангдан басар деп кимни эсине келлик эди?.. Не этериксе, Аллахны къадары алай болур, андан ким къутулады? Зурум, биягъы башын кётюрюп, алгъа юй мюйюшюнде башлыкыгъа, ызы бла уа къызына къарады. Наипханны бети къансыз эди, узун къара кирпичлери уа ууакъ инжичикле

сырылганча жылтырайдыла. Зурумну кёлю бютюнда такъыр болду. Керти окъуна бирле кызын Сафаргъа къачырып кетгенча, мудахланды. Ол Наипханнга артыкълыкъ этип сыйырылмазлыгъын, кеси да Сафаргъа къайын ана болмазлыгъын жюреги, эси бла да уста биледи. Алай дагъыда, къара къузгъунлай, жюрегине бир къайгъы келип къоннганды да, тохтамай, аны кемиргенлей турады. Зурум сагъыш этди да, кесине толу базырмагъанын сезди. Хазнамыды, ол тиширыуду... жашау суйген — жалынчакъ деп, хорлатып къояргъа болур. Ахлу, жууукъ, тенг да Сафаргъа кёзбау этмеги эдиле. Ышануу жокъду. Жангыз тиширыуну уа эр кишиле бюгалмаймыдыла? Зурум бююлсе, буюкъса уа, сени жауунг Наипханлай къаргъышлыкъ болсун.

— Къызым, къоркъма, минг тилер, биреу алыр дейдиле, жарсыма, жюрегинг суймесе, жаным сау болуп кишиге бермем, — деди да, биягъы тынгылауну ийди. Зурум ичинден кеси кесине кыза башлады. Ол бююн Ийналукъну, Къурманны да, халкъ эшите, халкъ кёре тургъанлай, арбаздан къайтарып нек ийген болмаз эди, парийлени кыстагъанлай, энди уа ала умутчулай кългъандыла, энтда къайтырла да келирле. Жангыз баламы намысын къоруулай билмеген башым итле ашы болсун...

Зурум, жюн бла четенни тапчан тюбюне тюртюп, патеген жугъу къолларын тери алботасына сюрте, Наипханны ызындан арбазгъа чыкъды.

— Къайдаса? — деди ол.

— Былайда...

Зурум барып, кызы бла бирге юй тырхыкга олтурду. Ала экиси да, бир бирине эслетмей, кёз кыйырлары бла Шарауланы арбазгъа къарайдыла. Зурум бир заманда Шараугъа уллу кёз-къаш бермеучюсю эсине тюшюп жарсыйды. Бусагъатда уа андан бек суйгени, анга тенг этгени барды деп билалмайды. Ол угъай, жюрегине кызымдан жаш ёнгелер деген къоркъуу тюшюп, Шарауну анасына баргъан сылтау бла келечилеге сёз бермегенин, ёмюрде да бермезлигин билдирлиги келди. Алай тиширыу ёхтемлиги, адеплилиги аны, олтургъан жеринде чюй бла бегитгенча, теберге къоймады. Сагъышланы жюрекде къайнатханлыкъгъа, ол затланы бирин да этмезлигин уста ангылайды. Ким биледи, бююн келечиле келмеселе, Зурум, ары барып, Гелля бла ушакъ да этер эди. Нек ушакъ этмейди, экиси бир бири ауузларына тюкюре, алай жашай келгендиле. Бююн а Зурум ары таба айланмаз, не ючюн къарны бургъанын сездирип

кьоярыкъды: ол биреуню аллында жойкъулланып, аны алдай юйренмегенди. Жаш кеси келсе... аллах-аллах, Зурум бек ыраыды. Неда Наипхан барып, Шарау бла селешсе, къууанган болмаса, тюгюне кёрмез. Алай къызыны къылыгъын да биледи. Ол энди Шарау бла алгъынча буюкъмай селешалмазлыгъына, селеширик эсе да, онг табылмазлыгъына жарсыйды. Шарау ёхтем жашды. Наипханны суююп ёле турса да, аны сансыз, неда кёрмегенча, билмегенча этип, жүрегин къыйнаргъа кюреширигин, кеси аузу бла айтханча, толу биледи. Келечиле келгенли уа, сау кёрейим. Эки суюген бир бирлерини жүреклерин инжитирге кюрешгенлери не адетлери болур? Наипхан а кеси да азмы кокаланганды? Жүрегинде болмагъан затланы айтып, Шарау бла сансыз халда аз селешмегенди. Алай энди уа сёзню ачыкъ этерге керекди.

— Къызы, элде айланган ол жангы адам кимди? — деп сорду Зурум. Сафар бла айланган адам дерик эди, аны атын айтыргъа кёлю бармады.

— Инструкторду, округдан келгенди.

Наипхан анасы таба бурулду. «Бойнун тартсанг, бир тамычы къан чыкъмаз», — деди Зурум ичинден, къызгъа къарай.

— Хау, сени «интурукъдурунгу» бла «киркинги» билеме дейди.

— Да къалай ангылатайым? Тёбентин келген къул-лукъчуду.

— Энди уа не этерге умутлары болур? — Зурум башын эки жанына кезиу-кезиу чайкъайды. Сора Шарауланы арбазда сехле тюшген бла тенг ат туякъ тауушланы эшитип, ары таба къарады. Ол Шарауду. Арабий, бизни былайда олтургъаныбызны билсе, селеширми эди дегенча, Зурум ёчкеге жётел окъуна этди. Наипханлары арбазда олтургъанларын жаш биле эди, болсада, атына хыны минип, анасына:

— Хайда, кетдим, — деди.

— Ахшы жолгъа, энди уа къачан келликсе?

— Ким биледи, алай терк келге эдим. — Арт сёзлерин, баям, башха арбаздагъыла да эшитирлерин сюе болур эди, уллуракъ ауаз бла айтды. Сора биягъы хыны туякъ тауушла, ит юрген тауушла бла къатыш бола кетип, къайда эсе да узакъда тунчукъдула.

Зурум, эки эринин къаты къысып, ити кесек заманы кёкге къарап турду. Не эсе да бир уллу кюч къара тауланы башындан жинкни сызып ийгенча, жулдуз кёкню къызгъылдым шаугютюн ача барды да, сора, суу-

гъа кѣмюлюп ѣчюлгенча, элни огъары жанында, таула башында тас болду.

III

Элден чыкъгъанлай, Шарау атыны лохун тыйды, сора, асыры женгиллик этгенин ангылап, кеси кесинден уялырыгъы келди. Шарауну бюгюн къошха къайтыр умуту жокъ эди. Ол элде бир талай жумушун битдирирге керекди. Алай, жаш не кесини, не нѣгерлерини жумушларын этмеди. Ол угъай, ич кийимин алышындырмагъанды, нѣгерини «гѣн чарыкъларымы ала кел» деп тилегенин да унутуп къойгъанды. Сабий кибик, Шарау хар заманда алайды... Башха иши болмай, Наипханни бир кѣрюр ючюн, бир сѣз айтыр ючюн къошдан элге ненча кере эннгенди. Тюбесе уа... Кѣрмесе да, тѣзалмайды. Типиски этгенлей, юйден чыгъа, кире турады. Неда терезе аллында булжуй кетип, Наипханни эслесе, арбазгъа чыгып, кесин а кѣргюзтмегенди. Бирбирледе уа, къызны суугъа озгъанын кѣрсе, атына иер салып, ол къайтырны марап туруп эди да, аны бла бир озар ючюн, эсинде болмай тургъанлай, тюзюнлей къошха уруп кетер эди. Алай элден чыгъар-чыкъмаз а жүрегине кеси да былайды деп иги ангылаялмагъан бир сезим, жарсыу тюзюп, санлары бошайыр эди. Наипханни кѣргенде, ичиндегин айтмай кетгенине жарсып башлар эди, артха уа къайтмаз эди. Шарау, кеси ангылагъаннга кѣре, Наипханнга суймеклиги ѳсе баргъаны къадар, «сабий къылыкъланы» кѣбюрѳк этеди. Ол а жыйырма бла алтыжыллыкъ жаш...

Наипханлагъа келечиле баргъанлары Шарауну чамландырып, къызны кѣралмагъан ачыуу да бурунуна чабып эди. Наипханда терслик болмагъанын, Наипхан аны суйюп тургъанын ол биледи. Алай, жашны акъылына кѣре, келечиле анда иги кесек мычыгъандыла. Шарауну жүреги къыйналыр, эсине не келир деп тергеу эталмаймыдыла? Энди жаш Наипханнга ачыу этерге, жүрегин инжилтирге керекди. Тюбесе «председательни къатынлыгъы, къалайса?» деп сормай къоймаз. Алай тюбемеди, эрттенликге дери чыдамады. Арбазгъа чыкъды да, Наипханланы ауазларын эшитип, эрлай атына иер салды. Башха заты болмай, Наипханга сан да этмеди, къошха кетип къалды деп айтдырыр ючюн жолгъа чыкъгъанды. Энди уа женгиллик этгенине жарсый барады. Ол бир сылтау бла артха элге къайтып, ишни тюзюн билирге, къыз бла да сѣзюн

ачыкъ этерге кѣп кере болду. Алай, жюреги экилиден туюл эсе, не алгъа, не артха деп таукелленалмады. Ат, жашны ол халин сезгенча, башын энишге ийип, къарангыда ташлагъа абына, юйреннген жолу бла ёрге арсарлы атлайды. Айхай да, жаш кызыны жюрегин, умутун ишексиз билсе уа! Алгъаракълада иш башха эди. Сафар лакъырда эте башлагъанлы, келечиле жибергенли, председателъни таба тургъанлай, кызы кыойчу жашны сайлар деп ким айталлыкъды? Энди Наипхан Шарауну чыртда суймей, ол угъай, кѣрюп да болмай, Сафаргъа къубула эсе уа? Шарау тели уа кесини кыошдан келгенин анга билдирирге кюрешгенлей, аны кѣзюне урунургъа амал излегенлей заманын оздургъаны сейир туюлюмюдю? Шарау кыошха кетгенликге, Наипхан бетин, чачын жыртмаз. Жаш эндирге дери кесин аллай затлагъа алдатып къалай тургъанды? Бу жол да Наипхан эрге барады деп эл бла бир жумушун кыоюп кыошха уруп нек кетерик эди?

Жолну гитче тау суучукъ кесген жерине жетгенде, ат тохтап, башын энишге хыны узатды. Шарау, кесин жыгъылып баргъан сунуп, иер къашха жабышды. Алай ишни болумун сезгенинде, атха ачыуланды. «Кюймеге эдинг»,— деп, дертлене, кючюнден келген къадар жюгенин тартды. Сора, дагъыда жаны ауруп: «Ич харип, ич»,— дей, жюгенин бошлады. Ат бир ал аягъын бюгерек этип, башхасына ауурлугъун салып суу иче башлагъанында, Шарау ырахат кѣл алды. Жаш олсагъат, суу уюп туруп, энишге жангыдан тебирегенча, шырылдагъанын эшитди, аны теренинде уа айны къалтырай тургъанын кѣрдю. Шарау ёрге къарагъанында, Ай Кюн кыушлукъда тохтаучу жерден иги кесек озуп, суу келген кыолну ичин жарыта эди. Алай жашны кыошха элтген кыол ичи уа къапша-къарангыды. Баям, аны эки жанында сюелген тауладан бирини ауанасы тюшген болур, хар затны къара ау жабышды. Къарай кетди да, дуняда не жууугъу, не тенги къалмагъанча, аны биреулен, зор, кюч бла хорлап, бу къарангы жерле деменгили таулары, къара кыысыр ташланы ичинде жаппа-жангызлай атып кетгенча, Шарауну хали тюрленди. Жаш кеси кесин иги ангыламай эди. Кече, кюн озса да, къанатландырыучу тауларындан кыоркъгъанмы этеди? Сора «дыркъ» деп, жангыдан аны эсине Наипхан туюндю. «Наипхандан да айырылдыкъ», ол да атды бизни». Кызы Сафаргъа барлыгына жашда ишеклик жокъду. Алай субай Наипхан «ёребут, тартмабоюнну» къалай сайлагъанын, Шарауну анга къалай алышханын бир да

ангылаялмайды. Уялчакъ, сёз айтсанг, бети жибий тургъан Наипхан энди башха киши бла бир төшекде жатарыгъы, аны алыктын чибин къонмагъан субай санларына башха эр кишини къоллары жетеригин эсине келтирип, кеси кесин бютюн инжилте, «тфу» деп тюкюрдю. Шарау Сафаргъа аны бир заманда да кечалмаз.

Ол председателъни гитчелигинден бери таныйды. Бирге хойнухланы къыздыра, ашыкъ ойнай ёсгендиле. Сафарлары болмагъанча къолайсыз жашагъандыла. Алай жарлылыкъ айып туююлдо. Жауда буюрекча Шарау да ёсменди. Жарлылыкъгъа хорлатып, адамлыгъынгы, намысынгы тас этген айыпды. Хар адамны ёхтемлиги болургъа керекди. Шарау ангылагъаннга кёре уа, Сафарда ол шарт жокъ эди. Аны бла тенг жашчыкъла ишни сел кезиуонде сабийликлерин этселе да, жылны къыстау заманында уа уллулагъа тенг болуп, таугъа чыгъа эдиле. Алай, Шарау билгенден, Сафар элден чыгып, не кеси башына, не башхалагъа тырнакъ тенгли бир хайыр этменди. Элде аны бла тенг жашчыкъладан киши къалмаса, Сафар барып, бузоуланы ичине бугъа тана киргенлей, кёнчексиз сабийлеге къошулур эди. Ол заманда Сафар кеси да кёнчексиз болуучу эди. Аны букъу къоннган ачыкъ бутларын кёлексиз этине кийилген не узун эски чепкен, неда тозурагъан къара тон жаба эди. Сафарны аякълары Шараулада бир уллу боза къалакъ болуучу эди да, анга ушаш уллула эдиле. Баям, андан болур эди, ол сабийлени да ызындан тизип, чыбыкъ аты бла орамны жортса, ызындан чапханла букъу ичине кёмюле эдиле. Къолунда гыржыны, бишлакъ бурхусу бла сабий келип къошулса, Сафар сыйырып, аны жиятмай къоймагъанды.

Шараулары Сафарны кеслерини ашыкъ оюнларына къошаргъа суймеучю эдиле. Ол а гюреннге кёп ашыкъ салынырын сакълап турур эди да, жашла жугъутур ашыкъны атаргъа арлакъ кетгенлей, аланы сермеп, будуман болуп кетер эди. Шарау, ызындан жетип, аны тюбуне аз салмагъанды. Энди уа кёресе... элде жашланы барысына да баш болуп, Наипханны учуругъа кюрешеди, турсун Шарау а къойланы сакълап. Жашау къужур кёреме. Къуллукъчу болмаса, аны бети къара эди, ол Наипханны алмаса.

Шарауну артха къайтып, гитче заманындача, Сафарны тюбуне салып, такай башын жерге-жерге урлугъу келди. Ол бусагъатда аны бютюнда кёрюп болмайды. Гиназланып айланнганы кёзюне кёрюнюп, асыры ачыу-

дан, кеси да сезмей, эки бутун гыжы этип, атны кьабыргьаларын кючюнден келгенча кьысды. Шарау Сафаргьа председатель кьуллукьну кьызгьанганын кеси кесинден жашырмайды. Элде иги жашла азмыдыла? Ала тургьанлай, ол нек болду? Жарлылыгы ючюн. Шарау аны кишиге сормай да биледи. Совет власть жарлыланькьы, ишчиленики болгьанын биледи. Алай адам аз тюрлю затдан жарлы болмайды. Биреу эринчекликге хорлатып, заманын, калак ит кибик, эл тюбюнде ашыра эсе, ол жарлыдан да жарлыды. Аллаила кьол кьыйынылары бла башларын тута келгенлеге оноу этерик эсе, аллах бергенди. Кеси башын туталмагьан элге кьалай оноу этерикди?

Кьалай да болсун, элде «бластха» башха адам салынса иги эди. Шарау Сафаргьа бир заманда да бюсюремеучю эди. Энди уа, бютюнда Наипхан бла алай болгьаны, анга бойсунуп туруп деп кесине базынмайды.

Сафаргьа сьйген кьызын да сьйыртып, дагьыда аны колхозуну кьойчусу болуп турса, Шарауну не намысы кьаллыкьды? Эллиле да тюбегенлери сайын, кьайгы сьз бергенча, председателъни сьге, аны махтай, кеслерин жазыкьсындыра, Шарау кесине жазыкьсындырыргьа бек сьйюучюдю да. Хау, ол кишини аллында буюгьа келмегенди, Сафарны аллында уа... Шарау нек эсе да ышарды. Эшда, экисине ёрелеширге тюшерик болур. Алай андан не хайыр. Оноу аны кьолунда, алай бош угьай, элни оноуу, сора анга бир сьрюучюню хорлагьан кьыйынмыды. Не медет, сьйген кьызын кьачыргьанга хорлатыргьа уа сьймейди. Айхай, энди ол заманда Наипхан да эрине кьошулуп кьууаныр. Сейир кьереме Шарау, Наипхан кьачан эсе да бирде аны сьйгенликге, энди эри жанлы болмай, не этерикди?

Эсине келген затла керти окьуна болуп кьалгьанча, алагьа кеси кесин ийнандырып, кьалай эсе да Шарауну жюрегин бир тюрлю сезим бийледи да, жангыдан мудахлыкьгьа хорлатды. Энди жашауунда мынга кьууанырма, мынга жарсырма деп билалмайды. Алгьаракьда, кьошдан энип, элге кире туруп, жюреги кьалай учуна эди. Энди уа кимине ашыгьып келликди?

Шарау жолда жукьусурай келген атны кьамичи бла сермеди да, лохуна салды; чьртда билинмей тургьан кечеги жел, кьойчуну бетин сылай, урады...

Наипхан, терезе аллында бираз сюелип, шош атлай, эшикге чыкъды. Кечеги жангы къар хуна, чалы ырбынларында болмаса, хазна кълалмай эригенди. Жол, кюннге жылынып, тылпыу этеди. Орамда, хоншу арбазлада да ол бир жан эслемеди. «Хар кимни, кълайнайдыла, иши, бирер мурккусу болур. Жаны саулай ишден айырылгъандан жарлы жокъду. Дуниягъа термилиу дейдиле. Ол бошду. Санларын эркин кълмылматып, эркин ишге узалыргъа термилиу, деселе уа... Эшта да, адамны жашауу ол урунуудан, адамладан айырылса, юзюле болур. Мен жүрегим, къланым бла да адамла блама, не медет. Аны ким биледи. Ангылатыр онг жокъ. Сёзле бламы?»

Наипхан керексиз гоккаланыуну бир заманда да кёрюп болмагъанды. — Адамла, мен сизни сюеме, сизни блама, — деп кълчыр да тур: эл сенсиз айныйды, жашнайды, мирзеу орулады, бичен да сенсиз чалынады. Тур алай, жол жанында ташча. Адамла сен бизге жүксе демезле, ариу айтырла, жүрегинги жапсарырла. Алай ол жазыкъланыуну ишиди.

Адамла жазыкъланына башласала, кесинг къларыусуз болгъанынги, жараусузлугъунгу бил да кълый.

Наипхан, барып, кълбыргъагъа таянып тургъан жугарны кълону алды. Къларыусузлукългъа, ауруугъа хорлатып кълалай кълор! Жашау ючюн кълореширге керекди. Сермешчи бир ауруу бла, ай хомух а. Наипхан илипинчик этип, чунгургъа жыйылып тургъан сууну кетерирге умут этди. Болалмады. Аз энишге ийилгенлей, башы тегерек айланды, кълolla жугарны энишге жибердиле да, экинчи ёрге алыргъа бойсунмадыла. Наипхан алгъа тепчип, кёлкюреги бла эски чалыгъа таянды. «Сен да менича оюлгъланса, жашауунг тауусулгъланды. Бир заманда уа жап-жангы эдинг. Эсимдеди, сени эшгенлеринде, кёлпге дери чыбыкъларынг кёлгергенлей, ариу ийислерин да тас этмей тургълан эдиле. Ала бюгюле эдиле, алай сынмай эдиле. Энди заман сени кълбыргъларынги талагъланды, ауруу ашагълан ёпкелей болгъланса, бахчадан тауукъланы окълуна тыялмайса. Энди кълзыым сени аямайды — тамызыкългъа чыбыкъларынги ууатады. Къларыусузса: кълзыкъларынг эски кълшунну окълуна кёлтюралмайдыла. Энди сен да, мен да бирчабыз», — Наипхан, чалыдан айырылып, арбаз зехле кълатында тохтады. Кълзыны ишден келир заманы жетгенди да, ол

аны аллына къарайды. Эслемеди. Бирча ёсюмлю школчу кызычкыла бла жашчыкыла, жолну сокъмакъ жерлерин сайлай, орамны ёрге келедиле. Къарап-къарагынычы, тийре жарыкъ ауазладан толуп, аланы бир суху жел алып кетгенлей, дагыда шошлукъ орналды: сабийле кезиу-кезиу юйлерине къайта, ёрге оздула. Ызы бла башха, таматаракълары хоншуладан чыгып, арлакъ баргъанлай, бир бирлерин табадыла. Ала тамата класслада тюшден сора окъугъанла болгъанларын Наипхан биледи. Кёбюсю къайсы жыллада туугъанлары окъуна эсиндедиле. Тюненеги сабийчикле ёсендиле, чыбыкылача, субайла болгъандыла.

— Кюнюнг ахшы болсун, Наипхан, — деди кызыладан бири, аз тохташып.

— Ахшылыкъ кёр, Фаризат! Школгъамыса?

— Хау.

— Бар, балам, бар.

Фаризат узайгъандан сора да Наипхан иги кесекге дери аны ызындан къарагъанлай турду. Къызыны ариу санларын мор жыйрыгы бла акъ ал ботасы бютюн ариу кёргозтедиле. Ол эркин, ёхтем атлайды. Жюрюшюнде жангы жете келген жашлыкъ кючу, толу санланы тириликлери сезиледиле. Наипхан къарады да, ол къадар субайлыкъны заман хорлап, кесича этеригине ичинден жарсыды. «Мен да кесими ёмюрде къарт болмазлыкъ суна эдим, ол да суна болур. Алай къартлыкъ, къарыусузлукъ да билмей тургъанлай жетдиле, амалымы алдыла, ахшы муратларым, арыгъан атлача, жарты жолда къалдыла. Кёп жыл жашадым эсем да, бир кюн киби кёрюмедиле. Мен, Фаризатча, орамда эркин атлап жюрюгенли, жюрегими сюймеклик оту кюйдюрюп тургъанлы, кёпмю болгъанды? Дунияны кесинг элтирик, элни эм чырайлы жашлары да сени ючюн термиле жашарыкъ суна эдинг да. Ол хычыуун эди, насып эди. Адам табиигъат берген кюч, жашлыкъ бла хайырланды, къууана жашайды. Алай табиигъат, бергенича, сыйыргъан да этеди. Кюч, жашлыкъ, субайлыкъ кьонакылача келедиле да, кетедиле. Сен къаласа. Къаласа, жашил чапыракъларын жел алып кетген жалангач тереклей.

Жашлыкъ хаух болгъанын кёпле эслерине алмайдыла: жаш заманында Наипхан да эсине алмагъанды. Баям, къартлыкъ, къарыусузлукъ жетмеселе, энгда да хазна сагыш этмезге болур эди. Алай энди уа... Ол жашлыкъны татыуун ангылагъанды. Не медет: къанатла жангыз бир кере бериледиле. Энди уа жашлыгынын

созар ючюн Наипхан не этерге керек болгъанын уста биледи. Ол ёмюрде аны таныгъан адамланы эслеринде жашлай турурча, къанатларын ёртенде кюйдюрюр эди, бир бек бийикге чыгъып къанатларын анда ууатыр эди. Наипханны эсине таулу халкъны махтаулу жашлары тюшдюле. Кёрдююзюмю, — деди ол жангыдан, жанында бир адам сюелип тургъанча, — заманны хорларгъа жарамай эсе... Керти, хар адамны алача жигитлик этерге онгу болмайды, къолундан келмейди. Хар ким жазыучу болуп, кесинден сора китап къалдыралмаз, илму ишлеге ие да болалмаз. Алай, адам кеси къылыгъына ие бола уа билсин, хоншусуну аллында жууаплылыгъын унутмасын!..» Наипханны сагъышларын аякъ тауушла бёлдюле. Суу жагъадан, къунажинни баш бауундан тутуп, Сафар келе эди. Ол тиширыу бла тенглешгенлей, малны къабыргъасына жипни къыйырын жетдирди.

— Хайда, бар энди.

— Кюнюнг ахшы болсун, Наипхан! — Сафар, буюкъгъан этгенча, акъырын атлай келип, эки къолун зехлеге салып тохтады. Сора къашларыча къара чырпа бёркню тюбюнден арсарлы, Наипханнга угъай, башха жанына къарады.

— Ахшылыкъ кёр, Сафар, кел. Биз, бир бири бети-бизге къарап сёлешмегенли кёп заман озду.

Сафарны башында чырпа бёркю алгъа бла артха къымылдады.

— Хау, тюз айтаса. Къалай алай бола келдик эсе да, заман бирге сюркелетгенди. Сен сууну бир жагъасында, мен башха жагъасында къалдыкъ.

Сафар тынгылады. Ол бу тиширыуну аллында, элни аллында да терслигин эртте ангылагъанды. Алай, не медет, терслигинги тюзетирге заман жокъ. Жашлыкъ къайтмаз. Энди, алгъынча атны жюйрюгюне минип, орамлада сююзлмезин, къуллукъ иеси болуп, эллилери-не хайыр келтиралмазлыгъын биледи. Суу тюбюне бир тюшген таш аны башына чыгъармы дейсе? Не этсин, заманында кесин жюрюталмады, абынды. Ай, дуния уа! Сафарны ол жюгю бла къабыргъа киргенден башха амалы болмазмы? Шо Наипханны окъуна кёлюн алырча амал болмазмы, аллай онг табылса эди... Эшта, эшта, аны юсюнден сагъышны эрттеракъ этерге керек эди. Сафар энди бир заманда да озгъан кюнлери артха къайтмазларын, бир заманда эллилерине тенг болмазын жангыдан эсине тюшюрюп жыйырылды, иничке боюнун тонну ичине жыйды. «Болмай эсе да, жюрегимдегин айттып, кёлюмю тынчайтсам а», — деди ол ичинден. Наип-

ханнга тарыкъса уа. Кёлюне тийип жашагъан эсе да, аны андан бек ким ангыларыкъды? Хазнамыды, ауруу хорлап турады, олму кетеди, менми кетеме? Сафарны таныгъан къартла алай кёп къалмагъандыла. Заман чёплей барады.

Сафар төгерегине къарады. Озгъан кюнлени эсге салгъан элде хазна жукъ жокъду. Хар зат жангыргъанды, тюрленгенди. Адамла, юйле, орамла тюрленгендиле. Ма, Шарауну юйю болуучу жер. Гунч болгъанды. Аны орунунда уллу акъ юй сюеледи. Арбазындан а Шарауну сабийлери — угъай, башха, танымагъан адамларыны сабийлери чыгъып, школгъа жюрюйдюле. Алай бусагъатда уа андан жарлы Шарауну сабийлери чыгъып кёрсе, Сафар насыплы тюйюлмю эди. Аны хатасындан Шарау тюп болгъанды.

Бу тиширью да, Сафарны кёрген сайын жүреги чанча турмай, элни жумушун бирге эте келген эрттегили татлы тенглеча, сёлеше жашаса, насыплы тюйюлмю эди? Алай татлы тенги жокъду. Къапхан гыржын бурхунг, ташча, тамагъында тохтайды, жилямукъла къатыш жутулады. Не этерикди, жүгю, суйген заманында къоюп кетерча, хуна таш тюйюлдю — жүрек аурууду.

— Да, Наипхан, экибизни да жашауубуз хазна къуралмагъанды. Юй ишлеген балта эшикде къалгъанлай болгъанбыз. — Сафарны бёркю биягъы алгъа бла артха къымылдады да, энишге ийилип тохтады.

— Ийнан, мени жашауума кёлкълалдым жокъду. Жашадым. Къууанч, жарсыу да кёрдюм. Эшикде къалмагъанма. Эллилериме къор болайым. Ыхы да, энди къарт, къарыусуз эсем — анга не мадар. Андан алыкъа киши къутулмагъанды. Тёзерге керекди. — Наипхан, бота къанаты бла бетин жапды, бурун тюбене дери тартып, тынгылауну ийди.

— Къой, къой, аны башхагъа айтсанг да, манга айтма. Башсыз урчукъ айланмаз, эрсиз къатын ойнамаз, харип, алакат бола келмегенсе.

— Бош айтаса алай. Насып жашдан къартха дери баш иенг бла жашагъанда тюйюлдю. Эр тынчлыгъын да сынагъанбыз. Сен билмеген нем барды? Айып этме алай айтханыма. Ол аман къызчыкъла да жашауда орунларын тапхандыла. Насып неди? Мени энди ангылагъаныма кёре, ол эллилеринги аллында айыплы иш этмезге кюрешюудю. Шукур болсун, къолумдан кёп зат келмеген эсе да, жүрегим тазады, уллу кёллюлюк этмегенме. Энди уа не? Эллилеге аллахдан къайтсын,

бир кюн да терс къарамагъандыла, мен жангызма деп кёлуме келирча этмегендиле...

— Да сора мен быланы аталарынмы ёлтюргенме, юйлеринми тонагъанма? Вирлери босагъамдан атламайды. Сау ыйыкъны тёшек болуп жатханымда, киши къаршы келип стакан суу узатмагъанды. Мени жюрегим чачылып къалмай иги турады. Элни аягъы юсюне эте туруп, биз да бир мурдор таш салгъан эдик... — деди Сафар къарылгъан ауаз бла, сора, дагъыда башын эниште тутуп, орам бла озгъанла эшитирле деп къоркыгъанча, шош, мудах ауазгъа кёчдю. — Терсликлерим бола келгенин да билеме. Абынмагъан ким барды? Мен да абындым. Абынганда кесим ачып къалмадым, башхаланы да ачитдым. Сен тюзсе, эр къанаты — элди. Ангылагъанма. Эртте ангылагъанма. Алай, ким не десе да, мени терс ишлеримден тюзюм кёп болгъанды. Энди уа ол затла унутулгъандыла. Аны хатасындан баштёбен болуп жюрюйме, аркъамда ачыу тюклерим аз туююдюле. Алай, Наипхан, бирге ишлегенбиз, жашауну кёгетин бирге татханбыз. Кесинг билесе, заман къыйын эди, кёгети да ачы. Аны бош унутадыла. Мени орунумда ким болсада, этериги алай эди.

— Тоба, Сафар, элек челекни да тешикли сунады — адамланы барысы ючюн жууап берирге бош кюрешесе. Иш сен айтханча болса, инсанла киштик бла итлей къалыр эдиле. Сен айтханда да барды, балчыкыгъа жыгъылгъан къыйын туююдю, алай аны кесине тап кёрюп, ёрге кётюрюлмей тургъан неге ушайды? Ачык сёлешгеним кёлюнге тиймесин, балчыкыгъа тёнгерегени зауукълукыгъа жаланда тонгуз санайды.

Сафар, биреулен келтирип, юсюне къайнар сууну бюркгенлей болду, жугъ'а айталмады.

— Мени сартын а, — деп башлады дагъыда Наипхан, нёгерини жууап этер муратда эринлерин кымылдатханын эслемей, — кесим къуу тёшекге батып, жауда бюйрекча жыл жашагъандан эсе, бир адамны жюрегин къууандыргъан игиди. Башлары барып тийгинчи, кёпле аны билирге суймейдиле. Кеслерине тап тюшгенде, кёкге къарагъанлай жюрюйдюле да, артда уа элден ёпкелеучю боладыла, къыралдан а гыржынны уллусун излейдиле. Алай къыралдан гыржын алгъандан эсе, элден намыс алгъан къыйынды. Айт, ётюрюкмюдю, Сафар?..

Сафарны чырпа бёркю кётюрюлдю, аны тюбюнден тереннге кете башлагъан кёзле къарт, къарыусуз тиширюгъа къарадыла. Наипхан олсагъат мындан отуз жыл

алгъа Сафарны ёхтем къараучу кёзлерин эсине тюшюрдю. Бусагъатда уа аланы мылы ау жабынды.

— Да, хау, энди бериден эсе ары жууукъма, андан къоркъмайма. Кишиден ариу сёз эшитмей кетеме деп къоркъама. Ой, Наипхан... — Сафар, эслетмей, чикина бармагъыны кыйыры бла кёзлерине узалды. — Алгъындан бир затым къалмагъанды. Не тюрлю азапдан да элни айыбды кыйын болгъанын жашау кёзюме тутханды. Боллукъду, темирни хирпин билегенлей этип турмагъыз. Санга артыкълыкъ этген эсем, терслигим болгъан эсе — кеч, Шарауну табып, энди мен кечгинлик тилеялмам, аны ючюн да кеч. Билеме, мен къарыусузма, алай сен аны кыйтарып-кыйтарып бош эсертесе. Жангылгъанма. Ташны ата билмей, кеси башымы тешгенме. Элге хайыр этеме деп кюрешгенинг артда сени былай тыкъсытыр деп, кимни эсине келлик эди? Тейри, деп айтама, Наипхан, ол Аллахны атыды, ауур ташны кётюрсенг, алгъа барыргъа кюрешесе ансы, артха къараргъа заман, къарыу да табалмайса. Бизни жүгюбюз а чексиз уллу эди, сыйлы эди. Биреу имбашын аны тюбюнде къаралтып баргъан эсе, экинчиси ёхчеге жабышханды. Сора ауурлукъ жетгенни бла жетмегенни тюзюн кыйдан билгин? Аллах-Аллах, билалсакъ, бек иги эди. Не этгин, биреуге къазыкъ тийгенде, аны жол нёгерине чыбыкъ жетеди. Мен заман кыйын эди десем, — бош ахтынаса, кертиси да алайды. Мен сени да ангылайма. Ачыгъанса, жүрегинге жара тюшгенди. Унуталмайса, кюйгенлей тураса. Ант этдир, сен артыкъ тюзсе деп айталмайма. Бизни элге менден таматаракъла келиучюлерин бош унутханса. Алай, терслигиме женгдирген да этеме. Сени жүрегинг эзиллигин билалсам эди, чёп сындырмаз эдим. Андан эсе, кесим кесиме кёр къазгъа эдим, жашаумда ахлуларымы кёрмей, мухажирликни азабын сынагъанлай жашагъа эдим.

Сафар, къаш башына тюшюп тургъан бёркюн артха тюртюп, сёлешиуюн тохтатды. Аны мангылайын тер басханды, чачы, чыкъ жибитген забача, мылыды, бир бирге жабышып, энишге салыннган тюклери мангылайын алашалыгъындан да алаша кёргюзтедиле. Наипхан аны чачыны жукъаргъанын, жумушагъанын эслеп, ичинден: «Жангы туугъан сабийни чачынлай», — деди.

Арбазны ауана жерлеринде къысыдырылып къалгъан къар эрип, суу Сафарны аякъ тюбюнде жыйыла, тауушсуз саркъады.

— Сафар, аякъларынга суу ётеди, бир жанына тур, — деди Наипхан.

— Къайгъырмаз, андан хатадан къалайыкъ...— Болсада, къургъаъ жерни сайлап, Наипханнга жууугъу-ракъ келди.

— Эй, эгечим...— Сафар ауур кючсюндю.— Кюн тууушда олтуруп, адамны сёзюн элек бла сюзген тынды. Илипин хазыр болса, андан суу ичерге кёпле табыладыла. Алай илипин къазгъан бла суу ичген бир туююлдю. Хазыргъа бисмилляла бла халкъны аллында жүрюгенле тенг жууап бермейдиле. Бир бирледе тартхан ёгюзге да тиеди къамичи, жашауда алай да болады... Кишиге омакъ сёзле айта кечинмедим, кесиме гебен окуна этмей, элге черен этерге кюреше келдим. Аны ангыларгъа суймегенлеге — дауум жокъ.

— Сафар, сен айтхан да барды. Хар ким эллилери ни аллында бирча жууаплы болмайды. Тоба, не алапат адамда да шарайып тапхан къыйын туююлдю... Эл мени игилик этгеними унутханды дей эсенг, биягъы сен жангыласа, биягъы терс селешесе. Ийнан, мен да кёпню сюргенме, ахшылыкъ аманны башын жаба, осаллыкъны унутдура, кюнле алай озгъандыла. Эллилерине игиликни суйген адам, тап, жангылса да, хар заманда къара чёпге алынып турмаз. Алай къолумдан келеди деп, башханы аякъ тюпге салыргъа кюрешгенни иши башхады. Сафар, эл сени кесине башчыгъа сайлагъанлыкъгъа, бетине тюкюртмезлигин билмезча гитче киши туююл эдинг. Алай, къояйыкъ, озгъан кюнлени къозгъамайыкъ. Эллилеге, ёсюп келгенлеге аллах тынчлыкъ берсин. Биз да алагъа узакъ кюнлени къууанайыкъ. Мени тилеригим олду, Сафар.

Наипхан сёзюн бошар-бошамаз, орамны тебен жанындан: «Эшитемисиз, бюгюн жетиде собранна боллукъду, келген этигиз...— Не билейим, келсенг — эшитирсе», — деген ауаз чыкъды. Бир кесекден а юй мюйюшден ауур жортуу этип, атлы къарады. Ол онеки-онючжыллыкъ жашчыкъды. Баям, жаш атны жортханын онгунмай, хаман тёрткюллетирге кюрешеди. Алай, жашчыкъ кесин эмилике минген сунганлыкъгъа, ол къарт алашады да, юсюндеги аякъларын тыпырдатханны къулакъгъа алмайды. Бир-бирледе ичин суу гыбыт таууш этдирип чапса да, жашчыкъгъа махтаныргъа тюшмейди: юйлени аралары асыры жууукъдан, жигитлигин киши эслегинчи, ол тохтап къалады. Жаш бир-бир арбазладан озуп, чапдырыргъа умут этгенликке, алаша унамайды. Жашчыкъ, тишчиклерин къаты къысып, жүюгенни артха тартады, ол а, сормай-ормай, арбазгъа бурулады.

Жапчыкъ Наипхан бла Сафарны къатлары бла хыныракъ озар умут этди. Болсада, не медет, къарт алаша борчун уста биледи, бурулду да, ушакъ эте тургъанланы къатларына келип чирелди. Ат кючкюнюп башын эниште бошлагъанда, Наипхан аны юсюнде, чокъуракъча, жугъур бетчикни эм дум къара кёзчюклени эследи.

— Собраннагъа келигиз, жети сагъатда собранна болукъду, — деди ол ашыкъгъан ауаз бла.

— Охо, наным, иги этдинг билдиргенинги. — Атха айтханын этдиралмагъанын эслеген болурла деп, жашчыкъны апчыгъанын Наипхан уста биле эди. — Кесинг да муну былай бек нек чапдыраса? Жыгъылгъан этерсе, — деп къошду.

— Мен къоркъмайма, андан да бек чапдырлыкъ эдим, унамайды ансы.

Эки къарт, сёзлерин тауусханча, тынгылауну ийип, бир бирге къарашдыла. Наипханны: «Эсингдемиди, Сафар, жыйылыулагъа чакъыртыучунг, энди уа... кесинг аладан манга не деп тохтагъанса», — дериги келди. Алай жукъ да сагъынмады. Кеси айтханлай, аз эгелмегенди, жүреги кюнден бир сынады. Болсада жангыдан Сафарны бетине къарады да, нек эсе да, жүрегин такъырлыкъ хорлай башлагъанын сезди. «Адамны жашауу тюрлюдю, — деди ол ичинден. — Заман аны мычытмай, бюклеп къоя кёреме. Ол адамны ёрге-эниште ата кёреме. Харип Сафар, къууатынг, онгунг барда заман сени, къол ташныча, ары-бери сызды, энди уа не, хоншунга жюк болуп ахтынаса. Алай сен кёп затны унутханса, хоншунг а — угъай...»

IV

Келечиле келип кетген кюню экинчи эрттенлигинде Наипхан жүрегин мудахлыкъ бийлеп уянды. Эшикге чыгып, агъач челекде буз аз къабырчакъланган сууну ууучу бла алып-алып, бетин жууду. Жүреги неге инжилгенин кеси да ангылаялмайды. Сафар тилегени ючюнмю? Къызланы азла тилемейдиле. Неге жарсыйды? Наипхан, кеси кесине кёл этдире, узун къалын эшмелерин артха силдеп, башын ёргеракъ тутду. Кёк, ол сагъатда жууулгъан гюлмендича, тазады. Аны таулагъа жетген этегинде уа кюн жашыртын къарай башлап, төгерегинде ёртен жандыргъанды. «Алакат кюн болукъду». Къыз, хычыуун керилип, Шарауланы арбаз таба бурулду. Анда киши кёрюнмейди. Арбаз — шош, юй — мудах. Шарауну къачан келлиги да белгисиз. Келсе

окбуна, андан Наипханга не? Ол уясындан ёнгелеген кыанатлылай болган болур. Кёлюне не келди — ким билсин. Ачыпмы кетди, огъесе сансыз этипми — ким билсин. Ачыб'а кетге эди. Сюймеген ачымайды. Ол ачыу сау болур. Наипхан кеси кесин анга ийнандырып, жарыды. Тёгерегине, элге кыарады. Ол алгынча шош кёрюнмеди. Хоншу арбазладан адамла чыгып, юй жумушларына сюеле башлагандыла. Аланы кёбюсю малларына бичен салады.

— Алан, Хызыр, бичен бла кыолайынг кыалайды, жетдираламыса? — деген сёзле эшитилдиле.

— Барды алыкын, бир гебен чаклы болур: март бир кетсе, квалганын несин сурайса.— Сёлешген туурагъа чыгып, сенегине таянып тохтады. Ол Наипхан ны эсledi, анга тилин жетдирмей кыоймады.

— Алан, кызы, сен аламат келин боллукъ кёреме. Тейри, арбаз сыйпаргъа эртте туралмай кваллыкъ туююлсе, — деди кёсе Оразай.

— Сафарны анасы кыуансын...

Наипхан андан ары жукъ эшитмеди. Мал орунга кирди да, ийнекни тышына чыгарып, куудушка такыды. Аллына бичен атып, сауаргъа чёкдю. Хоншуларыны арбазларында ким эсе да, «ух, ух» дей, отун жарыды.

Кыыз от тиргизип, сютню кыайнатыргъа салганлай, аякъ тауушла эшитилдиле.

— Наипхан, бир кыарачы, маржа, адам келди дейме.

Зурум кётюртмени юсюнде эски тёшекни чиргилерин жамай тура эди да, терк окбуна аны юсюне жабыу атыды.

Алай, эшик тауушсуз ачылды да, ботагъа чулганынган алаша тиширычукъ, ауана кибик, шыбыртсыз кирип, босагъа аллында тохтады. Ол колхоз конторну юй тубюн сыйпаучу Шахады.

Контор тийресинде айланганы ючюн болур, Шаха кесин кыуллукъчугъа санап, колхозчулагъа артыкъ бек кыошулмайды. Ол угъай, кёлюне жетмеселе, гитче жумдурукъчугъун кваты кыысып: «Тохтагъыз, мен сизни ийманыгъызны жыйдырма», — деп, узун кыара пальтосуну тубюнден топал аякчыкъланы табанларын ойната озуучуду. Шаха колхозда жангылыкъланы бирсиледен алгъа билгенине да ёхтемленеди. Кыулагына бир зат чалынганлай неда кыагъыт зат келсе, мычымай, эл тубюне кыууулады. Ол алай эллилеге бир уллу ахшылыкъ излегенден этмейди: контордагъыла Шаханы ке-

си адамларына санай кёреме, Шаха кьуллукъдан кери тьююлдю деп айтдырыргъа кюрешеди.

Эллиле уа аны даражасын кёре, биле тургъанлай, андан чыртда кьоркьмайдыла, намысын кётюрмейдиле. Шаха не кюреше эсе да, ол затланы киши ангыламайды.

— Кел, кел, жууукъ бол, Шаха, — дей, Зурум кёзбау этди.

— Сау бол, артыкъ кьууанч хапа келтирмегенме, эшик атында андан сюелгенме. — Шаха, узалып, женги бла бурун сууун сюртдю.

— Эшигим, ол дегенинг? — Зурум кессенг кьан чыкь-мазча болду. «Аман ёлгюн сен шыртда кьузгьун», — деди ичинден.

— Беляк тучу, айтайым, — Шаха гитче бетчигин Зурумну кьулагъына гам этип, кёз кьыйыры бла Наипханга кьарай, эринлерин кьымылдатды.

— Да аны кьыздан несин жашыраса? Не эте болурла?

— Билмейме, билмейме, шонна контодан кееме, чакъы деп ийгенди.

— Охо, охо жаныбызны алып кьоя эдинг да, ашагъанмы этерикдиле? Сюелип тураса, чёкчю.

— Олтууа тумайма, ашыкьгъан этеме, бюгюн ишибиз бек кёпдю, жыйыуу да боуукъду.

Хапарчы кетгенде, Зурум бла кьызы иги кесек тынгылашып турдула. Анасы Наипханны кёзюне кьарап: «Былай чырайлы болмасанг, киши дау этмез эди, — деди ичинден. — Аллах бард, игиликге чакьырмайдыла. Эшта, эшта, Наипханны конторда не иши кьалгъанды? Намысы бла уа ойнатмам, тоба. Ай, мени башым итле ашы болсун. Бар палах да менден чыкьды... Угъай, Сафар, угъай, элни оноуу сенде эсе, малымы сыйыр, ала бла кёмюл, ююмю сыйыр, жангыз балам ючюн сюелгенликге уа ким да манга не эталлыкьды...»

Зурум, белине ботасын кьаты тартып, эслетмей, ары кьыптысын салды.

— Охо да, кьызым, кьадар буюргъанданмы озарыкьбыз, кел.

Наипхан кесин артха кьайтмазлыкь сунду. «Сау кьал, Шарау, — деди ичинден. — Зауукъ эт, тюнене менден кьача эдинг да, энди кьачмазса, кьощдан келип, ырахат солурса. Мен да, сылтаугъа челекле алып, алынга бармам. Эрттен сайын эсима тьюшоп уянсам да, арбазынга жашыртын кьараялмам. Хайда, зауукъ эт, эл санга кьалады, кьызла да — кёп. Мен кетеме. Анга жарсымайма, мен сени ючюн кьутургъан суугъа кёзле-

рими байлап да секирirme. Алай кыйын кюнюмде сен мени кююп кетдинг. Эй, хомух а, ёхтемлигингеми, огъесе Сафаргъамы хорлатдың, аны билалмадым».

— Къызчыкъ, эшитемисе, къызчыкъ, сен кертда деп, кторкъдунг ушайды... Кел, умутун билейик...

— Анам, сен кыйналма, кесим жетип келейим.

— Кесини жаны ючюн, ийдем жангызлай.

Зурум бла Наипхан конторгъа келгенлеринде, эл Советни председатели Къасай улу Аубекир, Сафар дагъыда озгъан кюн Зурум кёрген къуллукъчу олтуруп тура эдиле.

Контор къайсы байдан эсе да сыйырылгъан юйдю. Ол юч отоулуду. Биринде — эл Совет, экинчисинде — Сафар, ючюнчюсюнде уа — колхозну бухгалтери бла счетоводу. Баям, ташдан къаланнганы ючюн болур, кире баргъанлай, Наипханни бетине сууукъ урду. Аны юч къабыргъасында юч уллу адам сурат тагъылыпды. Наипхан бири Ленинни сураты болгъанын биле эди. Бирсилени уа — танымайды. Юй тюбю, суу тегерек-тегерек бюркюлюп, олсагъатда сыйпалгъаны белгилиди. Къыз Сафарны кийимлери тюрленгенлерин да эседи. Аны башында ариу къара элтирден таулу тегерек беркню тёппеси къызыл къатапа бла тышланыпды. Гелефей кенчегини тобукъларына сахтиян журунла салыннгандыла.

— Ётюгюз, биз чакъыртханбыз, ма округдан келген, сиз таныгъан Гитчеланы Камил, — деп, Сафар терезе аллында олтургъан къуллукъчугъа къарады. Къонакъ, отуз беш жылдан атламагъан, орта бойлу кишиди. Киши, жаш эсе да, Наипханни андан ангылагъаны жокъду. «Сабыр халлиге ушайды, къашлары алай чюйре некди ансы... Бети кенг болгъанлыкъгъа, эриши тюйюлдю», — деп келди къызны кёлюне.

Камил да келгенлеге ышанлап къарады.

— Тукъум атынг къалайды дейсе? — деп сорду.

— Ачейладанма...

— Ачейланы Нух негиз бола эди?

— Атам.

— Эй-я, таланган... Аны уа бек уста таныучем, власть ючюн жоюлуп кетгенледенди.

Зурум ол сёзлени эшитгенде, башына бир уллу ахшылыкъ келгенча, къууанды. Къызына кторкъуу болмагъанына ийнанып, ырахат кёл алды. «Аллахдан болушлукъ тапхын, аллахны жаны ауруса, мадар азмыды. Иги адам кёрюнеди, харип, толгъан ай кибик», — деди ичинден.

— Да, Сафар, Аубекир, нек турасыз? Къызгъа жуму-

шугъузну айтыгъыз.— Камил, папирос къабындырып, ары-бери жюрюй башлады.

— Сени нек чакъыргъаныбызны эслеяламыса? — деди Аубекир, тобукъларын бир бири юсюне сала.

— Къайдан билейим?

— Бизни эл Советибизни секретарын бюгече алып кетгендиле, къайтса — ахшы, къайтмаса да... — Аубекир сёзюн ахырына жетдирмеди. — Къысхасы, ючюбюз да олтуруп, сагъыш эте келгенбиз да, сенде тохташханбыз. Бюгюнден ары ишни башлайса.

Наипхан бла анасы, къулакълары эшитгеннге ийнанмай, жунчудула, къуллукъ берликдиде деп эсине ким келтираллыкъ эди? Зурум къыпты алып келгени ючюн кеси кесинден окъуна уялды. Сора, эс жыйып:

— Аны сиз айтсагъыз да Аллах айтмасын, сабий къыз не эталлыкъды, угъай, угъай, ойнамагъыз, — деди.

— Биз бери ойнаргъа деп жыйылып турмайбыз. Болушурбуз. Окъууу барды. Тёрт классмы тауусханса? Ма, кёремисе? — Аубекир, туруп, къабыргъада суратланы бирине къарап тохтады.

— Тюзюн айтсакъ, иш бишгенди. Сюйсенг, сюйменг да, къыйналыргъа тюшерикди, — деп ангылатды Камил да.

Конторда Сафар бла тюбюнден келген къуллукъчудан сора киши къалмады. Экиси эки жанына кетип, сагъышландыла. Председатель Наипханны бери ишге алгъанларына артыкъ бек ыразы туююлдю «Сюйгенинг, сюймегенинг бар, халкъны аузуна тюшгенни игилиги жокъду. Къатыннга алгъынчы окъуна, къуллукъ иеси этерге кюрешеди деп сёз чыгъарырла. Бу сюелген Сафар аны тилегенин билсе, унамаз эди. Айтып къойса керек кёреем... Кенгбет эсе да, Камил эсе да мындан чыгъалмай къалды да, умут этмеге эди, къызны кёргенлей, бугъа танача, кёзлерин аман тюрлю жандыргъан эди. Тюне неги иш да сейирди. Тонгузну башын къангагъа салсанг, тёнгереп тюшеди. Къор-садагъа болуп берир жеринде «сагъыш этейим, ахлулагъа сорайым». Кёр сен ол Зурумну. Сафар да сизге алдатса... Сары улу кишиге кюлкеге деп турмайды. Чанкалагъа тартып, къуйрукъ булгъагъаннга — кечгинлик жокъ. Иш къуралмай къалса, башха не сылтау. Э, Сафар, жомакъда айтылгъанлай болгъанса, жаланда къуллукъну сыйыртмай турургъа керекди. Бу сюелген керти айтады. Сафар алыкъын асыры жумушакъды. Чанкаланы, алагъа тартхан къауумланы да къанларын бурунлары бла сийдирмесе, ол да председатель туююлдю... Бюгюн сходда кёрюр...»

Сафар, сагъышын бѐлюп, терезеден тышына къарады. Аны кѐзюне сходха жыйыла башлагъанладан юч-тѐрт адам илинди. Ала, хунагъа таянып, бир зат айта да, кюле турадыла. Биягъы Таусо бла Туугъан Сафарны арагъа алып кюреше болурла. Алайды, ма Туугъан аны атын айтды... Кечалмайдыла. Сафар баш болгъанын къызгъанып кечалмайдыла. Ол алагъа кесин иги танытдырыргъа керекди. Алгъынча безирерге умут этедиле... Бюгюн Сафар сходда олду деп танымазча сѐлеширге керекди. Айнахай, къуллукъчула айтычу сѐзлени табалса уа. Председатель тынгылагъанланы сейир этдирирча, ала билмеген жангы сѐзле изледи. Аны эсине къачан эсе да эшитген «аппартунист» деген сѐз тюзюп, къууанды. Гм, Сафар а табалмазед. Ма дагъыда «подкулачник», дагъыда... ы-ы...

— Къалайды, Сафар, умутунг, мен айтханны юсюнден сагъыш этдингми? — деди Камил, тютюн букъулата.

— Мени акъылыма кѐре, аллай бир мирзеу жыялмакъ, ол асыры кѐпдю, элибиз а гитче, сен айтханча, бай ююрле бар эселе да — аздыла. Аны юсюне жыйырма бла онсегиз мал... Тейри, билмейме. Алай сен айтхан болсун, биз да кючюбюзню аямакъ.

— Келишдик, ол санга, манга керек туююлду, мюлке керекди. — Камил Сафаргъа къаршы турду. — Сени, мени да борчубуз алайды. Бусагъатда сен эллилеринги ызындан угъай, — ала сени ызынгдан барсынла. Толка къатылыкъ бла бурлукъбуз. Биз энчиликни тамыры бла къурутургъа керекбиз.

Сходха жыйылгъанланы тауушларын контордагъыла шарт эшите башладыла.

— Къачан башлайдыла была муну? — деп кычырды къайсы эсе да.

— Келинле кибик, ары бугъуп турлукъ кѐреме.

Шаха, конторну жатмасына стол чыгъарып, аны юсюне къызыл жабыу жайды. Ол аны уллу ъхтемлик бла этгени белгиледи, ышаргъанын тыялмайды.

— Шаха, сходну къачан ачаса?

— Тохтагъыз би... — тиширду гитче къолчугъун силтди.

— Сен да президиумда олтурлукъ болурса?

— Анса, мен о стоуну кѐмей туама.

Шаха конторну ичине ташайыргъа, андан Сафар бла Камил чыкъдыла. Ызы бла Аубекир, партячейканы секретары — Край келдиле.

— Башлаймысыз муну, о!

— Кимди ол жанына ашыкъгъан? Ашыкъгъан чибин

сютге тюшер деп эшитгенмисе? — Сафар, берлакъ туруп, жыйылгъанлагъа жютю къарады. Эр кишилени асламысы, кюнню жылылыгъына да къарамай, тюклю тегерек беркле кийип келгендиле. Председатель селешгенде, беркле кымылдагъанларын тохтатып, бир бирге тирелишдиле. Баям, бийигирекден энишге къарагъаны ючюн болур, Сафарны кезюне ала барысы да бир бирге кшошулуп, уллу тюклю тери жайылып тургъанча керюнедиле. Нек эсе да, председатель жыйылгъанла анга къарап, мыйыкъ тюплеринден кюлген сунду да, бир кесек апчыды. «Къой, была Сафарны суймейдиле».

Тиширыула, эр кишилеге кшошулмай, энчирек сюеледиле. «Юшюр эдигиз, жаулукъланы къат-къат этип кыс-масагъыз а», — дериги келди председательни. Алай жукъ айтмады. Анда, бек артда, кызла хунаны юсюне минип турадыла. Сафар Наипханны эследи. Ол барысындан да чырайлыды. Председатель да аны къутултса, мыйыгъын жюлюсюнле.

— Жамауат! — Сафар, кеси ауазына тынгылай, аз мычыды.

— Энна...

— Жамауат! Биз бирлеше башлагъанлы, иги кесек заман озгъанды. Кеп затха къууандыкъ, кеп зат бизни ачытды. Бир къуралгъандан сора седиреген да этдик. Энди жангыдан тириле башлагъанбыз. Алай энди къуралгъан уллу от жагъабызгъа кишиге суу къуйдурмакъ. Билеме, къолда бармакъла бир болмагъан кибики, элчилерибиз да бирча туююдюле. Асламыгъыз тюз ниетли эсегиз да, алыкъын ичигизде жашыртын къабаргъа хазырла бардыла. Алай ампартунистлени да билебиз.

Жыйылгъанла кымылдадыла да, желчик къагъып озгъанча болду.

— Неди ол айтханынг а?..

— Сандырай турады алай.

— Кимди ол эки эл аузун тыялмагъан? — Сафар ышармыш этген бетлени кердю. «Хыликкя этедиле. Абындырыгъа кюрешедиле». Председатель Наипхан таба къарады. Аны бетинде бир тюрлю тюрлениу сезмедиле.

— Ма, сени кибикиге айтабыз биз «ампартунистле» деп...

— Оппортунистле де! — Сафар арт жанында Камилни ауазын эшитгенде, бютюн бек абызырады. «Кертда хыликкялыкъгъа кълалдым. Бу да халкъ аллында кесин жарым патчах сундурургъа кюрешеди». Председатель къланы кыызгъланын билдирмезге, сабыр хал алыргъа мурад этди. Шош ауаз бла сезюн бардыра башлады... —

Адамланы акъыллары бир кибик болса, ёмюрде базар болмаз эди. Сафар аллай затчыкъланы билмейди дей эсегиз — жангылгъан этесиз. Сизни ичигизде бирле ауузларын тыялмайдыла деп, биз ишибизни жарты жолда къоялмабыз. Сиз, ауузугъузгъа ие болалмагъанла, къоркъутургъа умут этмегиз. Биз къоркъа келгенледен туюлбюз.

Вираз кенгирекде къалгъаны ючюн, Наипхан Сафарны бетин шарт кёралмайды. Алай къашлары бирге къошулуп тургъанларын а эслейди. Сафар, къолун созуп, чырпыланы бир жанына аудургъанча этип, алгъа атлады.

— Эсигизде тутугъуз, биз ампартунистлени, туниядцаланы гунч этербиз. Хау, гунч! — Биягъы президиумда олтургъанладан бири «пырх» этди. Сафар эс бурмады. — Жамауат! Сиз аллайлагъа алдатмагъыз кесигизни, ала игилик этмезле, керекли жерде бет этмезле...

— Башыбызны безиретмей, кереклисин айтып къой...

— Ха-а... аны айтама, бутларыбыздан бошадыкъ, — деп къычырды тиширыуладан бири.

— Аз аш бла кёп сёзден къыймат жокъду...

— Сени сёзге уста болуучунгу биз да билебиз, — деген сёзле андан-мындан эшитилип, Сафарны тыйдыла.

— Не излейсеми? Мен жукъ излемейме. Колхозгъа урлукълукъ мирзеу, малла керекдиле.

— Энтдадамы?

— Не хыликкяды ол?

— Бизни ачданмы ёлтюрлюксюз?! Колхозгъа, колхозгъа деп турасыз, андан а ырысхы къачан тюшерикди?

— Тоя билмеген не тюрлю колхозду бу?

— Таза да желмаууз...

Жыйылгъанланы бир къаууму баштёбен болду, башхалары ушакъгъа киришдиле. Не айтханларын Сафар дауурдан ангылаялмай эди. Алай баштёбен болгъанланы асламысы элни бек жарлылары эдиле. Председатель аны кёреди. Ма алайда Чоккаланы Муса — андан жарлы ким барды? Юй бла бир сабийи — несин берликди? Сафар Мусарны бюгюнча мудах болуп билмейди. Не арыкъды кеси да, огъесе сакъалымы жетгенди? Аны юсюнде тону жамаудан толуду. Жамау салынмагъан жерлери уа асыры эскиден аякъ тюбюнде топуракъча эди. Муса, башын кётюрюп, президиумда председатель таба къарады, сора биягъы энишге бошлады. Аны ары жанында андан да къолайсызла: Хажичик, Асхат, Тутта шум болуп турадыла.

Къауугъа кётюрюрге кюрешгенле уа... Председатель

Таусону, Акийни, Копаны эследи. Бир бирлерине ал бермей кыгычыргъанла, кысыдырыкъларына кьоркыгъанла. Сафарны ичинде не эсе да бир заты кырккыылгъанча болду. Кеси да иги ангыламагъан сезим аны бийлеп, тамаглы кыургъакъсыды. Кёп болмай ышаргъан бетле, чам сёзле атханла алай нек мугурайып кьалгъанларыны сылтауун сормай биледи. Муса колхозгъа алгъа киргенледенди. Эки ийнегинден бирин сёзсюз сюрюп келген эди, мирзеу жыйгъанда да кьолундан келгенни этди. Алай аягъы юсюне жангы бола келген колхоз анга алыкъын жукъ бералмагъанды, мирзеу берирча, алыкъын тирлик жыймагъанды. Колхоз анга болушур, аягъы юсюне этер, ары дери уа? Ары дери уа сабийлерини кьабынын сыйырыргъа жарармы? — Председатель эсине ненча пуд мирзеу хазырларгъа керек болгъанын тюшюрдю да, «тюбюнден келген кьуллукъчугъа» сёз бергенине сокъуранды. Сафарны билгенине кёре, элде жюз онюч юйюрден кьолайлыгъа, байгъа жаланда бир жыйырма бла он, охо да, эки жыйырмагъа жууукъ табыллыкъ эди. «Сафар аллай бир пуд будай кьайдан чыгъарсын? Къарынын аурута турады Камил. Асыры кёпдю. Аны жетдирирге кьалсакъ, Мусачаланы да кьыйнаргъа тюшер...»

— Жамауат! — деди Сафар, аз мычыгъандан сора.

— Тохтагъыз бир!

— Адамны сёзюн эшитме кьоюгъуз.

— Жерге урлукъ себер заман жетип келеди. Урлукъ кесибизге да керек, хоншулада бизден онгсузла да кёпдюле, алагъа болушлукъ керек...

— Кесибизге батан этме кьой да, элге черен артда кьалатырса, — деп, Таусо Сафарны аузуна чапды. Председатель аны таба къарады: «Озгъан эте кёреме бу уа».

— Аз сёлешген кьайгъысыз жашар.

Таусону семиз уууртлары энишге салындыла, ол тынгылауну ийип, бир жанына бугъаракъ болду.

— Бусагъатда ишибиз тынч туююлду. Юйлеригимде мирзеуюгюз кьаланып турмагъанын да билеме. Не этерикбиз, артда кьолайлы болур ючюн, бу кюнледе бир кесек кьыйналайыкъ. Сиз ампартунистлеге, туниядцелеге, подкулачниклеге да тынгыламагъыз. Ийнаныгъыз, колхозгъа, кыралгъа бюгюн бергенибиз тамбла он кьатланып кьайтыр.

— Ненча керекди?

— Барыбыздан да бирчамы аллыкъсыз, огъесе...

— Жарлылагъа, кулаклагъа ненча шар жетеди?

— Заданияланы айт.

— Барыбызны да борчубуз тогъуз жюз пудду, ким

ненча бераллыгъын а былайда айтырсыз.— Сафар Камилге къарады. Ол да, бир къашы ёргеракъ тартылып, анга:

— Тейри, бу жол а, жууугъум, как ашадынг. Къалай оноулашхан эдик? Обща постановленаны бузаргъа ким эркинлик бергенди? — деди Камил шош ауаз бла. Алай, Сафар сёзюне сёз къошмай, барып, жанында олтуруп къалды.

— Сёлеширге скойгенле бармыды? Ким сёлешед? — Край асыры узундан, суу къылышча, къынгырына туруп, бир къолу бла мыйыкъларын сылады.

— Эки сёз айтма къойчугъуз.— Жыйылгъанла тиширыу ауазына ушагъан ауаз чыкъгъан жанына бурулдула да, Таусону алгъа ётжоп баргъанын кёрдюле. Ол, президиумгъа жетип тохтагъанда, Сафарны бурунуна эрик ашагъан тери ийис урду. «Къатынкъуйрукъ»,— деди председатель ичинден.

— Къарындашларым, эгечлерим, сёзюу узуну керекмейди: «бал, бал» деп тургъанлыкъгъа, аууз татлы болмайды. Бизни ашхы умутубуз колхозду дейдиле. Ким биледи. Алай биз, жарлыла, алыкъын андан...

— Жарлыса да, андан кёпгенд быдырынг...

— Къорагъын сен желбыдыр...

— Ой, сен гадурачыны...— деген сёзле эшитилрге стол да къагъылды.

— Тохтагъыз бир!

— Биз барыбыз да тенгбиз, жарлы да жарлылай къалгъанды, бай да жарлы болгъанды. Алай мени айтырыгъым олду: биз колхозда барыбыз да бирча эсек, анга этеригибиз да бирча нек болмайды? Тюзмеми?

— Алай къуран...

— Кеппе-кертид...

— Биреу колхозгъа эки-юч жарагъан ийнек берип член болад, биреу — кёкбаш эшегин. Аланла, сейир тжойюлмюдю?

— Тжойюлдю.

— Болмаса, несин берликди?

— Ит туманнга юргенлей, не этесе?.. Ынчхама да, алайдан тёнгере, тёшден тёнгерерик...

— Къоюгъуз муну, кёп къатылсанг, эшек да чочуучу болады — чочутасыз.

— Да сора уа...— деп созу ахырында бир тиширыу.

Край ёрге кётюрюлгенде, жыйылгъанла шошайдыла да, Таусо сёзюне киришди.

— Борчну амалы — берип къутулууду. Былайда энди жюзден атлагъан юйюр болабыз да, 900 жюз пуд-

ну анга юлешсегиз хазнамыды! Сегизишер бла бир кесек жкетерикди да.

— Сора барыбыз да бирча берликбиз?

— Юйренмейми кьалгъанды кьуйрукъ булгъаргъа.

— Къарынынгы уа сюесе.

Сафар ёрге кётюрюлдю.

— Сен, Таусо, халарынгы кьой да, ненча пудха кьол саллыгъынгы айт!

— Ненчагъамы? — Таусону уллу семиз бетинде гитче къара кёзчюклери ары-бери жортдула. Ол Сафардан Келлетге, Келлетден жыйылгъанлагъа къарады.

— Ненчагъамы? Къыйналсам да, сегиз пут сизниди.

— Азды. Бек азды. Онеки,— деп, чорт кесди председатель.

— Оллахий, тюздю.

— Анга бир да эринмесин.

— Оу, ол а, аны уууртларында да болур тёрт пут нар-тюх.

Сёлеширге эл таныгъан Ийналукъ чыкъды. Ол, сакъалын шош сылай, гулоч таягъына таянаракъ болуп, жыйылгъанлагъа къарады.

— Эгечле, къардашла, тапхан табанын кётюреди. Быллай кюнюгюз кёпмю эди, айтчыгъыз... («Бу кюнлени къар басха эди»,—деди ичинден). Бизге былай жыйылып, бир бири бетибизге ачыкъ къарагъан насыпды. («Алай кьураныгъыз ансы, мени насыбымы сыйыргъанланы жанларын Аллах алгъы эди»).

— Биреу гыбыт бла жау чайкъагъан эсе, оноулан кюрек бла аланы халжарларын кюрей, жашау алай оза эди. («Ол кюнлеге кьор болгъа эдиле бу кюнле»). Аны нек унутасыз? Барлыкъ жарашдыра, жокълукъ талашдыра, ит бла бёрюлей жашагъанбыз, тейри, керти айтханыма...

— Тюздю.

— Сабершанна прабильна.

— Аны сен айтыр керекли туйюлбюз. Мирзеу къаллай бир бересе?..

Ийналукъ, сёзюн бёлгенлерине уллу онгсунмай, президиумдагъылагъа бурулду. Сёзге кьошулгъаннга угъай, жётел этгенлеге окъуна терс къарап тохтай эди. Бу жол да, колхозчула тынчайгъынчы, сёз чыгъармады.

— Да кьор болайым сизге. («Ары дери сал болугъуз»). Биле эсегиз, нек тирелесиз, Сафар айтханлай, бусагъатда къыйналсакъ да, артда кьууанырбыз. («Кёзюгюз алай кьурусун»). Барыгъыз да билесиз, мен да кьолайсызладан бириме.

— Кьолайсызла сенича болгъа эдиле.

— Бизни асыры сокъургъа санадынг.

— Биреуню лячининден кесинги къузгъунунг игиди деп айлана эдинг да.

«Сатлыкъ итле,— деди Ийналукъ ичинден. — Ышан да тур адамлагъа».

— Хау, тейри, керти айтама. Бюгюнледе, аркъамда келегим алышындырыргъа онгум жокъду.— Ийналукъ, къакъды-сокъдуланы эшитмегенча этип, сёзюн бардырады: — Алай, мен колхозубузгъа терими сыдырып бирге артха турлукъ тьююлме. Эллилеримден артыкъ энчилик неге керекди? Ач болсакъ да — бирге, къууанча да да бирге болсакъ игиди башыбызгъа... («Башыгъыз юзюлюп тюшерикле»). Сюрюуден айырылгъан къойну бёрю ашар деп сёз барды. Оллахий, ол колхоздан киштик отдан къачханлай къачханланы мен жаратмайма. Къарангылыкъды ол, къарангылыкъ.

Ийналукъ, гулоч таягъын жерге-жерге къагъа, къулукъчулагъа кёз жетдирди. «Тюбюнден келген» аны жаратып тынгылагъанын сезип, «алай а бол» деди ичинден.

— Боша, боша муну ары,— деп къычырды ким эсе да.

— Бошадым... Къарындашла, эгечле, кесигиз келигиз да, къарагъыз да, не таба эсегиз да, элтигиз...

— Берлигинги колхозгъа бер, сени жугъунг керекмейди.

— Алай къуругъа эди кёзюнг, кёп бериученг да...

— Ненча бересе, аны айт!

— Онтёрт пуд, оллахий...— Ийнлаукъ, биягъы таягъын «таркъ» деп жерге уруп, башын ёхтем кётюрдю. — Жангыз атымы да береме.

Эллиле шум болдула. Ала, ичлеринден Ийналукъну тюз ниетлигине ийнанмасала да, жукъ айтмадыла.

— Энди уа ким селешеди? Турмагъыз, маржа, — деди Край.

Киши къымылдамады.

— Алаймыды этеригиз?

Ол заманда бир къарт кишичик чыкъды. Аны юсюнде эски чубур тону, ауу тобукъларына дери салыннган тери шалбары, башында гитче къулакълы бёркюню тюгю тюшгенден, Наипханнга къара-къолан кёрюндю. Наипхан къартчыкъны сакъалы акъсылдым болгъанын, тишлери тюшгенини хатасындан, эринлери ичине батып, сакъалы уа алгъа чукуй болгъанын эследи. Сафар а, аны арт жанындан къарап, жумушакъ тюк басхан жел-

кесин, тону белине дери тытыргъа боялгъанын да кёрдю.
— Окъуп, ауунгда тауукъму букъдургъанса?

Окъуп чамны къулагъына алмай, сёлеше башлады.

— Пирсидательден сора сагъыш эте келгенме да, бу затым артыкъды деп билалмагъанма. Керти, бу кюнледе къабарым жокъду демейме, туура алай жарлы уа шайтан болсун. Барды мирзеучюгюм, кесимден озарыкъ туююдю. Факъырачыны артмагъын сыйыргъанлай этигиз Окъупну деп Сабет бласт кимге эркинлик бергенди? Айтчыгъыз!.. — Сёлешген жыйылгъанлагъа бла къул-лукъчулагъа кезиу-кезиу къарады. — Ассагъыз да, сизге мен табарыкъ жокъду. Менича къолайсызла уа азмыдыла? Мирзеу берликлени уа мен биле эдим. — Окъуп Таусо таба бурулду.

— Сен, оп-сопну къой да, мен бергенни бир бер...

— Билмегенледен а туюлсе, кёр сен аны, «тенг юлешейик». Ичинге къоркъуу а тюшмегенди демезсе... Мени сартын, къалыныракъ худурну энди иче башлагъанладан энтда мирзеу, мал алыу терсди... — деп, Окъуп сёзюн бошады.

— Тюздю... — деген ауазла эшитиледиле.

Асламы Окъуп жанлы болгъанын жаратмай, Камил ёрге турду. Ол бир къолунда газети бла экинчи къолун къысха-къысха къагъа, алгъа чыкъды. Эллиле иги шош болгъунчу сакълай, эки къолун артха салып, ары-бери атлады. Жыйылгъанлагъа кесин танытыргъа керекди. Асыры базынуулу, асыры эркин сёлешедиле. Камил алай затлагъа юйренмегенди. Бусагъатда сёлешгенни уа... Ол прямой кулацка агитацияды. Камил тургъанлай окъуна. Гм... — Камилни эсине «Къара халкъда» окъу-гъан сёзлери тюшдюле: «Жарлыланы жалаңда бир жоллары барды — колхозгъа. Кулакланы да бирди — къабыргъа». Область съездни чыкъырыуун жарашдырыргъа Камилге тюшсе, ол да алай жазарыкъ эди.

— Жолдашла! — Камилни алай айтханы бла жыйылгъанлагъа хыны бурулуп тохтагъаны тенг болду. — Тынгъылайма да, сиз алыкъын кёп затны эсге алалмайсыз деп келеди кёлуме. Бир подкулачник чыгъып, — Камил къарамы бла Окъупну изледи, — кулацка агитацияны бардырса, сиз анга ыразылыгъыгъызны билдиресиз. Ол неге ушайды? Аллайланы жоллары къысха болгъанын ангылатыргъа керекбиз. Колхозгъа къажау ким сёлеше эсе да, ол — сизни душманыгъызды. Ол сизни насыплы жашарыгъызны суймейди. — Камил Окъупну

табып, андан къарамын алмайды.— Бизни барыбызны да умутубуз колхозланы, Округну кючлендириргеди. Бизни, жарлыланы, урунганланы барыр жолубуз — колхозду. Анга угъай дегенлени, колхозланы айнырларын суймегенлени да бир жоллары барды, ол да — къабырды. — «Тюбюнден келген къуллукъчу», биягъы ары-бери жюрюй, аз мычыды. — Сизни бир къауумугъуз, терс агитациялагъа ийнанып, мирзеу, мал бермезге дейди. Ол къалайды? Башы бламы этген сунасыз? Ма, тынгылагъыз. — Камил «Къара халкъ» газетни жайды: «...Округга берилген 11 670 пуд заданиядан жаланда 962 пуд жыйылгъанды...» Къалгъанын, ол бермесе, ким толтурлукъду? — Камил газетни бюклеп, чубур сахтиян ту-журкасыны хуржунуна салды.— Угъай, жолдашла, алай жарамаз! Мирзеуюн букъдургъаннга кечгинлик жокъду. Анга, ол ким да болсун, 319, 320, 336 статьялагъа кёре, сюд этиледи.— Бу сёзлени Камил созаракъ айтды.— Алайчыгъын унутуп къоймагъыз. Болмагъанны жерден чыгъарып беригиз деп киши къысмаз. Кеси ыразылыгъы бла, къол салып, мирзеу бермегенлеге къарар. Аны ючюн да къоркъмагъыз.

Камилден сора киши сёлешмеди. Комиссия айырдыла. Анга председателъге уа Йиналукъну салдыла. Сход башлангандача, сёзге сёз къошуу жокъ эди. Жыйылгъанланы кёбюсю, къалай эсе да, суууп, юлерине кетерге ашыгъа эдиле. Эллилени бир къауумлары Йиналукъну айыргъанларына ыразы болмагъанларын билдиргенде, Сафар туруп: «Аны сизге сормагъанбыз, эл ауузу — элек», — деп, чорт кесди.

— Эл ауузу сизге элекча кёрюне эсе, элни бери нек чакъыргъансыз да,— дей, жауарыкъ кюнча мутхуз болуп, жыйылгъанла, аз-аз седирей, юлерине кете эдиле. Ала, жүреклерин шургу алып, тамбла кеслерине бушуу, къууанч келлигин да билмей, кете эдиле. Бир-бирлери бла сёлешмей, жүреклеринден айтмай, тынгылауну ийип барадыла да, арбаз тийрелерине жетгенлей, не уллу ачыу да унутдуралмагъан «жууукъ бол» деген эрттеден төре сёзлени айтып, сехлеринден ары атларгъа ашыгъадыла. Нени юсюнден селеширикдиле? Бири бирини жарсыуларын, сагъышларын алайсыз да биледиле. Бюгече, аллахны жаны ауруп, къара чёпге тюшмей не да къолайлыгъа саналмай къалсанг,— тамбла Йиналукъну арбазында кёрмезсе. Алай болмаса уа, арт къабынынгы бермей бир кёр. Хар зат да бир Аллахны къолундады. Сафар элни танымагъан жаш туююлдо, кеси да жарлылыкъны татыуун сынагъанды. Ангыларгъа керек-

ди. Алай, ким биледи аны... Ол Ийналукъ... кеси кибиклеге заран болургъа сюерми дейсиз?

V

Къаяла ортасында «Къургъакъ» элге ахшам кесини къара гюлмендисин атханды. Алай эл тынчаймагъанды, жукъламагъанды. Кюнню узунуна от тиргизилмеген печлени, от жагъаланы кюллери энди къозгъала, къалкъый тургъан сабийле жангыдан сагъайгъандыла. Ала алыкъын бишмеген халыу юлюшлерин ашамай, аталары тукгяхын бла къазып ишлеген агъач аякъ бла бир жылы биялумкъ да ичмей жатмазла...

Арбазлада, бир бирлерине эришгенча, отун жарылгъан тауушла чыгъадыла. Сауулур эм бичен къабар заманлары озгъан ийнекле, иелерин ашыкъдыра, терк-терк ынгырдайдыла...

Бюгече — тынчлыкъсыз кече, кёплени кесича тынчлыкъсыз этер. Аны къара жабыууну тубюнде бир жарлы, мудах кючсуне, тангнга чыгъар, биреу а аныча къара ишлерин жашырыр. Алайды, биреуню ожагъындан, билмей тургъанлай, къузгъун къычырады да, жүрегин жер бла тенг этеди, башхасын а ол кёрмей кетеди. Не ди да, ол алыкъын кёплени ожакъларын, терезелерин табалмагъанды. Иш анда да болмаз, адам кеси мадар эталса, уллу Аллах, аны кёре, къадар этер. Тели къанатлы уа... кесин терезеге туююп окъуна турсун. Аман къууумгъа хорлатып, палах юйюнге кирип келирин сакълагъандан файда жокъ. Ол хауле ит туююлдю, кече арбазынга жашырын кирип, эрттенликде кетип къалмаз. Келир да, юйюнгю от башына ётюп олтурур, сени мулжаргъа къыстар. Угъай, угъай, дуняны факъырасы аз туююлдю, Аллах алагъа къошмаз. Ол палахны, къууанчны да жибере биледи, сен а, палахны кесингден кери эте бил. Хар ким да кесини жаны ючюн жашайды, биреуден биреуге не? Сен мулжарда жата башласанг, ол санга къуу тёшегин келтирип бермес. Сен хоншунгу тубюне туююп къалсанг — ат кёпчегине ушап къалырса. Ой, хой, сиз адамланы билмейсиз. Бир бирин тутхан экеу жокъ, алагъа ышаныу да жокъ...

Ийналукъ, къыстау келип, арбазына кирди. Юйюнде чыракъ жана эди. Алгъа терезеден къарап, ызы бла уа мал орунну аллында тохтады. Жюреги «дунг», «дунг» деп ургъанын эшитеди.

— Кимди ол? — деди юйден таз алып чыккыган тиширыу, уллу къара тѣбени эслеп. Ийналуку, элгенип, хыны бурулду. «Къара къузгъун» жанымы алып къоя эди, жаны чыгъарыкы». Элгендиргени ючюн къатынына асыры ачыуланнгандан, Ийналуку жууап къайтармады.

— Кимди ол дейме да? — Къатын «шап» этдирик, сууну жерге тѣкдю.

— Не ауруу тийгенди санга? Кѣзлеринге тууар бокыму жаккыганса?

— Э киши, сенмисе?.. Сѣлешген этсенг а, таланнган, ауузунгда кыуутунг жокы эсе, жанымы алмай... — Мисирхан эрини къатына келди. — Ызынгдан биреу сюрюп келгенча, не гургун солуу этесе?

— Дауурну кыой да, нарат чыракыладан бирин келтир бери.

Ийналуку Мисирханны не заманда да артыкы бек кыбултмаучу эди. Ол аны экинчи къатыныды. Биринчиси кыолайлы жерден чыккыган, ушагыулу тиширыу эди. Алай, шайтан кыаргъарыкы, анча жылны ичинде, жыйырма бла тѣрт жыл а аз тюйюлдю, Ийналукуну бай юйюнде бир сабий таууш эшитилмеди. Ол ъмюрюн кыаратон къатын бла ашырып, къатын не алаамат эсе да, сабийсиз кыалыргыа суймей эди. Сени жауунгу юйюнде бешик тебиретилмей кыалсын. Не этерик эди, жашауу келген къатынын ахшылыкы бла юйюне ашырып, Ийналуку жангыдан юйюрюлю болур кыайгыгыа кирди. Элде ол жаратхан кыызла кѣп эдиле... Хазнамыды, кыартха артыкы уллу кыучбюскюреулук неге керекди? Дѣрденин тургызууп: «Манга келмезлик ким барды?» — деген заманы эртте озкыган эди. Бай юйюрдѣн, чанкаладан, ол тукыумдан, бу тукыумдан деп да кыорешмегенди. Аллахны арагыа салып айтханда, сыйдамыракы, субай болсун ансы, Ийналуку жарлы кыызгыа ыразы эди. Аллай жагыынсыз келир... Ийналукугыа субайырагы, чырайлысы керекди. Байлыкы — неди? Аллахны ахшылыкындан, мюлкю кеси ъмюрюне жетерикди.

Ахырында кыалияр кыазарыкы ахлула, каклары болмакыган жерге кыалакыларын сугыуп, Ийналукугыа суйгенича этерге кыоймадыла. Ол кеси кыарыуун кеси билмеймиди? Сен кыартлыкынгдан сабий кыызлагыа терилиб'а дедиле да, айып этдиле. Кыартха жетмей кыаллыкыла эки жыйырма бла ондан энди атлагыган, Ийналукуча хайт деген кишиге ол неди? Тутдулда да, чанкады, байды, уста коллуду, оу-шау, ала санамакыган не кыалкыган эди, кыоймадыла, Мисирханны

тежедиле, Мисирхан а юйде кьалгъан отуз беш, отуз алтыжыллыкъ кыыз эди. Аны бети, кесеу башча, кьап-кьарады, узунлугъу да, не айтдыраса, ожакъ шынжыр кибики, эрини тѣпесинден кьарарчады. Айхай, кьартыракъ эсе да, чырайы, субайлыгы болгъай эди. Къажыгъан къангагъа кьара да кьой. Керти, чачы кьалынды. Баям, ол аны айран бла жууа болур, нек эсе да, андан айран, хупеги ийис кетип киши билмейди. Ийналуку Мисирхан бла бир тѣшекге кирип жатханы сайын, кѣлюн чѣкдюргюнчюннге дери ичинден ахлуларына кьаргъыш этмей, болгъанны аманын тѣкмей кьоймагъанды. Тюз да Ийналукуну этине Мисирханны суукукъ сюекли санлары жетгенлей, ол, элде кѣзю кьараучу кыызла эсине тюшюп, ичи жангыдан кюе башлайды: аман палах табарыкъла, аны нечик эшигин жабып кьойгъандыла. Бай болуб'а элде жангы жетген, толу санлы кыызчыкъладан бири Ийналукуну жылытса, аякъларын жууса — насып тойюлмю эди? Мынга уа аркъамы сыла десе, башча болмай, басха бла тырнагъанлай этеди. Ийналукуну насыбын кесгенлени башларын большевикле кесги эдиле.

Ол Мисирхан бла жашагъанлы он жылдан атлагъанды. Бир жашчыкъ да туугъан эди. Алай, харип, аллах онгдурмагъан, кыяулучукъ эди да, кѣп жашамагъанды. Андан сора уа жукъ жокъ. Мисирхан а торленмейди. Эмина кьурукълай турады. Ийналуку'а кѣз кѣре, гуппуракъ болгъанды. Къатыны бла ъмюрюн ашырыргъа бир заманда умут этмегенди. Къатын кьояргъа сабийден уллу сылтау кьайда! Ийналукугъа, Аллах бергенлей... ким айып этерикди? Бюгюн, бюгече эте, заманны озурду. Энди уа... Энди къатын кьойгъанмыды кьайгысы? Кьойса окъуна, анга ким барлыкъды? Ашауу, жашауу да кетгенди.

— Не этесе нарат чыракъны? Эсинге не тюшгенди?

— Сѣзню аз эт...

Ийналуку мал орунга киргенде, бетине жылы хауа урду, ышныр таууш эшитилди. Ол кьарангыда иги кѣрмесе да, геммешле кибики, эки ийнеги да, боюнларын бирча буруп, анга кьарагъанларын сезди. Ай, анасыны уа, была къалай кьолай кьонгурладыла, къалай сыйдамладыла. Адамны кѣзю кыыйып, боюнларына бичакъ салырча тойюлдюле. Билмей тургъанлай, кыысха тюшюп кьалмаса эди. Быланы тамбла, бюрсикюн дегенлей, бир гыбышыны аллына этип ийсенг, гм... Эки ийнек бусагъатлыкъ аман дунияда анга неге керекди? Сют

излеп, сабий-субюйюю жиярыкъды? Жангыз башына бирини агъы да жетерикди. Ийналукъ къартды, къарыусузду, алгъынча, бичен мажараллыкъ туююлдю. Андан эсе, кесип сатса неда, къакъ этип, аз-аз ашай турса иги туююлмюю?

Ийналукъ ийнеклени аллында мулхардан жыйып, босагъагъа жууукъ жерге жайды. Сора къойла ичине кирди да, къолу жетгенни тутуп, мулхаргъа жыкъды. Ол аны аякъларын байлап, богъурдагъына бичакъны салыр-салмаз, къозучукъ, тобукъланып, анасыны желинине жухчугъун тиреди. Баям, жагъынлы анасын ол халда эмерге юйренген болур эди. Богъурдагъы тартылгъан къой тыпырдап, къозуну бияры учурду, ол а къажымады: секирип туруп, биягъы анасыны эмчегине жабышды. Энди анга табан жетер деп къоркъуу жокъ эди, жансыз анасыны арт бутун ол башчыгъы бла къымылдатады. Ийналукъ эмчекге жабышып тургъан къара къозучукъну къолуна алды. Ол женгилди. Жюрекчигини терк-терк ургъаны иегичиклеринден ётюр, къол аязда тыпырдагъанча кёрюнеди. Къозу жерге, жерде анасына тартдыра, аякъчыкъларын хауада кезиу-кезиу къымылдатды. Юч къозуну, хазнамыды дейсиз, кесип адам не табарыкъды? Бети къара эди, бу жаханым кюнле болмасала, Ийналукъ жангызына да тиймесе, ёмюрюнде тауукъгъа таш атмагъан Ийналукъ. Алай, харип, анда не терлик? Къойланы кесмей жарамайды, аланы кессенг а, къозуларын да кес. «Быланы аналары къайдадыла?» — деселе, Ийналукъ не айтырыкъды?.. Кеси да алай къаты жюреклиледен туююлдю: ёксюз къозу — ёксюз сабий. Аллах сакъласын... — Ийналукъ къозучукъну башын сылады. Бусагъат, бусагъат, ол аны кёп термилтмез. Къарт къургъакъ мулжарчыкъгъа къозучукъну сойландырды.

— Жатчы, харипчик, былай бир, не амал, аллах да кечсин, сен да... — Къозучукъ Ийналукъ умут этгенча тынч хорлатыргъа суймеди: ол, тыпырдап, къартны онгун окъуна алады.

— Тохта, гяурчукъ, тохта бир.

Ийналукъ къозуну бойну къагыш жауурун юсюнден тобугъу бла басханда, къулагъына кемирчек сынган таууш чалынды. — Э, гяурчукъ, тыпырдачы энтда...

Мисирхан чыракъ алып келди.

— Э киши, аллахдан къоркъмай, ол къагъанакъланы къалай къыраса?

— Сен ауузунгу кенгнге ачып сакъла — къашыкъдан анга бал тамып туруп. Аллах алай къурасын. Кеси кесин

суймегенни аллах суйюп кёргенмисе? — Ийналукъну жютю бичагъы къойну терисин тынч жырады.

— Э киши, кесингикиле ушайдыла да. Ким сыйырлыкъды? Былай къазауат этмей, бирен-бирен сойсанг а, суууп къалсала, кыйналырса. — Мисирханны тюз айтханы Ийналукъгъа ачыу тийди.

— Ый, мени амалсыз этгенле — аманлыкъ сынасынла... Алай биз да... — Къарт Мисирханны болушлугъу бла къой мыллыкны чигинжиде чюйге такъды... — Чапхан озар, жатхан къалыр. Кесими, ала умут этгенча, алдатып къойсам, айыбынг мениди.

— Аллах айтса де...

Ийналукъ, къойну чегилерин сайларгъа болуп, бираз тынгылады.

— Сен кесингидиле дегенликге, бизни туююл эдиле. Аллах айтса, энди кесибизде къалырла... Мен суйюпмю мюлкюмю зая этген сунаса?.. Барчы, Таусону чакъырып кел, бир къонгурну да аудурмай жарарыкъ туююлдо. Кишиге билдирмезге умут эте эдим: шуёхум — эки, душманым — онеки. Алай, не медет, башха амалым жокъду.

Ийналукъ экинчи къойну ичин төгерге, Мисирхан къайтды.

— Келмеймиди? — деди къарт, бичагъы ауузунда тургъанлай. Мисирхан аны сёзюн шарт ангыламаса да, не сорлугъун биле эди.

— Ийнан, келир халы жокъду.

— Нечик?

— Нечик болуб'а, ол да къан къазауат этип кюрешеди, — Мисирхан эрини бетине къарады. Ол, къан жагъылгъан жерлери болмаса, уруда туруп чыкыгъанча, сазды. «Мынга уа татырыкъ кёреме».

— Алан, сен не айтаса ансы, Хызыр улу Токъмакъ аман адам болмаучуду, аны чакъырайым.

— Угъайым жокъду. — Ийналукъ, терисин сыдырып, къозу мыллыкны арбазгъа эт ийисни сезип келген парийге быргъады. «Кёр сен ол Таусону, хырсыз ушкок киби, бир онгсуз кюнюнге жарамай. Хар ким кеси башы къайгъылыды. Турчу алай, санга тишлерин ышартханлыкъгъа, кёзюню чыгъарып кетерге угъай демезле. Ийналукъну ким суюди дейсиз. Энди уа бютюнда, къулкъарауаш бла тенг болсанг. Айхай, киртабан кесича киртабанны суймей, сеними суюерикди? Адамла бир заманда да бир бирлерин суймегендиле, къарыусуз залимден, онглудан къоркъа, анга бой сала, жашау алай келгенди. Ким не айтса да, адамла тенгдиле дегеннге Ийналукъ

ийнаналмаз. Энтда мадарлы мадарлылай къалмай не амал. Мадары барны онгу, ырысхысы бар. Ырысхысы жокъну кюню, кючю да жокъ, ырысхыны сакъла, заманнга кёре жаша. Не къадар ариу айт, этеринги уа — бил. Къутургъан суу кеси чёкгюнчю, аны киши тыялмайды. Бусагъатда жашау элхуур кибикди. Ол аланы аллына чабалмаз, чапсынла базынганла. Чанкалада уа жокъмудула телирекле?! Ийналукъ биледи. Элни орамы тюз туююл, алай аны тюзетир ол туююл. Хораз, хунагъа минип къычырама деп, кесин къушха алдыргъанлай этмез... Ийналукъ аллай жекбашланы да кёре келгенди. Не хайыр тапдыла? Тары бюртюкчеча, чёплендиле да кетдиле. Властха эриши да кёрюнме, ёз башынгы да унутма. Алай, бласт сау болуп, Ийналукъну башы артыкъ бек онгмаз. Ол аны да биледи. Къолундан келсе, Ийналукъ да онгдурмазгъа кюрешир. Не келсин ансы. Айыу бла кертме ашайма деген ары дери ашагъанын да къусар. Заман а бар эди. Оздурдула. Жюген къолдан ычхыннганды. Эртте ычхыннганды. Энди Сафарланы къолларындады. «Ийналукъ, не жумушунг барды? Ненге къарайыкъ? Отун, сууму келтирейик?» — демезле. Киши келип ёнкючге ун, нартюх да тилемез». Къарт экинчи къойну кётюрюп, кючден-бутдан чюйге илиндирди: къарыусулукъ хорлай башлагъанды... Киши жукъ тилемейди. Ийналукъгъа жалыныр кюнлерин Аллах берсин.

Ийналукъну бу тюрлю сагъышлары бир бирлерин асыры къыстау алышындыргъандан, аны ол эте тургъан ишин терк-терк унутдура эдиле...

Сафар, юйюне келгенлей, бёркюн бир жанына атып, тапчаннга тюз сыртындан тюшдю. Ол бир кесек солургъа, кёп затны юсюнден сагъыш этерге керекди. Келлетни жыйылыудан сора айтхан сёзлери председателъни тынчлыгъын алгъандыла. Айхай, Сафар аны юйюне да чакъыралмады. Элни таматасы тургъанлай, ол башха жерде къонакъбай излесе, айып туююлмюдю, бирге къалсала, сёлешир эдиле. Сафар аны бир кесек чочутхан эсе да — жапсарыр эди. Алай бу къурурукъ гытыгъа кимни да къалай чакъырсын. Председателъни кёзю юй мюйюшонде къурум къаралтып тургъан губу аугъа илинди. Баям, къайдан эсе да желчик сыпдырылады: ол шош къымылдайды. Губу ау неди? Юй саулай къурум ийис окъуна этеди. Сюртюрге, тазаларгъа керекди. Ким этсин? Анасымы? Эшта, эшта, харип. Сафарны анга дауу жокъду, ол къарыусузду. Эгеч кибиги кюнню узунуна не бла кюрешгенин да билмейди. Тамбладан оздурса, Сафар аны боюнун тауукъну боюнун бургъанлай этер. Хапар сау эл-

ге жайылып, къатын келтиреме деп айланады. «Чычханы кирир тешиги болмай тургъанлай, къуйругъуна дингил тагъа эди» деген кибик, Сафар элге кюлкюге кълмагъа эди. Председатель эски кюбюр юсюнде гюрбю тешек бла жуургъаннга къарады. Андан сора не? Юйде, бу мени болсун деп айтырча, жукъ жокъду. Сафарны байлыгъы жаланда юсюнде кийимлеридиле. Юйюмю къуругъанды, эл таматаны адетли кийими да болмай а?.. Колхоз аягъы юсюне турса, ол да болур. Ары дери — угъай. Сафар дуня мюлкю ючюн бетин жоймаз. Председатель, тапчанны гыж-гыж тауушха алдырып, ёрге турду да, терезе къатына барды. Къарангыдан хоншу юй кючден эсленеди. Огъесе кеси башыны юсюнден да сэгъыш этсеми иги болур? Не десенг да, къатын алады, ол а къуру журтха келирге соймез. Председатель бюгюн жарлы эсе, сойсе, тамбла окъуна элде бек къолайлылагъа саналып кълалыр. Аны биледиле. Сора Сафар жарлыды деп, анга эрге бармазлыкъ кимди? Хау, ол байды, насыплыды. Андан насыплы киши да жокъду. Властха къор болсун жаны, Сафарны аякъ тюпден чыгъаргъанды, алай бош угъай — бийикге чыгъаргъанды. Председатель жатып кълалыргъа соймеди. Ол, жукълап тургъанланы уятмазча, эшиклени шош ачып, тышына чыкъды да, элни кыйырында мал къошха тебиреди.

Юйледе чыракъла бирем-бирем ючюлдюле. Орамда жан тюбемейди. Хау, бласт аны бек насыплы этгенди. Сафарны уа анга не ахшылыгъы тийгенин кеси да билмейди. Алай энди кюрешир, кючюн аямаз. Сафар аны алдамаз, келир заман — эл танымазча ёсер, эллиле да, гытыларындан чыгъып, къошунбаш юйлеге кирирле. Аланы Сафар ишлетир. Къызыл къошунбашла. Ол аллайланы бек сюеди. Барысын да бирчала этдирир. Орамлада чунгур-мунгурла кълалдырмаз, тюзетдирир. Сабийле, чыбыкъ атлагъа минип чапханда, аякъларын ташлагъа уруп къланатмазла, ала сойген жерлеринде хойнух къыздырырча, орамланы сыйдам этер. Ашыкъмасынла, кесин соймегенлеге, анга мыйыкъ тюбюнден кюлюучюлеге кёл кенгдирир. Кёпле сокъуранырла. Ким биледи, Наипхан бусагъатда аны кюсемез, артда сокъураныр... сокъураныр... Сафар аланы барысын да уста биледи. Алай ол бир затха да сугъанакълыкъ этмез. Тапханын кётюралмады, жуталмады, къарылды, харип, деп айтдырмаз. Председатель бусагъатда окъуна кесине къызыл къошунбаш юй ишлеталлыкъды. Алай элде битеу жербаш гытыла кетерилгинчи, ол аны этмез. Этсе да — бек артда, хар ким тынгылы болгъандан сора. Сафар биле-

ди: «Къургъакъ» элде жербаш юйден къошунбашха ахыр юйюр кѣчгенди»,— деп газетле жазарла. Айхай да, ол Сафарны юйюрю боллукъду. Битеу эллилени, суйгенни, суймегенни да къаратып, къабыргъалары мылы тартхан, алаша, тар гытысын ояр. Ояр да, аны орунуна терекле салыр. «Кѣрдюгюзю Сафарны адамлыгъын? Жамауатны тынгылы этгинчи, башыны къайгъысын кѣрмеди, сау болсун»,— дерле. Элден ыспас алгъан а аманмыды? «Да ол не заманда да башын тутта билмегенди, энди артыкъмыды?» — деп, ичлеринден кюллюкле да болурла. Ай жарлыла, малкѣзле. Насып, байлыкъ андамыды? Башын тутта билиу жатхан жеринги жылы этип, юй мюйюшонде артыкъ тулукъ асыраудамыды? Чардакъда букъу къоннган къакъ къабыргъаланы асыраудамыды? Адамлыкъ, эслилик аны бла ѳнчеленселе эди, чычханнга не сылтау, кесине кѣре, тургъан жерине мирзеуню андан кѣп ким ташыйды? Ала барысы да бошдула. Сафар ачыракъ болса да, къайгъырмаз. Неди да, бел бауун къатыракъ тартып ишлер. Ишлер, аямаз кечесин, кюнюн. Жашауда насып, ырысхы эллилеринги аллында намысынг жюрюудю, адамлагъа баш урдура билиудю. Аны барысын да санга бласт береди. Сафар бла бир орамда барыргъа тенгсинмеген Ййналукъню кѣресиз. Ныгъышда Сафарны басынчакъларгъа кюрешуучюле да ауузларына сакъ болгъандыла. Сабий кюнлеринден башлап, анга тилни жетдирирге ким суймегенди? Аны къозутургъа ким кюрешмегенди? Сафар бир затны да унутмагъанды. Артдаракълада, кишиге бет этмейин, жютю жууап берирге юйренгенди. Ол да бир насыбы. Алай аны сабийлигинден таныгъанла, юйренген къылыкъларын къоймай, тубеген жерде Сафар бла кюреше келгендиле. Ол алагъа бир заманда сѣз бла хорлатмагъанды. Энди уа — къуллукъ.

Сафар элге оноу этерге, аны аллында намысы жюрююн да суйген адамды, алай ол намысны келир жолун билмей эди. Сары улу къуллугъуна асыры бек къоркъа эди...

Председатель мал орунну тийресинде киши эслемеди. Кеси, эшигин ачып, ичине кирди. Къошун кибики, кенгбыдыр «фонар» чигинжиге тагъылып турады. Узун, эски бауну таш къабыргъаларын аз жарытады. Хар заманда этиучюсоча, Сафар ырахат жатып тургъан ийнеклени санады.

— Эй, мында адам бармыды?

Куудушда не эсе да бир зат къымылдады. Председа-

тель алгъа къауалны быргъысын, ызы бла мычымай аягъы юсуне болгъан алаша адамчыкъны кёрдю.

— Кимсе? Кече ортасында не излейсе? — Адамчыкъ, къауалыны къалагъын къолтугъуна къысып, куудушдан чыкъды. — Кимсе дейме да!

— Ый, маржа, «Къоянны къоркъутсанг — арслан болур», — дегенлей, не этесе?

— Сенмисе, Сафар... Арслан а боламыса, скоймей болурса. — Омар председателъни къатына келди. Алгъынча къолун узатыргъа базынмагъаны Сафарны кёлюн кётюрдю. Ол алгъа атлам этди да, Омарны къолун къаты къысды. Сафар, къуллукъчу болгъанлыкъгъа, гынттылы тьююлдю, тенглеринден къачмайды. Омар а председатель бла бирге ашыкъ ойнап айланганладанды. Энди уа, жаным, кёресиз, жер бла кёк кибик, аралары узакъды.

— Тынч турамыса, не кереклинг барды? — деп сорду председатель. Ол хар нени да тынгылы этерге, битеу керек затланы да табаргъа къолундан келлигине ийнанып эди. Эталмаса да, не? Председатель кесини жылы сёлери бла Омарны кёлюн кётюргенликге, отундан-огъунданмы къорарыкъды, тазирми саллыкъдыла? Къуллукъчу къара ишчиле бла тап селеше билирге керекди.

— Хата жокъду, тынчбыз, алай, ма, кёресе, чыракъ ёчиюле турады: патеген тауусулгъанды, тартмасы да... — ол сёзню айтханлай, председателъге элиле «тартмабоюн» деучюлери Омарны эсине тюшюп, апчыды. Къалай эсе да, кёлери аны боюнуна илиндиле да, мычымай жерге къарадыла. — Тартмасы да бир элден узун къалмагъанды, — деди, Сафарны ызындан бара.

— Тамбла манга кел, бир мадар этерме. Андан сора уа не жарсыуунг? Айт.

— Къой, къой, башынгы безитдим, сени къайгъынг азмыды.

— Охо да, къайгъысы бизге, къыйматы — сизге.

Къуллукъчу, бласт дегенинг алайды, адамланы олсагъат тюрлендирип къояды. Къуллукъчу эсенг, бирсиле жанынгда баралмай, буюгъуп, ызынгдан жёбелейдиле, къолларын алгъа юслерине сюртмей, санга узаталмайдыла. Сафарны насыбымы? Эндиге дери бир нек тутмай эди? Ол насып къайда эди? Сафар биледи, Сабет бласт жарлыланы бластыды, алай хар жарлыгъа къуллукъ берилип бармайды. Сабет бластха эсли, жютю жашла керекдиле. Жютюлюгю, эси барны — насыбы бар. Председатель мал орунну бирси жанында атланы къатларына келип тохтады. Аланы ичлеринде бек аламаты Сафарныды. Семиз, кёк ажир. Асыры тыкъ шаугютлюден,

аякъларын кенгиракъ салып сюеледи. Аны жюрюшю ариуду. Жюрюшю — угъай, тепсеую. Жолгъа чыкъса, тепсеген этеди. Анга минерге уа жаланда Сафар эркинди. Эриксе — башхалары, къайсын суйсе, ол аныды. Элде андан сора аллай эркинлик кимге берилгенди? Бир инсаннга да угъай! Ол неге да эркинди.

— Омар, маржа, бу биз миниучю аман алашаны къуру куудушха къаратып турмай, аллына бир зат атсанга, — деди председатель.

— Да башхала тенгли уа ашайды. Энци къара дей эсенг...

— Ай хомух, энчи къарамайса да, мен да андан айтама. Кёз-къулакъ бола тур, маржа.

Председатель эшикге чыкъды... Ай тийипди. Сафар бир кесек сюелди. Аны къууандырмагъан, кёлюн кётюрмеген зат жокъду, жукъугъа бёленнген эл да, башха заманладача болмай бир алапат мамыр, жүрекке жууукъ кёрюнеди. Анда аны хазна суймеген адамла да жашайдыла — къайгъырмаз. Сафар аллайланы, мычытмайын, къоз къапха жыяр.

Бузоула ичине ууанык киргенлей, жулдузла къатыш ай да, бир-бир юйлени кёзлерин жангыдан жылтыратып, тегерекге жарыгъын текгенди. Арлакъда уа — гюрбежи. Аллында Сафаргъа деп ишлене тургъан фаэтон. Хау, ол жаланда анга деп ишленеди, ол фаэтоннга андан сора киши минерик туююлдо. Эллилери ёмюрде кёрмеген зат. Анга ким сукъланмаз, минип, сюзюлюрге ким суймез? Сафар унарыкъ туююлдо. Миннген атынга башханы миндириу бла тонун биреуге кийдирген бир кибикди. Аллай къуллукъчуну не сыйы, не намысы къаллыкъды? Сафар фаэтонну ариу боятыр, накъышла салдырыр. Ол аны ёз арбазында тутар. Председатель уллу-уллу атлай, орамны энишге, юйюне тебиреди. Ит юрген тауушла аны сагъышын бёлмейдиле. Фаэтонну арбазында тутуп да Сафар не этерикди? Скойгенден эсе, суймегени кёп, — сёз къозгъарла. «Мухар къозу кесилмей къалмаз», — деп, кёл кенгидирле. Дуниягъа энди чыгъа келгенинглеи, дуниянг сыйырылса, хычыуун кёрюнмез. Хата азданды. Бу сагъатда къуллукъчуну алышындыргъан орамдан ташны алып атхандан да тынчды. Председательни эсине Камилни сёзлери тюшдюле: «Колхозну мюлкюн айнытыр жолну излемеген оноучу — оноучу туююлдо. Ол, мычымай, жерин табаргъа керекди. Жолдаш Сарыев, эсингде болсун, жан аурутуу бла колхозну ёсдюралмазса. Сен бюгюн эллиле аллында тройкада тохташдырыл-

гъан санны азайтып айтханынгы собершенна терс этгенсе...»

Камилни артыкъ тергеулю сёлешмегенин Сафар биледи. Жюреги, эси бла да биледи. Тюбюнден келген къуллукъчугъа элде ненча жарлы, ненча къолайлы юйюр болгъаныны юсюнден толу хапар къайда, айхай да, Камил башына жетгенни, жетерикни да ангылайды. Ол сау «окрикни» аллында жууап береди. Анга борч толмайды деген къыйынды, Сафаргъа ол белгилиди. Сафаргъа дагъыда «округ» кесинден кючлюню аллында жууап бергени да белгилиди. Ким да болсун, анга керекли жерде борч толмайды, иш биз умут этгенча бармайды деп сюелиу тынч туйюлдо. Башларына жетерикни биледиле. Камилни иши эл оноучула бла байламлыды. Сора ол Сафарны богъурдагъындан алмай не этсин? «Борч толмады» дегенден эсе, «толады» деген тынчды. Жангыз сёз адамны насыплы, «абторитетли» да этеди. Аладан киши къачмайды. Камил а артыкъмыды, къачмаз.

Сафарны хатасындан аны сыртына таякъ тийсе, кечмез. Келир да, суйгенни, суймегенин кёз туураларында жерге малтар. Бирле кёл кенгдирирле, бирле къара тынгылауну ийип сюелирле. «Сафар эл оноучу къайры болаллыкъ эди?» — Алай айтырыкъларын биледи. Сары улу кишиге хорлатыргъа суймейди. Башын жарлылыкъ къысып, киер зат табалмай, эл кюлкюлюгю болуп тургъаны жетерикди. Угъай, энди Сафар кюльорге сюеди. Энди кезиу аныды. Керти, эллилерини кёллерине тиймесе игиди, алагъа да ариу кёрюннгенин хатасы жокъду. Сафар мен бюгюн оноучума деп, кесича бир жарлылыкъ къысып келгенни сабийлерин кюлге къуюп къояргъа суймейди. Алай да этмез. Сары улуну бети барды, гюняхдан къоркъады. Алай этмезге кюрешир, айхай, кюрешир. Сафар эллилерине къайгъыргъанча, ала аны ючюн къайгъыргъа эдиле. Алай къуралсынла. Ол бюгюн Хажичикни аясын. Хажичиг'а аны керек кюн къоруулармы? Сафарны Камил малтагъанда, ол жыйылыуда тургъаныча, сюелип туруп, Сары улу Хажичик ючюн жагъасын жыртдырсын да, ыразылыкъ алсын. Андан анга не? Ол жашар жашагъаныча, Сафар а биягъынлай къалыр, жыгъылыр. Ажир бла кюрешген атны сырты жауур болады. Камил аны жыкъса, эллиле къол узатмазла. Угъай, Сафар тели туйюлдо, башына жетерикни тергейди. Председательни сагъышын Ийналукъну арбазындан чыкъгъан къарелди бёлдо.

— Балалы тауукъча, ауанангдан къоркъа, бу заманда къайданса, Токъмакъ? — деди Сафар, аны аллында тох-

тап. Токъмакъны кьолтукъ тюбюндеги, председатель ангылагъандан, ауур затды.

— Ой, сен да бу чамынгы бир кьоймайса. Келеме, былай Ийналукъгъа кирген эдим да, олтуруп кьалдым... Сен а сен, Сафар, эртте уа келмейсе, тейри... алай сени ишинг кьыйынды.

Токъмакъ нек эсе да кьалтырагъан ауаз бла сёлешеди. Председатель аны абызырагъанын сезип, ичинден: «Хыличи киштик эшик тауушдан кьоркьур» дегенлей, бу былай нек этеди?» — деди.

— Мен да келеме, бош, маллагъа кьарап.

— Ай, аллах ыразы болсун, эл мюлкюне сакълыкъ керек... эл умутун эр толтурады...

— Сен кёзбауну кьой, кесинг бир жанына кьачан боласа... Колхозгъа кьачан киресе? Ол кьолтугъундагъы да неди?

— Нек кирмейсеми? — Токъмакъ кьолтугъундагъын кьатыракъ кьысды. — Да былайды деп айтып кьойгъан кьыйынды. Мен бир жарлы, айт, колхозгъа не берликме? Ол а менден да жарлы. Билемисе, жарык чыкмагъан жерге кесин гебенек окъуна урмайды. Тарт-соз бола турурча, мени аллай кьарыуум жокъду.

— Ол дегенинг? Не тарт-соз хапар айтаса?

— Сен эшитмегенними айтама? Бир алай, бир былай, колхоз чачылады, кьалады дейдиле.

— Ким айтады чачылады деп? — Сафар, нек эсе да, борбайлары кьыркъылгъанча болду, кеси ауазын танымады. — Ийи, ким айтады?

— Да ол, бу деп билмейме, элни айтыуу алайды, — деди Токъмакъ, кьуллакъчу бла сакъ сёлешмегенине сокъурана.

— Элни кьой сен, эл айтмайды, сени кибикле айтадыла, сени кибик тыгъырыкъсыз бёрюле... Мен аланы ауузларын жапдырырма, ашыкъмасынла...

— Алан, Сафар, сен бош чамланаса, — деди Токъмакъ, «алан» деген сёзню ал тауушун жутуп. — Менде, Аллах кёргенден, бир тюк терслик жокъду... Гюняхлы боласа, гяурду ауузундан сёз чыгъаргъан. Кертиди, биреу сёлеше туруп кьулакъларымы мен да бегитмейме... — деп, Токъмакъ гузаба этди.

— Кимден эшитгенсе? Кулацка агитацаны жайгъан кимди?

— Гяурду былайды деяллыкъ. — Хызыр улу сол имбашын ёргеракъ кётюрдю. Ол кьуллакъчудан сыкъса да, Ийналукъну сатаргъа суймейди. Аны акъылына кёре, Ийналукъ огъурлу, чомарт кьартды, бере, ала да биледи,

Хазнамыды, бир тууарны терисин сыдырыргъа болушханлыкъгъа, кётюралгъаны чакълы эт бергенди. Санга хайыры тийген адамгъа аманлыкъ этсенг, аны шерият дурус кёрмейди.— Аллахха ассы болайым, былай деп айталлыкъ эсем.

Алай энди аны айтханы Сафарны къулагъына кирмейди. Уллу жел ызындан сюргенча, Токъмакъ сёзюн да бошагъынчы, ол жолуна тебиреди. Сагъышла бир бирин алышындыргъандан туююл эсе, председатель терк-терк атлайды. Керти айтмай эсе да, «чачылады» деген сёз Сафарны жюрегине туюрелип, тынгысызлыкъ берди. Аны кёз туурасында колхозну жашауу бир кере оюлгъаны эсиндеди. Председательни жашауу да... анга киши да сукъланмаз. Жангыдан тириле келген колхоз чачылса — сау кёрейим... Сафарны терслемей, кимни терслерикдиле? Алыкъа колхоз — къарыусуз, малы — аз, колхозгъа кирмегенле кёп... Камил тюз айтады, палах къайдан келлигин билмейсе, бир къауумла, къойдан жууаш кёрюнюп тургъанлай, улуй да биледиле. Сакълыкъ керекди, асыры ышансанг, башынгы ит ашар. Ышанып, бир заманда башын кесдиргенден эсе, кишиге да ышанмай, аны ёхтем жюрютсе уа. Алай эркин жашау эте да келмегенди. Сафар Хажичикге ышаныргъа, аны къорууларгъа борчлумуду? Ол аны жюрегиндегин къайдан билсин!

VI

Къызына асыры ачыуланнгандан, Наипхан аурууун бир кесекге унутду. Ол бу ахлусуна ушайды деп айталмайды. Атасына да бир заты тартмагъанды. Ой, ююю къуругъан а. Болмагъандан ары анасына ушагъа эди.

— Тоба, къызчыкъ, айтханынга кёре, ишинг хазна туююлдо, — деди Наипхан бираздан.

— Къойчу, анам, эрттенли бери даулашханыбыз жетерикди. Андан санга, манга да келлик жокъду.— Къыз окъуй тургъан китабын жапды. Ол терезе аллында олтурады. Кюнню таякълары тийгенден болур, бурулгъан къара чачы кюл бетли кёрюнеди. Жаннет ариу къызды. Наипхан а аны чырайын бу зат бузады деп билмейди. Сют кибик акъ бойну, бети да — алай.

— Къоймам, тоба. Сен адам баласы ушайса да, адам баласы уа, тал чыбыкъча, бюгюле жашаргъа жарарыкъ туююлдо, — деди Наипхан.

Къыз, ол анасы къабыл кёрмеучю жыйрыгъын кийипди. Ол аны тыкъ ёшюнлерин бютюн белгили этеди, санларыны субайлыкъларын жашырмайды. Наипхан аз

заманни ичинде кесини къаты ёшюнлерин габарасы бла тартдырып азап кёрюучюсюн, аланы адамладан, артыгъыракъ да Шараудан жашырыргъа кюрешуучюсюн ёсине тюшюрдю.

Къыз, туруп, печьден полгъа тюшген мыдыхланы артха-артха атды.

— Сени иги ангыламайма, анам.

— Суйгенинглеи эт, мени акъылым бламы жашарыкъса? Ашыкъма, менден да айырылырса. Зауукъ этсенг, кёрюрсе, — деди Наипхан кёлкъалды ауаз бла.

— Нечик сёлешесе сен, анам? — Кёлю такъыр бола, Жаннет анасына къарады. «Бети папирос къагъытча жукъаргъанды, тауусулгъанды, кёз кёре, эригенди, бурну бла кёзлеринден сора жугъу къалмагъанды. Жаннетни жигит, таукел анасы нечик болгъанды? Ёлюп къалса, не этер? Тели, таза да тели, — къарыусуз анасыны жюрегин къыйнап не табады? Аны ючюн а аперимлик жокъ. Ишни юсюнден жукъ айтмай къойса, муну тилин ким кесерикди? Айхай, сорады да къоймайды, тынгысыз жан. Жаннет анасыны жюрегин жапсарыргъа керекди».

— Анам, харип, алай сунма, бизни да борчубуз барды, аны толтурмасакъ, сёз келликди...

— Билеме, билеме, къалай толтурургъа кюрешгенинги ангылагъанма... Ангылагъанма да, анга жарсыйма. — Наипхан жатып тургъан ундуругъундан тапчаннга кёчдю. — Къызым, санга аман болсун дегенни тили тутулсун. Айхай, сен керти айтаса, борчун толтургъан адам эллилерине, тенглерине да сыйлы кёрюнеди. Сыйны, намысны алдау бла алыргъа кюрешген а къыйынлыды, жарлыды. Бюгюнню кюнчюгюнню къууанчы бла жашап, келир кюнлени унутхан да, къанаты сынган зурнуклай, жарлыды. Ол бир заманда да бийикге кётюрлюп, булутлагъа жууукълашмаз, нёгерлери бла бирге уллу тенгизлени башлары бла ёталмаз. Алгъынча эркин учаргъа термиле, жашаун ол алай бла бошар... Къызчыкъ, аякъларыма ботаны атчы, не ёсе да сууукъ болгъанча кёрюнедиле... Сен кеси къанатынги кесинг сындырма — сокъуранырса. Жангылсанг, артда сокъурангандан хайыр жокъду. Билемисе, къанат къайнаса да, букъуру кетмейди. Аны кёрюп, адамла жазыкъсынырла. Адамгъа жазыкъсыныу керекмейди, суймеклик, намыс керекди, тенглик керекди. Мен жазыкъсыныуну кёрюп болмайма, аны сен да унама. Бусагъатда сагъыш этмей, артда сокъуранырча болсанг, эллиле санга жазыкъсыныр кюннге къалырса...

Наипхан бир кесекте дери Жаннетни кёзлерине кырап турду. Ала мылы эдиле.

— Айт, анам, айт.

— Сен, кызым, сабийлени жашау жолгъа тюзетген жерде ишлейсе, шукур болсун, школ сабийлени экинчи юйлери кибикди, устаз а алагъа ата-аналарынлай жууукъду. Керти айтаса, сабий бир классда экинчи жылгъа квалгъанын анасы суймез, сабийчик да ыразы болмаз. Алай бюгюн ыразы болмагъан тамбла болур, бюгюн оюннга алданган сабий кзуруда алданганлай турмаз, ёсер, жашаугъа кватышыр, хар нени эслер, ангылар. Кызым, сабийчикни жылтырагъан мияла сыныкъ бла алдагъан да кыйын туююлдо. Ол санга ёмюрге дери суймеклигин тас этмей турурча этген кыйынды. Элибизни школу сабийлени классдан классха ётмей квалмазча этерге кюрешгенди, ол сыйлы борчду. Жаланда сиз аны сыйын тюшюрмегиз. Артыкъ сёз эшитмез ючюн, осал окъугъанланы да классдан классха ётдюрюп кюояма, дегенинг мени жүрегиме кыйнайды. Угъай, бир да, эки да айтма, не айтырыгъынгы, ауузунгу ачханынглай, биллип кюояма, олтуруп тур, кызым. Сен аны гитче затха бош санайса. Уллу да гитчеден болады, бюгюн ол, тамбла башхасы, намыс алай кетеди. Намыс бла намыссызлыкъны арасы эки къашны арасынлай жууукъду. Сакъ болмасанг, ала бирге кюшулуп да квалырла, ачыуланганда, эки къаш кюшулгъанча. Намысы квачан кетип башлагъанын адам билалмайды. Ол а кетди, кяр эригенлей, алай бир кетсе, андан къадар сакъласын, ызына къайтмаз, жаз башында къарылгъачла къайтханлай. Намыс башха туююлдо, къанатлы кибикди, аныча учуп кетеди. Ёнгелеген жерине къайтмайды.— Наипхан жастыгъын бийигирек этип таянды.— Керек туююлдо, бу да жетерикди, — деди экинчи жастыкъ салыр умут этген Жаннетге.— Бар, олтур, жаныма тийгенсе.

Энди терезеден кёп зат кёрюнеди. Арбазны огъары жанында кишиу эте башлагъан терекле, хоншу юй, узакъда уа тауланы чукуйлары. Хоншу юйге терезеден кирген кюн таякъланы кезиу-кезиу ёчюлте, адамла арыбери озадыла.

— Сора, кызычкы, сен кюрешни алай бардыраса: кишиден артыкъ сёз эшитмез ючюн, ахшы-аман окъугъанланы тенг эте, билимли, билимсизни да бир гёренке бла ёнчелейсе. Хомух а, адамгъа игилик этген алаймы этеди?..

— Анам, сен мени терс ангылагъанса, ахшы бла аманны ненчашар гёренке тартханларын билеме...

— Билмейсе, мен сени «ых» дегенинги окъуна ангылайма. Осал окъугъан сабийни башха классха анга жанынг ауруп да кёчюре болмазса, сен таматангдан къоркъаса.

— Мен...

— Тохта, аузума чапма, чамланма... Таматанга аман кёрюнюрге, нёгерлерингден осал ишлейди деп айтдырыргъа сые болмазса...

— Мен кишиден аман окъутмай эсем, аманды деп нек айтдырама. Биреу сабийлеге хазна билим бермей, зор бла башха классха ётдюре эсе, — ол сенден билимли. Мен анга ачыуланама. Сени аманлай туруб'а, аны юсюнден айтыр онг жокъ, кычырсанг да, не?..

— Къызчыкъ, иш туура сен айтханча болмаз. Хар иште тюз ниетли, терс боюнлу да тубейдиле, тюз ниетли терс акъыллы адам бла кюреше, жашау алгъа алай барады. Хар аурууну — дарманы, хар ишни — кеси амалы. Адамланы барысы да жашаугъа сенича къарасала, орамла ташдан толуп, атлар онг болмаз. Жигитлик кишиликтен чыгъады. Мен а жигитлик адамлыкъдан чыгъады, деп кшошарем. Къорккъакъны адамлыкъы жокъду, уллу иште таматанг терс эсе, андан буюкъма. Ол сени бир кесек апчытса да, жутуп къоялмаз, къадар сени унутмаз, сыйынгы кётюрюр, жашауунг алдады, узакъ болсун, алыкъын тюзелирсе, иги жанына тюзел, мен жашаугъа сенича къарагъанлагъа тубей келгенме, ала эллилерин жарсытхан болмаса, — къууандырмагъандыла. Мени жашауум ёз халкъым бла озгъанды, аны иги таныйма. Амандан эсе, ахшыны кёп кёрдюм, халкъны кёзюн ачып, жүрегин къууандырырча оноула келгенлеринде, аланы къочхар мюйюзнюча буруп къойгъанланы да кёрдюм, Акъны, къараны айырмай, бузоу териден олтанлыкъ чыгъаралмай къойгъан къуллукъчулагъа да тубей келдим. Ала бизни элге, хоншуму орамына совет властыны кеслери келтирген сунуп айландыла. Терсни, тюзню заман кеси айырды, суу эки жагъаны бир бирден айыргъанлай. Хау, керти айтама, аллайла жалан ёз миллетимде болгъан сунуп турдум — жүрегим инжилди, миллетимде кёп адамла бир бирлерин кёрюп болмагъан сунуп, жажилге тергеп — андан инжилдим. Мен ажаша болурма, терс айта да болурма, алай адамлыкъын кеси сатмаса, аны биреуден киши сыйыралмайды. Сен адамлыкъынга сакъ бол — олду санга осуятым.

Мен ёлюрме, кёп созмам, билеме, сен анга бош ахтынаса, кёзлеринги да бош толтураса, ёлюр кезиуде осуяты кимни да болады, бирле харакетлерин юлеше кетеди-

ле, бирле кысыдырыкъларын ачыкълай. Ала туйюлдюле адамгъа насып. Тоба, кызычыкъ, мен насыпны, насыпсызлыкъны да сынай келгенме. Айхай, мен бусагъатда насыплыма — элими, эллилерими къууанчын кёрдюм, жашаугъа уллу соймеклигим сел болмады, ёмюрде кишиге аман ниет тутмадым. Насыпсызма деб а нек айтама? Мен тешек болдум, ишден айырылдым, ишлегенлеге кенгден къарагъан болмаса, алача къатышыр онг жокъ. Жашлыгъым, кючюм барда кёп игилик этерге ашыгълмадым, аны манга заманында киши айтмады, заман озду да кетди, кьолунгдан келе эсе, чап да артха къайтар. Кызым, сен ашыкъ, жашаргъа, ишлерге ашыкъ... Болушчу турургъа...

— Жукъму керекди? — деди кыыз, анасыны тынгысызлыгъын эслеп. — Кесинги кыйнадынг, тин-тери басханды.

— Къайгъырмаз... хауагъа чыгъайым. Ёллюгюнг эсинге тюшсе, суйюпмю жаншарса...

— Сен а, былай, адамны жюрегин кыйнай турурса. Ёлюм санга къарапмы турады?

— Ёлюм хакъды, — бедиш туйюлдю. Пальтону кьой, кюн жылы кёрюнеди. Женгил зат бер...

Наипхан кёкге къарап, аны тюрсюнюн бишлагъы сыгългъан хуппегиге ушатды. Жаланда анда-мында хампук булут юзюкчюкле ажашып айланадыла.

Жаз башы кесини ишин этгенди — тегерекге жашил бояуун сингдиргенди, бийик таула, суугъа кирирге хазырланганча, акъ этеклерин ёрге жыйгъандыла.

Бюгюн эллилени асламысы бахчалададыла. Аланы кими тахта къазады, кими сабан агъач киралмаз жерин чучхуйду.

Былайда, Наипханны арбазында уа къартла жыйылыпдыла. Ала бусагъатда кюн сайын келедиле: бюрсюкюн Наипханны хоншусу, Ийналукъну къатыны Мисирхан ёлгенди. Бюгюн а ашын этерге ушайдыла. Ол жарлы эди, жангыз эди.

— Иги малмыды, алан? — деди жыйылгъанладан къайсы эсе да.

— Да, бар да къара, бюйрек кибик, тёп-тегерек ёгюздю.

— Къайдан мажаргъанды?

— Ийнегине алышып алгъанды.

Чубур тонлу къарт киши ючлю ууаныкны тегерегине къарады. Ол юй артында тагъылыпды. Къашхабаш, кызыл ёгюз. Кюнню жылыууна тынгылай, ёгюз, кёзлерин кысаракъ этип, сюеледи... Арлакъда уа гитче кишичик

уллу таулу бичакъны кыылкыяр этеди. Ашыкъмай, шош, кесини усталыгына ыразы болуп, бичакъны алай билейди. Билеуден хар айырылгъаны сайын, кюнню таякълары бичакъны юсюнде жулдузчукъла жандырадыла. Ёгюз а, тье кибик, уллу, сыйдам; ол биягыча кюнню жылыуна тынгылайды, жаз башы кырдыкны ийиси бурнуна урады.

— Чегиз, маржа...

Жыйылгъанладан къайсы эсе да жетди да, ёгюзню тагылып тургъан жеринден тешди. Ол, жукъ да билмей, къартны ызындан барады, шош-шош атлай, къарыулу аякъларын жерге къаты тирейди, барады биягыча, хычууун жукъусундан уянмай. Ол барады ёлюр жерине, мамыр ышныр эте, къарт аны кёк кырдыкга бошлап къоярыкълай. Ёгюз алай атлайды, башын аз энишгеракъ тутуп, гымых чалыннган тёшледен гебен тартыргъа баргъанлай.

«Жарлы ёгюз, ай тели хайыуан, урсанг а аллындагъын, билмейсе ол сени къайры элтгенин,— деди Наипхан ичинден. — Сен аны билалсамг, къартны малтап кетер эдинг. Гыстыныча, сен аны мюйюзлеринге илиндирип, жайлыкълагъа къачар эдинг, айланыр эдинг сен таулада кёк кырдыкдан тоуп, жатар эдинг сен чыран сууланы къатында керилип...»

Наипхан ёгюзню кесериклерин суймейди, анга жаны ауруйду, ол бир жанны да ёлюрюн суймейди. Ёгюзню ёлюр жерине мамыр баргъанына къарайды, къарады да, тиширыуну жюрегине бир тюрлю мудахлыкъ, жарсыу келди. Аны эсине Шарау тюшдю, алданып, аман адамланы ызындан баргъанланы эсерди. «Ала да жарлыдыла,— деди ичинден,— жарлыдыла бу кесилирге баргъан ёгюзлей».

Кишиле, бахча ортасында табыракъ жер сайлап, ёгюзню тохтатдыла. Тёгерегине басындыла. Ичлеринде Сафар да бар. Ёгюз сан этмеди, къайгырмады. Жыйылгъанладан бири аны мюйюзлерине жабышды. Бичакъ билеген къарт а бауур юсюн тутдуруп, жыжым тартды. Къымылдамады ёгюз, ачмады кёзлерин, мангылайын къашыгъанлары хычууун кёрюнуп турду. Сора ёгюзню къабыргъасына тобугъун тиреп, къарт тартды жыжымны. Къысылды ёгюзню баууру, биреу аны ууучуна сыйындыргъанлай, ёгюз чёкдю, кючлю борбайлары къыркылып къалгъанлай, чёкдю да, мылы кёзлерин кенг ачып, төгерекге къарады. Кишичикле кёпдюле, чабадыла, аллы бла ары-бери ётедиле. Не эте болурла бу адамчыкъ-

ла, нек жыйылгъандыла! Алгъын да, былай басынып, бир жыкыгъан ушаелле. Игилик этмеген эдиле, ачитхан эдиле. Силкинди ёгюз, аягъы юсюне турургъа умут этип. Болалмады. Кишичикле къарап-къарагъынчы аны сойландырдыла. Ёгюз ауур ахтынды. Алай, ким эсе да келди да, биягъы аны мангылайын къашыды, бойнуна узалды. Ёгюз тынчайды, къашыгъанлары хычыуун кёрюнюп. Ол, жангыдан кёзлерин кысаракъ этип, кюнню жылыууна тынгылады. Узакъда уа — тау этекледе, тёшледе кырдык кёгере башлагъанды, жангы кырдыкны ийиси биягъы бурнуна урады. Ёгюз энтда турур, барыр ары, кёк кырдыкны отлай, барыр...

Бичакъ билеген къартчыкъ ёгюзню аякъларын байлады, гырхы кьолла аланы бирге тартдырдыла, жыйдыла, бирге жокку этдиле, дагъыда байладыла. Наипхан, къарай кетди да, ичинден: «Губу, харам губу ёлтюрюк затын аууна чулгъагъанлай, нечик чулгъадыла, — деп жарсыды, — нечик тёрт бюкледиле»...

Ёгюзню къарны кёпдю, аман хансдан кёпгенлей. Солургъа уа кыйындан кыйын, ол башын бир жанына атып, бойнун созду, бурун сюеклерин турдуруп солуду — гимхотуну аллында чёпле бюгюлдюле, зыгъыр къатыш топуракъ артха ыхтырылды. Алмача тегерек кёзю кеннге ачылды — ары булутсуз кёкню хурттагы, чалы жанында кишиу эте башлагъан терек да сыйындыла. Энди ёгюзню бойнун, мангылайын киши къашымайды.

— Хайдагъыз, буругъуз кыбылагъа!

— Ы, маржа, табыракъ узалыгъыз, кыйынамагъыз!..

— Энди анга не, кёп кыйналмаз.

Ёгюзню къуйругъундан, мюйюзлеринден тутуп создула, сюйредиле, иегилери бла акъсылдым, жылы жерни тырнатып, алай сюйредиле. Аны кёз гинжиси ары-бери жюрюйдю, жюрюйдю да тохташды, сора жюзюмча уллу жиямуку тёнгерей келип, жыягъында жайылды. Энди аны жиямукудан толгъан кёзю узакъда кёксюл тау этеклеге илинди. Биягъы къартчыгъ'а аны мюйюзюне чурукъ бурун тиреп тохтады. Мюйюзюнден тутуп, башын хыны кётюрюп, бир мюйюзюн жерге сукъду — ёгюзню кёзю кёкню кёрдю. Къартчыкъ энишге ийилди. Энди кёк да жокъ, таула да жокъ, жаланда — кишичикни ауанасы. Къартчыкъ тартды, ёгюзню бойнуна сууукъ кылыкъыярын тиреп — тыпырдады ёгюз, аямай тыпырдады, силкиндирди кишичиклени ары-бери, аякъларын жерге-жерге урду...

«Бош тыпырдайса, харип, энди, бош, — деди Наип-

хан, шошая башлагъан ёгюзге къарап. — Сен жашауунгү тынч берип къойдунг, хаух бергенлей.

Сен аны ючюн кюрешмединг, кёк тала ючюн, тау жайлыкъла ючюн, кюзгю биченни ийиси ючюн да кюрешмединг. Сууукъ бичакъ богъурдакъгъа тирелгенде, тыпырдагъандан файда аз... Андан файда малгъа да жокъ, адамгъа да жокъ. Башынг ташха тиерин заманында билалмасанг, тийсе тешилир, намысынг кесилир, ёгюзню бойну кесилгенлей. Сора хоншуларынг сенден айырылырла, бу кесилген ёгкзню этинден териси айырылгъанлай. Алай ол энди ачымаз, адам а айланыр кеси кесине азап сыната, ол айланыр, эллилерини ариу сёзлерине термилгенлей...»

Наипхан, башын кётюрюп къарагъанында, ууанык терини чюйресини акълыгъын эследи. Къыйырлары жерге жете, ол энишге салыныпды. Ёгюз сояргъа къатышмагъанла анда-мында жокку болуп сюеледиле. Сафар, кишиге да сёз нёгерлик этмей, имбашын жаш алма терекге тиреп турады. Ол назик алма терекге тиреп турады. Ол назик алма терек, Сафарны ауурлугъу болмагъанча, чыртда бюгюлмейди. «Ауанасындан сора муну жугъу къалмагъанмыды, харип».

Наипхан таныгъан ол ауур санлы адам алай эрип кетгенди деп ийнанган къыйынды.

Сафар эки къолун да женглерине сугъуп сюеледи. Тёгерекдегиле аны сан этмейдиле. Ол да аланы. Жыйылгъанланы бирини да жүрегинде бушууу болгъанча кёрюнмейди. Лахор этедиле, кюледиле. Оразай окъуна, тишлери тюшгенден болур, ичине батхан ауузун ачып, къалтырай да, кёзлерин къол жаулугъу бла сюрте, олтурады. Наипхан Оразайны эрттеден танийды. Акъсылдым кёнчек тартмасын тобугъуна дери салындырып, колхоз жыйылыуда сёлеширге чыгъыучусу бюгюнча эсиндеди. Ол заманда да Оразай къарт эди. Наипхан а — хайт деген жыйырмажыллыкъ субай къыз. «Энди уа, кёресиз, Оразай да къарт, сен да къарт. Жашау алайды, чаришде баргъан кибик, ким — алда, ким а — артда. Арый башлагъанла уа, бир бирни жетебиз, ма мен да Оразайны жетдим. Тюнене жерге кирген Мисирханны да жетдим. Мисирхан Наипханнга «къызым» деп, аз сёлешмегенди. Къартлыкъ а экисине да бирча жетди. Эшта, адамны жашауунда белгили чек барды. Анга жетгинчи, хар ким, жашлыгъына къууана, ёхтем барады. Андан ары атласанг а адамны жашауу таудан тигелегенча болады». Наипхан, ышарып, сёлешгенлеге къарады.

«Айымыды, биреу ёлгенди деп, башхасы чачын жырт-

ханлыкъгъа анга не?.. Сау адамгъа кюлюкю, кьууанч керекди. Биреу дуняда гыржын къабынны бошаргъа, башхасы аны жангыдан башлайды. Заман алай ётеди». Наипхан, акъырын атлай, юйге кирип, терезе аллында тохтады: Сафар биягъыча сюелип турады. Наипхан жастыгъын бийигирек этип, ундурукъгъа таянды. Энди ёгюз союла тургъан жердегилени жаланда бёрклери эсленедиле. Сафарны бёркю да эсленеди. Ол терекден айырылды да, шош чайкъала, бир жанына кетди. Наипхан бусагъатда анга кимден да бек жазыкъсынады. Кеси айтханлай, заман анга дерт жетдирир ючюн кьоймагъанды. Ким да аны жүрегин къыйнап не табады? Ариу айтыргъа керекди. Не десенг да, бирге ишлегендиле. Бирге...

VII

Наипхан конторгъа барыргъа артыкъ суймейди: Шараулары юйлерини къаты бла озаргъа тюшерикди. Кёрсе, кёлуне не келир, эл Советде секретарьлыкъ этгенин алыкъын биле окъуна болмаз. Гыранчаны да къайдан хатагъа къысды. Сафаргъа омакъланнганды дер, бу чурукъла да... Орамда къатхан арба ызла, тугулла кёпдюле — юйренмеген аякъ кийим бла жүрюген къыйынды. Чурукъланы бурунлары эсленмеген ташлагъа окъуна илинедиле. Жыйрыкъ этеги бутларына бюгюнча бир заманда чырмашмагъанды. Наипхан Шарау анга терезеден къарап тургъан суна эди. Ким биледи, къыз ийменген этсе да, керти да алай боллугъун сюе эди. Алай Шарау кьошдан къайтмагъанды.

Бираз баргъанлай, Наипхан чарх таууш эшитди. Жюреги Сафарны «фаэтон» деди — артха уа къарамады. Фаэтон жетип келгенин сезди.

— Жол болсун, Наипхан, — деди Сафар, фаэтонун къыз бла тенг бардыра.

— Сау бол. — Наипхан председатель таба къарады, алай андан къарамын бир жанына бурургъа асыры ашыкъгъандан, бёркюню къызыл тёппесинден башха зат эслемеди.

— Минерми эдинг, эгечим?!

— Охо да, жеталмаймы къаллыкъма. — Наипхан ичинден: «Терк озгъу эди ары», — дей, атламын шошайтды. Сафар а озуп кетерге суймейди. Наипхан кьулакъ артларына дери къып-къызыл болду, кеси да, нек эсе да, фаэтон таба сюрюшдю. Хайырсыз жыйрыгъы атларгъа кьоймайды. Аны кёрген адамла анга не айта болурла?

Наипхан бусагъатда битеу эл анга къарагъан сунуп, председателден айырылып муратда, терк-терк атлады.

— Да башынга уа олтурсанг игиди, бюгюн бери мингенликге хата кёрсенг, фаэтонуму чархы сынсын...— Сафар атха жюгенни тийирип, биягъы къыз бла тенг барып тебиреди.

«Хау, къарнынг бурмазлыгъын а мен да билеме»,— дериги келди Наипханны, председателни безиреп сёлешгенин жаратмай. Алай адепсиз жууап къайтармады. Мен бюгюн анга минмегенликге хата кёрсем... Къыз председателни сёлерин тутарча мыстысыз жууап излей, азчыкъ мычыды.

— Мен бюгюн анга минмегеними тюк тюшгеннге да тергесем, чуругъуму бурну ташха тийсин.

Кертда Наипхан мындан уялгъанмы этеди? Ол кесине къубулгъан сунмазмы? Къарагъанла да алай айтырла.

— Хау, сен къаргъыш этмесенг а, ала ташха тиер ючюн къала кёреме.

— Сюйюпмю абынырса, ызынгдан сенича жаш къараса.

Наипханда абызырау дегенден жукъ къалмагъанды. Ол, башын кётюрюп, кесини керексизге амалсыз болуп келгенин ангылады: анга киши эс бурмайды.

— Иги сыгъынсанг, жууап сен да табарыкъса, тейри,— деди Сафар, бираз тынгылагъандан сора.

— Аны эндими билесе?..

— Къойдукъ, къойдукъ, бери тынгылачы, къызы, бюгече сизге къонакъла барлыкъдыла.

Председатель жолду узуну аны айтыргъа хазырлана келе эди. Айтса уа, къыз ичинден къууанырына бир тюрлю ишеклиги жокъ эди. Ойнагъанмы этесиз. Элни таматасы хар ким бла алай сёлеше айланмайды. Башында сууу бар эсе, къыз аны ангыларгъа керекди.

— Чакъырмай келсегиз, сыйланмай кетерсиз.

— Угъай, угъай, аллай къонакъ демейме! Аллай къонакъны чакъыргъанмы этедиле?

— Келсинле. Бир жанлары ёрге къаланып кетселе — кёрюрге.

Экиси да бираз тынгыладыла.

— Тейри, къызы, аны уа бош айтдынг, мен да бир тутханымы уа жибермеучюледенме.

— Болур, алай тутханынгы жибермегенден эсе, тутхан къыйынды, — деди Наипхан.

Сёз андан ары бармады. Контор аллында халкъ кёпдю. Аланы къатлары бла озуп кетген Наипханнга неден да къыйынды. Ненча кёз къарайды, хар кимни эсине бир

тюрлю зат келир, ызынгдан чам сёзле атарла. Суйген, суймеген да бар.

— Тейри, эгечибиз, танг кьалкьыгъанса.

— Охо, мындан ингирге ишлесе да тамамды.

— Ишлеб'а не ишлерикди? Къагъытлагъа къарагъан сылтау бла ол ызындан баргъанны кёзюне кьатып тур-
лукъду.

«Алай кьурусун кёзюгюз»,— деди Наипхан ичинден.

— Да андан омакъланганды ансы...

Къыз сёзлени ахырын эшитмеди.

— Ке, ке, хаип,— деди кьолунда сибирткиси бла бо-
сагъа аллында сюелген Шаха.— Иги боду, Наипхан, кьую-
кьчу сен богъанынг, — деди Шаха эски бота кьанатха
чулгъанган гитче башчыгъын кымылдата.— Ах, кю-
нюн жайы, сени беи адыйы ючюн мен кьан кьазауат
этип кюешгенме.— Шаха кёз кыйыры бла Крайгъа, со-
ра эл Советни председатели Аубекирге кьарай, шыбыр-
дады. — Ха айахны кюнюнден бу быайда жыйгъанна ке-
ип, жанымдан этмедеми мени кьуюкгъа ады сен деп...
Мусос а, кент да, мени кьызымы ады, сен айтсанг, тынгы-
жайыкьды, мени кьызым Наипханданмы аманды деди?
Ме а дедим, кьуюкьчу боду ючюн баш кеекди, окъуу, бий-
им кеекди, дедим... Наипханча кьыз битеу эде да жокъ-
ду, дедим. Ой а ачыуанып кетгенди, тохта би сен деп...

Наипхан Шаханы кылыгъын биледи да, аны жюре-
гин кыйнамазгъа кюрешеди.

— Да мени ючюн адамла бла бош туююшесе, ол бек
кьызгъан кьайсы эсе да, аны алдырсанг эди уа... Мен а...

— Угъай, угъай, мен тюзюкню сюеме, мен кёюп
бомайма...

Шаха сёзюн бошамады. Сафарны ауазы эшитилди да,
Наипхан терезеден тышына кьарады. Председатель аякъларын
кент салып, конторну босагъа аллында гыйы таш-
ны юсюнде сюелип турады.

— Сиз эндиге дери былайда жыйылып тургъаныгъыз-
ны ангьлатчыгъыз. Ишигизге кьачан барлыкьсыз? — Са-
фар туюкюрюкюмю жутду, нек эсе да, хойнух туюю ки-
бик жютю богъурдагъы ёрге бла энишге жуюрюю.

Кишиле тынгылашдыла, сора председателини кесича
узун киши алгъаракъ атлады. Аны мыйыкълары, кьаш-
лары кьызылдымдыла. Юсюндеги тонуну тышы — мор.

— Биз ишден кьачмагъанбыз, кьачарыкъ да тую-
любюз. Эндиге дери иш бла кечине келгенбиз! — Сёлеш-
ген нёгерлери таба бурулду.— Алаймыды?

— Анга не сёз...

— Тюпте-тюз айтаса, Ахмат, — дедилен андан-мындан.

— Таурухну кьой да, керегинги айт.

— Сафар, ашыкъдырма, былайда барыбыздан да жашса, — Ахмат алгъаракъ тепчиди. — Кесингден таматаланы ауузларына бош чабаса. Сен «ишге!» — дейсе. Аз зат тындыргъан эсек, айт. Ёзенни сюрюп бошадыкъ, сырт башын да бошай турабыз. Алай андан не хайыр. Сабийлерибизни ауузларындан сыйырып, урлукъгъа деп берген мирзеучюгюбюзню улоулагъа жюклеп, къайры эсе да жибергенсиз...

— Бир жары да жибермегенбиз — къыралгъа бергенбиз. Урлукълары болмагъан колхозла кёпдюле. Алагъа, къыралгъа болушургъа борчлубуз. Кесибибизге болурча урлукъ'а энтда жыярбыз.

— Зукку чибин, энди эски тонунгу къууур, — деп кычырды къайсы эсе да. Сафар аны эслеген эди.

— Кесибибизге гебен эталмай тургъанлай, башхалагъа черен этерге нек кюрешебиз? Ол къалай болады? Тейри, колхозгъа кюшулуп да бошамагъанбыз — иш анга жетсе, уруп чыгып кетерикме. — Къызыл шинли киши биягъы нёгерлерине къарады да: — Айымыды, боюн болса, боюнса къайда да табылыр, — деп кюшду.

— Сора, Ахмат, сени дуниягъа чыгъаргъан къыралгъа болушургъа суймейсе, алаймыды? Игилик этгеннге аманлыкъ излейсе? Кеч-эртте болса да, аманлыкъчыны ююю тюп болур. — Председатель, арт сёзлерин айтыргъа суймегенча, тишлерин кысды.

— Да, къырал а бизни «кзуру жерге къаратып кьой» деп къачан айтханды, айтчы? Къайсы кийиз китаптада жазылыпды алай? Ийи?

— Будай кёргюзтюп, арпа сатханлай нек этесиз?

— Тохтагъыз... Сизни ачдан ёллюгюгюзню суйгенни партия суймесин. Алай партия «биреу токъ болуп, экинчиси аны кёзюне къарасын» дегенни суймейди...

— Биз а санга эбизе жырмы айтабыз, аны айтып кюреше ушайбыз да... «Кеси ёлежакъ кимге не бережакъ». Биз бусагъатда кимге не берирге борчлубуз? «Урлукъгъа» дедигиз да — аямадыкъ, энди уа не бизде, не колхозда — жокъ, — деди биягъы Ахмат, правлен аллында хунагъа таянып.

«Дезорганизатор», — деди Сафар ичинден, кёп болмай, Камилден эшитген сёзюн эсине тюшюрюп. Ахматны алайлыгъына председателъни ишеклиги жокъ эди. Жаланда ол эндиге дери аны сезмей тургъанына сейир

этеди. Эшта, Сафар алыкъа кѣп затны сезалмайды. Ахмат бластха терс къарайды деп кимни эсине келлик эди. Сылхыр эди. Сылхыр къоян тилин тыялмады да, ичиндегин тѣкдю... Иги этгенди... Энди Сафаргъа аны жерин тапдыргъан къыйын туююдю. Алай ол жашыртын тиш билеп айланган къоркъакълагъа уа председатель не этсин? Адамла жюреклеринде не жашырып тургъанларын Сафар къайдан билаллыкъды? Бусагъатда тишлерин ышартханла тамбла, онг тапсала, председателъни бойнун хоразны бойнун тарханлай этип кетерле. Бусагъатда адам туугъан атасына окъуна ышаныргъа керек туююдю. Камил тюздю. Ол айтханлагъа Сафарны башы тие барады. Эшта, председатель умут этгенча, элде бластны къабыл кѣрмегенле кѣпдюле. Эллилени асламысы жарлыды, деп сюелирге Сафарны не иши барды? Ол аланы юйлерин тинтипми айланнганды? Кеслерин жарлы кѣргюзтгенликге, къыстырыкъсыз жашамагъандыла. Сафар таулуну къылыгъын билмейди дейди. Колхозгъа кирмегенле къыстырыкъларына къоркъадыла. Заманында къыстырыкъла этмеселе эди, колхозгъа кирирге ашыгъыр эдиле. Айхай, тели Сафар адамлагъа жанын нек аурутханын билалмайды.

Председатель арбаздагъылагъа къарады. Аланы бир къауумлары хунагъа таяныпдыла. Адакъа хунагъа минди да, артха бла алгъа сюрюше, къычырды, бирси къыйырында да лохбай чѣгюп эди. Сафар биягъы айтырын жутуп, ичинден: «Кѣр сен быланы, алаша хунагъа нечик тынч минедиле... Кесин танытмагъан къуллукъчу бла он хунаны не башхалыгъы барды?»

Алаша хунаны малтамагъан, кир, ыспассыз этмеген ким къалады? Ол бир кесек бийигирек болса эди, таянсала да, юсюне минмез эдиле. Тели Сафар! Адамла санга бош билмей айтмайдыла, бласт кимни къолунда болгъанын таныталмагъанса да, келип, къызылмыйыкъ, буюкъмай, санга дау айтады, тамбла — башхасы... Сора сау кѣрейим... Тохтасын бир — къызылмыйыкъ...

— Сиз аман къатынны тулукъ-тулукъ сѣзлери болур дегенлей этип турмагъыз да, ишигизге барыгъыз. Урлукъ ючюн а бош жарсыйсыз, андан сизге жетген жокъду. Урлукъгъа мирзеу энтда табарбыз.

— Бизге нек жетмейди, биз бу элни адамлары туююлбюзмю? Эллилени муратлары да алайды.

— Аны айтханла сизни кибик бирледиле, — деди председатель. — Жаншай турсунла, бизге андан не! — Сафар артха бурулду да, правленнге кирди.

Ызындан а къайсы эсе да:

— Аны уа бош айтаса, бизни кибикле тюркюрселе, теири, сени басдырырча кёл болур, — деп сёлешди.

Сафарны бетинден къаны къачып эди. Аны бойну Наипханнга алгъындан иничкерек, узунуракъ кёрюндю. Председатель олтуруп, кьолун столгъа салды: узун, арыкъ бармакълары ууакъ кьалтырайдыла. «Баям, арда айтылгъан сёлзени да эшитгенди, — деп келди къызыны кёлуне. — Эшитмей а, аны правлендегиле окъуна эшитгендиле». Киши сёлешмеди. Хар ким шум-шумалакъ болуп олтурады. Сора председатель стол къыйырында «Къара халкъ» газетни аллына тартды да, эски-жангы деп къарамай, жайды. Председательни кёзю статьяланы бирине илинди да окъуп башлады. Алай ол газетни иги чыгъаралмайды. Хазнамыды, эки классдан ары окъумагъан адам. Статьяда сёз хоншу председательни юсюнден эди. «Председатель мирзеу жыйыуну тюз бардырмагъанды. Ол аны жарлыланы жыйылыуунда сюзмей, сходда сюзгенди. Сходда да жарлыладан эсе, кьолайлы жашагъанла аслам эдиле. Ала ишни кеслери суйгенча бардыргъандыла, мирзеу жыяргъа комиссиягъа да адамланы кеслеринден айыргъандыла»... — деп окъуду Сафар.

Сафарны юсюнден алай киши жазаллыкъ туйюлдю. Комиссияны жыйылыудамы, сходдамы айырды — не башхасы барды. Элчиле кёп эдиле. Бек кёп. Сора аны насыбына да — анда. Ким биледи, бирле... угъай, анга не айтыу... Камил анда эди. Жазабыз деселе... Бир суймегени жазама десе да, не табарыкъды?... — Председатель кьолу бла сакъал тюрюн сылай, башха статьяда тохташды. «Аскерчи» атлы колхозну оноучулары кулаклагъа жакъ басадыла. Ала бла тийишли кюреш бардырмайдыла». Статья алай башлана эди. Сафарны уа, аны окъугъанынлай, къалай эсе да бир уллу ишин жартылай кьалдыргъанча, жюрегине кеси ангылаялмагъан сезим, шургу туйрелди. Не зат, не ючюн? Председатель билалмайды. Сафар нени эсе да эсине тюрюрюп кюрешди. Болалмады. Ол терезеге къарады. Кюн жайылып келеди. Председательни тачанкасы, андан сора жан минмеген тачанка, кёк ажири ал аягъы бла жерни къаза турады. Сафар алгъынча кьууанмады, жарымады. Газетни аллына тартып, биягъы статьягъа къарады. Хау, алайды, аны жюрегин тарагъан статьяды.

— Сиз муну окъумагъанмысыз, жууукъларым? — деди ахырында председатель, Край бла Аубекирге кезиу-кезиу къарай.

— Неди ол! — Къагъытла бла кюрешгенин къюп, Аубекир сагъайды.

— Ма муну дейме. — Председатель газетни Аубекирни аллына салып, бармагъын статьягъа тиреди.

— Мунуму дейсе?..

— Хау, хау, муну дейме.

— Да, муну уа окъугъанма. Неди да?

— Тап кърмейме... Алай бир аууз ачылса — иш кыртыды. Быллай таякъ бизге жетмезми дейсе?

— Мен а не айтаса деп... Сен къалай этсенг да, кесинг бил, мен а... манга таякъ жетерча кимни атасын ёлтюргенме? Терслигинг бар эсе, сен къоркъ.

— Неле сандырайса сен. Не терслик-мерслик хапар айтаса! — Сафар къызыл тѣппели бѣркюн къаш башына тартып, эл Советни председатели Аубекирни аллында скулди.

— Да сора, аман къоянча, не ары-бери секиресе? Аз жерде аз уллу кёллююк этилмейди! Биз кесибиз ючюн жууап бере билирбиз.

— Жууап бералмай къаллыкъбыз да, палах анда туйюлмюдю! Биз не кюреш бардырабыз? Асыры бек тынчайгъан болурбузму? — Желкесин къашый барып, Сафар жерине олтурду. — Айтчы, мен келгенли, кулака кимни чыгъаргъанбыз?

Аубекир ышарды.

— Бош кюлесе.

— Да юйюнге, сени аллай борчунг, планынгмы барды? Чыгъармагъан эсек, жокъдула да, андан чыгъаргъан болмакъ, ол аманмыды? Аз адамны эшиги жабылады деп, жарсымайыкъ. Анга къууаныргъа керекди...

— Биз той этерча зат барды деп билмейме. Кёлсюлюк — башсызлыкъды. Кёрдюнг, бусагъатда ол къызыл сакъаллыны. Сама настояща кулацка агитаца этеди. Сиз не айтасыз ансы? Айтып да, не айтырыкъсыз? Болжалгъа салмай, жерин тапдырыргъа керекбиз... Алай ол жангыз туйюлдю. Аны ызындан келгенле андан хазна сунмагъыз. Сафар атлагъаны сайын, аны чурукълары сокмакъ къарда баргъан таууш этедиле. Киши да жукъ айтмай, бироз турдула.

— Сафар, ашыкъма, кулак болуб'а, Ахматны мында олтургъанладан ким билмейди? — Наипхан председателге къарады.

Бир кезюн къысаракъ этип, ол да — анга.

— Эгечибиз тюздю. Ахмат алчы колхозчуду. Ёмюрюнде жарлылыкъдан башы къутулмагъанды, — деди

Аубекир, кьошкъаш, ауур санлы адам. Ол Сафардан, Крайдан да таматады.

— Бюгюн кызылсакъал башын асыры кётюрдю, уу жилин кётюргенлей. Кимге кётюрдю — блахта. Блахта жюреги кимни тюз туйюл эсе да, аны кулакдан башхалыгы неди? Тонгузну аласы, къарасы жокъду. Жыйылган урлукъ къайда? Нек жюклеп жибергенсиз? Эшитигиз аны, кёрюгюз аны кетенин, дёрденин. Алай айтып сюелирге базынган ол... Угъай, сиз сюигенигизлей болугъуз, мен а... — Хыны бурулуп, Сафар олтурганлагъа кезиу-кезиу къарады. Аны бети кызыл тамгъаладан толуду, кёзлери уа... Наипхан аны кёзлерин толу эслеялмады. — «Ахмат таза жюреклиди, тюз ниетлиди», — деп къайсыгыыз айтасыз? Бюгюн аны былайда тёкген кири тазады, деп къайсыгыыз боюнугъузгъа аласыз? Сенми, Аубекир? Сен а, Край? Санга сормайма, сен жангыса! — деди Сафар Наипханга. — А-а, кёремисиз, жукъ айталмайсыз, базынмайсыз. Алайды да, шуёхларым. Бизни юсюбюзден да, бусагъатда мен окъугъанча, бир зат жазылса, тюз эринибизни къабарбыз.

— Аман а ишлемейди, тейри, — деди ахырында Аубекир, тютюн буругъа газетни кыйырындан жырта.

«Ким не айтады?» — деп Наипхан бираз сакълады. Ол гюняхсыз Ахматны алай бош затны юсю бла къара чёпге тюшюрюп къоярла деп ийнанырыгы келмейди. Аубекири, Крайы да Сафарны терс сёлешгенин, жангылгъанын уста биледиле, тынгылап къоймазла. Алай киши жукъ айтмайды. Ол уллу Аубекир а?.. Бир кёр аны сен. Нек къоркъады? Къыз нёгерлерине кезиу-кезиу къарады: экиси тынч олтуруп, председатель а... эркин атлайды. Къысха заманга «ёребут» аныча къуллукълары болган нёгерлерин ууучха къалай жыйды? Ол барысына да баш къалай болду? — Наипханны андан билгени, айыргъаны да тары бюртюк тенгли бир жокъду. Иш ол умут этгенча туйюл эсе уа? Къоркъутуп, «тартмабоюн» къайры барлыкъды? Къыз «тюзмю айтама» дегенча, председательни бойнуна кёз жетдирди. Аубекир мынга хорлатып къоярча, алай ётсюз кёрюнмейди. Эшта, Ахматха ийнанып къалыргъа базынмайды. Аубекир ийнанын да, Сафар бла ёрелешсин. Председательни айтханлары керти болуп къалсала уа? Угъай, Аубекир тынгылы билмеген заты ююн жагъасын жыртырмаучуду. Адамны эки башымы барды? Айхай, ол жангыз башха да кесинг ие болсанг, не хата? Анга ненча жаланбыдыр къарыйды. Атасыз ёсген тынчмыды...

Аубекир гитчелей ёксюзлюкню сынагъанды да, доюн

кюн кёре келмегенди... Энди уа, аллахха жаны кьурман болсун, сабийлери гыржын бурхусуз, акъсыз кьалмайдыла.

Алай Наипхан, тилсиз кибик, нек тынгылайды? Сёзю тапмайды, кьоркьгъанмы этеди? Аны жухуна ким урлукьду? Ма бусагъат, бир кесек мычып, муратын айтыр! Артха салмаз. Неден башласын ансы? Алай, нек эсе да, кьызыны ауузундан сёз чыкьмады. Кертда дегенлей, Наипхан Ахматны быладан: Аубекирден, Крайдан игими таныйды? Ала айтмагъанны айтыргъа аны не ата-сыны башы кьалгъанды? Танып да, не хазна таныйды. Бир эллиди, иги ишлейди, тюзлюкню суйген кишиди, жарлыды. Андан сора уа? Андан сора уа не?! Эшта, кьызчыкь, башхалагъа айып этерге кюрешгенликге, сен да башхалача кьоркьакъса. Угъай, кьызчыкь, алай бош сунаса, алай сунуп, керексизге инжилме. Айтчыгъыз бир, тиширыу эр кишилени ауузларына чапса, од игимиди? Кьой, кьой, Наипхан, базынмай эсенг, излеме сылтау, излеме. Ауузунгу тыялмаймыса деселе уа? Тюз айтырыкьдыла. Адамланы игилик кёрюрлерин ала бир кьыз тиширыуданмы аз суюдиле. Ауузун тыялмай, айыплы болуп кьала эди.

Э-э, Наипхан, тышындан кьарап, багъа бичген тынчды. Ишни кёзюне жетгенде, башха тюрлю оюнла чыгъадыла. Сен кесинге тулукь бла бир сылтау тапдын да кьойдунг. Хар ким да алай этеди, баям. Хар кимни да хомухлукьгъа хорлатхан сагъаты болур. Наипхан а, ийнаныгъыз, аз замандан эсин жыяр, айтыр ол, айтырын артха салмаз. Бюгюн а, нек эсе да... хазнамыды, жангы адам... Кагы болмагъан жерге кьалагъын сугъуп, тырман эшитген иги туююлду. «Алда кесинги, харип, алда. Сен кимни алдайса? Кесинги, — деди кьыз ичинден. — Къарыусузла барысы да алай этиучюдюле». Кьыз ёрге туруп, эшикте чыгъаргъа, Ийналукь конторгъа кирди. Наипхан аны бла саламлашмады. Тюзюнлей барып, эл ёзенни ичи бла ётуп, алайы правленден узакь туююл эди, жар башында тохтады. Былайдан хар зат да, кьол аяздача, ачыкь кёрюнеди. Кьыйырсыз ёзен тырнакь басар жери кьалмай сюрюлгенди. Кьыйырсыз ёзен. Ол энди кьызыны чач эшмелерича кьаралып, биченликледе дурулагъа ушаш бурулуп-бурулуп жатады. Керилип, узакьгъа, Наипханны кёзю жетген жерге дери, созулуп жатады. Кече туюшген чыкь кьуруйду, сюрюню башына тылпыу шош жайылады. Тюнене жангы сюрюде иги тойгъан тауукъла бюгюн да аны умутун этип, бери келгендиле. Кече мында бир затларын тас этип, энди аны из-

легенлей айланадыла. Сюргюча къара къаргъала, жууукъдан сюелген адамгъа артыкъ бек ышанмай, тохтап къарай да, кишенленип тургъанча, чика-чика этип, ёрге-энишге секиришедиле. Наипханны сабийлиги чёрчек тайчыкъча жортуп озгъан ёзен бюгюн башха бет алгъанды. Кеси кибик гитче къызчыкъла бла бирге кюн сайын жалан аякълай бери къууулуп келиучюсю аны эсиндеди. Мында уа — къалын биченлик, эл бла бир жыгыра. Наипхан, этекчигин чыкъ жибите, аладан жыртханды. Атлагъаны сайын а гюллеге тубей эди. Къызыл, сары, акъ — тюрлю-тюрлю гюллеге. Ала — Наипханча ариучукъла, назикле.

Къарыусуз гюллеге эсирип ёсген биченликде жер, суу, кюн жылыу да аз жете эди. Наипханны къолу тир-тиймез, гебенек къанатыча, эзилеп къалыучу эдиле. Гюллеге биченлик азап чекдире эди. Сабийчиклеге уа — адамла: ёзенден аланы хар заманда бир атлы къуууучусун Наипхан унутмагъанды. Сабийле ёзенде жилияндан къоркъгъандыла, атлыны жилияннга ушагъан къамчисинден а — андан да бек. Узакъда атлыны къарелдиси эсленир-эсленмез, ала артха къууулуша эдиле, алай бери келгенлеринден эсе — кыыстау. Наипхан чабалмай, аякълары ханслагъа чырмашып, биченликде аз къалмагъанды. Ол жыгъыла, къоба, алай къалыучу эди. Биченликден чыкъгъан жерде уа — суу баргъан илипин. Кирирге — терен, секирирге — асыры кенг. Атлыны къамичиси этдирмеген а не къалыучу эди: къызчыкъ бут шаугютлерин ачытып секириучю эди. Секиргенде уа жыгырамы эди къайгъы? Наипхан, къучагъын керип, кыйынын суугъа тёге эди. Боз суу къызчыкъны къучагъында жылыннган жыгыраланы, гюллени алып кете тургъанды, аны къууанчын алып кетгенлей. Ол суу энтда да саркъады. Ол баразадан кенг туююлдю. Наипхан энди юсю бла тынч атлап ётеди. Сабийлиг'а аны къутургъан суугъа дери секиртиучю эди. Ким биледи, ол атлыны да огъурсузлугъун алай семирте, керексиз къоркъгъандыла. Андан Шарау, Сафар да бош къача болур эдиле.

Наипхан ол заманда атлы аланы ёзенден нек кыыстагъанын хазна ангыламаучу эди. Энди уа биледи. Ёзенни иесин, атлыны да биледи...

Жыгыраларынга, гюллеринге — къызчыкъла, биченинге уа кишиле сукъланыучу ёзен! Сенде Наипханны сабийлиги гебенекча къагъылгъанды, сен анга ачыу кёп сынатханса, къууанч а — аз. Сабийле сени сюе эдиле. Сен а аланы — угъай, жыгъып, тобукъларын сыдыртхан-

са. Желде шуулдагъан бийик кырдыгынг бла Наипхан-ны жыякъларын, ууакъ-ууакъ чимди, сопакълагъанса, атлыны уа — бир да угъай, сен аны атындан да жыкъ-мадынг. Энди уа ма — Наипханны аллында керилип, мамыр жатаса, шошса. Сен сабийлеге къучагъынгы керип тураса. Ма ала айланадыла, гирхолула излей болурла. Сен жылыса, тенгизча уллуса. Энди сени жыгыраларынга киши кенгден сукъланмаз.

Берекетлисе, жашауунг энди башланады — узакъ бармай, былайда будай сабанны толкъунлары шуулдарла, тенгиз толкъунлары шуулдагъанлай.

Ёзен, Наипханны кёлуне тийген эсенг да, ол сени суюди. Бахсан сууну жагъасындан бешташла жыяргъа жибермей къоя тургъан эсенг да — суюди. Эсингдеми, сабийле суу жагъагъа къууулсала, араларына жатып къалыучунг, чачын тозуратып, эмеген къатын жатханлай? Кюз артында сен кесинг да мудах болуп къалыучу эдинг, эшмелери кесилген таулу къызлай — гюл да жокъ, жыгыра да жокъ. Чачынг желде шуулдамай, кирпичи сыртынлай болуп къалыученг. Ол заманда тыкыр аякъчыкъларын сыдырта, сабийчикле къууула эдиле. Суу жагъада суюкчела сыйдам талыштакла жыйып къайтыргъа. — Наипхан, артха айланып, Бахсан суугъа къарады. Ол эниште, къыз суюлген жарны тюбуне, ташлагъа кесин тую барады. Биягъы, неге эсе да ачыула-нып келесе, толкъунларынгы къайыргъанса, эмилик ат жалкъасын къайыргъанлай, — узакъ жолунг арыта болмаз — сарнаунгу ариу макъамгъа алышханса. Наипханны эсиндеди, сен бирде, сыртынгы къая ташла къаралтып жибергенлей, сарнай эдинг, бирде уа быгъыны тешилген бугъалай ёкюрдюнг. Сен Наипханны бешикте элгендирип уятханса, анасыны шургусуна уа шургу къошханса. Ингир сайын гитче Наипханчыкъ, анасыны жаулугъуча, къара кёкге къарай, сен жагъаларынгдан чыгъаса да, элни талайса деп къоркъгъанды, аны этегине къысылгъанды. Сени ёкюрююнг алай ачы эди. Кёп ёмюрлени таулу элlege жууукъда саркъдынг — таулу уа сени жууукъча кёралмады. Сен халарчыгъа ушагъанса: жарсыу кёп келтиргенсе, къууанч а — аз, такъыр жю-реклени бютюн такъыр кёп кере этгенсе, жарытхан а... не билейим. Алай эдинг сен, Бахсан. Таулу къыз сарна-гъанда, анга къошулуп сарнадынг, насыбындан тюнгюл-ген къыз жагъангда мудах олтургъанды, огъурсуз тол-къунлагъа кёмюлюп къалыргъа базынмай. Сен а анга «аш-ашыкъ, аш-шыкъ» дей, аякъларын жалагъанса, ке-синге тартханса. Энди уа аны кирик къызланы тойла-

рында чыракъла жандыраса. Наипханны да элгендир-мейсе, къоркъутмайса. Жыр айта, адамланы алай уята-са. Угъай, Бахсан суу, энди санга огъурсузса, кюйсюзсе деп бош айтадыла. Билеме, кишини ачитмазса, ма буса-гъатда мен кирсем, сен мени жыкъмазса, алай огъурлу-са, ма алай сюеме мен сени. Кёреме, кемеле, къайыкъла жюрютмейсе, узакъды жолунг, тенгизге саугъанг а — чы-ран бузланы сууугъу. Ашыгъаса сен, тенгиз бла тубе-ширге, ашыгъаса. Сен кече, кюн да арымайса, талмайса. Сен анда, Наипхандан узакъ жерде, уллу тенгизни тирил-те, солуу аласа, нарг жортууулдан сора солугъанлай... Шууулда сен, шууулда, сабийликлеринде Шарау бла Наип-хан миниучю ташны, жумарукъ къанатынлай жугъур ташны, ийнакълай, шууулда. Сени суу инжилеринг аны жибитгенлей турсунла — алгъынча таулу къызланы жи-лямукълары энди жибитмесинле. Айт жырынгы, айт. Са-бийлеге бешик жыр айт, къызлагъа уа — скоймеклик жыр. Наипхан кёкде шош жюзюп баргъан акъ булут-чукъланы кёргенлей, жюрегин мудахлыкъ алды. Булут-ла ары Гижги таба барадыла. Анда Шарау къойла кю-теди. Булутла барадыла, къайры барсала да, алагъа ки-ши айып этмез. Наипхан Шарауну кёрмегенли аз за-манмы озду. Ол аны кёрюрге Гижгиге барыр эди, баууру бла барыр эди. Алай не медет. Жарамайды. Наипхан шош ётюп баргъан булутлагъа сукъланды:

Ой, булутла, булутла,
Шарауну къой сюрюую,
Къызланы — скоймеклик,
Сизни уа жел скюреди.

Наипханны мудах ауазы, баям, узакъгъа эшитилмей эди: аны тийресинде гирхолула жыя тургъан сабийчикле эс бурмадыла. Къыз бош къоркъады: черекни тауушу аны ауазын башхалагъа эшитдирмез.

Ой, барыгъыз, барыгъыз —
Гижгигеди жолугъуз.
Мен Шарауну кёрмейме —
Анга сиз жолугъуз.

Эшта, Наипхан ауазны эркинирек чыгъара башла-гъан болур эди — жашчыкъла «ишлерин» къоюп, жыр-лагъаннга къарап тохтадыла. Къызны кёзюне сабийле кюлген этгенча кёрюндю да, кесинден, аладан да уяла, келген жолу бла ызына айланды. Энди Наипхан жыр-ламайды, киши эшитмезча, шош мурулдайды:

Ой, булутла, булутла,
Таула жели — атыгъыз,
Шараугъа салам элтип,
Салам алып къайтыгъыз.

Эл ичинде, тегерекни хахай-тухайгъа алдырып, бахчаланы сюредила. Кюн ёгюзлени мюйюзлерин, чомача кыйырланы да жылтыратады.

Сюрюлген бахча юлюшлени ичинде акъсылдым жер хурттакла кезиулерин сакълайдыла. Алай алагъа кезиу жетерми, жетмезми? Аны Наипхан билмейди. Эллилени асламы къанат битгенлей тирилгенди, бир къауум гытыланы эшиклери кенгнге ачылгъандыла, башкаларын а не жаз башыны жылыуу, не хоншуда жер сюрюлюу къууандырмайды. Ала, эшиклерин къаты этип, эрттенден ингирге дери сюрюлген жерге къарагъанлай, арбазлада къауум-къауум болуп олтурадыла. Кёзлеринде окълары болса, Наипханны урур эдиле. Ызындан къарап шыбырдашадыла. Ариуму айтхан сунасыз? Къыз аны эшитмейди, алай сезеди, жүреги бла сезеди. Элни бир-бир эр кишилери керексиз сёзге къатынладан да ёчдюле. Аланы атха да миндирме, сёз этгенлерине тынгыла... Жер сюрюр орунуна, жаз башында иш азмыды, кёреми-се, аланы къара тёбеле болуп тургъанларын...

* * *

Правлен аллында эки ат арба, арлакъда уа — Сафар, Ийналукъ, дагъыда экеулен, ким болгъанларына Наипхан эслеп къарамады.

— Къайдаса? Кесинги кёп излетдинг, тейри, — деди Аубекир, тюз да келе келгенлей.

— Бош алай чыкыгъанем. — Наипхан терезе аллында мычыды.

— Аубекир, сен Ахматны танымагъан, билмеген туююлсе... — Къыз сёзюн бёлдю, кызарды.

— Сора уа? — дей, эл Советни председатели жазгъанын тохтатды.

— Огъесе мен жангылгъанмы этеме? Танымаймыса?

— Да угъай, тейри, бирге иги кесек туз гыржын ашагъанбыз. — Аубекир сагъайыракъ кёрюндю.

— Мен да алай сунама, мен да таныйма, алай болуп тургъанлай... — Наипхан ашыгъып сёлеше эди.

— Бюгюн Сафар аны алай жаный туруп, экибизден бирибиз да, не экибиз, Край да таныйды, ючюбюзден бирибиз ауузубузну ачып сёз айталмагъанбыз. Ол неге ушайды? Къара чёпге тюшсе, айыбы бизни болмазмы? Бизни хомухлугъубуздан...

Аубекир жеринден туруп, терезе аллына келди. Кюн таякыла аны бел баууну кюмюшлеринде ойнайдыла.

— Э, да сен а алыкъын сабийликден чыкъмагъан кёреме да. Мен Ахматны таныгъан этгенликге, ичине кирипми чыкъгъанма? Адамны ниетин толу билген кёкню жети къатысына жетгенден да кыйынды. Ол тишлерин ачханлыкъгъа, былайчыгъында не жашыргъанын къайдан билгин, — деп Аубекир къолун жүрек ауузуна салды. — Хау, биле эдим, аман адам болмаучу эди. Бусагъатда уа былайды деп айтхан тынч туююлдо.

— Сора сен Сафар айтханны тюзге санайса, алаймыды?

— Атам Къасайны жаны ючюн, санамайма. — Аубекир, эки имбашын ёргеракъ кётюрюп, къолларын жайды.

— Алай эсе, Ахматны терслиги жокъду дей болурса? Тюзюмю ангылагъанма?

— Атамы жаны ючюн, алай да айталлыкъ туююлма, ётюрюкден не асыу.

— Да, Аубекир, тамбла, сёз ючюн айтама, ол жазыкъ Ахматны терслеген къагъытха къол салыргъа туюшсе, не дериксе?

Эл Советни председателини бети Наипханнга алгъындан агъыракъ кёрюндю.

— Эгечим, мен сени юсюнгден кёп иги хапар эшите тургъанма. Элде бек намыслы къыз сенсе деп эшитгенме. Келе келгенингле, Жабраил мёлекча, не соруу этесе? Таматалыкъ хатерими кёрсенг а.

Аубекир, нек эсе да, туюп эринин чуююрдю, бети да эринини чуюйресича къызарды.

— Аубекир, терс айта эсем, айып этме... Санга сормай кимге сорайым? — деди Наипхан, терезеден тышына къарай.

Ийналуку Сафарны сакъал туюбуне кирип, ушакъ этеди.

— Элде кёплени эшиклери керексизге жабылгъанларын кёре келеме. Мен кесими аланы орунларына салама да, бир тюрлю болама. Андан эсе ёлюп кетейим, тоба, керексиз дау айтсала уа. Угъай, мен аны кишиге кечип къоялмам. Сен кесинги аланы орунуна бир салчы. Кеслерини чыракъларын жарыкъ жандырыр ючюн, башхаланы отларын кёмерге бетлерине уялмагъанла дунияда къалай жашайдыла? Сен ала кимдиле дейсе? Тоба, кесигизсиз. Туюбунден келгенле адамланы бетле-

рине къарап, кёллерине ушамагъанланы алып кетмейдиле. Аллах алай къурасын адамланы анга ийнандырыргъа кюрешгенни. — Наипхан кьолларын ууа, бармакъларын чыккыр-чыккыр этдирди.

— Пай, пай, пай, не кёп жаш табарыкъса, — деди Аубекир. Къызны бети жибиди. — Мен, Наипхан, кишиге не жаннетни, не жаханымни эшигин ачмайма...

— Жаннетге билмейме, алай жаханымге уа ача болурса.

— Айтханынга не магъана бергенинги ангылатчы?

— Да, ма, тамбла, бюрсюкюн дегенлей, Ахматны тутдуругъа кьол салсанг, жаханымге эшик ачдынг да кьойдунг. Сууапны бла гюняхны тартхан базман тюз ишлесе — насыбы...

Экиси да бираз тынгылайдыла. Арбаздан адамланы ауазлары эшитиледиле. Алай ала нени юсюнден сёлешгенлери ангылашынмайды.

— Эгечибиз, Сафар Ахматны билмей терслегенди. Ол элге, колхозгъа да керек адамды деп сюелгенимлей...

— Алайды, сора нек сюелмейсе?

— Тохта бир, о! Алай айтып сюелгенимлей, тамбла ол подкулачник болуп чыкъса, партия манга не айтыр? Башымы сыламаз. Душманнга мен саналмаммы? Атам Къасайны жаны ючюн, саналырма. Мени сабийлерим агыржын ашаргъа суймеймидиле?

— Акъгъа къарады деп жиберсегиз а, партия не айтыр? Ариу айтмаз да?

— Ол да алайды, кертиди. — Аубекир башын имбашларына жыракъ этип, биягъы кьолларын жайды.

— Сора сени ишинг алай да, былай да хоча туйюлдю. Сен эки отну арасындаса. — Наипхан акъ гыранча жаулугъун имбашларына туюрюп, ариу айырылгъан къалын къара чачын ачды.

— Угъай, мен алай айтмайма, — деди Аубекир, ичинден а: «Не уялмагъан, къамамагъан тиширыуду. «Тура эдим жата, къайдан чыккыды хата», — дегенлей, муну бери нек алдырдыкъ? Ол биздеги да жаншаккыды, алай туура быллайына уа тубемегенем»... — Сабанны заранлы хансладан тазалай туруп, будай башла юзюлдюле деп кьоркъсакъ, биз аны хансха кесдирип кьоймабызмы? Огъесе, санга башха туйюлмюдю?

— Мен тенгибизни жарсытып, душманыбызны къууандыра болурбузму, дегенден айтама.

— Айхай, биз файгъамбарла туйюлбюз, ол — душман, бу уа — шуёх деп билип барырча.

— Ахматчаланы ангылагъан алай къыйынмыды да?

— Къыйынды, Наипхан, къыйынды. Сора, эгечим, мени тюз ангыла. Аллай терсликчикле бизге дери да бола келгендиле. Энтда болурла. Аны бла мени ишим жокъду. Таулулада: «Кагынг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма»,— деп, алакат сёз барды. Мен керексиз даурну суймейме. Ишинги, жеринги бил. Ашынгы, сууунгу таба эсенг, жаша. «Билеме» дегенден эсе, «билмейме» деп къойгъан кёп да тынчды. Билмейме и всё. Гюняхы, сууабы да керек туююл. Сен да жанынга тынчлыкъ излейсе, хар адамны излегени да олду, даурну аз эт...

— Сау бол, атам-анам юйретмез затланы юйретдинг. — Наипхан Аубекирни кезюне къарады да, аны бетин бишген лёкъумгъа ушатды.

«Алай къуран сен. Къуйрукъ булгъап кюрешдинг эсенг да, ич аурууунгу билдирдинг».

— Тоба, Аубекир, билген затыма билмейме деп, тиширыу башым бла окъуна айталлыкъ туююлме. Башына бёрк кийгеннге уа ол бютюнда ушамайды. Ушагъан не — андан эсе ёлген этейим,— деди да, Наипхан жаулугъун башына хыны тартды.

— Алан, Наипхан, чыгъамысыз,— деп сёлешди эшикден ким эсе да.— Къагъыт, карандаш унутма, маржа.

— Бусагъат...

* * *

Наипханлары ат арбаны алгъа жиберип, кеслери уа жаяу барадыла. Ийналуку айтханлай, мирзеу жыйгу элни башындан башланса тапды. Ауур жюкленнген арба бла артха къайтхандан эсе, жюклей-жюклей, правлен аллына келип къалгъан игиди. Правленни жер юйю колхоз къурала башланнгандан бери кюфлюк этеди. Ол бек уллуду. Ачхыч да Ийналукуну къолундады.

Эл башына жаяу барыргъа ауурсуннган болур, тулукъланы, эски машокъланы тубюне салып, къарт киши арбада олтурады. Жол арбаны арт жанын ары-бери быргъайды. Ийналуку да, толмай къалгъан тулукъ кибик, чайкъалады. Ол арбагъа бош миннгенди. Туююлмеген жери къалмады. Кёргенле да не айта болурла? Къарт, къарыусузду деп кёллерине келир. Бу артмакчыла тенгли баралмаймыды? Ийналуку кесин къарыусуз сундурмазгъа керекди. Аллайладан киши къоркъмайды, басынчакълап къоядыла. Ийналукуну уа — бютюнда. Элде аны суймеген аз адам болмаучу эди.

Алай терк унутурламы, дейсиз. Таулу дертин ёмюрде да унутмаз. Сора Ийналукуьну малтарыкь эдигиз... Ол арбазлагъа къарады: адам эслемеди. Асто, была кырылыпмы къалгъандыла? Аллах айтсын. Алай адамла кёзге урунмазгъа нек кюрешгенлерин сизди да, къартны жүрегин къоркъуу алды. Барып, жухунг киритлеге тирелип къалса, кёп мирзеу жыярса. Арбаланы кырулай тыхырдатып къайтыргъа суймейди. Дагъыда: «Кимни арбасына минсенг, аны жырын жырла», — дейдиле. Не этериксе. Аны ючюн Ийналукуьну неси къорайды? Адамланы арт къабынларын сыйырсаңг а, ариу айтырла. Бизге къазгъан кёрлерине кеслери тюшюп, боюнларын сындырсала — тохтарла. Ийналукуьну бетине сиз тюркюргенсиз, ол да бу «социализм мюлк» деп махтанганлары не болгъанын туура этмесе. Ашыкъмагъыз, тюрбюгюзге жылы суу ийилир, колхозугъузну биягъы кесигиз таларсыз. Озгъан жаз башында эллиле жангы кыурала тургъан колхозну кеслери чачып кетгенлерин Ийналукуь унутмагъанды. Уллу Аллах, сен анга энтда алай кёл кенгдирирча бир кюн бер... Адамла недиле? Башха болмай, кьой сюрюу кибикдиле. Бири къаядан секирсе, барысы да ызындан кыуоладыла. Баям, билмей тургъанлай, арбаны чархы чунгургъа кетген болур эди, къарт артына жыгъылды. Ийналукуь чоңгкъайып, къобалмай кюрешгенин кёргенде, Наипханны кюлкю кысыды...

— Кёзлерингми чыкьгъандыла? — Къарт ачыуун арбачы жашдан алыр умут этип, таягъы бла аны жамаулу аркъасына къатылды.

— О, мен не этгенме?

— Талау къарнынга! Жыкьгъан этгенсе, ёзге уа не этерик эдинг.

Ийналукуьну насыбына, тегерекде киши жокь эди. Жаланда, кёп бармазлыкь, эки ал тиши болмагъан бир жашчыкь, Ийналукуь аны кюлдюрюрге жыгъылгъанча, тохтап, иги кесекге дери «тхе-тхе» дегенлей турду. Ай, ол а ишми эди. Бу от тёбеси боллукъланы кыууандырмагъа эдим ансы, — къарт ызындан жыяу келгенлеге къарады. Наипхан жаулукь къанаты бла кюлгенин жабаргъа кюреше келеди. «Уялмагъан гажайчыкь, жаулукь къанатынгдан къарылып ёллюкчюк». — Ийналукуьну кёзлери кызыны жан сюеклерине илиндиле, — ала кенг эдиле. «Сафарны къарны бурлукь тюрюлдю. Гошаяхча бир ариуну алса», — деди ичинден. — Ай дуня, ай заман а. Дуня да бузулду, заман да кетди.

Ийналуку турганлай, ол биреуге жетмез эди. Тап, динден чыгып квалса да, байлыкчыгыны эки тенгден бирин берлик болса да, ол тегерегинде кьагылырча, аллында буюгурча этер эди. Энди уа ма, кюле келеди. Кьарт эшек кибик, бу аякларын нек чонгкьайтады, дей болурса. Охо, сени да, бош сукланама ансы, аламатыгынг жокьду. Байтал кибик. Сюрте болур картошдан, андан сыйдам керюнеди.— Ийналуку Наипханга жютю кьарай эди. Кьыз аны эслеп уяларакьмы болду — кюлгенин тохтатып, сагышлы бет алды. Мирзеу жьяргьа бар дегенлей, таукелленип кьалгьанына Наипхан жарсып келеди. Кьыз башы бла кишилеге тенг болуп айланыргьа анга керекмейди. Кеслери жетишмейми кьаллыкьдыла? Ким ариу айтыр, ким — эриши... Охо да, анга жукь жетмегенин, сокьур тьойол эселе, керюрле.

Эл кьыйырында эки юйде да жан керюнмейди. Ийналуку арбадан тьуюп, негерлери жетгинчи тьэмей, арбазланы бирине ташайды. Баям, юйню иеси кеп болмай кетгенди, кьайры аман жолгьа кетген эсе да, арбаз ариу сыйпалып, суу бюркюлгени кьурумай, геген да алай босагьа аллында турады. Ийналуку жатма тьюбуне кьарады. Анда болмагьан хьрт-мырт жокьду: эски бешик, арба чархла, кьатхан чабырла, эшек жаурлуку бла иери, чырдыда сапсыз, бутагьы сынган сенек, чалгьы гылмай. Жатманы кьабыргьасында уа, баям, алабек керекли затлары болур эдиле, салам дух, жугьутур мюйюзле, тасма жантау. «Тасма жантау! — Ийналукуну кезлери жандыла, ол сакьалын терк-терк сылады. — Учхара жерде тура кереем, Чокка улу аны жаратамы билликди... Керти кьолгьа тьушсе, иги боллукь эди. Файгьамбар да кеси башына тилек эте жашагьанды. — Кьарт тегерекге сагьайды.— Муратларына жетмезликле жетип кьалдыла ансы»...

— Алан, Ийналуку, не тураса? Ол уллу кьара киритни кермеймисе? — Аубекир эски чалыны башы бла арбазгьа кьарады.

— Да бу кьайры жер тьюбуне кирди, деп кьарай эдим.

— Юйюнге ахшылыкь, адам адамны чырдыдамы излейди?

Аубекирни чимдигенин онгсунмай, Ийналуку сылтаугьа ары да, бери да етюп, юйню тегерегине кьарады. «Кьыйынлыны юйю кьыйырда». Чокка улу онгмагьы эди. Ийналуку излеген да олду. Законну, колхозну аты

бла жарлыны бютюн жарлы этсенг — башына актыл кирир.

— Кёрдюгюзмю сиз бу алакатны, сейирни? Биз, эки бутубузну ат этип, бери келип, ол а бугъуп, къайсы тешикден къарайды, не билейим. «Дизиртир» деп, мынга айтыргъа керекди. Наипхан, жаз, иги тынгылы жаз. Тазир да салып, мирзеюн аркъасына кётюрюп келирча этерге керекди. — Ийналуку таягъы бла чархны гузаларын ууакъ-ууакъ къакъды.

— Чоккаев кеси ишдеди, колхоз иште. Юй бийчеси уа бир жумушуна чыкыгъан болур... Алып да, не аллыкъбыз андан...

— Алып, не аллыкъбыз! — Ийналуку Наипханны эрикledi. — Жангыз Таусо бергенге къарап къалса, колхоз башы бла болмаз. Мынга уа — арпа сылтау, ол тюз бойлу адамды деялыкъмысыз? — Къарт таягъы бла кирит салынып тургъан экинчи юйню кёрдюзтдю. Не Наипхан, не Аубекир жууап къайтармадыла. «Къачмазгъа керек эдиле, — деп келди кызыны кёлуне. — Былагъа ким зорлуку этерикди? Жангылгъандыла. Ким эсе да алдагъанды, баям, колхозну суймегенле аз туююдюле. Кимни кир ниетли ишиди — аны къайдан билгин». Наипхан бир заманда да Ийналукуну иги адамгъа санамагъанды да, ол адамланы аманларгъа чурум табарын суймейди.

Комис башха арбазгъа кирди. Олсагъат аны аллына гумудан бир къарт къатын чыкъды. Бети, нек эсе да, къансызды, къркыгъанын билдирмезге кюреше болур, сансыз хал алып, ауузун бек ачмай, алай келгенле эшитирча, зикир айта, жууукълашды:

Аллах деген кеч къалмаз,
Кеч къалса да, ач къалмаз.
Ла-ийлаха — иллаллах, ла-ийлаха — иллаллах.

— Кюнюнг ахшы болсун, Кёгюрчюн.

— Ахшылыкъ кёрюгюз, жууукъ болугъуз.

— Тейри, таякъ алып сюелсенг да, башха амалыбыз жокъду, — деди Ийналуку.

— Угъай, аллах айтмасын, келигиз, келигиз, юйге киригиз. — Кёгюрчюн, узун къара жыйрыгъыны этеклери жел эте, тири атлап, юйню эшигин ачды.

— Эгечим, олтура туругъа заман жокъду. — Ийналуку Кёгюрчюнню жарыкъ болгъанын жаратмады. «Бусагъат мен сени гямпирилеринги тюшюрейим». — Санга къанатла битерча хапар алып келмегенбиз.

— Ол дегенинг? Элге болмагъан бизгеми боллукъду? Кёгюрчюн юйге кирип кетди.

Ол андан чыкъгъынчы, Ийналукъ төгерекге кёз жетдирди. Алаша гуму бла бир къабыргъада — аш юйчюк, аны печини жангыз кёзюнде уа — от къобра. Ичинде не болгъанын къарт билалмады. Пешчикни аллында, юсюнде да гоппаны бла, тепси сюеледи. Гумуну бирси жанында — эски къашпакъ. Анда бир баймакъ эшекден сора мал кёрюнмейди. Ийналукъдача перекет къайда!

— Юйге кирмей эсегиз, былай окъуна чёкчюгюз.— Кёгюрчюн бир уллу къолан кийизни чыгъарып, тапчанга жайды.

— Охо, мында кимден уяллыкъса, сени келин этерге жашыбыз бизни да жокъ, олтурчу былайчыкъгъа,— дей, тиширыу Наипханны жингиригине къатылды.

— Къой, Кёгюрчюн, гузабаны къой,— деди Ийналукъ, кёзлерин къысаракъ этип, бираз сагъышланды.— Биз сени аллынга бюгюн пакъыралача келгенбиз, алай жангыз санга — угъай.

— Факъыралыкъны Аллах къанлыма да сынатмасын.

— Амин... Алай ол ишни этерге бизге закон буюргъанды. Правлен тохташдыргъан закон. Анга угъай деп, сен да айталмасза. Къысхасы, урлукъгъа мирзеу жыыбыз, билесе. Бусагъатда колхозгъа болушлукъ Бийнёгерни къарындашы Умаргъа акъ маралны сютюнден да, антым, бегирек керекди.— Ийналукъ башын ёхтем кётюрдю.— Бийнёгерни эшитген болурса.

— Эшитмей а, таулу тюйюлмеми.— Кёгюрчюн ауузун къол сырты бла сюртдю да, эки къолун гюлмендисини энишге салынган къанатыны тубюнде букъдурду.

— Ийнаныгъыз, мен бу иште терслик кёрмейме. Не башхалыгъы барды, колхозубуз жангы къурала тургъан юй кибикиди. Аны ахлула, хоншула болуша, толу юй этедиле. Биз да ачданмы ёллюкбюз, болушургъа керекбиз, айып окъунады.

Наипхан ангылагъандан, Ийналукъ Кёгюрчюнню сёзлерин жаратмады. Ол баштёбен болуп, печьде от къобрача къаралды. Ахырында уа сескенген этгенча, секирип ёрге турду да: — Эгечим, хар затны да болумун тюз ангылагъанладанса. Алай сёзню къысхаракъ эт да, берлигинги берип, жолубузгъа барма къой... — Ийналукъ Наипханга бурулду.— Ненча пут тийишли кёргендиле? Айтчы.

Къыз къолунда карандашын ауузуна къапды да, ха-

лы бла тутдурулган саргылдым кьагьыт чапыракны аударду.

— Задание эки путду.

— Анга уа, эгечим, бир да эринме...

— Ар, айымыды, ол кеп туююлдо, кьолайыбызны биллип этген болурла.

Наипхан Кёгюрчюн «ар» деген сёзю не магъанада айтханын билалмай эди.

— Кесигиз билгенден, Ийналуку, ол биздеги аркъасына кётюрюп, ненча гёренке болганын ёнчелемеген эдик, бир кьапчык нартюх элтгенли, кеп заман озмагъанды, картох да элтген эди, ийнан. Энди уа аллахны хакына, доюн туююлбюз. Ар, аз, кеп эсе да, эки тенг этейик. Угъай, дей эсегиз а, ол бир эшекни мирзеуге алышсам деп, Шхалукъагъа кетгенди, кьайтхынчы тёзююз.

— Бизге андан тюшерик жокьду. Тапханчыгъынгы бери аллыбызгъа чыгъар, не бизни ары элт.

Кёгюрчюн жёбелеп кетди да, гумуну эшигин ачды. Олсагъат Наипханны бурнуна эрик ийис урду.

— Э, кьой сен бу кьуртха Сатанайны, мен муну сёзюне ийнаналмайма. — Ийналуку эки кьолун да артына салып, арбазда ары-бери атлайды.

— Да, керейик бир, — деди Аубекир.

— Ийнан, мен умут этгенден азды. Къалай тап кёре эсегиз, алай этигиз, — деди Кёгюрчюн, жарты тулукьну гумуну босагъасындан бери суйрей.

— Муну уа несин эки тенг этдирирге айтаса? Атасынасы да бир пут туююлмюдо! Эки тап, эгечибиз, эки.

— Аурууунгу алайым, айт, кьайдан табайым?

— Къысдырыгъым жокьду деп Ийналуку ийнандыралмазса. Алдаргъа кюрешме, закон санга аны кечмез.

Комиссияны председатели сакъалын сылады, сора биягъы тапчаннга олтурду. Тиширыуну юсуне сюелип селешген анга ушамайды. Сабырлыкь керекди.

Аубекир не Ийналуку сёзюне сёз кьошаргъа, не Кёгюрчюннге эриши кёрюнюрге суймейди. Ол эки кьолун да артына тутуп, аз гуппуракь да болуп, сабийле бла безирейди. Ала, баям, ата-аналары жиберген болурла, арбазгъа ётерге да базынмай, таш хуна артындан кёзчюклерин жылтыратадыла. Наипхан а кесин къалай жюрютюрге билмей эди. Ол ангылагъаннга кёре, Ийналуку кьатылыкь ётерге кюрешеди.

— Ай, Ийналуку, мыйыкъларынга жау бурхула бузлатып жашарыкь, мен акъ чачым бла сизни къалай ал-

дарем? Санга неда Наипханнгамы береме? Колхозгъа береме, анда уа сизми артыкъ жашарыкъсыз? Мени эки аягъымы бир уюкъгъа сукъгъанлыкъгъа, артыкъмыды? Тапсанг, къойма. — Кёгюрчюн эринлерин къаты къысып, бир жанына бурулду. Наипхан аны эрин къыйырларында эндиге дери эсленмей тургъан эки терен ызыкъ кёрдю. Кёзлеринде алгъыннгы жарыкълыгъындан жукъ къалмады.

— Излеп биз не табаллыкъбыз? Ёчешеме, сен къыстырыкъчыгъынгы, Къамгъут бийни эмчек анасы Гошайхны асырагъанлай, асырамай эсенг. — Ийналукъ кесин ышартды.

— Хау, кёрмеймисиз ол къалаларымы.

«Къалада болмаса уа, жашамаз эдинг сен», — деп келди Ийналукъну кёлуне. — Эгечим, тыйма бизни. Энтда бир пут къош да, къалгъаны санга халал. Хатерин эт, колхозну сую эсенг, законун да сую бил. — Таягъын кётюрюп къарт жерге урду.

— Тоба, Ийналукъ, закон бир жарлыгъа хорлукъ этилсин деп айта болмаз.

— Хорлукъ, зорлукъ эсе да, не эсе да, кесинг къалай суйсенг, алай ангыла, биз закон буюргъанны этебиз. Сен кёзбау сёзле бла бизни ашыралмазса. Ма бюгюн закон айтханны артха салып бир кёрчю, тамбла гытынгда ийненг къалса. Болгъан затчыгъынгы къалдырмай, сибирип къоярыкъдыла. — Къарт къолун алгъа созуп, тирмен бургъанча этди.

— Да не мадар сора? Ол къайда къалды эсе да. Гяурду былайды деп айталлыкъ... — Кёгюрчюн Наипханны кёзуне къарады. — Бир кесекчик мычыгъыз. Хоншулагъа чабайым, ёнкючге табаллыкъ эсем...

— Тохта, Кёгюрчюн, бир жары да барыргъа керек туююдю. Сен тюз айтаса, биз санга хорлукъ этерге келмегенбиз, алай сунма. Санга ийнанабыз, къолунгдан келгенни бересе, жарсыма, бир киши бир затчыгъынгы сыйырылыкъ туююдю. Тюз айтама да, Аубекир? — деди Наипхан, уууртлары ингилик жакъгъанча къызарып. Барысы да тынгылашдыла. Ийналукъ башгёбен болду. Аубекир да сагъайды. Шошлукъну хунаны ары жанында сабийлени дауурлары бузады. Сабийледен къайсы эсе да, баям, бир затын тас этгенди: «Шайтан, аны бере эсенг, муну береме. Шайтан, Шайтан, аны бер да, муну ал», — деди.

Жашчыкъ къолунда ташны гыллыулатады.

Ийналукъ, жауарыкъ кюнча къаралып, башын кётюрдю. — Къызы, — деди ол шош ауаз бла. — Сени бери

нек жибергендиле? — Наипхан тынгылады. — Угъай, айтчы! — Къарт таягъын жерге-жерге къакъды. — Сен бери ким не бергенин жазаргъа келгенсе. Кючден тиргизиле келген отха суу нек къуяса? Башынга палахны тилеп да нек аласа? Сени ол сёзлеринг бу арбаздан тышына чыкъгъандан Аллах сакъласын.

— Не сёзлерим? — Наипхан абызырамады. — Мен аланы къайда да айтырыкъма.

— Эй, анангы ахшы къызы, дуня халын билмеген ит ылыгъын сынайды.

— Ийналукъ, сен масхара сёлеше эсенг да, нарт сёзлени бузаргъа уа керек туююлдю, — деди Наипхан ашыгъып.

— Къой, къызым, къой, бусагъатда адам дегенинг къара чёпге аз затчыкъдан тюшюп къалады. Ийналукъ манга кир ниетми тутхан сунаса? Амалына кёре этеди. — Кёгюрчюн къартха эслетмей, Наипханнга кёз къысды. — Ийналукъ башына жетерикни билмеген адам болмаучуду. Сизге сёз келмесин ансы, биз къалай да болайыкъ, ар, ачданмы ёллюкбюз... Хоншулагъа жетип къайтайым.

— Сабыр бол, эгечим, — деди къарт. — Кёгюрчюн артха бурулду. — Башха амал табайыкъ. — Ийналукъ Наипханнга терс къарады. — Сени бла уа, къызы, бюгюнден ары быллай ишге чыкъсам, ёлюгом жерге салырмай, къара къушлагъа аш болсун. Ма, Аубекир тургъандай, ант этеме. Эгечим! — Ийналукъ Кёгюрчюннге бурулду. — Ёнчелет ол тулукъдагъын.

Тиширыу юйден къамил чыгъарып, тулукъну башын артха къайырды да, ары узалды. — Бисмилляхий. — Челекни башына букъучукъ кётюрюлдю. Наипханна бурнуна къууут ийис урду.

— Энди, эгечим, кесинге сёз келмезча, бир башха затчыкъла да къош.

— Гяуурду, бир зат табаллыкъ.

— Аз ашым, къайгъысыз башым, — дейдиле. Элт мени гумучугъунга.

Кёгюрчюн алгъа, ызы бла Ийналукъ гумугъа кирдиле.

— Аубекир, нек тынгылайса, бу жарлыны тонап кетсек, Аллах, адам да не айтыр? — Наипханна ариу къашлары ёргеракъ кётюрюлдюле. — Ёлюп къалгъы эдим, андан эсе...

— Наипхан, бюгюн оноу аны къолундады. Терссе, деп сюелирге жарамаз. Жокъду дегеннге ийналдып бар-

сакъ, кишиден жукъ алалмакъ... Колхозну къуру журт-ха къаратып къояргъа жарарыкъ туюлдо.

— Колхозчуну уа? Бир жарлыдан хор бла алынган, ийнан, жерде чирип къалыр.— Наипхан, сѣзон бѣлюп, гумудагъылагъа сагъайды.

— Хатанг жокъду, эгечим, хатанг,— деди Ийна-лукъ... — Жау ичинде бѣрекча турур жерингде. — Наип-хан къартны арт сѣзлерин эшиталмады. — Эй, эгечим, бериинги бери эт, бермезлигинги кери эт деп эшитмеген-мисе? — Ийналукъ башха чыккырны ачды. — Акъ туз-лугъунг да барды да... Къоркъма, мынга тийдиртмем,— деди къарт шош ауаз бла.

— Бишлакъчыгъымы уа алыпмы къоясыз? Ол аман киши жаз башы ишледе борбайсыз болуп къалмагъа эди.

— Ай... киши арбазында чѣп окъуна сындырмаз эдим... Бир жарагъан бишлагъынги, сюелгенлеге эслет-мей, ары букъдур. Мен эшик юсюнде тохтаим. Хы, та-мамды! Жиберчигиз ол жашны бери! — Ийналукъ гуму-ну босагъасындан къарады. — Кел, кел, жаш, муну улоунга сал! — деди арбачыгъа.

Улоучу жаш иги сыгъынып, чыккырчыкъны тобугъу-на салды. Кеси умут этгенча, къучагъына къысып элтал-мазлыгъын ангылагъанда уа, жерге бошлады.

— Аман хомух а,— деди къарт, таягъын къабыргъа-гъа таяндыра. — Тутчу ол жанындан.

Кѣгюрчюн чыккырын элтгенлени ызларындан чыкъ-ды. Ол гюлменди къанатларын тешип, энишге бошлады. Наипхан аны жыйырылгъан арыкъ бойнун кѣрдю. Бой-нуну эки жанында эки кѣксюл тамыр. Алада къанны жюрюгени эсленеди. Ариу айтып, Кѣгюрчюню жапса-рыргъа керек эди, алай Наипхан не айтыргъа, не бла жапсарыргъа билмеди. Болмагъандан ары, чыккырын артха къайтарыргъа керекди. Аны Аубекир эталлыкъ-ды. Алай, ѳгюз кибик, тынгылауну ийип турады... Къыз эл Советни председателине къарады. Ол бир заманда да Наипханнга бююнча, бусагъатдача эриши кѣрюнмегенди. Аны къуйругъуча уллу къуйрукъ, эр кишиледе угъай, къатынлада да хазна болмаз, мен харип...

— Хайда, кетдик! Таягъым не болду? — деди Ийна-лукъ, юсюн къагъа.

Кѣгюрчюн кючден-бутдан атлай барып, гумудан къартны таягъын чыгъарды.

— Сау бол! — Ийналукъ арбаз ортасында тохтап сагъышланды. — Эгечим, артыкъ бек къууандырмагъа-ныбызны билеме. Алай бизде айып жокъду. Бир жанны

да арбазына суююп кирмейбиз. Амалыбыз алайды. Не этериксе, тѣз. Алгыш биргеди.

Орамгъа чыкъгъандан сора, Наипхан тынгылап къоялмады.

— Ийналукъ, колхозчуну гумусун тонап кетгенинг а ненгди? Ким не айтса да, мен сени ишлеринги ангыламайма.

— Алан, сен, къызы, къаллайла сѣлешесе? Атамы юйюнеми элтеме? Аман тенг тешикли тон кибикиди. Не ди бу этиуюнг? Жукъгъа жарамай эсенг да, соруучу мѣлекча, соруу этип турмачы, — деди Ийналукъ. — Кеси башынгы къоркъууун эте эсенг, сизден жукъ алмакъ — къуллукъчу ушайса да.

Ийналукъ туура алай ачыу тиерча зат айтыр деп Наипханны эсинде жокъ эди. Алгъа ол бир кесек абызырады, эс жыйгъанда уа, аны къартлыкъ хатерин этмеди.

— Уручу бирсилени да уручу сунады, Ийналукъ. Эл-лилеге хорлукъ этип, кѣбюрек жыйсам, кесими унутуп къоярла депми умут этесе!

Наипхан, кеси да билмей, Ийналукъну жюрегини теренинде жашырын къоркъуууна къатылды. Ийналукъну санлары къоргъашин кибики ауур болдула. «Сени жауунг тиширыуну аманы бла жолгъа чыкъсын, — деди кеси кесине. — Бусагъатда былай эте тургъан ол аман Сафаргъа барса уа, кѣч да кет! Къатынына тынгыламай, Сафар Ийналукъгъа тынгыларыкъды? Аны тергемей къоярча, Ийналукъну башына атмы ургъанды?.. Тохта, мен сени председателге къатын болургъа къойгъан угъай, бетсиз сѣлешгенинг ючюн, аурумай ѳлюрча кюннге жетдирирме, Аллах айтса...»

— Къызым, — деди къарт, атлашын бѣле. — Мен сени кеси баламча кѣре эдим да, бюгюн жаныма тийдинг. Тилинг, гяуурчукъ, бичакъ кибики, сѣзюнг а — окълай. Тюрт-мюртю къояйыкъ, уллу иште келишиулюк керекди. Бизни бюгюнню ишибиз халкъгъа, къыралгъа да хайырлыды.

— Ийналукъ, асыры оздурабыз. Жарты молла дин бузады.

— Мен сени былай жумушакъ жюрекличик болгъанынгы бир да билмей эдим. Алайды да, адам адамны таныр ючюн, къазанлашыргъа керекди, тоба, тоба...

— Къоюгъуз сѣзню, эшитдиресиз, — деди Аубекир, арбадан эр киши чыкъгъанын кѣрюп.

— Къонакъ аламыса, Таукес?

— Къонакъдан душман къачсын, — деди ол, къашларын туйюп. Аны ауазы базыкъды.

Бири биринден гитче юч сабий арбазда эски кийизге олтуруп, къара чёмюшчюклеге терк-терк узала, бушто ашайдыла. Дагъыда эки жашчыгъ'а, ала абаданладыла, талкъы басадыла. Бирлери, эски кёлекчиги да киндик башында тохтап, кёрюк басханлай, талкъы сапны ёрге-энишге этеди. Башхасы уа, тили бла сол уууртун кёпдюрюп, келгенлеге къараргъа кюреше, чабырлыкъны бурады.

— Таукес, была бары да кесингимидиле? — деп сорду Ийналукъ.

— Алай сунуп турама, — деп гюрюлдеди ол. «Аман агъачны жонгурчхасы кёп болады. Оразайны жашындан Аллах жангызын окъуна къызгъаннганды. Сёзю ауур бармасы ансы, Ийналукъ Аллахны да терс ишчиклерин кёре келеди. Жашдан къартха жыйгъан ырысхысы башына жугъарча болмай, бу мачалагъа, гыбышылагъа тёгюлдю. Ийналукъну жюреги эки жарылып къалмай иги турады. Кёремисе, нечик ашайдыла. Бети къарады, Ийналукъну сабийи алай ашамаса эди. Была уа — тогъузчукъла кибик...»

— Таукес, не добар жашчыкъларынг бардыла. Тфуй, аман кёзден къалсынла. — Ийналукъ, энишге ийилип, сабийчикледен бирини уууртчугъуна къатылды. — Бас, бас, аманкайчыкъ.

VIII

Шарау Наипханны къуллукъчу болгъанын къошда окъуна эшитгенди. Ол анга не чамланмады, не къууанмады. Иш туура алай туйюл эсе да, элден хапар айтып келген къойчу нёгери бла уллу хапарлашмады. Наипхан аны Сафаргъа алышханлыкъгъа, ол анга аман, иги да айтыргъа суймейди. Нёгери, Шарауну кёлюн алыр умут этип, элде жюрюген таурухну кыздыра башлагъанда, Шарау:

— Жууугъум, ол къатын сёзлеге этегинги бош жайып айланганса. Мен аланы бирине да ийнанмайма, — деп, къошну огъары мюйюшюнде мулжаргъа таянды. Алай гурушхасы уа жюрегине тынчлыкъ бермеди. «Наипхан Сафарны суймесе, ол болгъан жерде ишлерге унамаз эди. Аны билмеген телини элге аллах бермесин, энди уа не? Экиси да — къуллукъчула, кече-кюн да бирге. Сафар Наипханны хар аллахны кюнюнден кёрлюкдю». Шарауну чач тюклери ёрге турдула. Ол къызгъа жан ат-

магъанына, кызыны Сафаргъа барлыгы анга жугъутур кюлагына жел кыакъгъанча да кюрюмегенине кеси кесин ийнандырыргъа кюреше эди. Алай мулжарда таянып тургъан кесек заманчыкны ичинде элге тигелерге тулукъ бла бир сылтау тапды.

— Наныкъ...

— Ой.

Шарау тынгылады.

— Не этесе?

— Бахчаланы сюрюп бошай болурламы?

— Тейри, бошай турадыла.

— Эслеменмесе, бизни бахчаны уа сюрген болурламы?

— Да ким сюрлюкдю? Къарт анангмы?

— Кеч а бола болур деймесе?

— Тейри, эртте туююдю. Энди урлукъ жерге тюшерге керекди. Эсенг а.

Шарау, Наипханны кюркыуун этип ашыкыгъанды, деп айтдырыргъа суймегенден, ол кюн жолгъа чыкъмады. Алай тангын а кючден атдыргъан эди. Энди уа жаш элге кирип келеди. «Хау, Шарау кюллукучу туююдю, окыуу жокъду, кыйчуду. Алыкын кыйлары да кеп туююдюле. Аз-кеп эселе да, ала колхознудула. Битеу эллиле колхозгъа кыошулуп бошасала, аны аллында кыйла аслам болурла. Кый кютген жигитлик туююдю дейдиле. Болсун. Шарау биреуде жалчыда туруп келмейди. Чабырларын жалчылыкыда туруп жыртмагъанды, ышымларын шинжилеге киши кыйланы ызларындан чабып талатмагъанды. Шарау колхозну кыйчусуду. Аны ючюн а кесин Сафардан осалгъа санамайды. Анга ёпкелеген да бош этеди. Наипхан Шарауну суйсе, Сафар сыйыралмаз эди. Хорлукъ ол да этмез. Иш кызыны сайлагъанына кере болады. Шарау Сары улуну нек терслерге керекди? Болмачы чурумла излеп кюрешуу эр кишини иши туююдю. Сафар кыачан эсе да бир дююн жаш болмагъанды деп, терс кыарап турургъа жарамаз. Бусагъатда андан алаамат жокъ эсе да, Шарау билмейди».

Эл кыйырында, ныгышда, хар заманда, беш-алты киши олтуруп турадыла. Шарау, аланы кюрюп, кенгден окыуна атындан тюшюп, кыатларына барды.

— Салам алейкум!

— Уалейкум ассалам! — дедиле олтургъанла, ёрге кыоба.

— Кыошданмы келе келгенлигингди, Шарау? Нек азгъанса былай, кыйналгъанмы этесе? — деди аладан бири.

— Шарау, кьойларынг кьырылгъан хапар бар эди, кертимиди?

— Угъай, тейри, бизде аллай кьайгъы жокъду.

— Кьойла кичиу болгъандыла, деп аллай таурох жюрюйдю... — Ийнансагъыз, кьашыуу болгъан токълубуз окъуна жокъду... — Да, харип, атанг маллагъа бек иги эди. — Жашы, ол бизни аман кьойчукъла эсингдемидиле? Бек арыкъ болмай турамыдыла? — Эсимдедиле, бир хаталары жокъду, семире башлагъандыла. — Ай, Аллах ыразы болсун! — Шарау, бир-бирле барып кьойларын сыйырып кетгендиле дейдиле, алаймыды? — Бош айтадыла, ол ётюрюкдю. — Кьой, кьой, Къасай, сен а бир да болмагъанны сордунг. Бусагъатда туура алай этерге ким базынныкъды? — Аны уа бир да билмезсе, тейри, асыры унутхансыз, эл чабып, колхозда «кюс» дерге бир мал кьоймай кетгенин. — Ой, Къасай, сен а кетип тургъанладан кёреме. Олтурчу, Шарау, былай... Ол заманы бла бюгюнню сен тенгми этесе?..

Къасай бла даулашханны аты Къызылкёздю. Анга аллай ат нек аталгъанындан Шарауну хапары жокъду. Баям, бир кёзюню къызыллыгъы ючюн болур...

— Да, тейри, аллай бир зат сакълап, колхозгъа андан кьошулмайды. Бу не заманда да полтикачы эди, — деди гитче къара кишичик.

— Сен а, Аслантокъ, шыкъерини отха атханлай, не чыкъырдайса? Бир жанынг ёрге къаланныкъ эсе, кьошулсанг а!

— Аны бош айтдын, мындан алда Биляка бла мен зебленна берип кетгенбиз.

— Сизни колхозгъа кьошулгъаныгъыз, чыпчыкъ чорбатха кьонакъ болгъанлай, кёпгеми барлыкъды? Мен ары-бери аууша айланнганны сюймейме.

— Сора биз ары-бери аууша айланабыз. Къасай барыбыздан да акъыллы болду эсе, энди, тейри, биз дунияда бош жашайбыз, — деди Къызылкёз.

— Кьой-кьой, Къызылкёз, андан нек кёлюнг къалады? Ол, харип, ёгюзю бичакъ болгъан жерге элтип кесерге кюрешгенледенди, — деди эндиге дери тынгылауну басып тургъан Кьонакъалий. Ол, бирсилеге эслетмей, Шарауну тобугъуна къатылып, кёз кысыды. — Колхозгъа кьошулама десе окъуна, аны ары ким аллыкъды? Осалланы, жартылану унамайдыла, дейдиле.

— Ой сенден аманны ююю къурусун, — деп чамланды Къасай. — Айтчы сени менден къалайынг артыкъды? Сени унай эселе, мени нек унамайдыла!

Къайсы эсе да кюлдю.

— Угъай, угъай, дыгъылына уа къатылмаз эдиле да.

— Дыгъылыгъызгъа сизни иги къатылыныр. Ийна-лукъ бла Аубекир элни ол жанындан кирип тапханлары сибирип келген хапарлары жокъду да. Ауузугъузгъа чибинле къозлап башласала, айтырма.

— Къасай, сен да, тонну чюйреси бла сабийни къоркъутханлай, муну бла къоркъута, къырдынг. — Бластны хайырындан жер къоллу болгъанса. Аллахха шукур этип, барып къаллыкъ эдинг, харип, — деди биягъы Къызылкёз.

— Охо, сиз этигиз шукур да, не да. Мен а шукур эте кетип, шорпасыз къалыргъа суймейме...

— Алан, Къасай, — деди Аслантокъ. — «Ёмюрюмде башым жалчылыкъдан къутулмады, жылы тёшекде бир кече тынчаймадым», — деп кесинг жарсып айланмагъанмыса? Энди уа, аланла, мынга бир къарагъыз, колхоз десенг, чыгырны къатында къутукъну сагъынганча болады. Колхоз санга керек туююл эсе, сен колхозгъа неге керексе? «Менсиз къалай жашарыкъса?» — деп, къама къынын къоркъутханлай, антсызса, ёмюрде къошулсанг, оллахий, керти айтханыма. — Сёзюне ыразылыкъ излей, кишичик олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарады.

Барысы да тынгылашдыла. Къасай, жауурунларын къымылдатып, кеси кесин къашыды.

— Тейри, мени сартын, Аслантокъ тюз айтады. Эртте, кеч болса да, колхозгъа кирмей, къошулмай бир инсан да къалмаз. Адам, не десенг да, элсиз кечиналмаз. Кечинеме десе, бети къарады, ол кюн кёрмесе...

— Сора алгъын биз барыбыз да бёрюлечамы жашагъанбыз, — деп, биягъы Къасай Къызылкёзю аузуна чапды. — Шайтаннга бла бёрюге малны нёгер этгенлей, мени элтип Ийналукъгъа къошханлыкъгъа, зауукъ кюн кёргюзтюрсюз. Колхоз жарлылагъа къуралгъан зат эсе, алгъын бизге къошулургъа къюсемей айланганланы келтирип, колхозгъа алгъан къыллы да къоймай, тамата нек этедиле?

— Алан, Къасай, къош бара-бара тюзеледи, — деди Аслантокъ, мюйюз саплы бичагъы бла агъач жона.

— Да ол тюзелгинчи, манга боллугъу бир болса, ёмюрюнде тюзелмей къалсын.

— Сен бюгюн эл журтдан кёбюп чыкъмагъан эсенг, сантланаса? Элде ары — оракъ, бери — чалгъы болургъа къюрешип айланганланы асыры унутаса!..

— Сюрюуде бир кичиу токълу да болмай а, — деди сокъур Хусей. Ол, олтургъанланы тёбен жанларында ташха чёгюп, тюкгяхын бла чёмючню ичин къыра эди.

— Да бир кичиу токълу уа сау сюрюуге кичиу жукъ-дуруп да кьоюучуду. Берчи бичагъынгы былай! — Къасай Аслантокъдан бичакъны алып, тырнакъ тюплерин тазалай башлады.

— Адамны ич аурууун билген токълуну кичиуюн эс-легенча туйюлдю. Алай, эртте, кеч болса да, ол халкъ-гъа ачыкъланыр, — деди Къызылкёз.

— Алан, Къызылкёз, «халкъгъа ачыкъланыр» деген-нинг эсиме тюзюрдю. Тёбен элни пирсидателин тануучу-му эдинг? Алып кетдиле дейдиле.

— Эй-я, таланган!

— Тейри, алай.

— Нек дейдиле?

— Да, ким биледи? Кулакды деп, къара чёпге алынып тургъанлагъа жакъ басханды дейдиле, оу дейдиле, шау дейдиле.

— Аны айтама, аманлыкъ этип, элден киши къутул-маз.

— Хау, элге соруп тутадыла. Сакълап тур. Элге андан не жетеди? — Къасай, энишге ийилип, чабырыны юзюлген чыгын кесип атды.

— Аны бош айтаса, эл ауузу эркек атха тай тапды-рады.

— Эшитген этгенме, тапдырыб'а кёрмегенме. Бар палахны башы анда туйюлмюдю, аууздан келгенча, къолдан келмейди.

— Тейри, къолдан да келе башлагъанды...

— Бери бир тынгылачыгъыз.— Олтургъанла бары-сы да Къонакъалийге бурулдула.

— Газетде жазылып эди. Жаш окъугъанды. «Хы» де-ген төрт элде колхоз къуралып бошай турады дейди. Да не? Алай окъуна болур?

— Къайсылалла ала?

— Кёнделен, сора Огъары Бахсан, Ташлы-Тала, да-гъыда къайсы эсе да бир эл.

— Игиди, иги.

— Алай а болгъа эди.

— Эшитдингми, Къасай? Сен колхозну аягъын марап тургъанны къой да, жарлылыгъынгы бил, — деди Къы-зылкёз.

— Эл быстырын жуугъанда, сен тонунгу жууаргъа бош кюрешесе, — деп къошду Аслантокъ да.

— Эл, эл дегиз да туругъуз, эллиле саулай колхозгъа член болуп бошагъанмыдыла? Угъай, тейри, алыкъын «хы» деген жартысы къошулмагъанды. Да сора мен нек ашыгъама?

— Ала да сенича бир Аллах ургъанла болурла. Сен алданып тургъан къауумгъа эришме, элни ахшысына илешип, ол баргъан жанына барыргъа кюреш, — деди Къызылкъёз.

— Айхай, къайсы жаны иги болгъанын билсенг, нек жарлы эди башынг.

Ныгъышдагъыла ушакъны тохтатдыла. Сафар фаэтону бла озуп бара эди. Ол, кёк ажирни жоргъасын селейтмей, билинир-билинемез баш къагъып, салам берди.

Председатель озгъанлай, олтургъанладан къайсы эсе да: «Салах улу Шараугъа мудакълыкъ нек келди? Бир жукъ нек айтмайса?» — деди.

— Айтып, не айтайым? Къошда биз эшитген жокъ, сизге тынгылайма.

Шарау былайдан кетериги келип, кетерге уа амал табалмай олтурады. «Ким биледи, бир кесек мычымаса кёллерине не келир, Наипханны кёрюрге ашыгъады, харип, деп окъуна къоярла. Сёз туудурур ючюн ныгъышдагъылагъа кёпмю керекди?» Шарау ала кесини жүрек жарсыуун билип къоярыкъ суна эди. Сафар фаэтонунa минип озгъанлы уа къойчу жашны жүрегин бир зат шош тарайды...

— Айып этмесегиз, кете барып эдим, — деди ол.

— Аллах айып этмесин.

Шарау, ныгъышдагъылыны кёз туураларындан ташайгъанлай, суу жагъагъа тигеледи. Ол кесин атына суу ичирирге баргъан сундура эди. Алай ат суу ичмейди. Шарау а аны боюнун сылай сюеледи. Киши да — жокъ, Наипхан да — жокъ. Алгъаракълада уа былайда ала сейир тап тюбеп къалыучелле, сора былайда Шараугъа къанат битиучеди. Баям, Наипхан ол заманда Шарауну келирин сакълай эди, аллына къарай эди. Энди уа не? Айхай, энди ол Шарауну къошдан келгенин билалмаз. Аны суу жагъагъа эннгенин да кёралмаз. Шарау артмагъында, хар замандача, Наипханга деп жыйгъан сары къаймагъын чыгъарды. Къарады анга, тегерегине да къарады. Ол адыргысындан къарай эди. Ахшы умутундан тюнголюп, къаймакъны суугъа атды, тюз да атханынлай, сокъуранып, ызындан чапды. Наипханга аталгъанны суугъа элтдирип къояргъа ырыслады. Туталмады. Шарау, артха бурулуп, бир къолу бла акътуякъны боюнундан къучакълады. «Ма, шуёхум, кёрдюнгмю? Мен сени бек сюеме, мени суйген а — жокъ, — деди ол. — Ичим кюеди, бу сууну аллын кесип къойсам да, къанмазча. Сен а тураса, къайгъынг — жокъ, къарнынг — токъ. Сен жүгюнгю тынч элтесе, мени жүрек

жюгом ауурду, бек ауур. Аны киши да кётюралмаз. Шуёхум, аны кётюрюп таугъа ёрлеген кыйынды, алай ол жюкню жюрютюрге ауурсунмам, ауур эсе да, сыйлы жюкдю. Мен аны жолда кёюп кеталмам, къаядан атмам, суугъа да элтдирмем, къаймакъны элтдиргенлей... — Ат, Шарауну сёзлерин ангылагъанча, чыкъ тюшген къара эрикчеча мылы кёзлерин жылтыратып, шош суюеледи. — Шуёхум, Наипхан алай этер деп эсингде бармы эди? Аны сен да таныйса. Жыя боюнунгу кёп кере сылагъанды. «Мен сени атынгы окъуна тансыкъларыгъым келеди», — деучю эди. Алай айта, Шарау жюрегин инжилтеди. Наипхан алгъынча бош турмагъанын, ишин кёюп суу бойуна келирге онгу да болмагъанын нек эсе да эсге алыргъа сыймейди. Шарау инжиледи, жюрегини теренине кирип сорсанг а: «Угъай, Наипхан Сафарны сыймейди», — дер. Ким биледи, ол кеси кёлюне келтирген затларына толу ийнанып кълалса эди, мадарын излер эди. Наипханны биреуге къутултуп, къуру журтха къарап кълалыргъа сыймез. Ол ёхтем таулу жашды.

Шарау кенгден окъуна анасы нартюх сууура тургъанын кёре, арбазгъа кирди.

— Анам, харип, нек кюрешесе? — Жаш атын иликкичге тагъып, гелляны къучакълады.

— Къалай ычхыналдынг, жашым, къойларынгы кимге кёюп кетдинг? — Гелля жаулукъ къланаты бла бетинде, кълашларында кебеклени сыйпады.

— Ычхынмай а, нёгерим жокъмуду. Тирменнгеми хазырлайса, унубуз тауусулгъанмы этгенди? — деди Шарау, тегенеде бла жез тазда нартюххе къларай.

— Угъай, ол келликлеге хазырлайма. Жетерле бусатгъат.

— Кимдиле ала?

— Эшитмегенмисе? Камис.

— Тапхандыла, тейри... Муну тазаламасанг, Сафарны башымы кёберикди?..

— Да Сафаргъамы беребиз?.. Айып алмайкыкъ. Кирчи юйге, бир жукъ кълап, ач болгъан болурса.

— Ашар кереклим жокъду. — Шарау анасыны ызындан, босагъада энишге ийилип, отоугъа кирди. — Ышымларымы алышындырлыкъ эдим. — Экиси да тынгылашдыла. Гелля Шарауну аллына къламил бла жангы чайкълалгъан жау, от гыржын, кълара гоппан бла боза салды. — Тюнене сюзгенме.

— Анам, хар кимни бахчалары сюрюлгеннге ушайдыла. Бизники нек турады? Правлен кеси адамларына

сюрдюрген хапар барды... Унутупму кьойгъандыла? Эслерине салалмагъанмыса?

— Аллах бирди. Сары улуна айтхан эдим, алай... Да, айымыды, сюрюрле, кеч туйюлдо. Кезиу жетсе, сюрюрле. — Гелля жашына тюз жууап берирге суймейди.

— Хоншу бахчала сюрюлюп, ортада биз нек кьалгъанбыз? Сары улу не дегенди? — Шарау гыржынны кыны сындырып, кьапхан а этмей, тепси юсюне атды.

— Да, айтханы жокъ эди, ийнан, бек ариу селешген эди. «Сюрдюрюбюз, жарсытмабыз, — деди, — улоу бошмай турады», — деди...

— Улоу бошмай турады дедими? — Шарау, кьашлары туйюп, кьаты кьысылгъан жумдурукъларын кьангагъа салды. — Бюгюн окъуна бахчамы сюрдюрмесем, не сюрмесем, сора мени да мыйыгъымы ала жюлюгендиле.

— Аллах, аллах! Тоба де! Алай кьалай айтаса? Бюгюн бахча сюрюлмегенликге, мадулму кьаллыкъды? — Бетинден кьаны кьачып, Гелля жыйгъычда нени эсе да излейди, алай табалмайды. — Сен чамланырча зат барды деп билмейме.

— Анам, кезю чыкыгъан кьашына кьорккъмайды.

— Жашчыкъ, хата азданды. Берген сютюм бла тилейме, сабыр бол. Бираз солугъан да этмей, кьайрыса?..

— Хар хата мени марап тура эсе, анасы... — Гелля жашыны ахыр сезлерин эшитмеди.

Кюн ёрге ёрлеу кьыйынындан кьутулуп, энишге тигелей эди. Баям, аны жолуну экинчи кесеги тынчыракъ болур — терк кьоратады. Башхалыкъ жокъ эсе да, Шараугъа алай керюндю. «Эрттенликде башланмагъан иш битмез», неда «Иш тюшге дери — кьорккъакъ, тюшден ингирге уа батыр болады», — деп атасы айтычу сезлерин ол кеп кере кьатлагъанды. Андан туйюл эсе, кьойчу эшикге чыгып кюнню кезюн кергенинлей, ачыуу кьол бла алып атханча кетди. Анасыны жүрегин кьыйнап да бош кюрешди. Бахчаны эрттенликге сюрдюртюр да, тюшден ингирге уа экиси да урлукъ салырла. Бусагъатда уа правленнге да бир барсын, жашлагъа да керюнсюн. Не десенг да, кьошдан келмегенмиди? Наипханнга жолугъурча сылтау табылса, иги боллукъ эди. Алай ары таба барыгъа сылтау жокъ.

— Ёмюрде бир эр киши этмегенни этдим бюгюн мен, анам, — деди Шарау биягъы нартюх сууура башлагъан Геллягъа.

— Ол дегенинг?

— Антыма ёддюм. Къойдукъ бююн бахча сюрююню. Жаш къош ууучуна сыйыннганы чакълы нартюхден алып, къалпагына къуюп, атыны аллына тутду. Ол эринлерин къалтыратып, эшитилир-эшитилмез, терк окъуна къууушады.

— Андан хатадан къал. Орта кюн бизге хазна жарашхан да этмеучюдю.— Гелляны бетинде алгъыннгы гузубалыкъны ызы жокъду. Ол уллу санлы, токъ тишир्यуду. Шарау ангылагъандан, Гелля къарыудан да къуру туююлду. Бююнлюкде окъуна, керек заманда, кишиден болушлукъ тилемей, эшекни ауур жюклеп къоюучуду. Бусагъатда да ол ауур тегенени нартюхден толтуруп, туююне да кёрмей, тынч сууурады.

— Охо, жашчыкъ, элге да бир чыкъ, тенглеринге да тубе, — деди Гелля. Кёп турмай, «камис» жетеригин ол биле эди. Къатынланы айтханлары керти эсе, Ийналукъ ыразы болуп кишини арбазындан чыкъмайды. Жашчыкъ айтырын а артхамы салып къоярыкъды? Угъай, андан эсе, ол кенгирекде турса игиди.

Шарау тюз да сехледен атлагъанынлай, къалай эсе да, кеси да сыймей тургъанлай, орамны энишге къарады да, эки арбаны кёрдю. Сёзсюз, ала урлукъ жыйып айланганланы улоуларыдыла. Ала узакъда туююлдуле. Арада жаланда беш-алты юй. Экиси да Муссаны арбазыны тенглигинде тохтадыла. Биринде машокла эсленедиле. Экинчисинде уа не болгъанын жаш ангылаялмады. Чыккырлагъа ушайдыла. Нартюхню чыккырлагъа къуймасала, тулукъ-къапчыкъмы къуругъанды?

— Сау кел, Шарау... Суугъа кёп къарасанг, ол ёрге баргъанча кёрюнюр.— Къойчу элгеннгенми, уялгъанмы этди, ким билсин, артха хыны бурулду: сабийлигинде кеси биргелерине ёсген къызладан ючюсю, пырх-чырх эте, жол жанында тохтадыла.

— Сау болугъуз! Не кенгден сёлешесиз?

— Къозу этчик келтиргенмисе?

— Айхай да, келтиргенме... Жууукъ болугъуз, маржа.

— Ол жууукъ этеринги да жууукъ эталмай турса, кенгден къарап, — деди табакъбет къыз, нёгерини билегинден чимдий.

— Аны айтсанг а, — деп къошду бирси къыз да.

Къызла узайдыла, Шарау жууап къайтарып кюрешмеди. Уллу-уллу атлай, ол жолуна тебиреди. «Къарап тур

энди, сабийле окъуна къозутуп башламасала». Жаш да, къарт да — Шарауну бёркюне узалыргъа кюрешмеген жокъ. Элден къачып кетмесе, башха амалы къалмагъанды. Анга ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, «къымылдагъан тиш тюшгенди» дей болурла. Жашланы суйген къызлары башхалагъа аз къачмагъандыла. Ол Шараугъамы тёреди? Эл аны сёзюн нек элейди? Огъесе, кеси хомухлукъму эте болур? Неда Сафар аны намысынмы сындырды? Жаш теркден терк атлай барады. Шарауну намысы тон журун туююдю, председатель малтарча. Угъай, харип, алай а Салах улуну башы бла ойнаргъа бош кётен этесе, сыртында къазыкъла ойнарла.

Правленде Шахадан сора жан кёрюнмеди.

— Была къайры тас болгъандыла, къырылыпмы къалгъандыла? — деди жаш, ачыуун тиширыудан аллыкъча.

— Айах, айах, санга не богъанды? Наипханнга бысамай аай къаай айтдынг? — Шаха башын эки жанына кезиу-кезиу аудурду.

— Да Наипхан а мени немди? Эгечиммиди, къатыныммыды? Къырдыгъыз муну бла...

— Жугъунг да угъай, жугъунг да, — дерге ашыкъды Шаха.

Алай Шарау аны сёзлерин эшитмей эди: ол, къарап-къарагъынчы, орамны башха жанына ётдю. Анасы айтханны этип, тенглери бла «эрикгенин» кетерирча болмады. Ишни къыстау кезиуюнде арбазлада олтуруп ким турлукъду.

Кёпмю мычыды, азмы мычыды — Шарау аны билмейди, алай юйню къатында биягъы арбаланы эслегенинде, жюреги терк-терк ура башлады, санлары, кюн узунуна ол арбалагъа кеси жегилип айланган кибик, къарыусуз болдула. Бусагъатда арбазгъа кирип, адамла, анасы да къарап тургъанлай, Наипхан бла саламлашхан а неден да къыйынды. Ай медет, Шараугъа жолда булжур сылтау чыгъып къалса эди, — неден да иги эди. Бир жанына бурулуп кетерге уа — кечди, ким не береди да, Ийналукъ кимден не алды деп келген хоншу къатынла аны эслегендиле. Шарау сансыз халда жууукълашды. Алайды, ол жангылмагъанды, бир арбада — чыккырла, кенгбаш къошунла. Башхасында уа машок, тулукъ да бар, мирзеу кёп туююдю.

— Эгечден туугъан, келипми къалдынг? Мен а, атынгы кёрюп, сен къачып кетген сунуп тура эдим, — деди Ийналукъ, Шарау арбазгъа киргенлей.

— Сизни кибик аудуруп-жаудуруп келген кьонакь-ладан кьачыб'а — деди жаш, саламлаша.

Наипхан Шарауну кьоргенине кьууаннганын сездир-мезге бла кьалыргьа билалмай, симсиреди. Алгьа аны бети жангы бише башлагьан наныкьча кьызарды. Арта да уа башында акь гыранчасы да, ол да бир тюрсюнлю болдула. Бети аны тасхасын билдире тургьанын кьыз ангылай эди. Алай ол анга бой бермей, адамладан, Шараудан бетин кьайры букьдурсун? Нек эсе да, Наипханнга кьоллары да артыкь, сюелген жери да тукьур-мукьур кьорюндюле. Ол кьагьыт, карандаш алып сюелгени ючюн да уялды.

— Сени уа кьуллугьунг бла алгьышлайма, — деди Шарау, кьызыны кьолун тутта. Жаш кьлю бламы алгьышлайды, огьесе масхарамы этди, — Наипхан билалмады, ол тьойул эди кьайгыысы.

— Кет, кет, Шарау, сен а мени хыликкя этгенден эрикмеучюсе, — деди Наипхан, бир кесек эс жьыйып. Кьызыны жууабына арбаздагьыла эс бурмадыла, киши эшитген болмаз. Ол кесин батыр сьелешген суннганлыкьгьа, сюелгенле эшитирча айталмады. Аны кеси ангылагьанча, Наипханни бети жангыдан кьызарды. Алай сууукьда кьеп туруп, жылы жерге кирсенг болуучуду. Башха зат айтыргьа не Шараугьа жукь сорургьа кьызыны тили айланмады. Ол керексиз тынгылагьанын ангылап, ичинден ачыу этеди. Ийналуьгь'а мардадан озуп, Гелляны амалсызгьа кьалдыргьанды. Наипхан, тынгылап турмай, кьарт жарсытхан эллиле жанлы болуп, бир-эки сьез кьошаргьа кьореше келгенди. Энди уа аны оноууна сьез кьошар амалы жокь: терс ангыларла, «кесинги асыры терк жууукьгьа санайса» дерле, бек алгьа Ийналуькь айтыр, кьызыны намысына кир кьондуруп сылтау тапса, сыртлада бьорюча улуп айланыргьа да угьай демез. Наипхан сьез кьошады да не этсин, кьошмайды да не этсин? Ийналуькь басынчакьлай башласа, Шарау тьезмез. Бир кьызса, сау эл жьыйылса да тохтамаз. Ат иликичингде хора атла кишнетирбиз десенг да, айтханьнга кьулакь салмаз. Ол бош баштьобен болуп олтурмайды.

— Ийналуькь, ётюрюк айта эсем, санларымы суу ташла таласынла... Ийнандынгмы энди? — деди Гелля.

Анасыны кьаргьаннганын эшитип, Шарау башын акьырын кьётюрю. Бек алгьа кьартха кьарады, сора жаш бла кьызыны кьарамлары тьобешдиле. «Сакьалы жетгенден тьойул эсе, нечик азгьанды, — деди Наипхан ичинден. — Эки ууурту ары батып, кьез тьюплери да кьа-

ралыпдыла. Не уа кёзюмю алданады? Мен этген кьал-пакъны уа киеди, атмагъанды, жаланда аз саргъалтханды, саугъама кир кьондурмаучу эдинг да, саргъалтханса. Манга суймеклигинги да алай саргъалтып кьойгъан болурмуса?» — деп келди да Наипханны кёлюне, сора кьоркъду, ырыслады.

— Биз, Гелля, сенден чомарт жокъду деп тургъанбыз. Сен а тирменчиге уууч бергенлей... Шарау, таланган, бир ёзден сёз айт.— Ийналукъ юйден шинтик чыгъартдырып, арбазда кьой ташны жанында олтурады.

— Сиз да башыгъызгъа келликни уста биле болурсуз. Гелля да дууунда не кьалгъанын менден, сенден да игирек биледи. Таба эсе, берсин, харип, угъайым жокъду,— деди Шарау.

— Антым, бу адамлагъа жалына, тилим жара болду. Алан, Аубекир, биз быланы хар бирине нек жалынабыз? Кеслери аркъаларына кётюрюп келтирир орунуна... Колхозну ындырын бизми басарыкъбыз? Закон барды да? Барды. Сора башыбызны быллай бир нек аурутабыз? Тейри, керти айтханыма.

— Хау, хау, керти айтаса. Биз, тиширыула, алайбыз. Адамны жериндеми кьоябыз. Бишлагъым, жаучугъум да барды, алыгъыз.— Шарау сёзге кьошулады деп кьоркъа эди Гелля.

Алай жаш андан кёп тынгыламады.

— Сиз мени закон бла кьоркъутургъа умут этгенча кёрюнесиз. Закондан законсуз иш бла кюрешгенле кьоркъсунла.— Шарау, ёрге туруп, Ийналукъгъа жууукъ келди.— Табалмагъанынги да жерден кьазып чыгъар деп кьысып тохтагъан сизнича кёрмегенме. Бир заманда да...

— Колхоз кьысадымы дейсе? Сора колхоз сени кёлюнге ушамайды. Аны уа билмей эдик, тейри.— Эшитдигизми деп соргъанча, Ийналукъ арбазда адамлагъа къарады. Киши жукъ айтмады.

— Сен мени сёзюмю бош терсине тартаса. Аны ючюн шинтигинг бийигирек боллукъ суна эсенг, аллай сёзлени мен энтда айтайым... Сен колхозну бизден артыкъ къалай бла суйюп башлагъанынги бирда ангылаялмайма. Ийналукъ, кёлюнге тийсин-тиймесин, сёзню ачыгъы игиди. Мен тюп болгъан эсем, сиз да онгмагъыз деп кюрешесе, баям. Мени кёлюме алай келеди. Сен мындан алгъаракъда эллиледен эсе, кеси башынги бегирек суйгенча кёрюнюученг. Энди уа ала бла жан бла тёммек къалай болалдынг? Колхозгъа юскюрюп да сен

айланып, энди колхоз ючюн да сен жагъангы жыртды-
раса.

Ийналукъ, кёрден чыкыгъанча, бети саз болуп, кыым-
сыз сюеледи. Ол кесини абызырагъанын билдирмезге
кюрешеди. Алай таякъны гулочуна салынып тургъан
къолуну къалтырагъанын Наипхан кёрюп турады.
Къарт кесин тыймагъан саргъылдым къолун таякъ бла
бирге арт жанында букъдурду. Ол болушмады. Шарау-
гъа ушкок быргъыча айланган таякъны тепсегени
тохтамады. Къалгъанла да, уллу бушуу келген кибик,
шошдула. Гелля симсиреп сюеледи. Ол энди кеслерине
къысыдырыкчыкъ къалдыргъанына ичинден жарсый-
ды. Къайдан Аллах уруп букъдургъан болуред? Келти-
рип, бу къадырны аллына тегюп къойса, сёз къабыны-
рыкъ туююл эди. Айхай, жашчыкъны гыржын буржу-
суз къалдырып, жилигин къалай юзерик эди? Энди уа
кечди.

— Ол а ыспасынг, — деди Ийналукъ, эс тапхандан
сора. — Ийне башхаланы кийиндирип, кеси кыымыжа
къалгъанлай, биз адетде ушхуур ашаргъа да жетиш-
мейбиз. Айтылгъан сёзлеге бир тынгылагъыз. Сен анда
юч чакъмакъ токълу кютеме деп, Аллах-Аллах, туура
сеничасына уа тюбемегенем...

— Ийналукъ, сен берген токълула чакъмакълыла эсе-
ле, башхала бергенле да алай сунма. Огъесе, барысы
да чакъмакъла болсаламы сюе эдинг?

— Да сен аллайла окъуна бир берсенг эди уа, тынч
эсе. Колхозгъа ненча къой берип къошулгъанса, — аны
айтчы. Хазыргъа — бисмилля.

«Адамла тургъанлай, аллына ёсе келген бир къул-
гъа хорлатдым», — деп, Ийналукъ кесине да, Аубекирге
да ачыуланды. Алай къуралгъы эди жаны, Ийналукъ
этмегенни олму этерикди? Ол да эл къуллукъчугъа са-
налады дегенден айтады ансы. Бир сёз къошса, юйюне
отму тюшгенди? Айыу кибик... Умуту не болур? Ийна-
лукъ Аубекирни муратын билирге адыргы этип, бетине
къарады. Алай аны хали бир зат да сездирмейди. Къал-
гъанла уа — барысы да Шарау жанлы болгъанларын,
айтханын къабыл кёргенлерин сормай-ормай къарт иги
биледи. Бусагъат Ийналукъ онглу бола башласын да,
ашап къоярла. Бек алгъа уа ма бу, — Оразай улу Наип-
ханнга къарады. — Кёл кенгдире сюеледи. Бир итни
къуйругъу туююлмюдюле. Къартны кёлюне «мен жа-
нгызма, быланы ичинде жангызма» деп келди да,
къоркъду, жыйырылды, санларын къарыусузлукъ бий-
ледди. Мен бусагъатда нени да къоюп, арбаздан чыгып

кетерге керек эдим. Камиси да, мирзеую да от тѣбеси болсунла, манга неден да не? Мыжыкъла, къарауашла баргъан жол, ол аллын бургъан жол — къутургъан суу — аны ким тыялыр, Ийналукъму? Элде ол жангызды. Таусо, Апас... алай къуралсынла. Угъай, жангызма. Жангыз къол бла къарс уруб'а зауукъ этерсе. Къапханнга тюшген бѣрюлей, артда кесини аякъларын чайнар кюннге жетмеги эдим. Огъесе, Ийналукъ къоркъуунамы жолугъа башлагъанды? Тин-тери нек басды, къолларым нек къалтырайдыла?..

— Шарау, — деди къарт, иги кесек тынгылагъандан сора. — Билеме, сен жагъынлыса, жагъынлыны ачыуу — сѣзюнде. Айымыды, мен кеси ъмюрюмде кишиге аманлыкъ этмегенме. Аманлыкъ этген эселе, манга этгендиле. Тѣзгенме. Сени айтханларынга да тѣзейим. Анангы хатерин этип, тѣзейим. — Ийналукъну ауазы сабырды. Ауур жюгон олсагъатда атханча, арыгъан ауаз бла сѣлешеди. Ичинден а: «Мен да сени тюп этмесем — Бий-нѣгерлей къыйынлы этмесем, кѣз жауум тауусулуп, дуния жарыгъын кѣрмейим», — деди.

— Жалгъан сѣлешме, Ийналукъ. Жалгъан сѣз — жалгъан хуна — оюлур. — Шарау барып, арлакъда мугурайып сюелген анасыны къатында тохтады. — Сен кишиге аманлыкъ этмегенме деп кимни ийнандырсанг да, мени уа — угъай. Сен ийнандырлыкъла быладыла дегенча, Шарау Наипханнга бла Аубекирге къарады. Аубекир арбазда нартюхден ууучун толтуруп, аны бир къолундан экинчи къолуна бѣлюшдюре, булжуйду.

— Алан, Аубекир, эшитдингми айтып къойгъанын? Манга бюгюн ненча ыспассыз сѣз айтылды. Была мени къабырымданмы къобарлыкъдыла? Нек аяйма, ийи?.. Ишни болумун былай, былай, былай деп билдирип къоймай, теири, керти айтханыма...

Аубекир къолунда нартюх сууургъанын бѣлмеди.

— Керексиз дауурну тохтатырмы эдигиз деп сакълайма, — деди.

— Ма энди тюзюн айтдынг, — деди Шарау, Ийналукъдан кѣзюн алмай. — Сени алай этеригинге ишегим жокъду. Манга эталлыгъынгы артха салма, сени тюзге санарыкъ колхоз, правлен отда кюйсюн.

— Энди ангамы жетдинг? Колхозгъамы жетдинг? Правлен бла ойнапмы башладынг? — Орамда ътген-сѣтгенле да эшитсинле деген муратда, Ийналукъ къычырып сѣлешеди. Юйюне бир уллу игилик келгенча къууанды, мыккыл болуп тургъан санлары тирилдиле.

— Отум кѣмюлген, жашчыкъ, нечикле сѣлешесе...

— Жарсыма, анам, Ийналукъ адамланы къркзута жашагъанды да,— энгда аны умутун этеди. Мен колхозну къойларын кютмей, аны къойларын кютер кюн келлигин ол нечик сюе эсе да, элим мени алай суйсюн.

— Ким не суйгенин а эшитдик,— деди Ийналукъ, табанлагъан ауаз бла.

— Жууугъум, сени колхозгъа къошарыкъларын билсем, мен къошулмаз эдим. Санга оноу берген адамлада тюзлюк болурму дейсе?

— Бош тураса, тейри, чыкъ да кет... Киши угъай де-се кърюрге.

— Сени чыгъармасала, мени чыгъарыгъыма сёз жокъ.— Шарау ауур къолун ёрге кётюрюп, энишге бошлады...— Мени сейирим, токълуну бёрюге аманат этгенлей, халкъны жумушун санга къалай ышандыла...

— Шарау, терс селешеме деб'а эсинге иш келемиди? — деди Аубекир. Алай ол кишиге тынгыламай эди...

— Сен, Ийналукъ, мен жукъ ангылай эсем, дертинги — къююнунгда сууукъ ташны жюрютесе. Ой, сен ол ташны эллилеринги башындан къалай суйюп быргъаренг. Онг табалмайса, харип, сакълайса, умутунгу тас этмейсе. Таш а кюнден-кюнне ауурдан-ауур бола барады. Сен аны энди не хазна быргъаялгъын. Ма къарап тур, ол сенден алгъа кишини жыкъса. Башынги бош булгъайса...

— Ой, санга тогъуз налат болсун, тогъуз ирият.— Ийналукъну бетинден биягъы къаны къачды.— Нартюхюнг, башынг да керекмейди. Колхозну сени урлугъунг салыныр жеринде ачдангютдюле окъуна битсинле. Турмайыкъ, жюрюгюз. — Ийналукъ, хыны-хыны атлап, арбаздан чыкъды. Ол Шарау жукъ бермеген атлы боллугъун излей эди. Алай, Аубекир бла Наипхан нартюхню ёнчелете тургъанларын кърюп, арбаланы тебиретирге базынмады.

— Тейри, жаш, сыкъгъан а этесе,— деди Ийналукъ къапчыкъ бла нартюх алып келген Шараугъа.

— Кимден? Сенденми?

— Кимден? — Бластан.

— Кишиден кърккъа юйренмегенме. Кёп къркзута келген эсенг, биле болурса.— Шарау арбада жарты машокну башын тешип, къапчыгъын ары бошатды.

— Менден нек кърккъа эдинг? — Ийналукъ, сёлзлени жартысын жутуп, бир кесек мычыды. Наипхан бла Аубекир арбаздан чыкъгъан эдиле.— Бластха къусханынги ол нартюхчюк бла жабаргъа бош умут этесе.

— Мен бластха жукъ да айтмагъанма. Сени энчи

бластынга айтханма. Энтда, керек болса, айтырымы артха салмам.

— Не энчи бласт хапарды ол? Хау, кесибизге жыябыз, алай жаша.

— Тейри, жерге бишлакъ урлукъ салыб'а мен кѳрмегенме. Огъесе Сафар бла сен колхозну сабанларында аны да битдиригеми кѳтен этесиз? — Шарау аз ышарды.

— Жашны жияларыгъы келсе, анасыны топпаны бла ойнайды. Колхоз бла бош ойнайса. Оу, сени кюнюнгдю... Тебирет, тебирет, не затха ауузунгу ачып тура са,— деп, Ийналуку Шарауну къатындан айырылыргъа ашыкъды. Сора, артха бурулуп: — Тохта бир, мюйюзлеринги шобаралары бла алдыртмасам, мыйыкъларымы сен жюлюгенсе,— деди.

— Къолунгдан келгенни аяма.

Шарау Наипханны ызындан иги кесекге дери къарап турду.

— Ол тойгъанын кѳтюралмагъан гырайтха къалай тѳзюп туралдыгъыз? — деди Ийналуку бираз баргъанлай. Къартны не адыргысы да Аубекир Шараугъа не айтып келгенин, ким жанлы боллугъун билирге эди. Алай, не Наипхан, не Аубекир жууап къайтармадыла. Ийналуку къойчугъа тырман эте кетди да, сора, киши сѳз нѳгер болмагъанын кѳрюп, къара тынгылауну ийди. «Бусагъатда Ийналуку бу къарауашладан сѳз нѳгерлик излеп, ала да аны алай ыспассыз этгенлерин атасы Оразай билсе, аны къабыры эки жарылыр эди.

Ёзден Ийналуку ол бедишни сынамай, ёлюп, атасыны жанында жатса,— он кере иги эди. Айхай, кѳрмесе, билмесе уа — не айып? Чархын харам къан жюрютген адам кесине ушашны кѳорууламай, анымы кѳорууларыкъды? Ийналукуну чархында да — ёзден къан. Дуния жаратылгъанлы ол эки къан жарашуулукъ не болгъанын билмегендиле. Ала бир кюн, эки кюн жарашсынла. Бираздан а эшек эшеклигин этер, анга ат тѳзмез. Эшек бла атны бирге жегип ким кѳргенди? Аллах малыны, жерни, сууну кишиге юлешип бермегенди. Ол эсни бла эссизликни юлешгенди, бирлеге акъылны, закийликни чомарт бергенди, башхаланы андан кем къойгъанды. Адамгъа байлыкъ берген, бийлик этдирген неди? Айхай, мени мюлкюмю, ырысхымы сыйырдыла. Ийналукудан Аллах берген эсни, ёзден къанны сыйыраллыкъмыды? Не бек кюрешселе да — угъай. Оразай улуну ёзден къаны къуруп къалмаса, хорлатмаз. Анычала уа азмыдыла, таланган! Иш кѳпде, азда да тюйюлдо. Эндиге дери асыры кѳпденми хорлай келгендиле? Бирле

уа суйюпмю жалчылыкъ этгендиле? Сауут-саба бла хазна кюрешмегендиле. Не заманда да баш тута билгенледен эсе, башсызла аслам болгъандыла. Айхай, аллайла Ийналукугъа жалынмай, не этерик эдиле! Энди уа артыкъмыды? Сабет бласт былагъа жер берсе да, акъыл бералмаз. Бу Ийналуку таныгъанла малмы тута билликдиле? Сыйыргъанлары, андан-мындан тырнагъанлары тауусулгъунчу кечинирле, артда уа — кёк тузлукъ бла къатхан гирях кемирирле, Ийналукугъа баш уруп келирле. Угъай, Ийналуку таукеллигин тас этмесин, Оразайны жашыны сёзю Аллахха ауур болмасын ансы, была — недиле? Къарт аллында баргъанлагъа къарады. — Не адет, не намыс билмегенле, къарынарын керекли этсенг, талашып башларла. Хазнамыды, къой сюрюу. Ач болсала, бир бирлерини жюнлерин жыртып башларла.

Бу большевиклени тюзлюк-тенглик, менчилик деп жаншагъанлары Ийналукуну жюрегин эки жарып къоймай иги турады. Аллах эртте окъуна адам улун кеси тийишли кёргенча айыра билгенди. Мен — ёзден, сен — къул, мен — бий, сен — жалчы. Энди уа не башхалыкъ? Алгъын жарлы эсенг, энди бай, бай эсенг, ёзден эсенг — жарлыны орунунда. Ийналукуну туюп этип, жерге сугъуп — Шарауну, Аубекирни уа... мах, мах, парийлерим... кёкге чыгъарып. Олмуду тюзлюк? — Бети къарады, андан уллу терсликни адам къарап да кёрген эсе. Биреу санга артыкълыкъ этип, азап чекдирирге кюрешген эсе, Ийналуку аны кёрюп болмайды деп, айып нек этедиле? Тейри, къолундан келсе, артына-аллына къарамай, мачаланы къыргъанлай къырыр. Къан къазауат керекди, къазауат. Айхай, иншаллах, къазауат этилир. Алай ары дери Ийналуку не этип турсун, башын къалай кечиндирсин? Бу колхоз-малхозла бир заманда гунч боллукъларына ол къаны-жаны бла ийнанады. Алай Ийналуку ол кюнлеге жеталырма? Къартды. Ой, игийсагъан, Оразай улуну алгъынныгы жашауу къайтып, алгъынча, анга баш кётюргенлени арбазларында бир ат ойнатып ёлсе, анга киши жиламагъы эди».

Ийналуку, сагъышха хорлатып, киши бла сёлешмей, кишини да эслемей, арбаланы ызларындан алай барады. Ол къаты къысылып тургъан жумдуругъун (башха къолунда таягъы барды) кючден-бутдан ачып, къурушхан бармакъларын къымылдатды.

— Ийналуку, къалай къарайса, берликчигинги жюклей кетерми эдик, огъесе тамблагъамы къоябыз? — деди

Аубекир, къартны юйюню тенглигине жетгенлеринде. Аны эшитгенлей, Ийналукъну жюреги чанчды, тамагъы къургъакъсыды.

— Сангырау къулакъда гюнях жокъду дейдиле. Иги эшиталмадым, — деди къарт ёхчеге, тюзюнлей жууап бералмай.

— Берлигинги жюклей кетейик...

— Алаймы дейсе? Бек керек эди. Охо да, арба ауурду, тамбла кесим келтире келирме. Колхозну менден аллыгъы кёп болгъа эди. «Башыгъыз кёбер, анагъызны аллыкъла. Ийналукъ сизге къарын этдирсе да, жау этдирликди десегиз керти айтасыз».

IX

Ингир къарангысы элге, юйлеге шош кирип, ташыуулда арыгъан къонгур ёгюзлей, жерге бауурун салгъанды. Таула, жылкыны сакълагъан сакъ гёзетчилеча, къара жамычыларын кийип элни тегерегинде тохтагъандыла. Анда, узакъда, кёкню этеги, сюрюучюле эт шишлерге тиргизип, энди селее баргъан отну чыхырына ушайды.

Тауланы жамычы этеклерин жалай баргъан Черек кеч къалгъан жолоучулай ашыгъады. Ол жолуну узакълыгъына, жагъаларыны тарлыгъына да бюсюремей, кемсиз дауурлуду, ташланы, бир бирине уруп, къурлай айланган тирмен ийис этдиреди. «Кюндюз былай а тюйюл эди, баям, суу кётюрюлгенди», — деп келди Шарауну кёлюне. Жаш, атын кишенлеп, ызына къайтды. Кюню узунуна къызып тургъан жер алыкъын сууумагъанды. Сюрюден, ташладан, хуналадан да Шарауну бетине жылыу урады. Ёмюрледе бу тийиреге тёбенниги айланмагъанча, тегерек шошду. Жаланда, жыйылмай къалгъан болур, узакъда эшек окъуду, дагъыда бироздан, тюз Шарауну жанында «быт, быт» деген таууш эшитилди.

Шарау правлен аллына жууукълашханлай, сериуюн желчик къакъды: хар зат жукъудан уянганча болду — терек чапыракъла шыбырдашдыла. Орамны бир къызыкъ озду да, жашны бурунуна лёкъум ийис урду. Шарау кеси кесине: «Тамбла гъейит кюн ушайды», — деди. Аны эсине анасы хычинле эте къалгъаны тюшдю. Сора ол юйлени биринден ким эсе да арауан бла от алып чыкъгъанын кёрдю. Тёбеннигичик андан жилтинле учурады.

Правлен аллында адамла сюеледиле. Шарау кишиге

кѡшулмады. Лахор этип хапар айтышыргѡа заманы жокѡду. Сѣлеширге кѣлю да бармайды. Ала кѡайнайдыла, кѡайгѡылары — аз, бахчалары сюрюлген. Кѡошха ашыкѡмайдыла. Шарау а чырмыкѡладан бир кѡутулалмай кетди. Энди, кѣп сакѡлатмай, Сафар башын тышына бир кѡаратса эди. Жаш конторгѡа кирирге сѡймейди. Наипхан юйюне кетдими, кѡалдымы — аны билмейди, кесини ызындан келген сунар. Башхамыды, ары киргенликге, окѡа бѣркмю кийдирликдиле. Жаш хуна аллында жассы ташха олтурду. Таш алыкѡын жылыды. Конторну терезисинден адам ауанала кѣрюнедиле. Кимдиле? Шарау билалмайды. Алай Сафар мындады.

— Шадау, сенмисе, энди уа не этесе? — деди Шаха, билмей тургѡанлай контордан чыгѡып.

— Не этерикме? Келгенме алай. Сени уа юйюнге кетер заманынг болмагѡанмыды?

— Баып кедим да. Мен мында кѡаама. Сакѡагѡан этеме. — Шаха жеринде ары-бери тепчиди.

— Сенден сора адаммы кѡуругѡанды да?

— Жангыз бюгечеге дегенди — бюгюн муну тѡбюне кѣп мизеу кѡуйдуа. — Кет, кет, Шадау, санга мени жюегим кѡыйнаыпды. Бюгюн Наипханнга аман айтханса. Сен, манга да... мен сени ба Наипханны бек сѡеме.

— Женгиллик этген болурем, жюрегинг кѡыйналмасын. — Шарау, олтургѡан жеринден туруп, хунагѡа таянды. Энди терезеден Аубекирни жюлюкннген башын кѣреди. Чыракѡ жарыкѡдан болур, ол чокѡуракѡ ичинлей саргѡылдымды, сѡйдаамды.

— Быай мудах нексе, Шадау?

— Угѡай, мудах тѡйюлме, алай бош сунаса.

— Ауазынгдан биип туама.

Экиси да тынгылашдыла. Арлакѡда сѡелгенледен бири, нѣгерлерин харх этдирип, хапар кѡыздырады. Шарау кѡулакѡ салды: «...Сора мен да бир жанына кѡутулуп, таш артына бауурланып тургѡанымлай, кѡарасам, биреу: «Ляйляха — илляллах, — Маозим, — дейле. «Ляйляха», — демеген инсанны Кавказгѡа кѡыймазгѡа», — деп, зикир айта, тѡз юсюме келеди. Башымы акѡырын кѣтюрюп кѡарасам, ол а — Муса. Кѡолунда сиз таныгѡан кѡошкѡулакѡ ушкогу. Уй, ананг бергенни тѣгерик, сен а не этесе, дегенни айтып, юсюне айланымда да, хоу бир да, кѡоркѡутхан эте эдим. Атар мыллыгын тѣшден энишге. — Кѡоркѡгѡан а чыгѡуучед. О, хахай, тутугѡуз, деп сюрюрме да ызындан, уй, ол бир барыу эте эди, тѣшден айыу тѣнгерегенлей...»

Кѡайсы эсе да, элни бек жарлыларындан бири, Му-

са алданып, озгъан жыл къозгъалгъан бунтха къатыш-ханыны юсюнден хапар айта эди. Шарау аны кёп кере эшитгенди. Билген да этеди. Андан арысына тынгыламады. Узакъ бармай, конторну эшигинден жарыкъ урду да, босагъа юсюнде Сафар кёрюндю.

— Мен сени сакълап турама,— деп, председатель атлауучладан бери тюшерге, Шарау аны таба атлады.

— Сени сакълаймамы? Болур,— Сафар къойчуну къатында тохтамады. Шарау да сабырлыгъын тас этмеди.

— Мен санга жумушум болуп келгенме, бир кесек мычы.

— Сен мында не айланаса, колхозну малларын кёюп кетерге ким эркинлик бергенди? — Сафар фаэтонунa минди.

— Элде жерге урлукъ атмагъан менден сора киши къалмагъанды. Улоу берсенг эди, бахчамы къаралта кетерем.

— Мен не айтама да, сен не айтаса. Сен кеси бахчангы къайгъысын этип айланыргъамы керексе огъесе къойланы кютергеми керексе, ахшы улан? — Сафар, жыюенни хыны тартып, атын жолгъа тюзетди.

— Элге энер кезиуюм жетип келгенме. Келгенден ары бир жарлылыгъыма къарай кетейим. Сен нек эсе да мени бирсиледен айырып къойгъанса.

— Мен кишиден кишини айырмагъанма. Хау, андан сора Сафарны къайгъысы жокъду. Жибер муну! — Шарау председателъни атыны нохтасындан тутуп тура эди.

— Мен айтханнга къалай къарайса? Бир тюз жууап бер.

— Сюрдюрюрбюз, къоркъма. Сен а ишинге бар.

— Къачан?

— Билмейме. Бусагъатда бош улоу жокъду.

— Анам жангызды. Урлукъ сала кетерге керекме,— деди Шарау къатыракъ.

— Бий бергинчи къул тѳзmez дегенлей, бек ашыгъа эсенг, аягъынг бла къаз, гитче тѳбенг жокъду.

— Эндиге дери аллай къыйынлыкъгъа да чыдай келгенбиз. Энди уа...

— Энди уа не? — деп, Сафар Шараугъа тюрт жууап этди. Экиси да бир бирге къарашдыла. Председателъни бети къарангыда къойчугъа акъ кёрюндю. Сафар да Шарауну кѳзлери башха заманладан эсе бегирек жылтырагъанларын эследи.

— Не болуб'а! Халкъгъа, эллилеге, къоншуларыма болгъан манга да болсун дейме. Башхаланы бахчаларын сюрген колхоз мени бахчамы да сюрсюн дейме.

— Сен колхозгъа дау айтханны къой. Ол сени атангдан къалмагъанды, дау этип сюелирча, аны улоуу сени атангы улоуу тьююл ушайды да. — Сафар арлакъда сюелгенлеге къарады.

— Да ол мен кютген къойла уа атамы къойлары болупму кютеме?

— Сен аны ючюн хакъ аллыкъса.

— Хакъны уа мен жалчылыкъда да аллыкъ эдим.

— Да сора умутунг неди? Колхозну кесинге къуллаандырыргъамы?

— Мен колхозгъа жыл кёзюнде жумуш эте эсем, аны эки ёгюзю манга эки сагъат ишлегенликге хата жокъду. Башхалагъа этмегенигизни этигиз деп къысмайма.

— Къысып да бир кёрге эдинг!

Председатель, жаш жууап бере билемиди дегенча, арлакъда сюелгенлеге кёз жетдирди. Шарау, аны махтанып сёлешгени ачыу тийип, бираз мычыды.

— Мен сенден рахимлик излеген суна эсенг, жангылгъан этесе, — деди ол. — Борчунгдан а къачып къутулмазса. Башхаладан къутулсанг да, менден... — Шарау башын чайкъады. — Артыкъ бек халим адам болмаучуму билмеген сен тьююлсе.

— Ол борч дегенинги бир ангылатчы. Огъесе Сары улуну Шарау деп бийими барды? Мен сюрмесем а сени бахчангда картошму битер? Угъай, эсингде тут, кишиге бийлик этдирирге деп турмайма мен былайда. — Сафар фаэтонундан бир бутун энишге салындырды. — Менме энди бий, билдингми!

— Сен жер сюрюу не болгъанын анангдан туугъанлы да билмегенсе. Санга аллай насып къайда. Сюреме деп келсенг окъуна, бахчасын санга ким ышанады. Алай улоу берирге къолунгдан келликди. Хар кимни да борчу къолундан келгенни этергеди. Мен энди кимге да бийме деб'а бош махтанаса, харип. Бий ишлей билген адамды, суйсе — патчахдан, суйсе къулдан туусун. Бий — адамлагъа ахшылыкъ эте ким биле эсе да, кишилигин тас этмей ким жашай эсе да — олду. Сен а жазыкъса, ёмюрюнде ишлей билалмагъанса. Санга къарагъан колхоз жарлы тьююлмюдю? Бюгюн къуллукъчума деп ёхтем сёлешесе, алай къуллукъ келген, кетген да этеди. Кетмезлик къол къыйынды. Эшитирге сюе эсенг а — адамлыкъды. Сенде аланы бири да жокъду. Къуллугъунг сыйырылыр, — къалырса биягъынлай, элтюпчюлеге баш болуп. Мен а не... Тохта, Сафар, аузуума чапма. Мен а не? Манга сен уллу хата эталмазса. Неде да, сюрме бахчамы. Аны ючюн мени къарт анам

ачдан ёлмез. Тёрт саным сау кьадарда, кишиге жалынам. Мени кьолларым бюгюн кьагъанакъ кьозуланы кётюре эселе, тамбла чалгъы, салта тутарла. Таш, агъач кётюрюрле. Сора сен манга уллу нек сёлешесе? Мен тёшлеге, тюзлеге да юйреннгенме. Желден, сууукъдан да кьоркъмайма. Угъай, Сафар, кьоркъутма мени. Кьуллугъунг барды. Кесаматынг — жокъ. Ёгюз сен эсенг да, ишге кьолу жарашмагъанны кесимден бийикге санамам...

— Боллукъду жаншагъанынг! — Сафар, секирип, фатондан тюшдю. — Жууугъум, аман ит — юрючю, аман кьатын кюлючю болур дегенлей, сен не тыхырдайса? Юйретирге кётен этесе деп кёлюме алай келеди, эртте жаш атасын юйретгенлей. Сен ким бла сёлешгенинги билмеймисе? Ашыкъма, эсинги жыйдырыбыз.

— Кьоркъутургъа ёчсе, Сафар, алай, кесеуню тутуп биреуге тебиннгенни кьолу кюйюп да кьалыучуду, — деди Шарау, председателъге кьаршыракъ тохтап.

— Хау, тапсыз тутса. Халкъны жаннган чырагъын ёчюлтюрге кюрешген сени кибиклеге Сафарны кючю кьарырыкъ тюйюл эсе, башына бёрк бош киеди.

— Душман кьалсын санга кьарап, элни чырагъы сен керекли эсе, ёчюлюп кьалгъан ол болсун.

— А-а, алаймыса? Сени ичингде кёп зат кьайнай кёреме да! — Сафар тирилди, жюрегине кьууанч тюшдю. — Сора ёчюллюгюн излейсе. — Председатель арыбери жюрюй башлады. — Властха кьажау сёлешгенинге женгдиремисе?

— Властха мени дауум жокъду, сангады дауум!

— Мен а санга кимме, бласт болмай? Ийи?

— Сен бласт тюйюлсе.

— Властма.

— Алай эсе, мени кьажаугъа сана да кьой. Мен сенляй бластны элибизге жууукъ кьоймаз эдим. Кьолумдан келсе, калак итни кьыстагъанлай кьыстар эдим.

— Сени кьолунгдан жукъ келмезча этербиз, ашыкъма.

— Аман кёзюнге жолугъайым. Мени бахчам сюрюлмей кьалса уа, бир кьарап тур... — Шарау, артха хыны бурулуп, орамгъа чыкъды.

* * *

Кьайда эсе да узакъда кечеги кьанатлы ачы кьычырды. «Юйюнге эмина!» — деди Шарау, аны таралгъанын жаратмай. Сора ол кьанатлы жашны башы бла учуп, суху озду, озмагъан эсе да, Шарау алай сунду да,

жюреги кыыстаууракъ ура башлады. «Бош, жылкычы кыушду», — деп, кёл этдирди кеси кесине. Артха кыайтыргъа суймеди. Кертада, Сафар кесинден кыоркыгъан сунар. Ол улоу урларгъа бармайды, сора нек сокъуранады? Шарауну колхозгъа хайыры болмаса, хатасы жетмегенди. Хорлатып, Сафарчалагъа ыспассыз этдирмез. Сафар: «Мен колхозну башчысыма, мен бластма!» — деп кыычыргъанда, Шараугъа сабан агъачны хахлугъу нек жетмейди? Колхоз кыурала башлагъанлай атын элтип бек алгъа ол бергенди. Юй ишлеген балта эшикде кыалыр дегенлей... Алгъын бирле байма деп махтана, Шарауну алай басынчакъларгъа кыорешдиле, энди уа, кёрюгюз, элни жарлысы. Муну ахыры боллукъ туююмюдю? Огъесе жашауну кыуралууу алаймыды, биреу биреуню басынчакъламаса жашау жокъмуду? Биреуню аллында буюкъмагъанны кюню азмыды? Шарау биледи, бюгюн ол председатель бла алай ачыкъ селешмей, кёзбау этсе, Сафар, айхай, тузча эрир эди. Кёзбау излеген бла кёзбау этгенни башхалыгъы жокъ. Бири оу да, башхасы шау. Андан эсе Шарау тамагъына кыадау таштыгъылып ёлсун. Андан эсе анасына ачы хапары келсин. Шарау алыкъын кишини аллында тобукъланмагъанды. Башханы тобукъланнганы да керекмейди. Дуняда ырысхы, мал да неди — адам кишилей кыалсын. Ёхтемлиги болмагъан ол таулумуду? Итден туугъан Сары улу, «улоу жокъ эсе не этейим, сакълайым» деп кетсем сюе болуренг? Кыайгырмаз, кёрюшейик, кыойчу Сафаргъа хорлатып кыойса. Керти айталла: игиге игилик этген — кыыйын, осалгъа осаллыкъ этген — тынчды. Шарауну кёрмегенни, сыйламагъанны — ол да кёрмез, сыйламаз. Биреу сени намысынг бла ойнай эсе, ёлгенни этгенсе, кесинги таныт! Сафарны адамлыгъы не заманда да алакат болмаучу эди. Алай аны башчы этген терс туююмюдю? Сафарны доюн башчы болмагъанын Шарау кыошда тургъанлай окъуна биледи, башхала кыалай билмейдиле? Не уа Ийналукукънуму танымайдыла? Юлюш антда да башха амал бла алынмай эсе, не этсин, жаш кыоркыуп артха турмаз. Уялгъан, буюкъгъан ач кыалады.

* * *

Шараудан сора, кёп мычымай, Сафар юйюне тебиреди. Кёк ажири жолгъа тюзелгенлей, хар замандача, жоргъаларгъа умут этип алгъа секирди. Алай бюгюн Сары улуну фаэтонун суху элтирча хали жкыду. Ол жюген-

ни артха тартып, ажирни хыны жүрюшюн тынч этди. Фазтон сокъмакъ жолда шош чайкъалады, анга кёре уа Сафарны боюну бёркюню ауурлугъун тыялмагъанча, башы эки жанына кезиу-кезиу ауады. Председательни санлары тюшюпдюле. Жюрек къайгъысыны сылтауун кеси да ангылаялмайды. Ол къайтарып-къайтарып Ша-рау бла даулашын эсине тюшюредди. Аны бир къауум элчиле эшитгендиле. Сафар а къойчу жашны женгал-магъанды, адамла тургъанлай ауузун къысдырып, жер-ге къараталмагъанды. Халкъ аллында жүрюгеннге ол иги туююдю. Керти, бу жол Сафар артыкъ тюз иш эт-мегенди. Къызны сыйырып, дагъыда кеси айтханлай, бирсиледен айырып ыспассызлыкъ сынатыргъа кюреш-генди. Алай бир къойчу жаш элни таматасы бла алай оспар сёлеширге къалай базынды? Сафар терс, тюз эсе да, келип анга дау айтыргъа не иши барды? Буюкъма-гъаны, къоркъмагъаны сейир туююлмюдю? Дуния жа-ратылгъанлы кючу, къуллугъу болгъанладан къоркъа, алагъа бет эте, баш ура, жашау алай бармаймыды? Алай-сыз адамла бир бирлери бла талаша, жыртыша жашар эдиле: иш тындырмай, жашау кемени тенгизге мычы-май батдырыр эдиле. Сюрюучю кёп болса, къойла къы-рылгъан этедиле. Башчысыз керуан къумда тас болуп къалады. Сафар биледи: Сабет бласт адамлагъа эркин-ликни берир ючюн къоймагъанды. Алай хар затны да кесини чеги барды. Сен ол чекден чыгъа эсенг, аны тох-ташдыргъан бластха къол кётюрмеймисе? Къуллукъчу-ларыма табан кётюрюрге, аланы сёзлерине сёз къошар-гъа эркинсиз деп, бласт къачан айтханды? Ким не де-се да — Сафар аллай зат эшитмегенди. Хар инсан кеси-ни жерин таныргъа, кагы къайсы чоюнда болгъанын билирге керекди. Сафар бирда кишини кагына къала-гъын сугъаргъа кюреширик туююдю. Ол барып Камил-ни аузуна чапса, Камил — кесини таматасына, — жа-шау аягъы юсюне турмаз. Сафаргъа туюбюнден келген оноучулары ауузларына чабарча эркинлик керек да тую-юдю, къолундан келсе — башхалагъа да бермес.

Кёк ажир, ауузлугъун чайнай, юйренген жолу бла акъырын барады. Парийле фазтонну ызындан юре кел-лип, сора аланы киши сан этмегенине ёпкелегенча, арт-ха къайтадыла. Элни огъары жанында эски таш къала къаралады. Тёгерегинде, анда-мында, от жарыкъла эс-ленедиле. Ала алаша жербаш юйлени терезелеринден ургъан жарыкълададыла. Къала аны арт жанында сюел-ген къаяладан къопхан уллу ташха ушайды. Сафар анга къарады да, сора кёлуне: «Жербаш юйчюклени къатын-

да ол нечик бийикди, ол да тауду», — деп келди. — Къул-
лукъчу таш къала кибик болургъа керекди. Адамла
айлансынла, аны төгерегине басынып, къаршы тохтар-
гъа уа... Унутдуму жерин, оздуму чегинден — сыз сен
аны ёз бийиклигинден — аркъа жилиги юзюлсюн... Къа-
ла, сен эски болсанг да — бийиксе. Башынгдан кетген —
чачылмай къалмаз. Сен ёхтем сюелесе, тёш, ёзден да
сени кёз туурангда, төгерегингде уа алаша жербаш юй-
ле — кёп. Ала жалаңда сени кёредиле, сен а барысын
да — бирге. Сен элибизни юйлерине бийикликни бла
бекликни чеги. Итинсинле, сукълансынла — санга же-
талмазла. Элни адамлары бла Сафар — сиз а алай тюй-
юлмюсюз? Шарау, сен бюгюн айыу бла кертме аша-
дынг, андан къоркъмадынг. Охо да, узакъ барсанг, кё-
рюрсе. Балта узунлугъу тенгли да угъай, тейри. Айымы-
ды, председателъни кесине айтып къойса, кечерге бо-
лур эди. От жагъасы жарыкъ жана башлагъанны сюй-
ген кёпле табылмайдыла. Шарау артыкъмыды? Насып-
сыз жаланда кеси кибик насыпсызланы сюеди. Бир за-
манда онгсуз, фахмусуз адам закийлиги бла озгъаннга
тюз къарамагъанды. Ким да бек алгъа кесине игилик-
ни излейди. Сафар аны эрттеден ангылагъанды. Ол къы-
лыкълары ючюн бир таулугъа дерт жетдирирге кюреш-
мез. Не этериксе, адамны жүрегин харам къандан та-
залагъан тынч туююлдо. Алай бу жол тынгылап къо-
яргъа Сафарны эркинлиги жокъду. Ол оноучуду. Анга
къажау сёлешген бластха да къажауду, душманыды.
Бюгюн туююл эсе — тамбла болур. Угъай, председатель
аллайла бла кюрешеди деп киши айып этмесин. Ит кю-
чюкге уу тиш къачан чыгъады, деп сакълагъандан фай-
да жокъ... Мёхеллик керек туююлдо. Биреу сени аямай
эсе, къуллугъунгу бетин этмей эсе — ур да, тёппе тур-
гъуз. Сен урмасанг, ол урур... — Сафар секирип турду,
сора нек эсе да тынч бара тургъан кёк ажирине къами-
чини жетдирди: ат, элгеннгенми этди, арсарсыз алгъа
секирди да, туякъ тауушлары узакъгъа эшитилдиле.

Председатель, жыгъылмазча, аякъларын кенг салып
сюеледи. Олсагъат салкъын аяз аны кёзлерин жият-
ды, къоюнуну кирип, кёлегин кёпдюре сызгъырды. Фаэ-
тонну чархлары жерге тиймегенча, алай барады, ажир-
ни туякълары от чагъадыла. «Сафарны озгъанын бил-
синле, эшитсинле. Эллиле, эшитемисиз, оноучугъуз
озуп барады. Аны сюйгенлени ол да сюер, сюймегенле-
ни уа — бюгер. Жербаш юйле бла къала бир туююлдо.
Аны ангыламагъаннга Сафар кечгинлик берлик туююл-
до. — Уй, аман хомух а...» — Председатель къамичиси

бла хауаны кесдирди. Атны туякълары жангыдан от чакъдыла. «Билсинле, эшитсинле. Миннген аты — учкан къушдан къанатлы... Орамны озуп баргъан эл тамагасы Сафарды. Ол сакъ, хыны жюрюй да биледи. Адамлагъа игилик эте, кечгинлик бере да биледи! Аны скоймегенлени жерге кёме да билир! Эгей!»

Х

Шарау тюзюнлей эл къыйырында колхозну улоу туруучу къашпагъына келип, кишиге соргъаны-оргъаны болмай, «хы» деген эки атха жүген салып, тышына чыгъарды.

— Алан, бу журтну оноун сенми этесе, огъесе сенден къалгъанла жулдузланы санапмы айланнган сунаса? Неди бу этиуюнг? Кече белинде тауушсуз-шыбыртсыз келип.

Шарау, адам ауаз чыккыгъан жанына бурулуп, бир къарелдини кёрдю. Баям, къалкъып, тауушха уянганды.

— Охо, Хасау улу, къоркъма, мен хаталыладан туююлме, — дей, жаш къарелдини къатына келди. Аны юсюнде жамычысы барды.

— Сени не мурат бла келгенинг ким билсин. Этип баргъанынга кёре уа, уручу демей, не айтайым.

— Не айтсанг да, дауум жокъду. Алай санга сормагъаныма айып этме — адам жокъ суннганем. Бахчачыгъымы сюргенлей, мычытмам.

— Кече ортасында бахча сюрюп ким кёргенди? — деди алаша бойлу гёзетчи.

— Амалынг алай болса, не этериксе?

— Эркинлигинг бармыды, къагъытынгы бери тут. — Танабаш жамычы тубюнден къолун узатды.

— Жокъду къагъытым. Бир эллиле ушайбыз да, таулдукъ эт. Мал мен да кёргенме, атлагъа сакъ болурма.

— Жетгенге атланы жумушха берип туругъа эркин туююлме.

— Мен «жетген» туююлме, мен колхозчума, — деди Шарау, бир кесек ачыуланыракъ болуп.

— Иги колхозчу эсенг — бахчангы заманында сюрюр эдиле.

— Сени бахчанг сюрюлгенмиди?

— Эртте.

— Сора сени менден ненг артыкъды? Айтчы бир, бек акъыллы сёлешесе. — Шарау Танабашха бютюн жууукъ келди.

— Нек сюрмегенлери бла мени ишим жокъду. Эл таматала кеслери биле болурла, — деди Хасау улу, ар-харакъ тура.

— Сен а адам туююлмюсе, таланнган! Ким тереди, тюздю деп къарасанг а.

— Аны бла мени ишим жокъду. Бюгече сен атланы алып кет да, тамбла мен жууап берейим. Биреу ючюн деп тырман эшитирге сен да суймезсе.

— Тюзлюк ючюн тырман эшитгенликге ёзюрлюкденми тюшюрлюкдюле, хора тайларынгымы сыйырлыкъдыла? Тырман эшитип, адамлыгъынг бла къалгъанынг иги туююлмюдю?!

— Кеси башына жетсе, ким да адамлыкъ деп тохтайды. Сормай атланы алып баргъанынг а адамлыкъмыды? Къайтар бери!

— Ай, аман хомух а! Мен сенде тау адетден бир таныгъы болур деп тура эдим. Алай къураннга эдинг сен. Биреу ючюн сюелалмазлыгъынг билдим. Санга аллай ёт. — Шарау азчыкъ тынгылады. — Унасанг, унамай эки аягъынгы жерге къагъып турсанг да, этеригим бир эди — атланы элтирик эдим. Алай дагъыда сени жюрегинги къыйнамайым, ишни халин ангылатайым деп кюрешдим — унамадынг. Сафарны жууугъу болгъанынг кёрюнюп турады. Хайда, ол сыйынг бла къал.

Шарау барып атланы бирини жюгенинден тутду.

— Тохта, сенде болгъан дертден менде да барды. Ариу бла алалмагъан эриши бла алалмазса. — Танабаш чабып Шарауна аллында сюелди.

— Кет, къанымы бузма. Билеме, берирге эркин туююлсе. Ол угъай, Сафар да туююлдю. Мен колхозчума, колхозну аллында жууап берирме. Кимни аллында суйсенг да... Мен бюгече колхозну улоуун эркинликсиз элтип, бахчамы сургеними кишиден жашырмам. Аллымдан кет, айыплы иш этдирме.

— Кетмем, тейри! Къайтар артха! — деп кычырды Хасау улу.

— Алай кетерсе да, алай, къалай кетгенинг билмей кетерсе. — Шарау, артыкъ бек кючюн салмай, бир къолу бла Танабашны тюртдю, сора ол аягъы юкуне тургунчу, атланы бирине жайракъ минип, башхасын адеж тутуп, къарангыгъа сингди.

Жаш, сабан агъач бла бахчасына киргенде, баям, элчилени асламы терен жукъугъа бёленнген эди. Чыракъла ёчюлгендиле — жаланда кесини юююню терезесинден арбазгъа мутхуз жарыкъ урады.

— Жашчыкъ, кече белинде кыйын ишге узалгъанын жаратмайма, тангны атма кюярмы эдинг, — деди Гелля мудах ауаз бла. — Бу заманда атланы да калай бердиле? — Къарангыда аны аякъ сыртлары инчигине дери агъарадыла.

— Бу жылы, шош кече сюрюп кюяйым. Тамбла уа мен кюшха атлангынчы, урлукъ атарбыз. Бар, Гелля, жукъла. — Шарау бел бауун тешип, анасына узатды. Сора барып жюгенден, сабан агъачны кюулагъындан да тутду.

— Тоба, жашчыкъ, кюйсанг ыразы эдим. Ингирликде, босагъагъа айланып, ала тауугъубуз кычыргъанды, — деди Гелля, Шарауну ызындан келе.

— Кеси башына кычырсын. Эрттен бла кесерме да, манга илибиже этип ашатырса, — деп, жаш атлагъа жюген бла къатылып, эки кере кыска сызгъырды да, тегерекни жукъудан уятды: арбазда терекде кечеги къанатлы элгенип, тийреде итле кюзгъалдыла, кыйда эсе да узакъда жылкычы кюш да, Шараугъа эришгенча, «ойгыууй» деп хахай этди. Сабан агъач, эски тонча, акъсылдым бахчаны кыйырына тауушсуз, тынч кирип, этегин чюйре айландырды. Олсагъат Шарауну бетине жылы тылпыу, мылы топуракъ ийис да урдула, аякълары жумушакъ, жылы баразагъа тюшдюле. Баям, ишини башланганы ючюн болур, Шарауну жюреги кюуанды. «Керилдинг эсе уа, урмай кетме», — деди ол кеси кесине. Ким биледи, бююн Шарау артыкъ махтаулу лагъым тапхан болмаз. Женгиллик этди. Алай Сафарны къатында антын башхала да эшитген эдиле: «Айтхан сёзюнге ие бол, угъай эсе уа, — парий бол».

Бахчаны тегерегине бир къаты айлангандан сора Шарау атланы тохтатды: «Азчыкъ солусунла, бараза тынч болмаучуду. Энди кюркюр зат жокъду: ишни башладыкъ, башлагъаныбызча, бошагъан да этербиз. — Жаш атланы боюнларын кезиу-кезиу сылады. Ишлеген да этгинчи, ичигизни алай нек урасыз? Билеме, эки аха сабан агъачны тартхан кыйынды. Ючюнчю нёгер да керек эди. Алай ашыкъдым. Ач да болурсуз. Тейри, ол Хасау улу (анга «баппуш» деп бош атамагъандыла), сизни хазна тойдурмагъанды». Шарау юю таба кюуулуп кетди да, анасыны гыржын тегенесине кююп, нартох келтирди. Атла башларын бирча энишге этдиле. «Ашагъыз, харипле, ашагъыз, мен сизни гюняхыгъызгъа кирдим: солургъа кюймадым, ашыгъызны, сууугъузну белдюм. Алай терс туююлме: гюняхыгъыз менден кетсин — Сафаргъа жетсин. Айтчыгъыз сиз, ха-

лал хайыуанла, мен жалынчакълыкъны кѳрюп болмагъаным ючюн терсеми? Жалынчакълыкъ, адамны намысын сенден бек энишге тюшюрген бармыды? Билеме, атла, сизге сабан сюрген кыйынды, дунядан элтиригиз — ашагъаныгъыз туюлюмюду. Тындыргъан ишигизге къарап къууанмайсыз — насыпсызсыз. Ишлемеген а — сизге тенг. Харам эт, къан сыйырып къоймаз ючюн — ишле. Мен ачдан ёллоук сунуп, бахчамы кече бла сюрген сунмагъыз. Быйыл бахчам къаран къалса — къарыным кем угъай — намысым кем болур эди. Эллилерим ишде кюймегенни скоймейдиле. Тёгерекде бачкала кёгерип, анамы бахчасын къодана тамыр алса, айыбы манга келир. «Бу жерин мадул этип къойду», — деп, алай айып этерле. Алгъа айып этерле, артда — жазыкъсынырла. Айтчыгъыз, адамны намысы, сыйы кесилгенден эсе, башы кесилген иги туюлюмюду?..» — деди Шарау, атланы алларындан тегенени бир жанына сала. Сора, жаш жюгенден, сабан агъачдан да тутуп, биягъы кыкса сызгырды. Тынчая баргъан итле жангыдан къозгъалдыла. Атла, сыгъынып, сабан агъачны жеринден тепдирдиле. «Адам жукъусун бёлюп, санларын кыйнар ючюн башына айып алмасын, — деди Шарау, сабан агъачны бахчаны мюйюшюнде тап бурдуруп кыйгъы эте. — Бирле къаты ишлегенни харакетге, мюлке сугъанакълыкъ этген да сунадыла. Адамла кёп тюрлюдюле. Алай Шарау а кесин ол жанына алдатмаз. Жаланда ёз къарынын кечиндирген иш керекмейди. Намысын башхаланы намысындан энишге тюшмезча ишлерге керекди. Шарау кёпню кёргенди, кёпню ангылагъанды. Ангыламагъаны уа андан да кёп... Бийле, чанкала, бир заманда кеслерин жарашдырып ишлемегендиле, сау болсун сабет бласт, аланы эзгенин тюз этгенди. Бек жарлы уа къайдан чыкыгъанды? Ол да ишлемегенди. Аллайланы тутуп, чанкала бла бир уругъа къуюп къояргъа керек эди. Иш къайда да ишди. Кеси башын туталмагъан энди колхозну тутмаз. Ишлеген къайда да садакъа жыймаз. Шарау биледи, киши кыйынын ашамай кёпле къолайлы жашайдыла, сау болсулла, байны кёжюне къарамадыла. Энди ала сабет бластха къайдан душман болдула? — Огъесе Сафарча ёз башларын туталмай кетгенле ачуларынмы аладыла? Угъай, ким не десе да, Шарау анга тюздю деп айталмаз. Сафар кибиклеге къарап къалсала, Аллах сакъласын, адамла шайтанлай жарлы болурла. Былайда кызылсакъал Ахмат...» Сора аны бахчасы да сюрюлмей тургъаны жашны эсине тюшдю. Алгъа «кызыл са-

къаллыны» жерин сюрмей, кесиникин башлагъанына сокъуранып, ичинден жарсыды. «Ай хомух а, тау элледе болмагъан, жүрюмеген ишни этдинг»,— деди кесине. Алай Шарау Ахматны сабийлерин жерге къаратмаз. Ма, бусагъат бошагъанлай, аныкъын башлар. Ачыуланып, эссизлик, сугъанакълыкъ этди эсе да, айыпны юсюнден мангылай тери бла жууар, айхай, жууар.

Шарау, башын кётюрюп, тегерегине къарады: бахчаны ортасында акъсылдым жери терк къорап барады. «Шарау бахчасын сюралмай эсе, бир кёрюгюз»,— деди дагъыда ичинден. Къоюнунда кюйген от гыржындан къаба-къаба азмы баргъанды? Ол заманда «ых» дегенди, «бетинг къарады» деп айтдырмаз ючюн ишин тынгылы этгенди, айтыр сёзюн да артха салмагъанды. Энди уа бютюнда... Шарауну кёзлерин тузлу суу кирип ачыгъды. Алайлайын ол терлеп суу-салам болгъанын, арыгъанын да сизди. «Баям, атланы арытханма»,— деп келди жашны эсине. Тохтап, сауурунларын сылагъанда, къол аязы бла суу барды. «Солугъуз»...— Шарау атланы бирине таянып, узакъгъа, таула таба къарады: кёк кюл бетли эди.— Узакъ бармай, танг атарыкъды, Ахматны бахчасы уа алыкъын сюрюлмегенди: ашыгъыргъа керекди...

XI

— Къызчыкъ, айтмазгъа умут этдим, алай жүрегим инжиледи, тёмейди,— деди Зурум, тапчандан чыммакъ аякъларын энишге салындырып, чарыкъларын къаплай.

— Манга айтмазча, анам, сени ненг боллукъду? — Наипхан, терезе аллында тохтап, чачын эше турады.

— Тоба, къызчыкъ, бюгече тюш кёрдюм, мен аны жаратмайма.

— Хайыр болсун, тюшге аманды дерге жарамайды деп, кесинг айтыучу эдинг да.

— Ёмюрде кёрмеген эдим, бюгече Шарауну юсюнден кёрдюм...

— Шараунуму? — Наипхан, чач эшгенин тохтатып, анасы таба терк бурулду. Зурум аны бетинден къаны къачханын эследи. Сора, къыз уялгъанмы этди, башын энишгеракъ бошлап, биягъы чачын эше башлады. Бармакълары шош къымылдайдыла.

— Къызчыкъ, бир къабар зат берсенг эди. Тюшню ач къарангылай айтхан иги тюйюлдю. Бюгече сени халпарларынг ючюн кёрюннген болур... Ол Ийналукъ бла, Сафар бла да бош тюйюшгенди.— Зурум, Наипхан узат-

хан халыудан азчыкъ къабып, ал тишлери бла чайнады. — Бурунгулула: «Кесинги токъгъа, душманны жокъгъа санама» — деп, тюз айтхандыла. Тынгылаймыса, кыызчыкъ?

Хау, тоба, кыызчыкъ, биз жашагъан тийреледе алай ариу жер табылмаз. Аламат ариу жер эди. Кюйюз жайгъанлай, кѣм-кѣк кырдыгы. Ортасы бла уа саркъгъан черек алай уллу эди... Бахсан сууну къутуруп келгенинлей. Тоба, кыызчыкъ, алайгъа нек баргъаныбыз эсимден кетгенди, элибиз саулайын — сабийибиз-сюбюйюбюз да, къалмай, ары баргъан эдик — байрамгъа, тойгъа баргъанлай, хар ким жарыкъ эди, башларындан насып жаугъанлай. Беллери бууундан базыкъ болмагъан чырайлы жашла къол ташла ата эдиле, бир бирлери бла эришип, андан сора уа ала къыстау сермешип башлай эдиле. Къайдан эсе да къобуз таууш чыгъа эди, ийнан, мен кеси ёмюрюмде алыкъын аллай макъам эшитгенме деп билмейме. Ол алай тауушлукъ эди — жашланы, къартланы да учундургъан, сен ийнан, энгда къулагъымдан кетмейди. Бизни, къарт тиширыуланы, тизгин-тизгин олтуртуп, кызла тепсей эдиле. Къызла уа алай бошму — хур кызла. Ала алай ариу сюзюлюп бара эдиле — кѣмде къанатларын шош къагъа зурнукла баргъанлай. Бизден узакъ болмай, тогъуз къазан къайнай эди — тогъуз тауушлукъ къазан. Хар биринде уа тогъузушар къой къайнайды дей элле. Тоба, кыызчыкъ, къартла уа аллай узун жѣрмеле эте эдиле — ма башынгда аркъаугъа къара да къой. — Зурум хапарын бѣлюп бираз тынгылады. Ол жаякъларын сылады.

— Анам, бош айтмайма дей эдинг ансы, хатасы жокъду, — деди Наипхан, таракъда къалгъан чач тюклерин букъдуруп жер излей.

— Тюшюмю айтылгъаны керти болсун, айтылмагъанын да Аллах игиге бурсун. Кыызчыкъ, той-оюн къыстау баргъан кезиуде, сен да къатымда эдинг. Черек бир эриши ёкюрюп башлады да, жюрегибиз чыгъаргъа жетип, анга къарадыкъ — ол кир эди. Бир уллу буз алып келе эди. Игиликге болсун, бизни арбаздан гитче туююл. Бузну юсюнде бир жаныуарчыкъ жатханын эледик: къарадыкъ — билалмадыкъ. Сора къайсы эсе да:

«Журчукъду, журчукъду!» — деп кыгчырды да, барыбыз да ол жур болгъанын кѣрдюк. Жаныбыз ауруду, жашла ары-бери чабышдыла, алай журну чыгъарыр амалын тапмай тохтап къалдыла. Бузну барыуу — теркден терк. Алайлайын, къайдан чыкъды — билмедим, Шапрау жагъадан бузгъа секирди. Жур тепмеди. Ол аны

сермеп алды да, к'ююнуна к'аты к'ысды, сабийни к'ысханлай. Биз барыбыз да к'ерген эдик — Шарау артха секирирге умут этди, алай буз экиге б'елюндю; бир жартысы т'егерек бурулуп к'алды, башхасы уа Шарауну энишге алып кетди. К'юуулушдукъ ызындан, не медет, ичине кирип к'ол узатыр амал жокъ.

— Журну сууг'а ат, т'юйюл эсе, батаса, — деп к'ычырдыкъ: Шарау, башын булг'ап, мудах ышарды. Журну кесине к'аты к'ысды.

— Ы, маржа, жантаула, жантаула керекди, — деди ле к'артла. Жашла элге айланып к'юуулушдула. Ол бизни эсибизге кеч т'юшген эди: не бек чапсакъ да, Шарауну жеталмадыкъ. Аны к'арелдиси гитчеден-гитче... Арда уа — биз барыбыз да ахтындыкъ. Узакъда, суу экиге б'елюнген жерде, к'аямы жарылды — не билейим, к'арангы тешик эсленди да, Шарау т'ююнлей ары кирип кетди, — деп, Зурум тынгылауну ийди.

К'ызы, анасы да шум болуп иги кесек мычыдыла.

— Анам, мен да алапат т'юш а к'ермегенме.

— Нечик?

— Сафар, к'амичиси бла уруп, Шарауну б'еркюн т'юшюрюп к'ердюм.

Зурум жукъ айтмады. Жаланда эринлери к'аты к'ысылдыла. Экиси да аман к'юуум этерге ырыслап, ич жарсыларын бир бирлеринден жашыралмай, шум-шумалакъ болуп иги кесек турдула. Наипхан, т'юшлерине гурушхасыз болуучу к'ыз, Шарау бюгече тангга палахсыз чык'г'анды деп ийнаналмады. Алай Гелляны бир зат билдирмегени, не да арбазларындан жилиг'ан таууш эшитилмегени бир кесек к'ел этдирди. Наипхан Шарауну сауун-шауун билирге ашыг'ады. Геллялаг'а барыг'а сылтау а — жокъ. Анасы андан кем адыргы этмегенин, бусаг'атда, туруп, ары барама десе, ыразы болуп к'юярыг'ын да билмей эди.

— Анам, ишге кеч болама, кетейим, — деди ахырында к'ыз.

— Бар, к'ызчыкъ, бар... тохтачы алай. — Зурум Наипханны к'езуне к'арады. — Тоба, Гелляны жюн тараг'ын келтире кетсенг ске эдим, кесибизникини бир тиши к'ынгырды да, бармаг'ым илинеди, не да ала бар — Шарау т'юзетир...

* * *

Аман хапарны жюз аяг'ы болады дейдиле. К'ыз, орамг'а чык'г'анынлай, танг аласында Ахматны «стражникле» алып кетгендиле деп эшитди. «Тюшле бу

хапарны эшитиригиме кёрюннген болурла,— деп ичинден кэууанды.— Мен тели уа хар не палахны да Шараугъа жоралап... Нечик иги болду! — Наипхан, къанат битгенча, терк атлап башлады. Алай бир кесекден эс жыйып: «Айып туююлмюдю, Наипхан, эллинги ачыуна кэууаннган»,— деди кеси кесине. — Тюнене сен анга кимден да бек жарсыргъа хазыр эдинг,— бюгюн а кэууанаса. Огъесе неден да ёз насыбынгымы сайлайса? Наипхан бир жанны да ачырын суймейди. Алай сайларгъа тюшгенде уа Шараугъа кишини кэошалмаз. Кесинги алдагъандан кимге да не хайыр, адамла, аны ючюн, анга кечгинлик берсинле».

Наипхан арбазгъа киргинде, Шарау, ич келеги бла босагъа юсюнде олтуруп, чабырларын тизе тура эди.

— Гелля юдемиди, Шарау? Мында эсе... мени анам... Таракъ...— Кэыз, жашха тюбеп, бу жол болмаса кесин былай жунчуп билмейди. Жангы тилленнген кэызчыкъдан башха селешмеди. Наипхан жунчугъанын, кэызаргъанын да сезип, бютюнда бек кэызарды.

— Зайынны урлагъан кэызчыкъ кибики, не буюгъаса? Жууукъ бол! — Шарау ёрге туруп, Наипханны аллына келди. Аны бети кэызгъа тюненеден эсе да арыкъ, кэара кёрюндю.

— Кел юйге, Гелля болмаса, сени ашагъанмы этерикдиле?

— Аны ючюнмитта, ишге ашыгъама,— деди Наипхан, бир кесек эс таба.— Бахчангы сюрюрге уа кэачан жетишдинг?

— Бюгече кюрешгенме.

— Сора ол айтханлары кертимиди?

— Не айтханлары? Кимни не айтханы бла да мени ишим жокъду. Алай бюгече сургеним а кеппе-кертиди.

— Эрттенликге тэзсенг эди уа.

— Ингирикде этерге жарагъанны эрттенликке нек кэояма? Ингирикде — иш иги, эрттенликде — жукъу иги.— Шарау ышарды! Сора экиси да бираз тынгылашдыла. Шарау жатма тюбюнде ат иерине, Наипхан эски тапчан кэыйырына олтурдула.

— Мен бош олтура барама. Кетерге керекме. Таракъны табалсанг эди...— Наипхан, жаш бла жангыз тургъанын адамла кёредиле деп, кэоркэуп, не этерге, кесин кэалай жюрютюрге билмейди. Айтыргъа мурат этип келгенлеринден бири эсине тюшмейди. Кетип кэалыргъа уа суймейди.— Анам ёлмесин, Шарау, алай бош этгенсе,— деди дагъыда кэыз, жаш жууап кэайтаргынчы.

— Къалай?

— Да ма алай, атланы кече бла бош сюрюп кетгенсе. Башхала да сенича этип тебиреселе, неге ушарыкъды?

— Э-е, мен а, керти окъуна, алгъынча бизге жумушунгму болуп киргенсе деп... Сен а политика окъургъа келген кёреме. Сиз, къуллукъчула, насийхат окъургъа болмаса, бош алай кирирге къайры кюсейсиз.— Шарау ёрге турду. Аны тёппеси жатманы чырдысына жетерге аз къалады.

— Манга зайын урлагъан къызчыкъ кибик деп бош айта эдинг. Хыли этип къачаргъа хазырланган жашчыкъгъа сен ушадың. Олтур, алай ткойул эсе, мен да турама.

— Айымыды, эндиге дери жолларыбыз бир бола келген эсе да, энди насыпларыбыз башха болур. Адамла барысы да жолоучуладыла. Кёремисе бу орамны? Ол кимге да орамды. Аны бла жюрюгенлени юйлери уа — башха. Хар ким да кеси башыны къайгъысын этеди. Мени санга тюк тенгли айыбым жокъду. Айт, кёлюндегин айт, энди сен адамла Сафаргъа аман айтырларын сую болмазса, ишинде, къуллугъунда онгарын сую болурса. — Шарауну ауазы мудахды. Биягъында Наипханга тау кибик кёрюннген жаш мыккыл болуп къалды.

— Шарау, терс сёлешме. Адамла, сен айтханча, кеси къайгъыларындан сора жукъ кёрмей жашамайдыла. Сен манга Сафарны да тежеме. Аны кёрмей турмайма. Мен санга...— «Мен сени ючюн къоркъама» дерик эди да, айталмады...— Жалгъан сёз жаннга бек ёчдю. Сени жалгъан сёзлеринг жаныма тийдиле. Алай, суйсенг айт, суйсенг къал. Тюнене сен алапат иш этгенсе делмам.

— Мен терс иш этдим, алайды, деп къояйыкъ. Сиз а манга алапатмы этип тургъансыз? Биригиз аны нек кёрмегенсиз? Энди не да айтырыкъсыз. Адамла башханы кёзюнде чёпню кёрюрге ёчдюле. Сафар кесини терслигин кёрмей эди да, кёрмейди. Алай сен нек кёрмейсе? Алгъаракълада кёрюучюнг эсимдеди.

— Сен къайтарып-къайтарып Сафарны сагъынаса. Алай иш анда ткойюлдю. Аны отундан, огъунданмы къорарыкъды? Анга бир зат да болмаз, ийнан. Уллу хата гитчеден башланады. Сен уллу хатаны башламчысы болургъа аздан къалгъанса. Сафар — Сафарлай, колхоз а — колхозлай. Бирине дертленип, башхасына бош къайырыласа.— Наипхан энди уялгъан, буюкъгъан этеме деп билмейди. Ол угъай, орамдан алагъа эс буруп

къарап озгъанланы окъуна сан этмеди. Алай уууртлары уа кызадыла.

— Не десенг да, Наипхан, Сафарны ариуларгъа кю-решесе.

— Нечикле селешесе... Ийнанмай эсенг, не бла ий-нандырайым, ахыратда атамы бетин кёрмей къалайым... Ай, кьойчу, нек къаргъанама. Билмеген сен тюйюл.— Къызны кёзлери толуп бир жанына бурулду.

— Кёлюнге тиймесин, жюрегимдегин айтама,— деп, Шарау энишге къарап аз мычыды.— Сафаргъа дерт тутуп, колхозгъа къайырыласа дейсе. Тюзмю ангылагъан-ма? Угъай, Наипхан, сен айтханча мен энди аланы бир бирден айыралмайма. Сафарчаланы къабыл кёргенле — мени онгдурмазларын билеме. Колхоз аллайланыкъы эсе, менден анга, андан манга — жокъ. — Шарау туруп, чырдыдан салам гыстыны алды да, жерине олтурду.

— Сен ажашып тура кёреме, Шарау, ажашхан айып тюйюлдо. Ажашхандан сора жолну излерге кюрешме-ген айыпды. Сен сау колхозну Сафарны бетинден къа-лай кёресе? Сары улу бюгюн председатель эсе — тамбла кетер. Колхоз а не? Ол халкъды. Сен халкъ бла жаша-рыкъса.

— Тамбла кетер... Кетсе кёрюбюз. Билемисе, къа-натлылагъа къаргъа башчылыкъ этсе, мешхутха элте-ди. Ол мени мешхутха тиреп турурун скоймейме.

— Сен, Шарау, акъны къарадан айыралмагъан дим-мо кибик, алай айтма,— деди да Наипхан, сора жаш-ны тюрленнгенин эслеп тохтады. «Диммо» деген сёз асыры жанынамы тийди, нек эсе да Шарауну бетинден къан къачды, ол, чабырларын жарашдыргъанын кю-юп, узакъгъа, таула таба къарады. Жангы чыкыгъан кюн аланы жалан ёшюнлерин жылтыратады. «Мен сыл-хыр, тауладан бери энерге неге ашыгъама? Бери келип кишиден адепсиз сёзлени эшитмез ючюн, къая ыранда жоюлуп къалгъан иги тюйюлмюдо? Тилсиз кысыр ташла, тилсиз кьойларым, ёмюрюмде жюрегими кый-намазсыз, инжилтмезсиз. Мен да тарыгъуууму сизлей кишиге ышанмам. Башхамыды, ангылагъан жокъ. Адам дегенинг жарлыды. Жюреги такъыр, не излегенин бил-мейди...» Бусагъатда Шарау кесин ол бир инсанны да кёрюп болмагъан сунады. Жаланда анасын... «Мындан а жюрек жылыууму аядым». — Жаш Наипханнга къа-рады. Ол сын болуп олтурады. «Бек ариуса. Алай жю-регинги башхагъа бергенсе. Субай санларынга Сафар къууансын. Сен кесинги насыплыгъа санай эсенг, Ша-рау тёзер».

— Да, Наипхан, энди мен санга диммо кибик кёрюне болурма,— деди жаш, чабырларын кие. — Табийгъат жютюлюкню хар кимге бирча юлешип бармагъанды. Эшта, мен жютюлюкден, эслиликден кенгде къалгъанма. Акъылдан юлюш жетсе, мен да къуллукъчу болурем.

— Сен мени сёзлерими терсине бош тартаса. Мен санга душман туююлме... Къоншунгма. Ангыласанг, гитче аязчыкъдан уллу жел тууады дейме.

— Къой, Наипхан, кёрлюгюн кёрмей эр кёрге кирмейди. Къоркъуп, кишиге кесими басынчакълатмам, аны менден излемегиз.

— Ийнан, кишилиги, эрлиги бла жашагъанны менден бек сен да суймейсе. Сен тюнене Сафаргъа керилип кесинги ургъанса. Ийнансанг, мени бюгюн былайгъа келтирген олду,— деди къыз, бармагъына жаулукъ чачагъын чулгъай.

— Наипхан, мен колхозгъа киргенде, ниетим сютден акъ эди, таза эди. Ачудан жюрегим куююп, ма ол сюрюлген жер кибик къаралгъанды. Угъай, мен колхозгъа къол кётюрмем, халкъгъа заран келтирмем. Тауда къойланы кютгенлей турурма. Бир малгъа хыянатым жетсе, тейри урсун. Тутхан иште чолалыкъ — эрликни тас этгеннге тенгди. Къоркъма, Сафаргъа да зияным жетмез. Сени бетинги этерме. Айымыды, ол манга игилик этерге кюрешмесе да, мен сени къадарынга чырмаулукъ салмам...

Жаш сёзюн бошагъынчы Наипхан ёрге турду. Энди ол аны айтханын эшитмейди.

«Жюрекни къулагъы жокъду, билеме. Алай бир бирни танымагъан, ангыламагъан — биз туююл. Сора умуту неди? Огъесе «мен сюеме» деп боюнуна асылырымымы сакълайды? Бош сакълайды. Ёмюрюм санга термиллип озса да, суймеклигиме ол учузлукъну сынатмам. Кёреме, ёхтемсе. Ёхтемликсиз бизни душманларыбыз жашасынла».

— Шарау,— деди къыз, бираз тынгылагъандан сора,— Сафар мени кибик бирни табар. Мен да ол керекли туююлме. Сен, мен анга бармасам, айып этме, юйде къаллыкъ бош сунаса,— деп, Наипхан арбаздан чыкъгъанлай жилярыгъы келди.

ХИ

Палах бла къууанч — жаз, къыш да туююл: къачан келедиле, къачан кетедиле — билирге амал жокъ. Исси жай кюнледе кырдыкны буз тюеди, жолоучуну элия къаралтады. Палах бирде акъырын келеди, бирде терк.

жетеди — ачык кюн атлыны элия жетгенлей. Ол башха туююлду — тенгиз толкунуду. Толкун, кесин жагъагъа туюе, чачылады, башхасы чаба келип сокъуранады да, артха къачады. Аны жагъагъа жел сюрюп жетдиреди, палахны адамгъа уа — къара ниет. «Адам адамгъа кёр къазса — ары кеси тюшер», — дейдиле. Къайда тюшер, къайда тюшмез — сакълагъандан файда жокъ: толкунну артха суу жагъа къайтарады, палахны уа — адам.

Эшта да, Шарауну ызындан къанлы жанлыча палах, шош атлай, марлап айланганын кеси да билмеди. Ол а келе-келди да, къара къузгунлай, арбазда къазыкъ башына къонду, жанлылай босагъа аллында сойланды — юйге кирмеди. Аны борбайсыз ким этди, къара къузгунну кери ким учурду? Шарау аны да билмеди. Айымыды, билсе, билмесе да, Наипхан нохтабау, махтау излемейди. Адам игиликни къычырыпмы этеди. Огъесе аны кесини жаны ауруду, ёз суймеклиги ючюнмю кюрешди? Суймекликни сакълагъан айып болмаз. Алай бир тюз адам керексиз ачыса кёплени къанатлары къыйылады. Биреуню палахдан сакъласанг, кёпле къайгъысыз жашарла. Аны ангыламагъан Наипхан угъай, — душман болсун. Къызыны эсиндеди. Ахматны алып кетгенлеринде, эллиле къалай эсе да бир тюрлю шошайып жорюй эдиле. Алай туююл эсе да, Наипхан алай сунганды. Шарау къара чёпге тюшгенде, эл жангыдан ахтынды. Колхозлагъа биринчи зевленна бергенни тутсала, сора башхалагъа не жашау? Алай, ким биледи, суйген къызы — къуллукъчу туююлмюю... — Оу, сиз а не аман ажашасыз, бююн-бюгече Сафаргъа къачама деп турады. — Эшта-эшта, хапарды ол, кёрмейди дейди. Наипхан таурухдан кенгде эди. Тиширыу башы бла эр киши этерикни этди. Алай тюзлюк ючюн сюелгенде, тиширыу, эр кишими башхады. Край бла Аубекир сау болсунла. Сафаргъа ачык сёлешир ючюн къалмадыла. Край ышангылы адамды. Аубекир — зыкыды, — бу жол а кишилик этди. Огъесе тиширыуданмы уялды? Наипхан аны билмейди. Алай экисини арасында болгъан ушакъ эсиндеди.

— Бизни хомулугъубуздан энтда да адам ачыйды. Эллилеге не бет бла къарарыкъбыз?

— Аны айтхан сёзлерин кёпле эшитгендиле, атланы эркинликсиз алып кетгени семиртилип жайылганды.

— Аубекир, адамны бёркюн тешдирир орунуна, башын тайдырып баргъан иги туююлду.

— Башына кьоркьгъан ауузуна сакъ болсун.

— Шарауну жюреги ачыкьды. Жюрегин кьыйнагъансыз да, кьылыгъына кёре этеди. Мени анга айыбым жокьду.

— Ай харип, сени жюрекчигинг айтханны закон унаса уа! Аны жюреги жокьду.

— Иш мени жюрегимде тьойюлдю. Законну уа жюрексиз — сени кибикле, Сафар кибикле этедиле. Сен, законну аты бла сёлешичю, хар затны да тюз этебиз деп даулашаллыкьмыса? Ол санга кесинг сьуйгенингмей эт, колхозчуну уа ауузун жап деймиди? Законну законлай кьойсакь, керексизге бир инсан да ачымаз. Хатаны этип, артда аны артына букьгъан а иги тьойюлдю.

— Жилиян кьапхан жыжымдан кьоркьады, кьызчыкь. Сен а манга башынгы жаннган отха сукь дейсе.

— Ишни болушун айтхан — ол борчубузду. Аны унутханны уа ашагъан гыржыны, ичген сууу харам болсун. Эй, Аубекир, сен эрмисе, кьатынмыса?!

— Айт, айт, ачыуланмайма. Шарау сени жарсымаз адамынг тьойюлдю. Аны ючюн сен кесинги элхууургъа да элтдирликсе.

— Тюзлюкден кьачхан ким болса, ёмюрюнде кеси башына тюзлюк сынамасын. Биреуге керексиз жарсыу келтиргенни арбазын мурса сыйырсын, босагъасында жилияла гурт салсынла, ма олду мени аллайлагъа алгъышым.

Аубекир Наипханга кьачан эсе да айтханын кьайтарып: «Сен не ананга, не атанга ушамай, кьайдан чыкьгъан затса? — деди. — Визни таулу тиширыуларыбыз уялчакь, намыслы болуучудула». «Таулу тиширыуну намысы недеди? Жаулукь кьанатындамы, огъесе баш тёбенликдеми? Иш алагъа жетгенде, Наипхан бир тенгинден артха кьалмаз. Ёз арбазында намыслы кёрюнген тынчды, тышында — кьыйын, сиз, эр кишиле, таулу кьызланы иги таныймысыз? Аланы жууаплы ишде кёргенмисиз? Аубекир кьатынындан башха кимни биледи? Ол жангыз тьойюл. Таулу тиширыула кийизле, кюйюзле сокьдула, сабийле ёсдюрдюле — кьуллукьлада ишлей келмедиле. Эр кишиле, сизге жууап кьайтарыгъа, кёзюгюзге кьараргъа базынмагъан тиширыулагъа юйреннгенсиз. Наипхан да аладан башха боллугъун, ийнансагъыз, сьоймейди. Кьайда да тиширыу тиширыулугъун этерге керекди. «Тоба, сен кьошамагъа кьошулгъун», — деп, ызынгдан кьаратхан иги тьойюлдю. Ол аны гитчелигинден биледи. Алай акьгъа — акь, кьара-

гъа — къара деген жаулукъну къанатын жухунга тартхандан да тынчды. Наипханны атасы: «Къыз эсенг да, жашауунгда кѣп зат кѣрюрсе, кишиге аманлыкъ жоралама, дерт тутуучу болма, — деучю эди. — Бир бирге хырылдашхан — итлени ишиди. Таулуланы алакат адетлери кѣпдю. Асламы — шуѣх, дертчиле да бар...» — Наипханны алай айтыучу атасы терсликни, дертни ачыуун сынагъанды. Къызы уа, тиширѣу болса да, чарыкъ бурунларындан башха жукъ кѣрмей жюрюгенледен тѣююдю. Бирле: «Энди дуня бизниди, кѣрейик сизни, сиз бизни къаныбызны кѣп ичгенсиз, энди кезиу бизниди», — деп, арбазлада ат ойнатадыла. Аланы хайырларындан эсе каталары кѣп. Айхай, ала кеслери атларындан дерт жетдирмейдиле. Хар бири закон бла къаргъанады. Андан ангылагъанлары уа — аз. Закон башлыкъ тѣююдю, сѣюгенингча чулгъап, кир бетинги жабаргъа, тал тѣююдю — суу къылышча бюгерге. Биреу къарангы элинги аны аты бла алдап, жюрегине жара сала эсе, тынгылап тургъандан уллу гюнях жокъ. Адамланы ол аман, бу иги дей юлешдиле. Адамны аты аманнга хоншусун ѣлтюрюп, тенгини кѣзюн чыгъарып айтылмайды. Игилик этер жерингде этмей къойдунг эсе, сен — аман. Аманны аманлыгъын кѣре билмеген а анданмы хазнады... Наипхан аллайгъа тенг болургъа унамады эсе — намыссыз... Сен, Аубекир, оспар сѣлешдинг, ташдан-агъачдан да терссе. Алай Наипхан анга кечгинлик бергенлей, къадар берекет берсин. Къыйын сагъатда адамлыгъы хорлады да Шарауну арбазындан палахны къыстаргъа болушду. Эллиле мудах эдиле — жарыдыла. Наипхан юсюнден ауур жюкню атды.

Бирле: «Шараугъамы жаны ауругъанды, кеси ючюн къарыны бургъанды», — дедиле. Аны ючюн къызны киши бла даулашы жокъду. — Алай окъуна сунсунла — ишинде биринчи атламы Шарауну юсю бла этилди, башха эллилери да ачыу сынамасынла, керексиз жарсымасынла» — деп, Наипхан, сагъыш эте, конторда жангыз олтурады. Аны аллында стол юсюнде харф тартылмагъан къагъыт. Къыз иги кесекден бери округга письмосун башлайлмайды. Жазар зат кѣп, усталыгъа аз. Айхай, ѣмюрюнде письмо жазып кѣрген болса уа...

Наипхан туруп терезе аллына барды. Тѣгерек кѣгергенди. Тюз былайчыкъда, таш хунаны ауанасына къысылып, къартла олтурадыла. Кѣп болмай, ныгъыш башха жерде эди. Энди уа бери кѣчгенди. Былайы тапды. Къуллукъчула да кѣз туураларында, жангылыкъла да герк эшитиледиле. Къыстау даулашадыла. Нени юсюн-

ден? Наипхан сөзлерин эшитмейди. Баям, заем келгени кзулакъларына чалынып, андан тынгысыздыла. Энди заемгъа квол салдыра туруп Сафарны эсине не тюшерик болур? — Наипхан, терезеден айырылып, жерине олтурду, сора кызыл тышлы карандаш хурттакны эринине тийрип, письмосун башлады. Кызы, окъугъанла айып этмезча, ариу жазаргъа керекди. Алай харфлары асыры базыкъл, кынгырла боладыла. «Кюнден-кюннге ёсед бизни кволхозубуз. Эллиле анга суююп кшошуладыла. Тюнене да онеки зевленнагъа (бу сёзюп кшошуладыла. Алай жазгъан эди) къарап, барысын да алгъанбыз. Энди колхозгъа кшошулмай кёп юйюр квалмагъанды.— Наипхан башын бир жанына тутуп, карандашны кваты баса, жазады. Аны эринлери кёгергендиле.— Алай бизни ишибизге кёп затла чырмаулукъл этедиле. Сёз ючюн, бир къауум колхозчула бизни колхоздан чыгъарыгъыз деп зевленнала келтирип келедиле. Борчла уллудула, берирге кволубуздан келмейди. Сафар а арбазыбызда атын тепсетеди, квамичисин ойнатады,— дейдиле.

Колхозгъа урлукъл жыя туруп, эллилеге артыкълукъл этгейле болгъандыла. Комиссни пирсидатели, суюгенича этип, кёплени жүреклерин кыйнагъанды. Артда уа, колхозгъа будай ун келтиргенде, ол аны тюз юлешменгенди, болса да биринчи кюнден башлап ишни кволгъа кваты алгъанды. Хыйлачылагъа, кулаклагъа эм алагъа жакъл басханлагъа ал бермейди. Кыысха заманны ичинде кёп душманны боюнун бургъанды...» Сафар, асыры кзууангандан не этерин билмей, эки кволу бла башындан тутуп кваты кыысды. Орамгъа чыгып кычырлыгъы келди. Эндиге дери этгени бошду, мындан ары хайт дер. Кюч да, абторитет да келди. Бети къарады, энди Сафарны жолун къанаглы окъуна кесе.— Председательни сагъышын эшик ачылгъан таууш бёлдю.

— Атынгы арбазда кёргенме да, жүрек кзууанчымы ичине сыйындыралмай, чабып келеме. Уй, таллахий деп айтама, туура сени былай суюме деб'а турмам,— деди Ййналукул, босагъадан бери атлай.— Бек кзууандырдынг, Аллахдан, адамладан да кзууан.

— Кел, кел, Ййналукул, сау бол, жууукъл бол! — Сафар алай нек этгенин кеси да билмей эди, секирип туруп, къартны кваты кчукакълады.

«Итге «кючюгюм» десенг, бетинги жалар», — деди Ййналукул ичинден. Аны аякъларында галошларын, мезлерин да букъу басыпды. Белинде кюмюш бел бау, бичагъы, чепкен кёлегинден жауурун квалакълары шарт билинедиле. Ол Сафаргъа бу арт кюлдеде арыгъыракъл,

гуппуракъ да болгъанча кѣрюнеди. Сакъалы алгъын-дан жютю, боюну — иничке.

— Сени къууанчынг бла алгъышларгъа былай кеч келгениме кѣлюнге тиймесин. Юйде болгъанынгы билмей турдум, правленнге чапдым, ары чапдым, бери чапдым. Адамны къууанчына бла бушуууна бармагъандан уллу айып жокъду. — Ийналукъ газетни къолуна алды. — Аперим, муну жазгъан жашха, иги жазгъанды!

— Кѣлюме тийиб'а, сенден сора мени киши да алгъышламагъанды.

Сафар къартны къатына чѣкдю.

— Эй я, таланган!

— Хау, тейри, адам адамгъа къаллай жүрек тутханы быллай кюнледе ачыкъ болады. Санга бек ыразыма.

— Тюздю! «Сиз барыгъыз да Ийналукъ айтханлай болгъа эдигиз». «Жюйрюк атны тюлкю суймез» — дегенлей, къоншусу игилик кѣрюрюн суйген адам азды. — Къарт тынгылады. — Алай сен аны кюч кѣрме. Таллахий деп айтама, санга къарс ура башлагъандыла. Энди, неда аны къолайлыгъа, къулакга жакъ басханлагъа аслам берип, жарлылагъа аз бергенди. Дагъыда, тѣбенден тюкен келгенде, къумачланы биягъы къолайлыла чачып, элни жарлысы уа къурулай къалгъанды — сапын алмагъандыла.

Къолайлыла уа ол иште мыйыкъ тюплеринден кюле, колхозчуланы хыликкя этерге кюрешедиле. Эллилени жүреклери колхоздан исгилтин болады. Сора не этсинле? Ала колхозну суймегенден зевленнала келтирмейдиле. Ачыудан келтиредиле. Колхозну пирсидатели Сарыев а мында кесин патчахны ѳзюрюча жүрютеди... Кишини айтханына тынгыламайды...» — Наипхан былайлагъа жетгенде, жазгъанын тохтатды: Аубекирни ауазы эшитилген эди.

XIII

Сафар бюгюннге кѣп иш белгилеген эди. Мал къошлагъа ѳтерге, борчларын толтурмагъан эллилени да къуйрукъларын къысдырыргъа, заемгъа къол салдырыу да алай... Азмыды председателни иши. Алай ол газетден айырылалмай не замандан бери олтурады. Аны суратын да салып колхозну юсюнден статья басмаланыр деп кимни эсине келлик эди. Анга Сафар кеси да ийнанмай эди. «Аз-маз ѳтюрюкчюкле да къошхандыла, къайгъырмас, не этгенлерин кеслери биле болурла. Суратха уа алапат тап тюшгенди. Тирикѳз, жукъажаякъ, бѣркю сол къаш

башына тартылып... Ол аны жютю жашха ушатады. Кёргенле жютю жашды, дей болурла».

«Суратда колхозну председатели Сарыев С. А.» «Хм, турчугъуз алай, Сафарны суймегенле, къарагъыз да кёрюгюз, жарылыгъыз да ёлюгюз...» — Жаш статьяны жангыдан окъуду, ненчанчы кере окъугъанын кеси да билмейди. «Уллу бачамабыз В. И. Ленин айтхан жол бла бара, бизни эллиерибиз кеслерине жарыкъ жашау къурайдыла. Кёп болмай, къарангылыкъны тузагъындан ычыхыналмай...» — Сафар статьяны ол халда жазылгъан жерин окъумады... — «Къургъакъ» элни адамларыны 65 проценти колхозгъа къошулуп бошагъанды. Анга кёре да жаз башы эл мюлк ишлени жетишимли бардыргъандыла. Сабанлагъа урлукъ толусунлай себилгенди. Бусагъатлада къышха мал орунланы хазырлаугъа киришгендиле. («Былайчыкъда уа сыздыла», — деди председатель ичинден). Андан ары уа — «Колхозну председатели Сарыев Сафарны ким танымайды. Ол жаш къуллукъчуду». Болсун, маржа, ол къарсха кёре тепсе. Адамла нелле, къыралны ишин бардырыргъа керекди. Санга махтау, ыспас берлик да болур. Кёрдюнгмю, элде санга сау болсун деп къайсы элинг айтханды? Тамакълары кенг, къашыкълары уллу. — Ийналу къ биягъы тынгылауну ийди. Ол бу жол кёлюндегин айта эди. — Къарт Сафарны терс ишлери болгъанын, эллиле анга артыкъ уллу ыразылыкъларын бермегенлерин биледи. Сора аллай адам не къадар махталса иги туйюлмюдю? Айхай, игиди.

— Ийналу къ, жаз тилинги ангылаялмадым. — Сафар туруп босагъа юсюнден тыш отоугъа анасына сёлешди: — Къабаргъа бир зат келтирчи.

— Хазыр эте турама.

— Э, балам, сен мени жашым кибиксе. — Къарт бир къолун председателни тобугъуна салды. — Душманни сёзю кёзбау, тенгинги — ачыкъ. Сени суймегенлеринг кёпдюле. Къолларындан келип, аярыкъ туйюлдюле. Санга кюч керекди. Адамла жутдула. Алагъа намыс, адет, бет да неди. Аланы жанларын къолларына алдырып жашатыргъа керексе. Малта. Малтамасанг — малтарла. Мен ол затлагъа тубей келеме. Къарайма да, сен асыры жумушакъса. Жумушакълыкъ бла алыкъын киши кишини тюз акъыллы этип кёрмегенме. Итни къуйругъун кепге салсанг да тюзелмез дейдиле. Аллайладан таянчакълыкъ излеме. Къолунгдан келе эсе, не къадар тамата къуллукъчуланы ыразы эт...

Сафарны анасы келтирип къангагъа тузланган къой баш, бауур, боза салды.

— Бир кёрчюгюз, ашыгъа болурса деп, исси зат хазырлап кюрешмедим.

— Бош кыйналдың.

— Сен айтханда да барды, Ийналукъ, тамата кзулукъчуланы, мени да муратыбыз бирди. Аланы айтханларындан чыгып кыйры барлыкъса. Терс затны эт демезле.— Сафар ушакъны мындан ары созаргъа суймей эди. Аны бусагъатда дыгаласха квалдыргъан башхады. Алай Ийналукъ нек эсе да башламайды, кеси ийменип сормайды. Ахырында анасы чыкыгъанлай:

— Ары уа баралдыңмы? Селешдингми? — деди, этни туурай.

— Тейри, ары да бардыкъ, селешген да этдик. Алай тынгылы хапарым жокъду да андан тынгылайма.

— Нечик?

— Ит межгитден жийиргенгенлей, быланы бир ангыламай кетдим.— Къарт ауузунда кыбынын жутду.— Аламат тuzланган кереем. Сизникиле не заманда да ашха уста болуучудула. Тейри, былайды деп тохташдырып кыйгъан тынч тыйюлдю. Къыз кыатына да кыймайды, анасы кыйт-мыт эте да бир келеди, дагыда тиреледи.

— Къыз не дейди? — Сафар ашагъанын тохтатды.

— Мен этер иш тыйюлдю, кесигизни, мени да кыйнамагъыз. Сафаргъа баргъан кюнюмде жерге барайым, дейди.

— Сора уа не дейди? — Председательни бети чымакъ болду.

— Бу ишни асыры создукъ. Уй, оллахий, муну бир мелек нек сунган эсек да. Тюз эришгенлик болмаса, аны башы бла этер кыызла табайым. Алай башланган иш ахырына жетерге керекди. Сени намысынг бла киши ойнамасын. «Алай кзураннга эдинг, кеп намысынг барды». Сен кесинг да хомухлукъ этдинг дейме. — Къарт, къара гоппанны алып, бозадан тартды.

— Къалай бла?

— Къыз Шараудан умутчуду. Аны андан умутун юздюрмей, иш кзуралырыкыгъа ушамайды.

— Шарауданмы дейсе? — Сафар, ёрге туруп, ары-бери жюрюй башлады.— Ай, кюолума уа бир тап тюшген эди.

— Айхай, тюшген эди. Ол кеси Аллахдан тилеп ала тургъан аурууна сен дарман излеп кюрешгенсе. Бай, даулетли болугъуз! — Ийналукъ кванганы аллындан бир жанына тепчитди.

— Тюз айтаса, жумушакылыкъ этгенме. Аны таш

ийисин бардырыгъа керекди. Энтда да миннген атын жауур этген хапары барды.

— Отундан, огъунданмы къорайды? Колхозну малы туююлмюдю.— Къарт, керти да кёлю бла жарсыгъанча, башын чайкъады.

— Колхоз туююлмюдю да аланы дуниягъа чыгъара башлагъан? — Сафар гитче, алаша, къабыргъалары кёгерген отоучугъун аришинлейди. Уллу санлы жаш аны тюз ортасында тохтагъан сайын, ол Ийналукугъа бютюн тар, къарангы кёрюнеди. «Колхоз сени башынг бла этгенди да анданды тауукъ орундан чыгъалмагъанынг... Бош айтама ансы, не заманда да башын туталмаучу эди. Адамлыгъынг болса, бир кийиз, кюйюз сангамы къуругъанды»,— деди къарт кеси кесине.

— Ахшы, эгечден туугъан, кете барайым.— Ийналукукъ, гулоч таягъын алып, ёрге турду.— Алгъыш биргеди. Артыкъ жумушакълыкъ этме. Таллахий, бюгюнча эсимдеди, Шарауну атасы бла сени атангы, жаннетли болсун, харип, бек суююучем, араларында бир заманда суулары сюзюлмеучю эди. Ит кимге юрсе — кючюгю да анга юрюрге кюрешеди.

— Мен аны юрмезча этерме, эшта да.

Экиси да эшикге чыкъдыла. Сехледен ары атлагъанлай а, председатель иери бла тургъан атына минип, орам бла ёрге, правленнге тебиреди. Ийналукукъ аны ызындан къарап турду да, сора нек эсе да кеси аллына: «Суу боюнунда къолан къаз... къанатына минип учайым. Биринг — оу да, биринг — шау, эки къауумугъузну да...» — деп мурулдады. Биринчи къауумгъа кимле саналгъанын къарт уста биледи. Экинчи къауум а? Властны кёрюп болмай, алай къолларындан жукъ келмегенле. Ийналукукуну къарт башы бла алдап, ышандырып, термилтип тургъанла! «Ай, дуня!» — Къарт, ауур ахтынып, правлен таба айланды.

Сафар Ийналукукъдан айырылгъанлай, жүрек къууанчы къарт келтирген мудахлыкъны кери учурду. Бусагъатлада сау элде андан насыплы, кючлю жокъду. Эрттеден да алай болур эди. Жаланда адамла билмегенча этерге кюреше келгендиле. Газет! Андан уллу зат а къайда, Сафаргъа махтау бергенди. Таматала окъугъан болурла, суратын кёрген болурла.

Председатель, ётген-сётген колхозчуланы сёзге тыя, ашыкъмай барады. Алай аны мураты башхады. Адамла уа муратын ангыламайдыла. Не сейир эсе да, газетни юсюнден киши жукъ сагъынмайды, Сафар бла селешилеринде бир тюрлю тюрлениу эсленмейди. «Ачыуларынын

дан этедиле, — деди председатель. — Дагыда, ким биледи, бу жазыкыла кыолларына газетми аладыла дейсиз, керти жазыкыла. Кыарындарындан сора кыайгыларымы барды? — Сафар тегерегине кыарады, орамны эки жанында хуналагы кыысылып элчиле барадыла. Ала анга бир гитчечикле, алашачыкыла кёрюнедиле. — Кыыяма адамчыкылача, кеслерини гитче кыайгычыкылары бла кыайры эсе да жортадыла. Ма колхозчу Аслантокъ. Сафар эндиге дери ол алай алашачык болгыанына эс бурмай турганды, жер губу кибикди. Аны чабырлары, бёркю да неге ушайдыла... Харипле. Быллайланы юслеринден газетде ёмюрде киши жукъ жазмаз, киши ариу сёз айтмаз. — Председательни кёзюне эски кыала да урунду. — Бир кече ол анга бийик кёрюннген эди. Сафар бош алданган кёреем. Тегерегинде юйледен хазна башхалыгы жокъду. Ма бийик десенг — таула!..» — Жашны эсине бусагыат правленде Наипханнга тубериги, аны бла бетден-бетге кеси сёлешириги тюздю. Уллу ишни Ийна-лукъгы ышанып, алданып айлана эсе да билмейди. Наипханны анга сёз берирге унамагыанына Сафар чыртда ийнанмайды. Аллах ургъан сылхыр болмаса, насыпны табаны бла ким тюртюрюкдю. Кеси бир сёлешсин да — ишни кыысха жолгы салсын. Соза кетсенг, не зат да юзюлюп кыалады.

Правленде Аубекир бла Наипхандан сора киши жокъду. Сары улу отоугы (отоу бююн бир гитчеде) кючден сыйынып, терезеден ургъан жарыкыны олтургъанладан жапды. Председатель сёз башламады. Башласа, керекли ушакъ унутулургы боллукъду. Ол аланы муратларын билирге, эшитирге сюеди. Алай кеси да, ала да ауузларында кыуутлары барча, жукъ айтмайдыла. Сафар, алында тутаргы деп тургъан кыанатлысын учуругы кыоркыгъан жашчыкыча, шош олтурады, шош кыымылдайды. Заман а акырын озады. Ахырында, Наипхан, ишинми бошады, башын кётюрдю.

— Да, Сафар, сени махтар ючюн кыоймагыандыла, окъудукъ, — деди.

— Ол дегенинг? — Председатель сёз нени юсюнден баргыанын билмегенча этди.

— Кёргеменмисе газетни?

— А-а, аны несин айтаса, кёзюмю бир жетдиргенем. Элибизни юсюнден жазгыанларын иги этгендиле, сёзюм жокъду, алай манга... мени сагыынганларын... Ол керек туююл эди. Семиртген этгендиле деп кёлюме келеди. — Председатель, бир кыолун алгы созуп, имбашын ёрге кётюрдю.

— Семиртген дегенликге уа, бу жолгъа дери газетде кертиге ётюрюк къошханларын билмей эдим.— Наипхан Аубекирге бла Сафаргъа кезиу-кезиу къарады.

— Охо да, осалсыз деп ётюрюк айтсала, жаныбызгъа тиерик эди ансы, махтау а — кимни ичин бузады,— деди Аубекир, ишин бёлюп.

Аз заманны ичинде Сафарны бети эки-юч кере тюрленди. Правленни адамлары элге, председателъге берилген ыспасха къууанмай, алай чюйре сёлеширикдиле деп кимни эсине келлик эди. Ийналукугъа къор болугъуз. Адамлыгъы бар кёреем.

— Къалайы ётюрюкдю, айтыгъыз.— Сафар, бир кёзюн къысаракъ этип, стол юсюнде шакъы орунну хыны тюртдю.

— Къалайы ётюрюк болгъанын сен кесинг бизден да уста билесе.

— Угъай, айтчыгъыз.

— Къойчу, Аллах ючюн, Сафар.

— Къоймам, теъри. Айтыгъыз.

— Кесинг семиртгендиле демедингми да? Огъесе бош сёз орунунамы айтханса? Алай эсе да, кертти айтып къойгъанса,— деди Наипхан.

Сафар къыз бла даулашыргъа, аны да, кесини да къанын бузаргъа болмады. Газетде атлары сагъынылмагъанлары ачыу тийип, жаратмайдыла, аланы орунларын да председателъни этериги да алайды. Сафар адамны ичиндегин аууз тылпыуундан ангылап къояды. Сора быланы ачыуларына ачыу къошуп не табарыкъды. Бюжюн а артыкъ да.

— Къойдукъ аны,— деди Сафар.

— Да, угъай, Сафар, кёлюнге жукъ келмесин, биз да сен ыспаслы болурунгу сюебиз, алай бир къауумлагъа ариуса деселе, къубулуп башлаучудула.— Наипхан «телиге» дерик эди да, айталмады.

— Оллахий, Наипхан, тауукъ къычырмаса танг атмазлыкъ суннганлай, сен къошулмай, сёз жетдирмей, бир зат къаллыкъ болурму? Тауну, ташны — суу бузады, адамланы уа — сёз.— Сафарны бетине биягъы къан чапды, онг къашы ёрге тартылды, бурун къыйырлары агъардыла.

— Охо, охо, мукъут болма. Татлы сёзню суйген, ачыракъгъа да тёзе билирге керекди.— Наипхан, асыры оздургъанына сокъуранып, сёзню жумушатыр мурат этди.

— Башлагъансыз биягъы сиз, юйююзге ант жетмеген эсе, ишлерге къоюгъуз! — Аубекир, уллу башын чай-

къай, ёрге турду. Сора, аллында къагъытларын ашыкъ-бушукъ жыйып, тышына чыкъды.

Отоуда шошлукъ тохташды. Сафар, сагъышха кетип, тютюн тартады, Наипхан а, аны бла жангыз къалгъанына жунчурокъ болуп, башын энишге этди. Не эсе да жазады. Председатель энди аны бурун сыртындан, узун къара кирпичлеринден да къарамын алмайды. Къашлары уа къарылгъач къанатларынлай... Наипхан, Сафарны анга къарап тургъанын сезип, башын кётюрмейди. Ол андан бир заманда да уялмагъанды, алай нек эсе да, кёзюн кёзюне уругъа суймейди. Сафар къыз бла сёз тауусургъа бусагъатдан бек бир заманда ашыкъмагъанды. Мунуча ариу жаннга жан атыучула кёп болмай не амал... Элде анга тенг жаш жокъду, къоркъмайды. Алай тубюнден къуллукъчула келе-кете турадыла. Алданыр, не ары-бери десенг да, къыз туююлмюдю?

— Эшитемисе, Наипхан,— деди жаш шош ауаз бла.

— Эшитеме.

— Тау ташсыз, къол ханссыз болмагъанча, бирге иш-легенле да даулашсыз болмайдыла. Мени аны ючюн санга ма быллай бир жүрек харамлыгъым жокъду.— Сафар къолун созуп баш бармагъы бла чиканасын кёргюзтдю.

— Ийнанама, мени санга харамлыгъым болса, ауузу му да ачмаз эдим.

— Аны да билеме... Наипхан, бир бирни таныйбыз... Къысхасы, кесингден сёз эшитирге сюеме. Ызынгдан айландырыр ючюн къоймадынг. Аламат болмагъанымы да билеме, алай, башыбызгъа бёрк киебиз...— Иги тап сёлешалмагъаны Сафаргъа ачыу тийип, сёзлерин жутду. Аны бир къолу къалтырагъан этгенча къызгъа алай кёрюндю. Жаш тюз бусагъатха дери ахшы умуту толлугъуна ишексиз эди. Энди уа нек эсе да жүрегине къоркъуу тюшгенди.

— Тоба, ол сёзге сен да, мен да къайтмабыз деп тура эдим. Сёзю чайнагъандан файда жокъ. Кёлюнге тиймесин, айтханымдан къайталмам.— Наипхан къоллары чалдиш этип, токъ ёшюнлерине салды. Мен алыкъын аллай ишге хазыр туююлма.

— Ой, Аллах бла тилейме, сени хазырлыгъынг неге керекди,— деди Сафар ашыгъып. Баям, къызны терс ангылагъан эди, ол кёмюлген отда мыдых табылгъанлай къууанды. От тиргизиригине ийнана башлады.— Дуния малы ишмиди, аны мажарырбыз, бир затдан да къыйнамам, тюз къол аязымда жүрютюрме.— Председатель ёчюлген тютюн къыйырын жангыдан ашыкъ-бушукъ

кѡабындырды.— Мени анам андан башханы арбазыма кѡоярыкъ тѡйюлма деп тохтагъанды...

Кѡыз аз ышарды:

— Сафар, сен мени ангыламагъанса,— деди ол.— Этер ишим тѡйюлдю дегенден айтханма.

Жашны тириле келген санлары жангыдан кѡыйылдыла:

— Адам сѡймесе, жау, бал да ашамайды.— Сафарны ауазы мудах болду.— Сѡймесенг, хорлукъ этмек. Алай биз да хуна тешиктен чыкъмагъанбыз.

— Ийнан, менден аман киши да болмаз. Алай иш аманда, игиде тѡйюлдю, жюрекдеди... Сафар, суу, суу, деп кѡп айтханлыкъгъа, тирмен тартмаз.

— Ахыр сѡзюнг? — деди жаш, тамагъы кѡургъакъсып, кѡулагъы эшитгеннге ийнаналмай. Кѡолунда папиросун быргъап, башхасын кѡабындырды.

— Мен ол сѡзлени эртте айтханма. Сѡзню ачыгъы игиди.

— Оллахий, сен алай эсенг а, «арсарлы сагъыш этгинчи, арсарсыз ишин битдирди» дегенлей, ъмюрледен жюрюй келген адетибизни этерме — мангамы тѡреди.

— Санга сѡйюп барлыкъ кѡызла кѡпдюле, аланы кѡайсы да менден игиди. Ёмюрлюк иште эссизлик керек тѡйюлдю,— деди Наипхан сабыр ауаз бла. Сора кюн тиймеген таш юйде суукъсурагъанмы этди — терезе кѡатына барып, аркѡасын кюннге буруп сѡелди.— Хорлукъгъа кѡчюнг жетерикди. Алай, эсингде болсун, мен да кѡутургъан суугъа кѡмюлюучю кѡызладан тѡйюлма, ъмюрюнге кѡолумдан суу ичмезсе, сен келиринге тѡшегинг жылынмаз, ит бла бѡрюлей жашарбыз. Ол насып менден кери болсун, санга да керек тѡйюлдю. Сѡймегеннге тюртюлген сокѡур ъгюзге тюртюлген кибикди.

Сафар жууап кѡайтарыгъа ашыкъмады. Сѡзню андан ары созгъандан хайыр чыкъмазлыкъын да ангылады. «Иш ариу бла боллукъгъа ушамайды»,— деп келди аны кѡлюне. Жашны эсине Шарау тѡшдю. Олсагъат аны сабырлыкъы тас болду, кѡаны кѡызды.

— Ким эсе да сени бузгъан этеди.— Председатель, жыйылыудача, эки кѡолун стол кѡыйырына тиреп, кѡызгъа мангылай тѡбю бла кѡарады. «Кѡыйыкъкѡз кѡреме»,— деди Наипхан ичинден.

— Киши да бузмайды.

— Бузады,— деп кѡычырды Сафар.— Ашыкъмагъыз, аллайланы мен кѡыпты тѡбюнде кѡойланы жууашдыргъанлай жууашдырырма.

— Къойла кибик, сени туюбюнге жатып турлукъларын къайдан билесе? Бюбюн къолунгдан келип сен биреуню ачыт, тамбла, кесинг ачырса. Уллу сёлешме да, уллу къап деп эшитмегенмисе? — Наипхан сёзю андан ары бардырмай, эшикке чыгъар умут этди.

— Тохта, — Сафар алгъаракъ атлады. Сора, не айтырын билмегенча, азчыкъ мычыды. Алай къымылдауу, къарамы да аны не эсе да бир магъаналы зат айтыргъа адыргы этген адамгъа ушатдыла. Аны жюреги кёп затха къайнайды. Тохтамай, сёлешип, сёлешип турса да, аланы бери тёгюп бошамаз. Заман азды, къайсын айтсын, къайсын къойсун. Ол бу аллында сюелгенни, ит сюек сайлагъанлай, мынга къайдан аууз ачды эсе да, къолундан келген къадар учуз этерге, кеси да бирсиледен эсе иги болгъанын, ала аны чарыкъ олтанына да жетмегенлерин ангылатыргъа керекди. Несине махтамады Наипхан, эл таматаны суймезча анга аллай гынтты къайдан чыкъды? Председательни къоюп, ол кимге барлыкъды? Шараугъамы? — Сени Шарауунг, къоркъмай, мен олтургъан жерде суу ичерик гюйюлдю, аягъымы буруну кирген жерге башы кирлик туююлдю, сен мени кимге тенг этесе, кимге алышаса, — деп къычырлыгъы келди Сафарны.

Къыз энишге къарап сюеледи. Сафарны бетине къарарыгъы келмейди. «Аягъымы буруну» дегенине болур эди, председателни чурукъ бурунларын эслейди, ала азчыкъ-азчыкъ тепчийдиле, орамда арба тауушну, аны ызындан чапхан сабийлени дауурларын эшитеди.

— Сиз, барыгъыз да, бир тилли болуп мени ыспассыз этерге кюрешесиз. Айхай, мен жарлыладанма, сиз къауум айтычулай, къарауашладанма, байлыгъым — кёкде боз булутла эдиле. Сени кибикле мени къайры кюсейдиле! Мен урламагъанма, тырнамагъанма, киши жекмегенме, киши къыйынын ашаманма, — деди Сафар, солуун кючден айландыра. — Сиз, ауузарыгъыз чартлап, къолугъуздан жукъ келмеген чанкала, сары чычханлай, мишеген жыйып чиритмегенни адамлыгъы жокъ сунасыз. Айхай, мен энди сизге башчылыкъ этеме, мени къолумдасыз. — Председатель жумдуругъун кёргюзтдю.

— Терс сёлешесе, Сафар, бош ачыуланаса.

— Сёзюм — сёздю! — Сары улу эшикни хыны ачып тышына чыкъды. Кюн тиймеген жерде тургъаны ючюн болур эди, кёзлери къамай, терк-терк барып атына минди. Къалай ары барлыгъын билмейди. Жайлыкълагъа — кечди: кюн тюшден аугъанды. Ханс арта тургъанлагъа

жетип къайтыргъа керекди. Ол бусагъатда кишини да кѳрѳюп болмайды. «Ётген-сѳтген эллиле Наипхан бла ушагъымы эшитип, энди уа мени хыликкя эте, кюле барадыла»,— деп кѳлюне келди да, бютѳн бек ачыуланды. «Ачейлары чанкала болмаучу ушаелле да,— деди ол кеси кесине.— Анасыны тукъуму къалай эди? Айхай, билген этсенг а! Сорургъа керекди. Бир къатышы болур. Ала кеслерин кѳкден тѳшген сунадыла. Сафар да аны жюрегин сындырмаса, аулакъда баш сюеги агъарсын...».

XIV

Сыртдан къарасанг, «Къургъакъ» эл саулай кѳрѳюнеди. Ол тарны бек кенг жеринде бауурланнганды. Бир жаны къысыр къаяладыла. Тюз тѳппелерини кѳклюгю, сора анда-мында кырдыклы къѳюнчукъла, артишлени ауаналары болмасала, ала къысырдыла. Элни башха жаны да тауладыла. Алай была къатапа бла тышланнганлай, сыйдамдыла. Анда-мында кѳрѳюннген ташла сюрѳюден ажашып бирем-бирем отлай тургъан тууарлагъа ушайдыла. Муну бетлеринде жаз адамла бичен ишлейдиле. Башы да жайлыкъ эди. Алай быйыл колхоз аны сюргенди да, бусагъатда тау жел арпа сабанны шууулдатады.

«Къургъакъ» эл узунлугъуна болмаса, кенглигине хазна ѳсмейди. Ёзенде юй салыргъа мында жашагъанланы, баям, кѳзлери къыймайды. Башынгы кечиндирирча бир гыты ташла ичинде да ишлерге боллукъду, бахча этерге, бичен чалыргъа уа жерни сыйдамы, къууатлысы керекди. Андан тѳйѳюл эсе, эл бла Бахсан черекни арасында уллу ёзеннге таш да салынмагъанды. Сууну ары жанында къысыр таулары тѳбюнде тюз жер кѳпдю. Алай алайы кѳнлюмдю. Жай ол бир кесекге кѳгереди да, саргъалып къалады. Асыры къургъакъды. Жазны узуну анда малла айланадыла, журт салыргъа киши базынмагъанды. Бир къауум эллиле, сугъарылып турса алаамат биченлик боллукъ эди дейдиле. Алай, ким биледи.

Элни тѳп, баш жанындан да биягъы таула къысадыла. Баш жанында сокъур таш юйчюк, мындан ары бир атлам жокъду дегенча турады. Аны арт къабыргъасы уллу къая ташха тиреледи. Элни тѳбен жаны уа келе келгенди да, сыртха ёрлеп кетгенди. Андан болур, мында бирини юй башы экинчисине арбазлыкъ этип алай жашайдыла. Бек огъарыда тургъан юйден кесин билген жашчыкъ дингил тѳнгеретип жиберсе, ол шаш-

май элни аягына чыгъарыкъды дерчады: орта орамны тюзлюю, тиклиги да алайды.

Кюн батарны аллында эл ариу, мамыр, мол кёрюнеди. Бир бирлерине эришгенлей, кенг таулу ожакъладан кёксюлдом тютюн ёрге созулады, ызы бла арбазла жаныгы бише башлагъан нартох гыржынны ийисинден толадыла. Желинлери кыызгъандан ынгырдай келген ийнек сюрююу бла тенг, элге къургъакъ отундан ауур жюкленген эшекле да киредиле. Эл ичинде эшекле, ахырзаман, терк жёбелейдиле.

Бу кезиуде адамланы орамда жюрюулері сел болады. Юйдеги тиширыула ушхууур этер къайгъыгъа керишедиле. Ишден къайтхан кыызла уа, чачларын-башларын тарап, тизгинлерин жыядыла. Жашла, кишиле, не юй жарлылыкъларына къарайдыла, неда ныгъышда олтурургъа чыгъадыла. Бусагъатлада элни колхозчу тиширыулары тынчылыкъсыздыла. Эрттенбладан ингирге дери чага бла ханс артып келгенликге, ауузланып, кёз байланганлай жашыртын кийиз, кюйюз тапханларын да алып, ызларына къайтадыла. Ала анда чыракъ жандырып ханс артадыла. Чыракъны желден сакълар ючюн, эришген нёгерлерине жарыкъны эслетмез ючюн да, тегереклерин кийизле, кюйюзле бла къуршалайдыла.

Колхозда звенола кёпдюле. Барысы да бир бирлери бла эришип ишлейдиле. Къызыл байракъны орунуна «рагожа» байракъны алып къалсала, жашла ол звенону кыызларын суймезле. Алай кёрген кёргенин этмей не амал: бир звено кече бла ханс артханы белгили болады да, экинчи кече башхалары да чыгъадыла...

— Жууугъум, — деди Жюнюс, — мындан алда труктенге аберилен бергендиле деп, ол сабийлени анасы бир хапарла айтханды. Кече-кюнюнг да былайда озады. Сапта не жетди? — Жюнюс алаша боюнлу, къара шинли, гырхы кишиди. Къарагъанда анга эки жыйырма жылдан кёп бермесе да, юч жыйырмагъа жууукълашханды деп элде хапар алайды. Жукъасакълды, узун, жютю бурунлуду. Колхозгъа кёшулмагъанды. Жангыз гыдай ийнегин кечиндире жюрюйдю. Бюгюн а аны излей келип, Къурман бла сырт башында гелеуге таянып турады.

— Не бердилеми дейсе? Берген а кёп зат эте эдиле: бишлакъ, аякъ кийим, къумач, темир ундурукъла. Мен бишлакъны башымамы урукъ эдим? Къумач, темир ундурукъ алдым. Ол аман къатын да сауут-мауут сайлап кёрюне эди. — Къурман колхоз сабанланы, биценликлени къалаууруду.

— Сызма, сызма, Къурман, — деди Жюнюс.

— Экибиз да ёлмейик, сызмайма. Ол сен таныгъан Муса, хы дечи, 600 сом багъасы къумач, юй керек алгъанды. Кюз артында уа бир кёр.

— Пай, пай! Анга аллай бир затны кёзю кыйып ким бергенди?

— Ишлесе нек бермейдиле?

— Алан манга уа берирми эдиле?

— Айхай, айхай, жууугъум, аны несин сораса?

— Кет, Аллахчю! — Жюнюс, башын хыны кётюрюп, жингиригине таянды. Сора нёгери эшитир-эшитмез: «Аллах къурамазлыкъла», — деп мурулдады.

— Кимге чамланаса?

— Кимге чамланыб'а, тарт-соз эте кетдиле да, арсар болуп къалдым. — Алан, — деди дагъыда ол бираз тынгылагъандан сора. — Энди кирсем жарармы?

— Нек жарамайды? Не къужур затла сораса.

— Да энди колхозда жер, иш да жокъду дейдиле. Энди киргенлени малчыкъларын, аберилерин алып, артда ишлерге къоярыкъ туююдюле дейдиле. Ишлеме-сенг а башынгы къалай кечиндирликсе. Алаймыды?

— Ким айтады? Биягъы сени терилте турадыла, — деди Къурман, кюле.

— Тейри, угъай, бек тынгылы адамдан эшитгенме.

— Ким не айтады деп къулакъларынгы салындырып айланма да, тегерекке къара. Кёзлеринг жокъ эсе да, орунларыдамы жокъду? — Къурман бир кесек ачыу-ланды. Жюнюс аны тукъум жууугъуду.

Андан сора ала экиси да эшитгенлерини, билгенлерини юсюнден хапар айта, бираз турдула. Ким не ары-бери десе да, колхоз аягъы юсюне боллугъун Сафардан бек киши суймейди. Аны къатылыгъыны хайырындан колхозгъа жангы жайлыкъ кёшулгъанды. Сегиз жангы сабан агъач, Бажиган тийрелеринде келир кюз сюрюрча жер берилгенди. Айтыуларына кёре, узакъ бармай, колхозгъа трактор да келликди.

— Къурман, ол трактор дегенлери бир кюннге тогъуз-он ёгюз чакълы бир иш тындырады дейдиле. Алаймыды?

— Ой-хой, аны уа...

— Сора ол атдан, ёгюзден кёп къарыулуду, — деди.

— Он ёгюзюнгю да бир жанына этерикди, тейри.

— Иги зат кёреме... — Экиси да ушакъ эте, элге энди-ле. Элни кьолгъа бурулгъан жеринде эски халжарны аллы адамладан толуду. Жаланаякъ жашчыкъла эски хырез чалыны юсюнде тизилишгендиле.

Ишден бошагъан бери къууулгъан болур ансы, киши-

ле кѣпдюле. Ала къауумлашып сюеледиле. Къызла да халжаргъа артыкъ бек жууукълашмай, алайда юйлени хуна башларын сайлагъандыла. Кими урчукъ ийире, кими уа къол жаулукъ тиге сюеледиле.

Хар бирини къоллары иште, кѣз къыйырлары уа — жашлада. Жашланы жигитлерин мында кѣрмеселе, къайда кѣрлюкдюле?! Къурман бла Жюнюс келип, кишилеге къошулдула.

— Не жыйылгъансыз? Ат юйретгенлени кѣрмегенмисиз? — деди Къурман сѣз орунуна. Анга киши жууап къайтармады. Сюелгенлени эслери халжарда эмиликледе, аркъан ата айланганладады.

— Таусону байталын тутугъуз, Таусону! — деп къычырды къайсы эсе да, ойнап. Кишиле кимни дыгъылына къатыллыкъларын уста биледиле. Таусо жюрегин къоркъуу сыйырып сюелген эди да, аны эшитгенлей, ол къобраны тюрбюча къаралып къайырылды. Колхоз Таусону эки малын жегеди. Кѣргени сайын жерге киргенча болады. Къолундан келсе, аланы жегип айланганланы къарынларын тѣгер эди. Байталын сюйюпмю бергенди. Адам къоркъса этмезлик не барды. Алай байталы къолундан кетсе да, эмиликле тургъаны бираз жапсара эди. Таусо колхоз чачылмай къаллыгъына бир заманда да ийнанмагъанды. Чачылса — артха несин аллыккъды? Колхозда тюрбюлген ѳгюзю бла атынмы? Бюгюнбюгече эмилик байталы къолуна тюршеди деп тура эди. Ташсындырсала не къууаты къаллыккъды. Таусону къатында Ийналуку да ауур кючсюнюп: «Энди былагъамы жетдиле?» — деди къарт, тѣгерегинде адамлагъа жангыдан кѣз жетдире. Юсюнде бир сукъланырча заты болмагъан колхозчу жокъду. Кимни жангы кѣлеги, кимни чурукълары. Ол аман Токаланы Мусаны, Хажичикни бир кѣрюгюз: топча кийинип. Аллай чурукълары Ийналукуну окъуна жокъду, къарт кеси аякъларына къарады. Эски меслери бла галошларын букъу басыпдыла. Керти, анга да жетгенди эки чурукъ. Алай ыйлыкъмай была бергенни къайры кийип чыкъсын. Адамла, байрамгъа жыйылгъанча, жарыкъ сѣлешип кюлгенлери Ийналукугъа ачыу тийип, ичинден: «Къарауашларым, дунягъа чыгъа башлагъансыз», — деди да, кеси сѣзлеринден кеси къоркъду. Ол бусагъатда адамланы угъай, колхоз аберилене юлешгенде чырмаулукъ эталмагъаны ючюн, кеси кесини этин окъуна ашар эди... Наипханни хатасы. Аны ауузун къысдыралмай кетдиле.

Ахырында халжардан сыйдам тор байталны чыгъардыла.

— Алан, бу Таусону кесине ушаш, не төгерекди.

— Малы иесине ушамаса, бөрү ашайды. Кёремисиз, шашмай — Таусо, туй машокча кьалай агъачсызды.

Таусо, тамагына бир кьаты зат тыгылганча болуп, Ийналукъгъа кьарады. Ол андан-мындан кьычыргъанлагъа жууап кьайтарыгъа базынмады. Ауазы жиярыгъы келип тургъанын сездирип кьоярыкъ эди. Эс жыйып, кёлю толгъанын да басып, ауузларын кьысдырырча оспар сөлешир умут этди. Алай ауазы тюз да жияй тургъан адамны ауазындан башха туйюл эди. Чарлады, атылган а — этмеди.

— Аллай атлагъа мине келгенсиз дейди. Аманчабырла!

Таусону сёзлерин эшитдилеми, эшитмедилеми — киши кьарыуламады. Ит юрдю — жел сюрдю. Таусо биягъы Ийналукъгъа — ала бир бирлерин ангылайдыла, ызы бла байталына кьарады. Жашладан кьайсы эсе да эмиликини бурунун буруп, башхасы уа иер сала кёрюнеди.

Айылла тартылгъаны сайын туу байтал кьарын тюбю табаны бла, табаны бла сермеп, чочургъа кюрешеди. Алай, буруну бегирек ачий башлай болур эди, пырхылдап, суймей шошаяды.

— Аха, ким минеди? — деп кьычырды иер салгъан, минерик жаш жанында сюелип тургъанын биле тургъанлай. Ол иничке мыйыкълы, 20—22-жыллыкъды. Юсюнде кюн онгдургъан атлес кёлеги кьымылдагъаны сайын кьалтырайды.

— Таусо кеси минсин!

— Юйретип берирге кьарынымы бурлукъду.

— Алай кьурансын ол.

— Айыуну кьазыкъ башына миндиргенлей, не этесиз муну.

— Кьозутмагъыз, ол мен кёрген боюн сынса, терк кьайнамаз, — деп кьычырышдыла кишиле.

— Суймегенлеринги ичинде хомух болма! — Ийналукъ Таусогъа жингириги бла кьатылды.

— Кьоркъма, кьоркъма, кесинги туйюлмюдю? Бетсинмей жыкъмаз, — деди биягъы кьайсы эсе да. Жыйылгъанла кюлдюле.

Таусо эмиликини боюнун шош-шош сылады. Ауур жалкьасын топал бармакълары бла тарады. «Кёзлеринги нек жандыраса, гяурчукъ, танымаймыса?» Бусагъатда ол аты аны танып, айтханын этеригин неден да сюе эди. «Кьолумдан а кёп жем ашагъанса, эсингдемиди? Тутчугъуз...»

Таусо аягъын ёзенгиге салгъанлай, эмилик бир жанына юркдю — жашла жибермедиле. Белинден басхан ауурлукъму жунчутду огъесе кьоркьгъанмы этди, ат чирелди да кьалды. Адамла аны кёзлери огъурсуз ойнагъанларын, кьулакълары да артха жатып кьалгъанларын эледиле. Таусогъа уа эмилик энишгеден-эниште чёгюп баргъанча кёрюндю.

— Ха, тауукъ баланы юсюне жамычы жайгъанлай, — деди ким эсе да.

— Жиберчи, — деди Таусо, жүрегин кьоркьуу алып, сора чарыкъларыны бурунлары бла атны кьабыргъаларына кьатылды. Алайлайын эмилик кишнеп, арт аякъларына туракълады да, сора, кьарап-кьарагъынчы, то-букъларына жыгъылды. Кёкню кьыйыры, хунала, сюелгенле бир бирлерин терк алышындырдыла. Кёз жукъгъа илинмейди. Таусо кесини сызылып баргъанын сездиди, алай жер кьайда, былай узакъ нек барады? «Эшигим... телилигим, ёлюм... кьызла кьарап...» Таусону сырты бир жумушакъ затха тиер-тиймез кёзлерин ачды да, кёкню кёрдю. Ол не тёбеде жатып тургъанын ангылап, нек ачымагъанын билди. Кимле эселе да чабып ёрге кьобардыла, бёркюн кийдирдиле.

— Аберинг ачыдымы?

— Угъай, угъай. — Таусо, тьокюрюп-тьокюрюп, ауувун мешхутдан тазалады.

— Кёремисиз сиз аны, кьаргъа кирик барып мешхутха кьониганын! — Такъыйкьагъа шум болгъан кишиле жангыдан кюлдюле.

«Аман бёрю кесерик».

Ол кезиуге иничкемыйыкъ жаш кьызлагъа кёз кьыйырын жетдире, эмиликни айылларын жангыдан тартып, эрлай юсюне минди. Таусо уа, нек эсе да, жумдурукъларын кьаты кьысып, энишгеракъ ийилди: ол жыгъылгъандан ары башхала да жыгъылсала эдиле! Алай туу байтал не бек чочуп жагъын этсе да, жашны юсюнден аталмады.

— Кьадау таш жерге жабышханлай, кёремисе сен аны, — деди Кьурман.

Бир кесекден а эмилик, терлегенден кьузгъун кьанатынлай кьап-кьара болуп, кьызланы аллы бла эниште учду. «Кьазыкьгъа, кьазыкьгъа, — деди Таусо шош ауаз бла, — колхозну терекесинден урланган ат боллукъ». Ол бусагъатда байталындан бир ахлусунданча ёпкелей эди. Адамла аны аякъ тьоп этип кьоярдан артха турлукъ тьуйюлдюле. Ненча ыспассыз сёз эшитдирдиле. Бу да алагъа кьошулуп. Айхай, аны кеси ёсдюрмесе

неда бу гыбышыгъа бой салмаса, ачыуму тиерик эди? Таусо аны нечик тансыкълап, жалынып баргъан эди... Адамы, малы да кесин танымагъан дуня. Хар зат да былагъа жалгъашып нек бара болур? Энди биз эркин солурча кюнле чыгъарламы?

— Мангамы айтаса? — деди Ийналукъ, кёзлерин аууздукъ салына тургъан эмиликден алмай.— Иншаллах! Дуня алай башы тюбюне болуп кёпге бармаз.

— Бизге боллукъ болсамы?!

— Тёзген — тёш ашайды.

— Сиз мант къауураладан къылычла ишлеп, умутну да уллусун этгенликге, ырхы аны ийне белинлей иничкертгенди.— Таусо, шашмай, Ийналукъну ачыкъ жарасына туз къуйду. Алай къарт жууап къайтармады: аны чычхансырт ажирин халжардан чыгъарып келе эдиле. Ийналукъ жыйылгъанла не айталла деп къулакъ тикди.

— Тейри, бу жыкъса уа, анангы эски жырын жырлатыр.

— Оллахий, бек субайды, къачарыкъ къыздан башхалыгъы жокъду.

— Къантарылып турмагъан эсе, билмейме.

— Эмиликни ким къантарлыкъ эди, агъачы алайды ансы...

— Машалла!

— Эй, хомухла, эр эсегиз, сиз да колхозгъа быллай чычхансырт ёсдюрюп берсегиз эди уа,— деди Ийналукъ, таягъы бла ажирни кёргюзте. Ол адам къолу жетгени сайын титирей, арт бёксюмюн эки жанына кезиу сыза, алай сюеледи.

— Сюйюпмю бергенсе!

— Ай, аны уа биз билебиз.

Ийналукъ кишиге жууап къайтармады. Итле аманнга, игиге да бирча юредиле. Арлакълада аны ажирни бла тенг аркъан атылгъан эмиликлени жашла тепсетедиле, чычхансырт алыкъын аууздукъ окъуна салдыртмагъанды. Къарт анга ичинден ыразы болуп, мыйыкъ тюбюнден ышарды. Бу асылсыз къауумла Ийналукъну эмилигине не хазна миналсынла. Алай къарт анга нек къууаннганын, нек ыразы болгъанын кеси да билмейди. Бюгюн минмеселе, тамбла минерле. Къууаныр заты жокъду. Заманында малланы бир жанына этселе эди, бюгюн былай кюймез эди. Ёз мюклери башларына жау болду... Дуня тюзеледи деп умут эте, къан жаудуруп къоймадыламы? Таулуну малкёзлюгю бир заманда къурумас. Хапар чыгъа башлагъанлай, жояргъа кёзю къыймады да, энди уа ма. Кеслерин жерге кёмдюле. Жаш-

ладан бири эмиликни бурунундан тутуп, башхасы юсюне жауурунлукъ атды. Ийналуку, юсюнден бир зат басханча болуп, гибирине кирди. «Ма, минди. Андан кетип жайыллыгы'а». Бусагъатда къартны хали, атны юсюндеги келип, аякъларын да аны имбашлары бла энишге салындырып олтуруп тохтагъанча, алайды. «Ы, маржа, зауаллы чычхансыртым, сени юсюнде к'уулдан туугъан к'убулсун деп ёсдюргенем. Учур муну бияры... Бар алай». Жаш атдан жыгъылды, сора къарт к'ууанып бошагъынчы, дагъыда минди.

Арт кезиуде Ийналуку тынч жукълагъан угъай, кёзю кысылады деп окъуна билмейди. К'юол бла алып атханча, жукъу деген зат кетип к'валгъанды. Адамны жюрек тынчлыгы болмаса, аны к'юз кюфде да асыра. Ийналуку эрип барганын кеси да сезе эди. Арт кезиуде аны сыртына кёп ачыу тюк чыккыган болур. Бусагъатда уа, алгъаракълада юсюне теппе-тенг болуучу къапталы уллулукъ этип олтурады. Нек олтурады, не керекди, к'юолундан не келеди? Ол ишлеп кюрешген к'валаны колхоз жангыз кюннге, сагъатха ояды да жибереди. Иш хакъларына абериле алгъанлы, адамла танымазча тюрленгендиле. Аны айтханына бир инсан да ийнанмайды. Умуту къарлай эрип барады. Не этсин, к'вайры чапсын? Тюз болгъанла барысы да аны кибик амалсызла. Суугъа балта ал да чап. «Къадарыбыз эмиликлени къадарларындан башха туююлду. К'вайдады кеси да? Жыгъылмады кёреем. Ажир юсюндегине хорлатып, бир ууакъ тепсей, бир а төрткюллей айланады. Къадар берген жюклерин аталмай, эмиликле сууукъ ауузлукъланы чайнайдыла, биз да — алай, — деп, къарт ауур кючюндю. — Не этериксиз, бой салмай — амал жокъ. Адам дегенинг аман затды. Алай айтханыгъызны уа Оразай улуна этдиралмазсыз».

— Угъай, юйренмез дей эдигиз да, к'варачыгъыз! — деди ким эсе да. Биреулен тюз к'уулакъ жанына жетдиргенлей болуп, Ийналуку сагъайды. Чычхансыртны ауузу чыммакъ акъ кёмюкдю, бурун сюеклери тургъандыла. Ажир ёхтем жюрюшю бла халжаргъа жууукълашды. — Юйренмей к'вайры барлыкъ эди? Юйренмесе, боллугъун а билирге керекди.

Ажирни орунуна ол чабып айланганча, къартны тин-тери басды. Ол, санларына к'варыусузлукъ келип, кёлеги сыртына жабышханын, к'юол аязлары терлегенлерин сезди. Бу эмиликни суу-салам этгенлени алгъаракълада эслеген, кёрген да этмеучю эди. Бусагъатда уа ала аны эрттеги душманларыча, к'ванлы жауларыча кё-

ронеделе. Бюгюн эмиликле... тамбла уа... «Къой, къой, Таусо, кетейик», — деди Йиналукъ. Сора сау кюнню туз арбаны тартып айланганча, арыгъан санларын кючден сюйрей, жыйылгъанладан айырылды. Аны къапталы, бодуркъуну юсюндоча, бош салыныпды. Аркъасы уа, жыйырылып баргъандан туююл эсе, гуппур кёрюнеди.

— Аууругъан ишми этесе, алан? — деди Таусо.

— Угъай. Нек сораса?

— Бетинг тауукъ къулагъыча саргъалыпды.

Экисини да жолларын кесип, правлен таба къара «лахковой» озду.

— Эй-хей, бу а неди?

— Тюбюнден келген болурла. «Камил келликди, — деген эди ол аман Сары улу. — Йиналукъну нек эсе да жоуреги чанчды. Ол арт кезиуледе къуллукъчуладан къоркъа башлагъанды. Нек? Аны кеси да билмейди. — Ингирде бизни таба бир айлан. Къонакъла элтирикме, болушурса.

— Быладанмы?

— Хау.

— Сыйламасаңг а жарамаз.

— Аш бермеген юйню итле да сюймейдиле.

XV

— Сюрююню ызындан баргъан мал аны аякъ тюбюнде къалгъан кырдыкны отлайды, къамичи бирсиледен эсе анга къатыракъ тиеди. — Сафар солууун айландырды.

— Бек алдагъы уа уругъа не чыгылгъа ташайып да кетеди, — деди колхозну партсергу Край, сансыз халда мыйыгъын бура.

— Тохта, жууугъум, сени сёзюнге мен тынгылагъанма. Бир къауумла колхозну артха тартыргъа нек кюрешгенлерин ангылаялмайма. Элни адамлары айтханны этип барсакъ — налог да жокъ, мал да жокъ, иш да жокъ. Ала излегенни мен билеме, аны манга киши юйретмесин. — Председатель алгъа Наипханнга, ызы бла Камилге къарады.

Камил бир бутун тобукъ юсюне салып, тютюн тарта, колхозну активинден энчирек олтурады. Аны бети Наипханнга алгъындан эсе кенгирек, семизирек кёрюнеди. Эт ала башлагъан боюуна диганал кёлекни жагъасы гамды. Тарыракъ болады дерчады. Правленни бюгюн ол жыйдыргъанды. Жангы борчланы юсюнден сёлешип, энди къалгъанлагъа тынгылайды. Кимни айт-

ханын кѣбыл кѣргенин бла кѣалгѣанын ангылагѣан кѣыйынды. Жаланда Сафар сѣлешсе, кеси да сесе болмаз эди, кѣзлери жарыйдыла, тюзсе дегенча башын шошкымылдатады. Андан берлакѣда эниште кѣарап Аубекир олтурады. Край, Сафар, Ийналукъ — бир столну артында, аланы алларында уа Наипхан. Бата баргѣан кюнню сѣдегей таякѣлары кѣызны юсюне тийип, кѣзлерин кѣаматадыла.

— Камил айтханлай, бѣрю уяла гунч этилмей, ыстауатха жашау жокѣду. Сиз а, Наипхан, Край, асыры эрте тынч кѣллю болгѣансыз. Огѣесе бѣрюле сизге кѣозулачамы кѣрюнедиле? — Сафар эписине да кезиу-кезиу кѣарады. — Мен, сизни мѣхеллигигизге хорлатып, кулакѣга, подкулачниклеге жол бермем. Элде алыкѣын терсбоюн адамла кѣпдюле. Аллай базыкѣ кѣллюле колхозга суйюп бой саллыкѣ туйюлдюле.

— Быланы жюреклерин сындырып сиз не табарыкѣсыз?

— Кѣой, Край, кимни жюрегин сындырыгѣа бла кѣалыргѣа керек болгѣанын барыбыз да билебиз. Бирле, кеслерин кѣкден тюшген сунуп, кѣалгѣанланы эшекден туугѣанла сунадыла. Кѣолларында мюкклерине базынып, колхозга тау башындан кѣарайдыла. Аллайланы таш тубюнден кѣаратыргѣа керекди. Сѣзсюз, бир бирле колхозга кѣошулсала да, анга тишлерин билегенлей жашайдыла.

— Оллахий лязим, кеппе-керти айтаса, — деди Ийналукъ.

— Виз бюгюнден башлап колхозубузну аллайладан тазаларгѣа керекбиз. Комиссия, жангыдан кѣарап, тинтип, энгда тогѣуз кулак юйюр тапханды. Оижети юйюр а малларын жашыргѣандыла. Тамбла, бюрсюкюн дегенлей, борчларын толтурмасала, ала колхозда кѣалыргѣа тийишли туйюлдюле. Ма тынгылагѣыз. Сафар стол юсюнде кѣагѣытны алып окѣуду: Гыдайланы Кѣасым, Чоккаланы Махмут, Тегиланы Шарау... — Председатель кѣз кѣыйыры бла Наипханнга кѣарады. Шарау кѣара чѣпге алыннганын кѣыз биринчи эшитмей эди. Алай бу жол да ич жарсыуун жашырыгѣа не бек кюрешди эсе да, болалмады, кѣол аязын жаягѣына тиреди, кѣарамы Аубекирни кѣарамы бла тубешди.

— Ачейланы Масхут... — деп бошады Сафар. Отоуда шошлукъ орналды. Кюн батып, кѣарангы бола башлагѣанды. Шаха келип чыракѣ жандырды. Олсагѣат таш кѣабыргѣалагѣа уллу кѣара ауанала туюддюле.

— Сафар айтханладан, оллахий, колхозну кёрюп болгъан бири жокъду. Малын аяй билмегенле колхозну несинми аярыкъдыла, бластными аярыкъдыла? — Къарт, башын-башын къагъып, Камил таба бурулду.— Шарау малны сырын билмейди деп къайсыгъыз айталлыкъсыз? Колхозну уа къаллай атын жойду.

— Жоюп не этгенди? — деди Край.

— Не этиб'а — тапсындыргъанды, жауур болмагъан жери жокъду. Колхозну малына барыбыз да ол кёзден къарасакъ, онгуна айландырмакъ. Бластны суймейме деп, кеси ачыкъ айтып къояды.

— Къайсыды Шарау дегенигиз? — деп сорду Камил.

— Эсингдемиди, жаз башында экибиз да орам бла бара тургъаныбызлай, юсюбюзге букъу чачдырып биреулен озгъан эди. Ма олду,— деди Сафар.

— Аллай затчыкъла ючюн адамны къара чёпге алып барсакъ, и партия да, и къырал да бизни башыбызны сыламазла.— Край базыкъ ауазлы кишиди. Асыры узундан туююл эсе, ол хар заманда стол къыйырларына къарышларын салып, ийилирек болуп алай сёлешеди. Край жукъажаякъ, алтын тишлиди. Элдигиле асламында аны атын айтмай, «алтынтиш» деп къоюучудула. Чач жюрютюп аны киши билмейди: ариу жюлютюп къояды. Бусагъатда да миялача сыйдам башы чыракъ жарыкъда аз жылтырайды.— Кулаклары къурутмай жарамаз, заданиялары толтурмагъанла бла сёлешмей болмаз. И партияны, и къыралны, и бизни,— Край къолу бла олтургъанлары кёргюзтдю,— излегенибиз да олду. А уллу Ленин не айтханды: кулакны кери этерге, середнякны уа кесибизге тартыргъа. Ол душман туююлду. А биз а къалай этебиз? Кулак къайда, середняк къайда? Кимни къаллай къолайы болгъанын билебиз, колхозгъа къаллай ниет тутханын да билебиз.— Край Ийналукъгъа къарады.

— Ачыкъ айт, ачыкъ,— деди къарт, тёзалмай.

— И ачыкъ да айтабыз. Ол кулакга чыгъарылгъан сегиз юйюрге тогъузунчу къайдан къошулду? Аслантокъну кулак болуп, и бластха харамлыгъы болуп ким биледи?

— Аны мен билеме, мен къошханма,— деп къычырды Сафар.

— А нек къошханса, кенгешмей? Былайда биз бир жарлыны кулакга чыгъарып, сабийлерин кюлге къуйсакъ, халкъ кечмез.

Сафар секирип ёрге турду.

— Былайда олтургъанлагъа бу элде жууукъ жетме-

ген хазна юйор жокъду. Жарлы болсун, къолайлы болсун! Хар бирибиз туруп, жууукълукъгъа хорлатып, колхоз жашауну душманларын къорууласакъ, ашагъаныбыз харам болмазмы? Жолдашла, мен сизге аны унамам. Мени сартын, атамдан да туусун — душманмыды — жерин тапсын.

— Сафар тюз айтады, таулулукъну къояргъа керекди, — деди Камил.

— Иш жууукълукъдамыды? Тюзлюкдеди. Адамланы кѣп тутдуруп, Сабет бластны бай этерик сунмагъыз. А эсигизде болсун, Сабет бласт адамланы ачытыргъа деп келмегенди.

— Биреу къууанчлы болур ючюн башхасы ачыргъа керекди, — деди Сафар.

— А ол ѳтюрюкдю. Киши да ачыргъа керек тѳйюлдю. И нек деп сорсагъыз, керти душман ачыса, биз аны ачыгъаннга санамайбыз. Анга жан аурутмайбыз.

— Жууугъум, сен кесингден сора киши тюзлюкню сѳймеген суна болурса дейме! — Сафар, ышармиш этип, Камилге къарады.

— Душманмыды, тѳйюлмюдю деп биреуню сакълай турсакъ, къалгъанлары къутулуп кетмезлеми? — деди ол да.

— А нек кетеди? Кетмейди. Аслантокъчаланы биз бюгюн танымайбыз.

— Ахшы сора, — деп, биягъы Камил Крайны сѳзюн бѳлдю. — Ол къалгъан сегиз юйорге кулакладыла дерге боллукъмуса?

— Боллукъма.

— Сен сегизине шагъатлыкъ этгенде, Сафар бирине шагъатлыкъ нек эталмайды? Мен анга ийнанама.

«Бар алай, — деди Ийналу къ ичинден. — Бир биригизни кесип бошاپ, асырар адам табылмай къалгъа эди».

— А ол онжети юйор дегенигиз неди, товарищ Сарыев? Алагъа аллай задания ким береди? Визде Гыдай улу бла Теги улудан иги колхозчула да жокъдула. Энди Шарауну жангыз ийнегин сѳрѳюп кетсек, аны бизге жюреги къатмай къалай къалсын?! И башха бирлери да алайды.

— Къатсын. Сен Теги улудан къоркъгъанлыкъгъа, мен къоркъмайма.

— Къоркъаса! Ачыкъ сѳзлююгюнден къоркъаса.

Биягъы Сафар секирип турду. — Колхозну, бластны душманлары бла кюрен бардырабызмы, огъесе... Огъе-

се сиз да... — Председатель сёзюн бошмады. — Аубекир, семи да айтырыгынг олмуду?

— Да мен не, сиз кэлай эсегиз, мен — алай. Керти, Кэасым бла Шарау... Ким биледи, тейри. Алагэа тиймесек тап болурму эди? Ийи? — Аубекир сорган бет алды. — Былайды деп кэойган кэыйынды. Мал жыймай да боллук тэюлдю. Колхозну малларындан эсе, эллилени кэпдю. Аны башында айтхан эдим, — деп тыгылауну ийди Аубекир.

— Айып этмегиз, мен сёз кэошханыма. Тиширыу башым бла анча сайын кэошулурга керек болмазем. — Наипхан кэызарды. — Край айтханланы мен тюзге санайма. Эллиле кэайгылары унута башлаганлай, жангы кэайгыла чыгарырга неге керекди? Мен бир зат биле эсем, бусагэатда душман этерикни кеси кэолубуз бла эте турабыз. — Наипхан, жунчугэаны кетип, эс тапды... — Бююнню кюледе душман сауут-саба кэтюрюп чапмайды. Ол кесин кэойдан тынч кэргюзтеди. Кэуйругундан басханлыкэга, кэапмай тэзюп турган парий кибикди.

— Охо, аламат тюз айтаса, эгешчигибиз. — Камил жарып, сагэайды.

— Алай душман кэайда кимни чимдиригин, кимни кэабарыгын уста биледи. — Кэыз кэонакэны аперимине эс бурмады. — Аны кюрешгени, аны излегени... — Былайда Наипхан керекли сёзле табалмай, азчык тирелди. — Душман эллилени жүреклерин колхоздан исгилтин этерге кюрешеди. Аны андан башха амалы кэалмаганды. Бизни бусагэатда эте турганбыз шашмай сөймегенлерибизни кэууандырлык ишледиле. — Наипхан Камилни, Сафарны да бетлери тюрленнгенин эследи. — Бююн хатасыз, гюняхсыз ююрледен ючюсунтэртюсун ачитсак, тамбла жыйырмасы буюкэмазмы? Адамланы бир бирге юсюрюуню, Ийналук, кэачан кэоярыкэбыз?

— Аллах-аллах, иймансыз, манга кэарап айтма! — Кэарт, кесин ёпкелетип, биягы Камил таба бурулду.

— Сен, Сафар, душман тэюлсе.

— Хоу бирда, душман болурмамы? Аны билмей эдим, тейри. — Председатель Наипханни хыликэа этип селешди.

— Угэай, тэюлсе, билебиз. Алай сен эллилени сөймейсе, сен кесингден башханы сөймейсе, намысны бек сюесе, алай ол кэаллай жол бла келлигин билмейсе. Сен кэоркэакэса. Кэоркэакэ кесинден батырны кэрюп бол-

майды. Сен эллилени буюкѣдуруп жашатыргѣа умут этесе!

— Кѣпдю, адамланы башларын бездирме!.. — Сафар кѣол аязы бла столну кѣакѣды. — Мен кишини сѣймей эсем, сен эт жууукѣларынгы оздуруп сѣесе. Ачейланы Масхут кѣарындашынг болгѣанын билдирдинг. — Председатель Шарауну да айтырыкѣ эди да, нек эсе да, сѣгынмады. Аны ахшы умуту алдады. Кѣыз Шараугѣа кѣачама деп тургѣанлай, Сафар зор бла алды деп айтдырыргѣа сѣймейди. Ийналуку да, андан кѣоркууп, жуку кѣошмады.

«Бу тиширыуну батырлыгѣы сейир тѣююлмюдю? Не да тели батырды, не да, не да... угѣай, кир ниетли болса, алай ачыку сѣлеширик тѣююлдю. Жѣютю тиширыуду, — деди ичинден Камил. — Мунучала кѣп жокѣдула. Яникойда бири, сора, сора... Чырайы да сылтаусузду. Чыммаку, сѣйдам боюну. Бети уа... Аллай бет мен кѣайсы суратда кѣргенем? — Камил битеу билген тиширыу суратларын эсине тѣшюрюрге кѣрешди. Не да болсун, ол кѣрген суратдагѣы тиширыу чыммаку-акѣ ешюнюн кѣзылууурт сабийчикге салып, тѣше-мѣшеледе таянып тури эди. — Бу да, чачын тозуратып, кѣолуна сабий алса... хм. Аламат ана боллукѣду». — Камил Сафарны кѣулагѣына бир затла шыбырдады да, ол жууап кѣайтаргѣанда, аны тобугѣун кѣагѣып ышарды.

— Сора, сиз айтханнга кѣре, элигизде не кулак, не колхозну сѣюмеген жокѣду. Сакѣлыкѣ неге керекди? Сизде бѣрюле маллагѣа тѣймейдиле, эт ашамайдыла. Алаймыды? Угѣай, жолдашла, ол ѣтюрюкдю. — Кѣонаку, бир кѣолу бла жассы бел бауундан тутуп, алгѣа бла артха атлады. — Кесигиз айтып турасыз... душманни ниетин билген кѣыйынды. Ол душманлыгѣын этип, ѣююгюзню ойгѣунчуннга деп сакѣларгѣа керек тѣююлдю. Сабершенна керек тѣююлдю. Сиз аны кѣатылыкѣ бла хорламасагѣыз, жумушакѣлыкѣ бла бир заманда да — угѣай. Жумуртханы чиригенин бла кѣалгѣанын билирючюн, аны сындырып кѣюрюге керекмейди.

— Сора Сары улу жаратмагѣанланы тутуп барыргѣамы керекди?

— Да сора жюреклерин жарып кѣарайыку, эгечим.

— Адам кеси башына, билимине бир кесек ышаныргѣа борчлу тѣююлмюдю?

— Ышанабыз. Жашау сынауубузгѣа ышанабыз. Сизнича мѣхелле бизге кѣп кере исси кѣапдыргѣандыла. — Камил аз тохташды. Сора Сафарны кѣатына барып,

кѡолун да аны имбашына салды.— Колхозланы социальна чуждый элементледен тазалау иш тынгылы бармагъанын белгилерге керекди... Огъары Малкъарда, кѡп болмай, жангыдан он кулак юйор табылгъанды. Сизни кѡншу элигизде — онбир, башхалада — алай. Бир кѡауум председателълени, активистлени хомухлукъларыны хатасындан, колхозлагъа душманла да член болгъандыла. Аллайланы гунч этмесек, кесибизни гунч этерле.

— Бир-бир элдеде ала бла кѡатыш коммунистле, жарлыла, батракла кѡысталгъанларына кѡалай кѡарайсыз?

— Эгешчигим, — Камил бу сѡзню эринлерин кѡалтыратып айтды. — Мен сѡлеше туруп, ауузума чаба юйретмегендиле...

Бу кезиуде Ийналукъну юйюнде аяусуз сыйгъа хазырлана эдиле. Мисирхан ингирликде ышаннган ахлуларыны келинлерин, кѡызларын чакъырып, бек алгъа отоуларын жыйдыртды. Кѡзге урунурукъ битеу сыйлы харакетлени, кийиз-кюйюз дегенлей, кѡочхар тонланы таша жерге кетердиле. Артыкъ тѡшек, жууургъан, жастыкъ кѡалдырмадыла. Отоула олсагъат кенг, жарыкъ кѡрѡндюле. Андан сора аякъ-кѡашыкъланы зыгъыр бла жуууп, аш-суу этерге киришдиле. Тиширыула четен элтип баргъанча, неда тауукъ тутаргъа хазырланнганча, тылы жугъу кѡолларын кенг жайып, энишгеракъ ийилгенлей, аш юйден — гумугъа, гумудан — аш юйге, дагъыда отоугъа кире, жортадыла.

Кѡз байланнганда арбазда кѡыйы от гюрюлдеди. Ол тийрени жарытды, жокку болуп скоелген жашчыкълагъа кѡызгъылдым кѡлекле кийдирди, ала, баям, локъум, хычин ийисни эшитип жыйылгъандыла.

Мисирхан сабийлеге бирер хычин туурам узатды:

— Хайда, барыгъыз, кетигиз!

Арбазны от жарытхан мюйюшюнде кѡй союлгъан кѡая ыз кѡрюнеди. Жумуш этгенлени айтмай, бек алгъа келгенле Таусону кѡатыны Атча бла кѡызы эдиле. Атча бла Мисирхан, босагъа юсюнде тюбешип, башларын эки жанына ата кѡучакълашдыла.

— Ах кююм жарлы, кѡншуда жашагъанлыкъгъа, бир бирибизден тансыгъыбызны окъуна алалмайбыз, — деди Таусону кѡатыны.

— Кѡппе-керти айтаса. Башыбыз кѡайгъыдан чыкъмайды. Сен а, ауруунгу алайым! — Мисирхан алаша топал кѡызыны да кѡучакълады.

— Кѡууанчынг барды деп келмегенме. Бушуу этерге келгенме. Башлары кирмез жеринге аякъларын су-

гъуп.— Атча исси табагъа суу къуйгъан таууш этдирип, жютю бурунун тарта, жаулукъ къанаты бла кёзлерине узалды.— Кюнюм къуругъан, ол биздегини бюгюн жюреги атылып кете эди. Аллах берген къадаргъа не этериксе.

— Биздегини да кече башы жастыкыгъа жарашмайды. Ёт, ёт, олтур.

Бираздан дагъыда юч тиширыу келди. Аладан бири Ийналукуъну эгечи, санауун тауусхан, гырхы къарт къатынды. Келген келгенни кыйыргъа, отоуда бюкленнген кийиз юсюне неда жастыкылагъа олтурта, къабыргъа узунлугъу бла тизилишдиле. Ичлеринде тишсизлери, бурунлары хорлап тургъанлары, кефлерин тас этмегенле да бардыла. Алай барысы да кеслерин акъсюеклеге санап, бизни къатыбызда юйсюз-кюнсюз къарауашла нек къымылдайдыла, аууз тылпыуларын нек чыгъарадыла, биз кийгенни нек киедиле деп чамланып жашагъанладандыла. Олтургъанла сёзню къууаргъа, хапар этерге суйгенле, уллу къара-къолан жаулукъларын имбашлары бла энишге салындырып, таурухха киришдиле. Шыбырдашханла, бир бири саулукъларын соргъанла, кюлгенле — барысы да къатыш болуп, жукъ ангылатмайдыла. Шапалыкъ эте, ётген-сётгенлени кюулакъларына аланы айтханларыны хурттаклары илинедиле.

— Кет, кет, бу къаратон тюп этди...

— Мыкалай патчахны заманындача...

— ...саякъ айланады дейди.

Арбазда уа Таусо, чепкен этеклерин артха къайтарып, уллу къазанда къайнай башлагъан этни чолпу бла кёмюгюн алады. Эки-юч жаш, тютюнден кёзлери жияй, отну къызыуундан бетлерин къачыра, аякъ, баш юйютедиле.

* * *

Ийналукуъну къонакълары келгенде, элли кишилени бир къауумлары олтуруп тура эдиле. Камил киргенлей, юч отоуну да эшиклери бир бири ичине ачылып, аргъы отоуда тиширыула олтургъанларын эследи. Кеси кирген отоуда дагъыда бир эшик кёрдю. «Баям, былайтын юй артында бахчагъа чыгъадыла, неда тёртюнчю отоу да барды», — деп келди аны кёлюне.

Камил кишилени бирин да танымады. Аны тюз жанында кёксюлдум бухар бёрклю, къалын, алай агъара башлагъан сакъаллы олтурады.

— Камил, сен айланган жерледе бизни колхоздан онглурагъы бармыды? — деп сорду бухар бёрклю. Вир-

ле алып квачарыкча, ол бёркюн квашларына дери жетдирип, эниште басды.

— Онглусу, осалы да бар,— деп жууаплады кьонакь. Ичинден а: «Бу колхозгъа кирген болурму, болмазмы?» — деди.

Сафар бла бир жукъабет киши сёлешди. Аны башында къара кьалпагъы, жамаулу чепкен кёлеги. Камил кишини сакъал тюбюнде жара тапны, ол кёзлерин терктерк кьакъгъанын да эследи.

— Ма бир къауумла,— киши кьонакьны эсин кесине бурду,— колхозгъа кьошулмагъанла къара чёпдеди-ле дейдиле. Кертимиди ол?

— Мангамы сораса? — деген сылтау бла Камил жауабын бираз созду.— Да къалай айтыргъа боллукъду? Жарлыланы, кьолайсызланы барыр жоллары — колхозду. Ол аланы жашау кьолайларын кётюрсени барыгъызгъа да баямды. Андан квачаргъа толко аны суймегенле: не кулакла, неда алагъа алдатып тургъанла боллукъдула.

— Душманлагъа саналадыла, дейсиз.

— Барысына тюз алай айтып кьояргъа жарамаз... Кертисин эшитирге сую эсегиз а, эртте-кеч болса да, алайланы...

— Аны сенми айтаса, огъесе партия окъунамы айтады?

— Партияны атындан мен айтама. Ол айтмагъанны, буюрмагъанны этерик туююлме.

— Да, Камил, газетде уа колхозгъа кьошулмагъаннга хорлукъ этмезге деп, къайтарып жазадыла.

— Тюз этедиле. Башындан тартып элтген итинг уугъа жарамайды, аланы биз ийманларына жыя билирбиз,— деди Сафар, киргенлеге бла чыкъгъанлагъа къарай. Наипхан жокъ эди. Чакъыртхан а этгенди. Бюгече ол андан не сёз алыргъа, неда...

Ахырында юч къыз, бир бири ызларындан тохтап, Камил кёз жетдире, столгъа кърым хычинле, лёкьумла салдыла. Къара гоппанланы тиздиле. Ийналукъ кеси уллу быдырлы кьошун келтирди: «Арпа сырады. Сизге асырап тургъанма. Асхат, экинчисин да келтирчи». Олсагъат жыйырма төрт-бешжыллыкъ, ариу субай жаш тюз да аллай кьошунну кётюрюп кирди. Асхат Ийналукъну жангыз эгечини жашыды. Камил артдаракъ билгенине кёре, жанындагъы бухар бёркю уа аны атасыды. Андан болур эди, жаш кьонакьялагъа кюйсюз бет бла къарай, отоуда мычыргъа умут этди. Алай бухар бёркюлю башын-къашын туюдю да, жаш эшикге чыккъды.

Сырадан экишер гоппан тартханлай, олтургъанла эркинирек сѣлешип башладыла. Камилни кѣз аллында тюрлю-тюрлю бетле — мурккуча къызылла, бурунлула, мыйыкълыла, гымых сакъаллыла кюледиле, бир-бири имбашларын, тобукъларын къагъадыла. Сафаргъа хар зат да кѣксюлдюм чарсха батып тургъанча кѣрюндю. Адамла атламайдыла — шош жүзедиле. Аланы барысы да анга жумушакъ ышарып къарайдыла. Председательни, нек эсе да, туруп, къатынланы, кишилени, къызланы да кезиу-кезиу къучакъларыгъы келди. Къууанып къалгъан болмаса, мында аны ол ишин къарыуларыкъ къыз жокъду. Сары улун адамла бек сюедиле. Наипхан да сюеди. Сафар аны жүрегин бош къыйнайды. Кеси да къайдады? — Ийналукъ!

Къарт, энишгеракъ ийилип, председателъге къулакъ салды.

— Келмедими?

— Ючюнчю кере жибергенме, келтирирле.

— Къайда къалды къобузчу? Согъугъуз! — деп къычырды къайсы эсе да.

Олсагъат жугъурбет къыз, асыры къубулгъанданмы огъесе кюллюгюн тыялмаймы эте эди, тюп эринин къабып, узун арыкъ бармакълары бла тюеклени санап башлады. Аргъы отоуда тиширыула шошайдыла. Эртте озгъан жашлыкълары, субай санлыла болуп, тойда сюзюлюучюлери, энди ол кюнле къайтып келмезлери да эслерине тюшдюле. Кишиле уа юйлеринде къарт къатынлары сакълап тургъанларын, той-оюнда учхан къызлагъа лакъырда эте, тепсеялмазларын унутдула.

— Уй, маржа, къарс, къарс!

Къанат къакъгъанлай, къолларын кѣтюрюп, Сафар чыкъды. Ол къызгъа жол бермей, аны тѣгерегине терктерк айланады. Къыз ары сюзюлдю, бери учду — жибермеди, мюйюшге тыйды: — Эй, къобузчу, къобузунгу кыстаууракъ тарт! Кѣрмеймисе, Сафар тепсейди! — Къыз онгсузду, жер тардан-тар. Къарс, къарс, председателини нѣгери арыгъанды, анда уа кюч алыкъын — кѣп. Ийналукъну терезе миялалары зынгырдадыла, эшик жанлары чыкырмадыла. Отоуну башындан, аркъау жиклеринден топуракъ, тытыр тюшдю. Эски чыпын тюпледен а акъсылдым букъу къагъылып, ѳрге-ѳрге созулады. Юй саулай къалтырайды, тюп къангалары уа — ийилдиле: — Къарс, къарс, къарс, маржа! Кѣрмеймисиз, Сафар, шайтанча, аякъ бюгеди... — Аны кѣзлери мылы жылтырайдыла. Къызны жаулукъ къанаты жел этеди.

Ийналукъ тышына чыкъды. «Аны жүреги алай та-

къыр нек болду? Анга хорлукъ этмегендиле. Къонакъланы кеси чакъыргъанды».

Къарт, ташагъа кетип, чалыгъа къапланды. Къапланды да, сытылып шош жилияды. «Оразайны ёхтем жашы, сени умутунг неди? Къонакъларынг къор-садагъа болуп, тегерегингде къагъыллыкъмы суннган эдинг? Ала кимни юйлерине келгенлерин унутупму къойгъандыла? Кёремисе, сен эски чалынгы ууакъ къалтырарата са, колхозчу жашла уа — юйюнгю».

Ийналукъ, имбашына кимни эсе да къолу тийгенин сезип, артха бурулду:

— Асхат, сенмисе?

— Сен кесинг терссе, — деди эгечини жашы. — Бу намыссызлыкъ санга неге керекди? — Къарт жукъ айтмады. — Бюгечеден тап кече табылмаз. Къаплап къояйыкъ.

— Угъай, угъай, неле жаншайса сен! Малхуния, аны менден кёрлюкдюле. Палах мени юйюмден кери болсун.

— Мындан уллу палах къайда!

— Къайгъырмаз, бюгечеден сора ала бизни къолубуздадыла. Къаплап — бюгюн бирин къапла, тамбла — башхасы. Аман ханс тауусуламы биледи, — деди къарт, кеси айтханнга кеси ийнанмай, — сиз аллай затланы къоюгъуз да, ол этеригизни этигиз.

* * *

Наипхан, отоугъа киргенлей, алгъа къарт тиширыулары, Ийналукъну ахлуларын кёрюп, келгенине сокъуранды. Алай ол таныгъан, суйген иги къызла да бардыла. Бир бирге къысылып, ала тепсегенлеге къарайдыла. «Быланы да, манга этгенлерича, эки аякъларын бир уюкъгъа сугъуп келтирген болурла». Колхозгъа эртте къошулгъан адежли жашланы кёргенде уа, жюреги бютюн тынчайды.

— Мен сизге кенгирек этейим! — Асхат тёртюнчю отоуну эшигин ачды. Олсагъат Наипханна бурунуна мугут, мылы тартхан ийис урду. Бираздан жашла, къызла шош абезеххе тебиредиле. Сафар бла Наипхан бек артда барадыла. Председатель терлегенден суу-салам, айтыргъа — сёзю жокъ. Бирсиле уа чамладан, лакъырдадан да къанларын аладыла. Орта отоудан башхасына ёте, дагъыда ызларына къайта, ала алай барадыла. Тёртюнчю отоучукъ гитчечикди. Жангыз ундурукъ сюеледи, жанында уа — эски кюбюр. Терезеси жокъ. Аны орунунда тырхык. Юсюнде нарат чыракъчыкъ. Тепсе-

генле киргенлери сайын ол аланы ёчюлеме деп кьоркьутады.

Тёртмю-бешми гюрен айландыла — Наипхан билмеди. Алайлайын тыш отоуда чыракъ ёчюлдю да, тёртюнчю отоуну эшиги этилгенин кьыз кёрдю. Наипхан кесин тышына атды, — Сафар жибермеди, ёпке солуу эте, аркьасын эшикге тиреди.

Тышындан а: «Жандырыгъыз муну терк, эй, кьобузчу, тарт. Кьарс, кьарс», — деген тауушла эшитилди. Кьобуз кьыстаудан-кьыстау тартылады, Асхат а кьадалып тепсерге чакьырады.

— Неди бу иш, жолдан кет да, мени чыкьма кьой, — деди Наипхан, гузаба этип.

— Тохта, бир тынгыла, айтырыгъым барды.

— Не керекди, не излейсе? Сёлеширге мындан башха жерми кьуругъанды?

— Излегеним жууапды.

— Иги бла жууап алалмагъан аман бла алмазса. Туура былай асылсызса деб'а турмай эдим. Итге атылгъан сюекден учузса. Ач эшикни! — Кьыз алгъа атлады.

— Тохта, бусагъат, кьоркьма. Билемисе... Мен сени кьарындашынга да тиймем, сен айткан адамлагъа тийдирмем. Сен Камилни кёлуне тийгенсе. Мен аны бла татлы болгъанымы кёресе. Мени атым айтылады. — Сафарны ауазы жалынган адамны ауазы эди. Аны не бетинде, не эринлеринде кьаны жокьду. Кёзлери бир затда тохташмайдыла.

— Кьарындашларымы хаталары бар эсе, аяма. Сиз айтханча эсе уа, сен кьутхарлыкъ башларын итле кемирсинле. Мен а сени бла бир арбазда жашагъандан эсе, жаханым отунда кюейим, туугъан жерими кёрмей кьалайым.

— Олмуду айтырыгъынг?

— Олду. Кет, чыкьма кьой.

— Угъай, Ачейланы кьызчыкъ, сен мындан алай кетип кьалмазса... Эл чапса да, алай жиберип кьоймам. Артда уа кьайры барлыкьса?..

— Эшек эшеклигин этмей, не амал? Жерингден кьымылдама! — Наипхан сол женгинден таулу бичакъ чыгъарды. Жютю бичакъны кёргенлей, Сары улу абызырады...

XVI

Шарау таулада кёп жюрюгенди, кёп айланганды — быллай хычыуун, шош кюн а кёрмегенди. Кёкде жаныгыз бир акъ тырмы эсленмейди. Тарны ары жанында

бийик таула, беллерине булутдан жассы сарх чѳргеп, башларына кѳксюл ау атхандыла. Хар зат, кюнню жылыууна тынгылай, кѳалкѳып турады. Таула да, кырдык да, анда-мында ѳсген жангыз терекле да, тарны башында кѳара кѳушла да. Кѳушла, кѳанат кѳакѳмай, эринип, шош жюзедиле.

Алай не ары-бери десе да, сагѳышы ауулгѳа тебери алында болгѳан ишге кѳайтмай кѳалмай эди. Кѳоншу колхозну кѳошларында адамла чабыуулдукѳ этедиле деселе, чыртда ийнанырыгѳы келмеучю эди. Энди уа кеси башы бла сынады. Аны насыбына, келгенле жаланда экеулен эдиле: ким биледи, Шарау кѳошда жангыз болгѳанын билип, базыннган иш болур эдиле. Нѳгерлери кеслерине биченчик кѳагѳаргѳа деп кетген эдиле. Аны марап тургѳанлай, жетдиле да, кѳойланы бир кѳауумун бѳлюп башладыла.

— О-хой, маржа, неди бу этиуюгюз? — деди Шарау, «кѳонакѳланы» кѳатларына мычымай жетип.

— Кѳрмеймисе да, огѳесе кѳзлеринг чыкѳгѳанмы этгендиле?

Шарау Ийналукуну эгечинден туугѳан Асхатны таныгѳанында, бек сейирсинди. Ийнанырыгѳы келмей, дагѳыда кѳарады: олду. Башха нѳгери — орта бойлу адам — таныялмады. Айхай, Шарау аланы умутларын сормаи да ангылады: колхозгѳа, адамлагѳа аманлыкѳны кѳуугѳанла, дертчиле, малланы сюрюп кетип, кѳолларындан келсе, сатып, алай болмаса да, сюйген жанына ажашдырып кѳойгѳанны ала капеклерине да санамайдыла. Шарау аны уста биледи.

— Тохтагѳыз, кѳуумагѳыз бу кѳойланы быллай бир! — Сюрюуден айырыла баргѳан бир кѳауум малны Шарау ызларына кѳайтарды. — Не умут этесиз, нек кѳууасыз быланы ары бла бери, бѳрюле чапханлай?

— Хасау улу, атангы кѳойларынамы чабабыз? Не керилип юсюбюзге сюелесе? Дауму этесе, ол бизден хор бла алыннганланы энди биз да хор бла алсакѳ, Аллах, адам баласы да айып этмезле да, таланнган! — деди Шараугѳа танымагѳан киши. «Баям, бу эл тийреледен кенгирекде айлана болур, юсю-башы тозурапды», — деди жаш ичинден.

— Мен халкѳны малын сизге алай тынч сюрдюрюп кѳоярыгѳымы сизге ким айтханды? — Энди Шарауну атыны эм аланы атларыны башлары бир бирге тие сюеледиле.

— Игилик бла сюрдюрмесенг, аманлыкѳ бла сюрдю-

рюрсе,— деди Асхат, белинде кьамасыны башына кьолун сала.

— Хасау улу, сен колхозну кьойлары ючюн деп башынга палах табаргъа... ол санга артыкъ онг кёзю бла кьарамай ушайды да. Биз а сени нёгер этерге окьуна базынып келгенбиз. Бизге кьошулсанг, Аллах бла ыразыбыз, алай тьуюл эсе да, чырмау болма, кенгиге тур!

— Мен ол сиз умут этгенледен тьуюлме, ким эсе да сизге ётюрюкню басып жибергенди, жаным саулай жангыз малгъа заран жетдиртмем.— Шарау кеси да сезмей, хыжысын кьолуна табыракъ алып, кьаты кьысды.

— Кьойланы сюргенден сени жанынгы алгъан тынчыракъ болур эди, алай бизге сени жанынг угъай, кьойла керекдиле...— Асхат атын хыны буруп, аз узайгъан кьойла таба кьуууду. Ызы бла нёгери.

— Тохтагъыз! — Шарау ызларындан сюргенин сезип, «кьонакъла», бет алышып, атларын кьысха артха бурдула. Иш кьамагъа, сермешге жетмей кьалмазлыгъын кьойчу эртте ангылагъан эди. Йиналукъну эгечинден туугъанны иги да кьаршыгъа келмеге кьоюп, ол кьама бла узалгъынчы, хыжыны боюнуна жетдирди. Дагъыда ызындан кьысха тьошюп, сыртына урду. Асхат ойсурап, тулукъ таууш этип, атындан жыгъылгъанын кёргенде, аны нёгери Шарау бла сермеширге базынмады. Энди уа, ма, кьойчу элге энип келеди. Ол, кырдыкга сукъланып, ичинден: «Бишгенди, кёп бичен чыгъарыкъды,— деди.— Алай биченни эндирирге кьыйын боллукъду».

Ол, атын солургъа кьоюп, элге кьысха, тар эчки жолчукъ бла келеди. Аны сол жаны — ачыкъ кьаяла, онг жаны уа чынгыл кьаяды. Былайдан энишге кьарасанг, кёзюнг кьарангы этерча, алай теренди. Андан болур, Шарау ётюочю тау суучукъ аз агъарады. Былайдан кьарасанг, деменгили ташла, тууарла, ёрге-энишге озгъан атлыла да бир тюрю гитче кёрюнедиле.

Шарау, «Шайтан дорбуннга» жууукълашханлай, сызгьыргъан тауушла эшитди. Кьойчу былайны ненча кере озса да, тегерегине кьарап сейирсинмей, былайда не сызгьыргъанын, нек сызгьыргъанын да билирге умут этмей кеталмагъанды. Алай кьабыргъалары гыйыла бла тышланган дорбундан сора жукъ кёралмагъанды. Аны эринлери бла энишге кём-кёк кьалынчач, узун кырдыкла салынадыла, тюз тёппесинде да, абезеххе баргъан кьызлача кьымылдай, терекле. Не шошкюнде да былайны сызгьырыуу бла жели тохтап киши

билмейди. Айхай, кенгден эшитилип башласа уа, жолоучуну ол билмей тургъанлай элгендириучюдю. Аны ючюн болур, эллиле анга «Шайтан дорбун» деп атагъандыла.

Бюгюн да «шайтанла» сызгырышып Шараугъа басындыла да, бутлукъларын, хуржунларын, кьоюнун терк-терк кьагъып кьармадыла, тылпыуун тыйдыла. Эллилени: «Иги зат тапмагъан ачыуларындан бёркюнго, кьол кьапларынгы алып кьачыучудула»,—деучюлери, эрляй эсине тюшюп, Шарау кьолун кётюрдю. Алай кеч эди: жаш, олсагъат жаланбаш болгъанын сезип, тегерегине кьарады,—кьалпагъы тенгереп бара эди. Ол чынгылны эрининде азчыкъ тохташханын эслеп чапды,—туталмады, жангыдан жерден айырылды да, сора энишге ташайды. Кьалпакъ, Наипхан берген кьалпакъ, алгъа бир-эки кере ташланы дёрденлерине тийди, артда уа, шош кьалкыуу эте, тас болду. Шарау не кюрешди эсе да, ол кьалайгъа тюшгенин — жергеми, суугъамы — кёралмады. Сора, нек эсе да, жаз башында Наипханнга алып келген саугъасын да суугъа атханы эсине тюшдю. Энди уа кьощдан анга кьаймакъ келтириучю адетин да кьойгъанды. Ол угъай, кьыз кеси берген, кёп заманны кир кьакъдырмай сакълагъан саугъасы, шайтанламы сермедиле, желми учурду — башхамыды, чынгылгъа ташайгъанды. Шарау ырыслап, энишге ётер амал болмагъанын да биле тургъанлай, иги кесекни жол излегенлей барды. Кьайры табарыкъ эди! Чынгыл элни аягъында, тар башланган жерде тауусулады. Шарау алайгъа дери барып, сора жангыдан ёрге айланьргъа керекди. Алай эте тургъунчу уа, кече ортасы боллукъду. Не этерикди. Кьошха бара табар, бирле неда суу алып кетмеге эди ансы. Айхай, элге бёрксюз кьалай кирсин — жаш нек эсе да башына кьол аязын салды — чачыны жюлюнюр заманы да жетген эди. Айыпды. Бирле бла тюйюшюп сыйьиртхан сунмазламы? Наипханнга тюбеп кьалгъандан а Аллах сакъласын!

Шарау эл кьыйырына жетгенде, кюн бата башлагъан эди. Энди таула, кёкню жартысы, юйле да кьызгъылдымдыла. Тау суучукъ да кьызарып жортады. Жаш, башына кьапларча бир зат табар муратда, жол юсюнде тирменчикге кьайтды. Кьарт бла саламлашмай озган да айыпды.

— Иш кьолай болсун, Болат!

— Ай сау бол, Шарау, не жаланбаш этгенсе? — Болатны бир кёзю сокъурду, алай огъурлу бетли кьартды. Сакъалы тартхан унундан акъды. Тирмен аллында иери

бла эшек тагылып турады. «Баям, ким эсе да ун тартдырырга келгенди».

— Болат, жангыз болмазса дейме.

— Тирменчи жангыз болуб'а!

Жаш, эшикден къарап, к'яапчык'ны башын жашчык'г'а тутдуруп, ун к'юя тург'ан тиширыуну к'ердю.

— К'юшданмыса, э жаш? — деди ол, ун жуг'у к'юлу бла чачын артха сылай.

— К'яйданса, не хапар, Шарау? Сизни тийреде биченлик игимиди? — деди к'варт, к'юнак'г'а к'юуут баса.

— К'юйла бек семиргендиле. Чаллык'ла да жетгендиле, чалырг'а нек чык'майдыла ансы?

— Барырла ары таба да. Бусаг'атда Мургул сыртны чаладыла. Бир к'ерчю, Шарау, мында к'юуутдан башха сыйлар затмы табарык'са.— К'варт жашха суу талап тург'ан к'вара ташча сыйдам ч'емючню узатды.— Арпаны да бююн-тамбла чаладыла дейдиле.

— Ёзге уа не хапар? Эл тынчмыды?

— Да, тейри, тынчды деп билмейме. Бир к'яауумланы тарт-соз эте айланадыла. Камил да келип кетди.

— Да тюнене уа, Аллахха ийнан, Ийналуку к'юулук'чу к'яауумг'а уллу сый берген хапары барды,— деп, эндиге дери тынгылап тург'ан Даулет к'ватыны Буккаш с'езге к'юшулду.

К'варт ол не айтырг'а умут этгенин сезип, анга терс к'варады. Алай к'ватын эс бурмады.

— Наипхан Сафар бла ариу тепсей эди дегенди бизни к'ыз.

— Сыйда, тойда жаш бла к'ыз тепсеген адетди, аны несин айтаса?

— Э, к'ужурсуз сиз! Ийналуку'ну отоуна жыялмаг'ан к'ере эдим,— деп к'юшду Буккаш.

Шарау абызырап, тюкюрююн тамаг'ындан тигелеталмай иги кесек турду. К'юллары ч'емючню бир жанына салырг'а бойсунмадыла. Сора, ким эсе да аны алында уллу ертен жандырып кетгенча, бети, к'юулак'лары к'ыздыла.

— Ол болмачы хапарды,— деди к'варт, жашны тюреннгенин эслеп.

— Кет, кет, ай ол да туююлду, жулдузла к'епдюле — к'ыз табылмай к'аллык'ды депми к'юрк'васа? — Даулет к'ватыны жашны дыг'ылына к'ватылг'анына ыразы болду.

Аллай иги кюню ингири былай эриши боллук'ду деп кимни эсине келлик эди. Олсаг'атда к'ып-к'ызыл

кёкню кыйыры кёмюрча кьаралгъанды, черег'а, таулу тепсеуча терк черек, кимни эсе да жилауун эте, сарнайды. Сууукъ кёкде — сууукъ жулдузла, сууукъ ай... «Сен кёз гинжинглей, аны белгисин сакъла да тур», — деди жаш ичинден, терк атлай. «Шарауну соймеклиги малтанды эсе, аны орунуна дерти кьалгъан болур. Соймеклик чексизча, дерт да чексизди. Бирле аны кирге боягъан эселе, энди кьаннга боягъан айыпмыды? Ата-бабадан бери таулуну ёхтемлиги — ма сиз, таула, сыртла, туугъан эллери. Алагъа уа намысы кесилген таулу керекмейди. Сиз кёп кере дертге шагъат бола келгенсиз. Алай Шарау дертин жашыртын жетдирмез. Ашыкъма, Наипхан, сен аны узакъ бармай кёрюрсө. Эллиле: сау болсун, намысы ючюн сюеле билди деселе, жаны саулай кёрге кирип окъуна кетсин», — дей, Шарау орам бла келеди. Намысы кесилди дерча Наипхан аны кьатынымы болгъанды? Не уа — эгечи? Сафар кече бла келип, Шарауну жаш кьатынын ат боюнуна алыпмы кьачханды, жамычысынамы чулгъады? Кишини кишиге дауу жокъду. Кесинги алдаргъа неге керекди.

— Отум кёмюлген, жаланбаш а нексе? — деди Гелля жашы эшикден киргенлей.

— Кьоркъма, кьоркъма, анам! Кьалпагъымы «Шайтанла дорбунунда» жел учургъанды.

— Э, жаш, жел учургъанны экинчи алыргъа жарамаймыды? Гелляны бети ким эсе да аны олсагъатда элгендирип кетгенча, алай эди. «Баям, Наипханны юсюнден хапаргъа жарсый болур», — деди жаш ичинден. Сора анасына жаны ауруду. Ол жангызды. Кече-кюн да бу гытыда жангыз турады. Шарау эндиге дери мынга келин келтирирге керек эди. Терсди. Кеси да азгъанмы этгенди? Кьарт болуп кьалгъанча кёрюнеди. Алгъын жол Гелляны бетинде ол эки терен ызлыкъ жокъ эди.

— Алырча болмадым, асыры тапсыз жерге тюшген эди, — деди Шарау, бираз тынгылагъандан сора.

— Элге жаланбаш кирген айыпды. — Гелля жашыны кьатында олтуруп, кьолларын тобукъларына салды. Жер бетли кьол сыртларында кёксюл кьол тамырла шарт кёрюнедиле. — Мен бош олтура барама ансы, сен ач болурса. Не ашарса?

— Ач туюлме. Жангы жуууртунг, мыстындаучугъунг бар эсе, уртларыкъ эдим.

Гелля жунчуп кьым-тым этди. Ол айран уютмагъанма деп кьойса, жашы анга дау айтырыкъ туюлдо. Алай бюгюн жашырсын, тамбла уа?

— Тоба, жашчык, кюч кёрме ансы, энди айран уют-мазча болгъанбыз...

— Нечик, ийнек ёлгенми этди, кзурупму кългъанды? — Шарауну къара, кълалын кълашлары ёрге тартылдыла.

— Жангыз бизден угъай, кёплени ийнеклерин, атларын аладыла, дейдиле. Алай болмай жарарык тюйюлдю, дегендиле... Охо, айымыды, бичен да эталмазса деп кёйдум мен да... Ма Ачейланы Масхут да берип кёйдю... Сен сау жюрюсенг, ийнек ишмиди. Ол табылгъанлай, башха насып табылгъа эди... Кеси да хазна зат тюйюл эди. Арт кезиуде чочуп башлагъан эди. Бир кюн ёлтюрюрге аздан кёйюмадымы? Табаны бла уруп ийгенди да, базык бутумдан кючден кыымылдайма.

Жаш анасы ийнекни нек сёкгенин уста биледи. Андан ары сёкдюю, махтадымы — жукъ эшитмеди. Шарауну нек эсе да эсине атасы тюшдю. Атасын кече бла юйюнден чыгъарып кетип, экинчи кюн акъла асханлары бюгюнча эсиндеди. Анга ол заманда 14—15 жылдан аз болмай эди. Жашны атасы Собет бласт ючюн жашаун бергенин элдегиле да унутмагъандыла. Шарау а не заманда да аны бла ёхтемленгенлей тургъанды. Колхоз кзуралып башлагъанда уа, атасыны хатерин этип, зевленнаны биринчи бергенди. Алай артдан-артха атасымы алданганды огъесе Шарауму? Сен алтын къала ишлерге кълатышама деп, жашынга, огъурлу анабызгъа кёр кълзып кълалай кетдинг? Шарау Геллягъа къларады. Аны эринлери кълмылдайдыла. Не эсе да айтады. Ахырында: «Край «жарсыма, хар зат да тап боллукъду, ийнегигизни кълайтарырча этербиз, — дегенди», — дегенин эшитди.

— Иш ийнекдемиди, анам, ийнек неди?

— Сора уа?

Жаш жауап кълайтармады.

— Аллах бирди, башха элге кёчгенден игиси жокъду, — деди Гелля. — Ёрюш болгъанда, биреулен хорланыргъа керекди. Не десенг да, Сафар кзулукъчуду.

— Анам, неле дейсе сен? Мен, Сары улудан кворкьуп, туугъан элимден кълалай кълачарма? Атамы кълбыры болгъан элни кълалай атарма? Дагъыда аллай жюз Сафар чыкълса да, угъай, тейри. Сора бласт кълайда да бластды...

— Кълйрыса? Мени кълбып, ахыратда ёлген атангы бетин кёрме, бирле бла сёз болсанг, — деп тиледи Гелля, жашыны ызындан сёлешгенине ырыслай.

Ачыуланмай, сабыр сёлешир акълда Шарау прав-

леннге кирди. «Харип, къарт анасын, юйюн да унутуп, Сары улун сакълап тура кёреме. Алай туйюл эсе, тиширыу башы бла бу заманда мында не этеди? Бир ала-мат адам болса уа бютюнда, юйюне жолун унутурукъ кёреем. Тиширыу дегенинг алайды. Наипхан «ёребут», «тартмабоюн» деп Сафарны хыляккя этип тургъанлы кёп заман озмагъанды. Энди уа — ма...» — деп ичинден къойчу жаш къызны эндиге дери правленде тургъанын кесича ангылады. Ол жашха нек эсе да алгъынча ариу, субай кёрюнмеди. Шарау, эшитгенине толу ийнанмаса да, Наипханны юсюнде къатынны белгилерин излейди. Алай Сафар бла къыз ол кечеден бери аууздан ауузгъа сёлешмегенлеринден хапары жокъду. Наипханны бети жибип жунчугъанын, къадалып Шарау бла сёлешгенин, хапар соргъанын да терс ангылады да: «Кёзбау бла ал-даргъа кюрешеди», — деди.

Бусагъатда Шарау Наипханны, Аубекирни, Сафарны да башха этмейди. Аланы барысына да жүреги бирча къатыды.

— Сени алыкъын чакъыртмагъан ушай эдик да, нек келгенсе? — деди ахырында Сафар, Шарауну къарамын кётюралмай. — Келген эсенг, хапарынгы, жумушунгу айт да, кет.

— Къонакъбай сормай, къонакъ хапар айтмайды. Этер ишими этмей а артха къайтмам, — деди Шарау сабыр ауаз бла.

Алай Наипхан жашны кимден да иги ангылайды: аны жүрегине къоркъуу тюшдю. Сафар да билдирмезге кюрешсе да, абызырады. Жаланда Аубекир тюрленмегенди.

— Биз мында кишиден хапар сорургъа олтурмайбыз. Жарсыууна тынгылап, кетме къоябыз, — деди Сафар, къагъытланы ары-бери аудура. Не излегенин кеси да билмейди.

— Мен сизге не тарыгъып, не тон тилей келмегенме. Мен сизге налат берирге келгенме. Мен сизними... — Шарау Сафаргъа бурулду, — огъесе бу правленде бир адамлыгъы болгъан жокъду, аны билалмайма. Сизде терсни, тюзню айыргъан төре бармыды? Жокъ эсе, жокъду дегиз!..

— Шарау, бир тынгылачы... Сен тюз ачыуланаса, алай ачыуланганлай, темир ауузлукъ юзюп башларгъа керек туйюлду. Сафар айтхан болуп барлыгъын къайдан билесе? Бир кесек сабыр бол.

— Къой, Наипхан, сен Сафаргъа жакъ басарыгъы-

нгы алайсыз да билеме,— деп, Шарау кызыны сөзүн бөлүп, келюне тийди.

— Жууугум, сен ата юйюнге келмегенсе, эслеп сөлөшгөнни хатасы жокъду. Бластха уа керилме. Эндиге дери мен бластны алдап, анга колхозну мюлкюн ышанып тургъанма. Сафар айтхан болуп да кёрюрсюз.— Председатель Наипханнга къарап, дагъыда Шараугъа бурулду. Аны эринлери, бети да къансыздыла. Болсада, абызырагъаны кетип, хар заманда этиучюсюча, къолларын гелефей кенчегини хуржунларына сугъуп, арыбери атлады.— Кёп оспар, хыликкя сөзюнге тэзгенме. Къолхозну Шарау деп эмчек уланы жокъду. Анга ишлегенле керекдиле. Малына хыянатчыла — угъай. Сен халкъдан, бластдан жашырып тургъан ийнегими сургендиле деп, жияяй келгенсе, ол сен жараусуз этген аты уа эсге алмайса.

— Мени атыма жукъ болмагъанды.

— Сени атынг нек бола эди?

— Бласт къарыуларча атны хатасы жокъду. Тууар кёз тенгли бир жеринде туюю кетгенди. Артыкъ малым бар эсе уа, халкъ кёре болур.

— Барды.

— Жокъду.

— Энди санга бири да керек туююлду, жау кекирип турмай, суу да кекир.

— Сары улу,— деди Шарау, ит кючюгюча акъ тишлерин кысаракъ этип. — Сени не заманда да адамлыгъынг хоча туююл эди. Энди уа бютюнда тамырдан эсирген эшеклей болгъанса. Тюзлюкню малтагъанны намысы малтаныр. Ачитхан болмаса, киши жүрегин жарытмагъанса,— къоркъмаймыса?

— Мен адамла кеслерин ким болгъанларын унутадыла деп къоркъама.

— Алай эсе, сен — къайгъылану атасы — жазыкъ адамса,— деп, Шарау сөз кюзгъай бара эди. Ичиндегин айтып бошагъанды. Этер ишине да арсарлыгъы жокъду. Сора уа жангы сылтаула нек излейди?

— Сен энди не айтыргъа да эркинсе. Бу жолдан сора аллай онг тапмазса, буз эмчек эмип ёсген Шауай.— Председатель, кесин ышартып, Шарауну масхаралады.

— Эй, Сары улу, кыызгъан жүрек къан алыргъа тириди... Тил этген — къарыусузну ишиди, аманны къанын тэкген а — эр кишиниди... — Жаш, эрляй, кынындан бичагъын чыгъырып, председателъни юсюне айланды.

— Шарау, не этесе? Шарау! — Наипханны ауазы жу-

мушакъ эди. Ол чабып экисини араларына тохтады.—
Мени хатерими эт, ананга жанынг аурусун.

Шарау кѣпден бери Наипханны бетине алай жууукъ-
дан къарамагъан эди. «Кимге къоркъуп тюрленди ариу
сыфатынг?.. Кѣзлеринг Сафар ючюнмю жилимукъдан
толдула?» Олсагъат жашны санлары тюшюп, тамагъы-
на бир зат тыгъылды. Къызны кѣзлери, шургулу таза
кѣзлери бир бек таралдыла. «Къой, не этесе, сен кеси-
нги къаннга бояр адам туюлсе — деп тилей эдиле ала.—
Мен билеме, жюрегинг такъырды, алай телилик этме»...

Экинчи кюн а, Шарауну ат арбагъа олтуртуп, элни
орамы бла энишге оздуруп бара эдиле. Хапаргъа кѣре,
«Гепеудан» кече бла окъуна келип, танг атмай, жашха
соруу этгендиле, бусагъатда уа районнга элтип, андан
шахаргъа жиберликдиле. Тюзюн киши билмейди.

Бусагъатда иште неда элден узакъда къалгъанла
болмаса, уллу, гитче да тышында эди. Сабийле, киши-
ле, къартла, тиширыула, эрге барлыкъ къызла. Ким ар-
базында, ким а жумушуна бара тургъанлай, орамда
тохтап, арбаны къарамы бла ашырады. Къарт къатын-
ла туруп, урчукъларын ёшюнлерине къыса, Шараугъа,
ахыр намыс этгенлерин да билалмай, намыс этедиле.

Жашны эл саулай таныйды. Ёмюрде киши аны атын
аман бла сагъынмагъанды. Бусагъатда уа Шарауну тер-
лиги барды, жокъду деп ийнаналмай, бу жолдан сора
кѣрмезликлерин сезгенча, ызындан къарай, саламлаша-
дыла. Кюн — исси, тѣгерег'а — шош. Таула, черек, те-
рекле да бушууу болгъан таулай шошдула. Жаланда ат
туякъ тауушла, арбаны тыхырдауу. Шарау, къалай эсе
да бир тапсыз олтуруп, орамны эки жанында эллилеге,
анасы Геллягъа кезиу къарайды. Гелля, арбадан артха
къалмазгъа кюреше, терк-терк атлайды. Баям, азыкъ
берирге умут эте болур эди, къолунда акъ жаулукъ къы-
сымы кѣрюнеди. Бусагъатда Шарауну ызындан чабар-
гъа, биргесине барыргъа Наипхандан бек киши термил-
мейди. Алай жеринден нек тебалмагъанын кеси да
ангылаялмайды. Сѣзденми къоркъады, уялгъанмы этеди!

Ахырында орамны уллу жолгъа бурулгъан жеринде
атлагъа къатылдыла да, арба кѣзден ташайды. Гелля
бир кесек чапды, сора онгун тауусуп, къысымын алгъа
узатханлай, орамда сын болду. Алайлайын Наипхан
кишини да сан этмей, кишинден да уялмай, кесин ары,
арба озгъан жанына атды. Геллягъамы жаны ауруду,
огъесе Шарауну энтда бир кѣрейимми деди, аны тюзюн
айтхан къыйынды. Юйле, адамла,— хар не да шартсыз
къаралдыла. Алгъа Наипхан Гелляны къолунда къы-

сымны сермеп, сора уллу жолгъа тюшдю: арба узайгъан эди. Алай къыз арсарлы болуп тохташмады. Бу шош кюн жел да къайдан чыкъды — башында гюлмендисин сыдыргъанды, чачын тозуратып жыртады, ауузуна тыгъылып солургъа къоймайды.

Наипхан кёп чапды. — Арба узайгъан болмаса, жууукълашмады. Къыз, аны жеталмазлыгъын ангылап, олсагъат Шарауну ызындан къысха тебиремегенине, адамладан бугъуп, аякъларына тирмен таш такъгъанлай тирелип тургъанына ачыу этди да, жилямукълары буууп башладыла. Сора дагъыда жолдан тышына чыкъды да, тюзюнлей къапхакъ башы таба чапды. Къапхакъ элни аягъындан иги да энишгедеди. Уллу жол а аны тюбю бла ётеди. Арба тогъай айланып алайгъа жетгинчи, Наипхан аны башына чыгъарыкъды. Чырпыла, лёкбу, тюртю, кёкен терекле — къыз аллында бир зат да кёрмейди. Бутларын, кёолларын, бетин да шинжилеге тырнатханын сезмей, къарап-къарагъынчы къапхакъ этегине жетди. Къапхакъ кенгден кёрюннгенича тюйюлдю — тикди, зыгъырлы эм ташлыды. Наипхан кёолу бла ташланы, къаураланы сермей, бир бирледе уа шинжи бутакълагъа узала, зыгъырны тарта ёрлейди. Ташланы тайгъанлары, юзюлгенлери да ары, къапхакъны башына, жангыз тиширыу угъай, сау биченчи жыйын ёрлеп баргъанлай кёрюнеди. Наипханнга жаш къарамагъанча кёрюнеди, ол не замандан тырнакълап кюрешеди. Уллу жолда аны тунчукъдургъан желни былайда таныгъы жокъча къызыуду. Кюн желкесинден къыздырады. Зыгъырдан, ташладан бетине исси хауа урады. Неге чаба болурма? Не берликме? Муну башында кёрюннгенликге, кюе тургъан жүрек селейирми, солуу табармы? Огъесе терслигимденми кёрюкъдум? Шарау кечсин, алай кесингден кесинге кечгинлик жокъ. Сен уру къазылгъанын кёрюп, билип тургъанса. Заманында мадарын этмединг. Шарау эмилик атлай эди. Сен аны да биле эдинг. Ол юркюп чынгылдан энишге секиргинчи жетмединг. Энди уа бош чабаса, бош... Чабар жеринг башхады. Бир жыгъылгъан урунга экинчи жыгъылгъан — айып... Тюзлюк кийиз журун туююлдю — Сафарны аякъ тюбюне атылып къалмаз. Уллу кюнню, жарыкъ айны бетин къара булут хурттак жабып кёояды, алагъа да тюшеди ауана. Аны ючюн кюн кюнлюгюн этеди, ай айлай къалады...

Наипханны, ол билмегенлей, кеси аллына бели тюзелип, бетине сериуюн урду, къарагъанында — къапхакъны

башында тура эди. Къыз аны аргъы эринине чапды: ат арба ол умут этген жерден узайганды. Наипханны жаңгыдан жилимукъла буудула.

— Шарау! — деп къычырды ол. Алай жилий тургъан адамны ауазы эркин чыкъмай, тунчугъуп къалды.

— Шарау! — деп къычырды къыз жангыдан, кючюн, эсин да жыйып.

Жаш ауаз эшитилген жанына бурулду. «Кимди бу? Наипханмы? Алайды, олду. Шарау такыйкъагъа кезлерин жумду. Къайтсам, аллына барып тобукъланырма, кечгинлик тилерме... Анам, сен да бир Аллахдан сора ма бу таулагъа аманат болугъуз. Андан сора къолундан не келсин. Санга анамы сютюнлей таза жүрек, кесингча таза жүрек тутарма. Кир къондургъан эсем, сен Шараугъа, тели Шараугъа кечгинлик бер. Жашау алайды, хар ким излеген насыбын табалмайды. Шарау да тапмады... Алай туугъан элингде таза жүреги бла сени суйген адам бар эсе — насыпсыз туююлсе. Сау бол, Наипхан, кеп зат ючюн сау бол. Къан төгерге къоймагъанынг ючюн да сау бол... Къан төккен, къан излеген тауладан айырыла келгенди. Алай намыссыланы да кёрюп болмайды. Таула, сизни желигиз — кючлю, ташланы тецеди, юсююзге букъу къондурмайды, чыран сууларыгъыз нени да жуууп, чыммакъ, сыйдам этеди. Адамны юсюнде бедешни жууалгъан зат а жокъ. Бедеш къара къызгъунлай кеп жашайды. Адам топуракъ болуп къалса да, ол обача къаралгъанлай турады... Башын сылагъанны суймеген жаныуар жокъ. Жалынып, харам жаныуарны башын сыласанг, къолунг харам болмазмы? Угъай, угъай, билеме, таула, сиз кока сёзлюню, эки бетлини суймейсиз. Намысымы Сафарны аякъ тюбюне атып, сизде ёхтем айланалмаз эдим. Аман жандан ёлюм иги. Андан эсе, сизге жаным он кере къурман болсун. Мени терследиле. Эллилерими, сизни да аллыгъызда тазама. Тазама, тёппелеригизде къарларыгъызлай, чыран сууларыгъызлай, Шарау бёркюн тюшюрюп эллилени аллында къалай жүрюр эди. Аллай адам туугъан жерин алдаргъа да артха турмаз. Андан эсе, ёшонюн душманны окълары элек этип, жараларын жылы жауун жууа жатсын. Бусагъатда Шараугъа терслик жетди эсе да — не этериксе, жашауда алай да болады. Адам зурнук туююл — жаз къайтып, кюз къачаргъа. Ол туугъан жерини жазын сюе эсе, къышына да төзерге керек».

Арба къапхакъдан узакъ кетгенди. Аны башында Наипханны къарелдиси аздан-аз эслене, ахырында тас

болду. Олсагъат жаш аны бет сыфатын, кёзлерин эсине тюшюрдю. Анасы Гелляны да бет сыфатын кёз аллына келтирди. Сора, нек эсе да минип айланган аты, анда бутчугъун сындыргъан кёзучукъ да эсине тюшдюле. Кёзучукъ барысындан да кеч, шулпу кюн кёшддан узакъда туугъан эди. Шарау аны, башлыгъына чулгъап, сау кюнню кёюнуна кысып айландыргъанды. Кёзучукъ къарыусуз эди да, жаш анга эки ананы эмизгенди. Артдан-артха ол терк айнып, кесинден ай таматаланы жетген эди. Бир кюн а ташла арасына тюшдю да, аякъчыгъын сындырып кёйдю. Шарау анга сапха къангачыкъла салгъанды. Энди, ол кетгенлей, къараргъа эринип кесип кёймагъа эдиле...

Жаш башын кётюрюп, эки жанында таулагъа кезиу къарады. Чумла, тукъузгюле отча кыызарадыла. Къайын терекле саргъылдымгъа тартхандыла. Анда, узакъда уа кенг таланы эллилери чаладыла. Ала тизилишип шош барадыла, кёкде булутла баргъанлай. Ма тохтап шырхы этедиле. Таула шырхы тауушну керелеп Шарау-гъа эшитдирдиле. Ол элекде ашлыкъ къакъгъаннга бир бек ушайды.

Бери жанында да къаспот къаяла. Булутлагъа, чыгырбаш кёушлагъа кёонакъбайла. Анда-мында нарат, къайын терекле жангызлай сюеледиле. Шарау аланы нек эсе да нёгерлеринден ажашхан, энди уа жыйылып жол излей тургъан адамлагъа ушатды. Жаш ташланы сууларын сыгъып, дёрденлерин тешип ёсген къайынлагъа сукъланыргъа бла къалыргъа билмеди. Ташны дёрденин тешгендиле, алай шууулдаулары шууулдау деп туюл, жырлары — жыр туюл, жангыздыла. Жюрек ачыуларын, кёууанчларын да киши билмез. Таш юзюлюп белигизни ууатса, элия уруп кёмюрча къаралтса — аргъы жагъадан нёгерлеригиз чабып келмезле, кёншу элден таулу къатынла келгенлей. Къаспот къаяладан а гитче, экеулен тюбешсе ёталмазча, тар жолчукъла энип, уллу жолгъа кёошуладыла. Былай къарагъанда, тауланы бетлери асыры тикден адамны, малны да аягъы илинир жер жокъча кёрюнеди. Адамла неда малла жүрюмей эселе, шайтанламы салгъандыла... Шарау тюзюнлей энишге, неда сёдегей тартылгъан акъсылдым бел баулагъа къарай эди... Ала тау кёюнлагъа барып тиреле болурла. Ала тауну тёппесин, жайлыкълагъа, къалын биченликлеге, ырахатланып жатхан жугъутурлагъа элте болурла. Барысы да тарла, къоркёуулула — чыгъаргъан, элтген жерлери уа кенг ёзен. Шарау къаспот къаяланы башларында кёп кере бичен чалгъан-

ды. — Анда чынгыл, бугъей да жокъ... Алай быллай жолчукъла бла ёрлеб'а кёрмегенди... Къайтханлай чыгъып бир сынамай къоймаз...

XVII

Наипхан, арыгъанын, кесин шинжилеге тырнатханын да энди сезе, къайтып келеди. Сакълапмы турду, огъесе алай тюшюпмю къалды, анга Сафар жолукъду.

— Сени адам сунуп, Сабет бласт тёрге ётдюрюп тургъанды. Сен а аны душманыны ызындан азыкъ чапдырып... вредительге жанынгы аурутуп... — деди председатель, кёк ажирин Наипханны аллында кёнделен тохта-тып. Къыз жууап къайтармады.

— Мени жаным сау болуп, ол конторда энди сен бир кюн ишлесенг...

— Боюнунгу тартабыз деселе да, сен олтургъан отоуда мен кесим да ишлемем, — деди Наипхан.

— Санга колхозда жер болмагъанын да эсинге алып къой.

Къыз, председателъни сёзюне къулакъ салмай, озуп кетди.

Ингирликде уа Край келип, тамбла энишге барлыгъын билдирди. Ол Шарау бла бирге къайтырыгъына толду ийнанып эди. Наипхан мени да элт деп тиледи, алай парторг унамады: «Тамбла сырт башында арпаны оруп башларыкъдыла. Элни саулай чыгъарыргъа керекди, сора кетип къалсакъ, жараймыды, — деди. — Сафар айтханланы да артыкъ бек къулакъгъа алма. Колхоздан ким къысталлыгъы белгисизди».

Алай, тюз да Край кетгенлей, Наипханны жүрек жарасы, жарсыуу кесин жангыдан билдирди. Ол не бек таукел болургъа кюрешсе да, Шарау ачымай къалыр деп ийналмайды, не ары-бери десенг да, Сафарны айтханлары эсинден кетмейдиле. Алайлайын къыз: «Энди хар зат Сафар суйгенлей, ол айтханлай болуп барса, не этерме», — деди да, къркъду. Наипхан хар затны болушунлай жазып жиберген эди. Ким къулакъ салды?

Камил письмосун артха алып келмегенми эди. Таулу тиширыуну айтханы къайда, къачан чапыракъдан ётгенди. Аны биле эди, жарлылыгъын, тиширыу болгъанын а нек унутду? Эр кишилени ишлерине къатышып, терсликлерине тёзмеген тиширыу озгъургъа, кесин тыялмагъаннга саналгъанын да нек унутду? Наипхан кесине къркъмайды. Алай колхоздан, ишден къыстал-

са, кыыз не Шарауну, не да бир башха артыкчылык жеткен адамны ызындан кыараялмазын, сёз кыошаргыа эркинлиги болмазын биледи. Ол андан кыоркыады. Ол элини ишлерине кыатышмай, «кенгден шагъат» болуп турургыа суймейди. Сафарны: «Адамла — эмиликле, мен а алыны юйретиучюлери. Осал юйретиучю болсам, кёрюрсе», — дегенин Наипхан унуталмаз. Председатель кимни, кыаллай адамланы кыагып айтханын кыыз уста биледи. Ёхтемлиги, ётю болгъан анга тёмез. Сафар бир кыауумланы, арт кезиуледе уа Наипханны да басынчакылай башлагъанды. Алай таулу жюрек, тиширюу, эр киши да болсун, кесин бир заманда басынчакылатмагъанды. Басынчакылатхандан эсе, ёлюмню, мухажирликни сайлагъанды. Душман, не да халкыны суймегенле басынчакыласала — аны иши башхады. Аллаила бла ачыкы сермешде ёлюрге... Сафаргыа да не этгин? Бахчангда осал хансла чыкысала, кыырып кетересе, анга уа — кыама бла чапсанг — жарамас. Терслигин, жажиллигин да кёре, биле тургъанлай, Наипхан андан кыарыусуз нек болду, бир амал нек эталмады?.. Энди колхоздан бир кыысталса — суудан тышына атылгъан чабакылай болур. Олсагъат кыызын кёлюне мен кыарыусузма, амалсызма деп келди да, жилярыгы тамагына ташлай тыгылды.

Наипхан отоуунда кеси жангыз олтурады. Андан арлакыда картоф чыракы эрийди. Кыыз анга кыарап турду да, сора: «Сен да кюесе, кюесе, — деди. — Иеси жилямукыларынг энишге-энишге тёнгерей, эрийсе. Тиширюула да сенича кюе тауусуладыла. Сен адамланы кечелерин жарытаса — бош жиляйса. Ма ол гебенекча кесин отха атып, керексиз кёмюр болуп кетген жарлыды, — аямай жилясын. Адамла да — башхамыдыла — чыракыла кибикдиле. Жюрюген жолларын жарыта, жашауларын алай тауусадыла. Жулдуз болгъан, алача жылтырагъан кыыйын, чырагы а бол. Кесеу башны кыадары адам баласындан кери болсун. Кёкде булутла, туманла алайсыз да аз тюйюлдю. Чыракычыкы, сени кыадарынг кыыйынды, кёреме. Киши эслемейди, сен а адамла ючюн деп кюесе. Жашаудан башха тилегим жокы: мени кыадарым да сени кыадарынглай болсун, эллилерими жангыз кюн кыуандыралсам, эрип думп болуп окыуна кетейим. Чыракыча кыарыусуз а этме — аны гитче желчик окыуна ёчюлтюп кыояды...» Наипхан, ёрге туруп, терезе аллында сюелди. Эшик — кыарангы, кече — жулдузлу. Кыыз, кесини жилямукыларындан, таукелсизлигинден да уяла: «Мен кыарыусуз, мадар-

сыз нек бола эдим? — деди ичинден. — Эллилеримми быр-нак этдиле, намысыммы сынды? Огъесе Сафармы элгендирди?» — деди да, къыз аз ышарды. Башын сылатханлай душман турсун, кишиден тырман эшитмей жашагъан — тынч, энди жашап кёр.

Сора, нек эсе да, эсине эллилери тюшдюле да, ала-ны юсюнден сагъышланды.

Къыз эллилерин, хошуларын ёхтемликлери, жүрек халаллыкълары ючюн сюеди. Ала бир бирлерин жарлылыкъда, палах келген сагъатда атып къоймазла. Дайым къууанч кюнлеринде, келин келтиргенде, жыйылып, гоппанланы аудура, алгъыш этгенлерин сюеди. Бушуу келген сагъатда, тойда кётюрген гоппанларыча, къаралгъанларын да сюеди. Иште ары-тала билмеген эллилери... Узакъдан келген факъыраны ыразылыгъын алмай жибермегендиле, тоба, калак итни таш бла уруп сынсытханларын кёрмегенди. Жукъудан эсе — сабан сюрююну, ташуулну сайлагъандыла. Эрлиги, намысы барны сайлайдыла, кишилиги азны уа жокъгъа санайдыла. Бир малны боюнун къанатып, аны къоншулары бла тенг этмеген къоншуну Наипхан кёрмегенди. Сабий къууандыргъан, къартны кёлюн алгъан, тоба, ол да игиди. Сабийни юйден кърлай къайтаргъан төре жокъ, къанлы да болсун, — ачлыкъ-суусаплыкъ хорлап келгенни, элли алгъа тойдуруп, алай кыыстагъанды. Кеси ушкхуурсуз къалса да, арбазына киргенден аш-сууун кыызгъанмады... Барысы ючюн да Наипхан эллилерин кемсиз сюеди, таулача бийик ёхтемлиги ючюн сюеди. Алай эки бетли эллилери да аз туйюлдю. Наипхан кесинден онглугъа кокаланып, салам берип, ызындан «къорагъын сен аман» деучюлени да биледи. Палах менден кетсин, иесине жетсин дей жашагъанланы да биледи. Бусагъатда Сафаргъа азламы кёзбау этедиле, алай кёзбау эте билген жашырын уру къаза да биледи. Зарлыкъ буууп къаралтхан азла жокъду. Аллайла бир бирлерин кенгден танийдыла, къаргъала бир бирни таныгъанлай, тил, сёз семиртиу бла жүреклерин жапсаргъандан башха онлары — жокъ. Наипхан аланы барысын да кёрюп болмайды. Элге, къоншусуна хайыры тиймей, кеслерин сёзге къошханланы кёрюп болмайды. Бир насыбы — ала бла ишлемез-тишлемез. Элни ахшысы бла жашарыкъды, сора неге жарсыйды... Эли барны — кюню, насыбы да бар...

Бригадир Къаншау элни төбен орамында жашагъан бла сёлешип, экинчисине ётерге, колхозчуланы асламы сыртны этегине жетип, ёрге айландыла. Кишиле, жашла — чалгъыларын, юйде сабийлерин къояргъа онглары болмагъан тиширюула уа сабийлерин кётюрюп, алай барадыла. Бююн юйде къалыргъа, баям, киши да суймегенди: эрге барлыкъ къызла бла къарт къатынла, къыз сайлар заманлары жетген жашла бла хуржунларын ашыкълагъа ашатдырып айланганла да ёрлейдиле. Эртенлик таза хауада — адам ауазла, аякъ тауушла узакъгъа эшитилип, табийгъатны танг аласы жукъусундан уятхандыла. Бюйрекча, төгерек семиз бёденеле, тар жол жанларындан учуп-учуп, арлакъда, къалын кырдыкда тас боладыла. Тау кёгюрчюнле тукъузгю тереклени алышындыра, мурулдайдыла. Кёгюрчюнле мында адамланы кёре тургъандыла. Бу жолча кёб'а бир заманда да угъай. Анда, арлакъда уа, ташны юсюнде ким эсе да толу тулукъ сюеп кетгенлей, къуш чёгюп турады. Къуш, баям, кёпню кёрген, билген къушду: иги кесекге дери жеринден тепмеди. Ол бу тийрелеге тууар сюрюу келе-келе туруучусун биле эди. Тууарла уа анга хата этмеучюдюле. Къуш келгенлени асыры сан этмей, кёзлери бла сюрюучюню изледи. Хата чыкъса, андан чыгъаргъа боллукъду. Алай, не сейир эсе да, бу сюрюучюдю, была уа малла деп айыралмады. Барысы да сюрюучюлеге ушайдыла. Халны артыкъ бек онгсунмай, алгъа азчыкъ силкинди, сора, мычымай, сокъуранып, къанатларын кермеди. Олсагъат келгенле сайыракъ жерге тюшдюле: бирозгъа дери киши кёрюнмеди, ауазла селейдиле. Къуш таш юсюнде кёгюрчюн мыллыкга, төгерегине къарады. Бу ташдан аны ким къыстарыкъды? Юйреннген ташындан. Алай жангыдан ауазла эшитилдиле, жугъ'а кёрюнмеди. Къуш тынгысыз болду. Ол душманын кёз туурасындан кетерирге суймеучюдю. Сора, къаршыда сабий жилигъан таууш эшитип, аны къозу макъыргъан сунду да, кёл этди. Алай ол суймеучю ауазла кёпден-кёп бола, тюз ташны тюбюнде гюрюлдедиле да, арсарсыз къанатларын керди. Къуш, бийикге чыгъып, төгерек айланды. Ол сыртны бетинде къонарча тап таш излейди — адам болмагъан жер табылмады.

Кишилени, жашланы имбашларында чалгъылары кёз къаматдыла, къатынланы, къызланы къолларында оракълары жылтырадыла, башларында уа акъ жаулукъ-

лары, нек эсе да, кыызгылдым болдула. Андан, элден кыарагъанлагъа, адамланы бир кыауумлары кюн таякыланы юслери бла атлай, кыайры эсе да, ёрге чыгып баргъанча кёрюндю. Башхалары уа кюнню энишге сёдегей тёгюлген чачындан тутуп, аны кеслерине тарта, алай ёрлейдиле.

Тауну башына чыкыгъанлай, эллиле, бирге тийишип, сабан кыыйырында тохтадыла.

— Тауда мирзеу ёсерик туююдю деп ийнанмай эдигиз да!

— Машалла! — дегиз.

Жел жокъду. Алай сабан а, алтын бетли сабан, «шш-шш» деп, терен, шош суу баргъан таууш этеди. Бир бирледе уа кимле эсе да чексиз, уллу сары лауданны кыыйырларындан тутуп кыакыгъанлай, аны юсюнде кыуууша, толкунла ары, узакыгъа, кёкню этеги бла сабан кыошулгъан жерге жортадыла. Ала кёз туурадан тас болур-болмаз — ол тойда баргъан таулу кыызлай сюсюледи. Сора дагыда шошайгъанына сокыуранып, кески эки жанына ата, кыыстау кыанатларын кыагыады, чачын тозуратады да, тохтайды. Ол кезиуде сабан бетин тюрлендирип, кыарагъанлагъа сары, акысылдым, кыызгылдым, жашил бояуланы терк-терк алышындырып кёргюзтеди.

Сюелгенледен бири, тёзалмай, алгъа атлап, сабанны кыыйырына кирди: арпа аны белине жетеди.

— Муса, узакы барма, ажашырса, — деди кыайсы эсе да, кюлюп.

Муса узакыгъа кыарап иги кесек мычыды. Артха бурулургъа сыймейди. Кёзлери мылыдыла. Нек болгъанын а, боюнунгу тартабыз деселе да, айталлыкы туююдю. Ол ёмюрюн былайда бичен чала оздургъанды. Кимге? Кимге чалсала да, ийнеги бла эшегин кечиндирирча биченчик кесине да кыармай тургъанды. Артда былайны сюрюрге тюшгенде, мирзеу да битмей, биченсиз кыаллыксыз дегенлеге ийнанып, сабан агъачны ызындан тыкысый, инжиле, алай баргъанды. Энди уа Аллахха жаны кыурман болсун. Муса кыолун арпа башланы юсю бла шош учхалатды. Ала жылы эм дубурлуладыла.

— Жамауат, нек турабыз, кюн кыыздыргъынчы, ишни кыоркыутайыкк...

Наипхан юлеринден кечирек чыкыгъан оракычыла бла келгенде, адамла иш юсюнде эдиле. Сабанны берги этегин тиширыулагъа оругъа кыокуп, чалгычы жыйын шырхыны аны ортарагындан башлагъанды. Наип-

хан кишилени жаланда беллеринден ёргелерин кёреди. Барысыны да чыммакъ акъ кёлеклери, акъ къалпакълары. Къыз аланы алтын бетли тенгизде къанкъазлагъа ушатырыгъы келди: алай шош барадыла. Ызларындан гысты къысхан тиширыула, анда-санда бир белин тюзетгени болмаса, кёрюнмейдиле.

Наипхан, къызла къалайда тохтасала тапды деп, къарамы бла жер изледи.

— Асыры эртте келгенбиз депми къарайса? — деди оракъ ора тургъан тиширыуладан бири.

Ала кёпдюле. Сабанны этегин тутуш алып, чалгъыла таба жыйып барадыла. Арлакъда уа, гысты тёбелени жанында, Ийналу къ сюеледи. Ол чалгъычы туююлду. Аны мал сояргъа болушургъа, шапалыкъ этерге айыргъандыла. Алыкъын мал келтирмегендиле, бир-эки жаш от орун жарашдыра, отун хазырлай турадыла. Ол а... Наипхан Ийналу къну бюгюнча тизгинсиз болуп бир заманда кёрмегенди. Кёз кёре, алай гуппур болуп къалгъанына да сейир этди. Кёлегини ал этеги энишге салынып, тобукъларына жетеди. Имбашларыны жютюлюккери кенгден окъуна билинедиле.

Ийналу къ чалгъычылагъа къарай кетип, ызы бла Наипханлары таба бурулду. Къызгъа аны азгъан бети алгъындан къаралдым кёрюндю. Эллилени къыстау ишлегенлери ачыу тийип сюелди. «Заманында мынга от тыкъса, бюгюн жүреги былай сынмаз эди. Хомухлукъ этдиле. Бюгюн, бюгече дей, оздурдула. Энди уа умут да жокъ, жашау да жокъ».

Ийналу къ, мыккыл болгъан санларын кючден сюйрей, оракъчылагъа жууукълашды. Мачала басынганлай нечик бардырадыла! Кеси къарынлары ючюн была да ишлей билликдиле. Къартны бютюн ачыуландыргъан Наипханды. Сафар айтхан керти эсе, муну колхоз бла не иши барды. Танг аласы бла келмезликлени да келтирип. Былагъа уа гыржынны уллусун берликдиле десенг... Ата юйлеринде чепкен сокъгъанлай... Ийналу къ сизни барыгъызны да чачыгъызны ууучуна сыйындыралгъанын тутуп, алай-алай кесе эди.

Къарт эндиге дери сан этмей тургъан сабийлеге эс бурду. Ала гумулжукла кибик жёбелей, аналары, эгечлери къысхан гыстыланы аяусуз бир жерге ташыйдыла. Ол таныгъан Мусаны гитче къызчыгъы, чындайчыкълары да инчиклерине дери тюшюп, гысты кётюрюп Ийналу къну жаны бла озгъанда, къартны аны уруп жерге къапларыгъы келди. Былайда анга азмы бичен чалыннганды, алай сабийлери бла келиб а кишини бил-

мейди. Ийналукуну гыржыны уа гыржын туюкчю эди, айраны быланы мойталарынданмы осал эди.

— Эслеп узалыгыыз, кьолларыгыизны кесесиз, — деди ол, нек айтханын а кеси да билмеди.

Эшитдилеми-эшитмедилеми — киши жууап кьайтармады. Ийналуку дагыда бир зат айтды: Наипхан аны эринлери кымылдагъанларын эследи. Алай анда, арлакьда, аскерчиле кибик тизилишип, бирча кьалакь этип башладыла да, ангыламады. Оракь оргъан, кьалакь этген тауушдан кьартны кьулакьлары сасып, сабадан тышына чыкьды. Биченни кезиуюнде былайда чалгы тишеген, кьалакь этген таууш кьалай кьууандырычусу эсине тюшюп, келью толду. Энди уа, дуняны битеу кьыртчыгъалары аны имбашларына кьонуп кьычыргъанча, амалсызды.

Ийналуку барып гелеуде кимни эсе да быстырларыны юсюне олтурду. «Эл саулай бери тегюлюп кьалгъан кереме», — деди ол ичинден. Ёмюрге арбазларындан чыкьмагъан кьатынлагъа уа не керек эди? Бети кьара эди бу Ийналукуну сабаны болса, Кегюрчюн бери ёрлемесе эди. Харам байтал. Огъесе кнутданмы кьоркчюп тегюлгендиле? Кюч этдирмеген не барды? Мен а суюпчю ёлгенме, суюпчю шапалыкь этерикме? Охо, ашыкьмагъыз, Ийналуку сизге аны унутмаз. Аллах алай арт буруп кьоймаз, таланган! Жашау тюрленир. Ол заманда Ийналуку да кесин бир танытып кьалмаса... Оругъуз, чалыгыиз, Аллах бу арпаны ысхатыгыизгъа бериллик кире этсин...

Эй, тешегибиз ташдан болду.

Бий кьулуна шапа болду.

Эй, дуннябыз, кьабыр кибик, тар болду...

Кьарт, сабан кьулагъында атланы Сафаргъа ушатып, биягы оракьчыланы кьатларына келип тохтады.

— Кьатылыгыиз, маржа, кьатылыгыиз, — деди кьарт.

Председатель иги кесек заманны чалгычылагъа, оракьчылагъа кьарап турду. «Олсагъатха кеп иш тындыртханма, — деп кьууанды Сары улу. — Арпа да аламат битгенди. Энди мени суймегенлени аман кезлери не жолугъайым. Колхоз аякъланганды. Не керекди? Анга ким уллу селеширикди? Ай, медет а, эслемеди ансы, тюбуне селешсе боллукь эди. Бусагъатда суратчы керек эди».

— Иш кьолай болсун, эгечлерим! — деп, Сафар жарыкь саламлашды. Бир-эки тиширыу башларын кетю-

рюп жауап кьайтардыла. Кьалгъанла ишлеринден бёлюнмедиле, кёрмегенча этдиле.

Элни таматасына ол ачыу тийди. Иш-иш болгъанлыкъгъа, Сафар да Сафарды, алларына келген эсе, намыс этерге башларымы кёбеди. Сары улу округда атын айтдыргъанды. Эллилерини уа жерлерин танытдырмагъанды, кесинден буюгъурча эталмагъанды. Гяуур осал... Сафар, кьызланы бетлерине кезиу-кезиу къарай келип, Наипханда тохташды. Аны мангылайында, бурун сыртында да тер бурчакъла жылтырайдыла. Председатель Наипханны лаудан жыйрыгъы бютюн бек белгили этген тыкъ санларындан кёзлерин алмай, иги кесек турду. Къыз, аны эслемей, кюн таякъларыча жылы сары арпаны «гъырт, гъырт» этдирип кеседи.

Алай къыз таныгъы жокъ болуп кьалса да, Сары улу энди анга сёзюн кьоратмаз. Ким кимни отун кёмсе да — кёрсюнле.

— Эй, Ачейланы къыз, бери къарачы,— деди ол.

Наипхан белин тюзетди. Сафарны, хар замандача, гитче тегерек бёркю къысха, кьалын къаракъаш башына тартылыпды. Ол бираз семиргенди да, уллу санлы адам, алгъындан да бёкем кёрунеди.

— Мен санга не айтханем, сени бери ким чакъыргъанды? Ийи? — Председатель кьамичиси бла иер къашны терк-терк къакъды. Тиширыула, берлакъ тепчип, сёзге кьулакъ тикдиле.

— Сен чакъырып келмедим, сен кьыстап кетмем,— деди Наипхан.

— Айтырыкъса. Кетген а этемисе, аягъынг басханны кёзюнг кёрмей барырча этерме. Келген жолунг бла артха тебире. Хайда!

— Атанг Сарыны сабанына барсам, кьыстарса.

— Бир сабий кьызгъа асыры да кючюнг къарыйды. Ол болсун кишилигинг,— деди Кёгюрчюн, Наипханны къатына жууукъ келе. — Эр кишини тиширыугъа уллу сёлешип да ким кёргенди!

— Душманнга кючюм къарымазлыкъ болсам, председателъге салмаз эдиле.

— Санга барыргъа унамагъан кьызланы душман этип барлыкъ эсенг, Аллах бергенди.

— Барыбызны да кьыста сора,— деп кьычырдыла андан-мындан.

— Эслеп сёлешигиз.— Сафар кёзлери бла «аууэларын тыялмагъанланы» изледи.— Артда менден кечгинлик излемегиз.

— Къой, къой, Сафар, ишибизге чырмау болдунг,—

деп, жугъурбет алаша къыз оракъ оруп башлады. Адам-ла бир-бир седирей башладыла. Андан кѳргенлерин этдиле.

— Сюелме, Наипхан! — Биягъы жугъурбет къыз жетип, нѳгерини билегинден тартды. — Энди сен ор, мен гысты кысарыкъма.

— Эшитемисе, Ачейланы кызлары, мен санга не айтама, сен а...

Алайлайын оракъчыланы къайсысы эсе да эркин ауаз бла:

Къызны белкъауун эр алмаз,
Алгъан этсе да, кѳл салмаз,—

деп жырлап башлады да, кългъанла аны сакълап тургъанлай, анга кѳшулуп жырны къланатландырдыла:

Урунмагъан ындыр салмаз,
Гоппан боза ичип тоймаз.

Энди оракъ орулгъан, кълалакъ этилген таууш да жокъ. Сафар не айтады — эшитилмейди. Бети чыммакъды, кълолунда къламичиси ойнайды, эринлери кълымылдайдыла. Жыр а, герге чыпчыкълай, булутсуз кѳкню бийиклигине чыгъып кетеди, бирде уа, сабанны башы бла учуп барып, энишге шорха суулагъа тигелейди. Сары улу жырны хорлар умут этип кълычырды — болалмады, селейирин сакълады — селеймеди. Оракъчыла бир бирлерине кѳз кълыса, аны бютюн бек кълыздыра баргъланларынмы сизди, нек эсе да, кѳк ажирине хыны кълатылып, чалгълычыла таба кълуууду. Жырдан кълачханлай, неда ызындан жетип артха кълайтарлыкълай, терк барады. Жыр а, энди кълюкю кълатыш жыр, жетала эсенг тут да буу дегенча, бир аллына ѳтюп учады, бир а ызындан сюрюп жетеди.

— Эй, гей, Сары улу Сафар, чапхан жолунг ѳзен туююдю — жыгълылырса, — деп кълычырды чалгълычыладан бири.

* * *

Наипхан ундуругълун терезе тубюне салдырып, алай жатады. Шошайып, сѳлеширге, ынчаргъла, кълымылдаргъла да къларыуу кълалмай, алай жатады. Ол энди адамладан терезеге, терезеден адамлагъла, эшик ачылгълан, этилген тауушха къларамын окълуна кълыйналып кѳчюреди. Бусагълатда уа терезеге къларап турады. Бах-

чада кёгет терекле, Наипхан кеси кьолу бла салып ёс-дюрген терекле. Аланы да бир-бир чапыракъларына ёлом алгъаракъ жетгенди. Сюеледиле, жерге алтын жилиямукъла себелей сюеледиле. Сагъышлы «жилямукъла», жерге тюшерге ашыкъмай, шош тегерек айлана, артха бурула да, ызларындан барлыкъла бла саламлаша, алай саркъадыла. Анда, элден узакъда уа — таула. Жаз, жай, кюз, кыш да юсюнде болгъан бийик таула, кём-кёк этекли, саргъылдым бетли, акъ тёппели таула. Бююнден сора Наипханга кёгермезлик, агъармазлыкъ таула, сау къалыгъыз. Наипхан дырын жыйыучу сыртла, жаяу жолчукъла, ол къапланып, суусабын къандырыучу, бетин-къолун жууучу суучукъла, ма, мен сангырау парий юсюне минип юрюучю таш хуна да... Сиз да...

Отоуда адамла кёпдюле. Тохтамай, келип-кетип турадыла. Наипхан кыйынды, жанына кьоркьуу барды деген хапарны эшитип, анга ахыр саламларын берип, ыразылыгъын алыргъа ашыкъмагъан элде хазна киши жокъду.

Наипхан селешалмайды, алай алыкъын эсин тас этмегенди, келгенни таныйды.

Саусуз Шахагъа къарады. Асыры кьартдан бла азгъандан бёрк агъачдан хазна уллу туюлдю. Ма Таукес, Аубекир, Къурман... Кьартладыла, алай къарыулары бла турадыла. Барысы да пенсиягъа эртте чыккъандыла. Кыйын кезиуледе Наипхан биргелерине ишлегенледен кёбюсю элде жокъду: кими ёлгенди, кими урушда жоюлгъанды. Край партизанлыкъда жоюлгъанды. Шарау, урушну кезиуонде тутмакъдан кьутулуп, Украин фронтда ёлгенди. Аны Азамат айтханды. Шаханы къатында Сафар олтурады... Отоуда эллиле кёпдюле — Наипхан барысын бирча кёралмайды. Боюнун бурургъа, башын кётюрюрге кючу жокъ. Адамла бош жыйылмагъанларын, бююн-тамбла ёллюгон да ол биледи. Алай ёлеме, дунияда аз жашадым деп жарсымайды. Эллилеринден, ма бу жарты къазылгъан бахчаладан, Шарауну эсгериучю кюнлеринден айырылама деп жарсыйды. Ёлюр арбазына келиучю, кьоншулада ёсген сабийлени къадарлары къалай боллугъун билмез — ма ол кыйын кёрюнеди.

Наипхан къарамын биягъы терезеге бурду: баям, желчик жетгенди: терекле, суу жагъада чач эшмелерин тозурата, эше тургъан кызлача, бутакъларын силкиндириле сюеледиле. Тереклени биринчи бутагъында сабан чыпчыкъ кьонуп, бурунун тазалайды. Ол ариуду,

бек ариуду... Къоншу юйню башында кёгюрчюнле, къолан, токъ кёгюрчюнле... Саусуз жатады, кёзю жетген затланы къарамы бла ийнакълай. Тёгерекде хар зат къууатлыды, ол а темир ундурукъда, ажалы келе тургъанын биле, жатады...

Хали къыйындан-къыйын бола барады. Алай Наипхан не ауур солуп, не ынчхап олтургъанланы жарсытыргъа, инжилгенин билдирирге суймейди. Ол адамланы мудахлыкъларына мудахлыкъ къошама деп къоркъады. Ёлгюнчю эсим кетеди деп, анга да къоркъады. Келгенлеге жарыкъ болургъа кюрешип, ышармиш этерге кюрешеди. Алай бетинден инжилиуню белгисин къыстаймай эди. Олтургъанлагъа: «Мени ючюн жарсымагъыз, къоркъмагъыз», — дерге тартынады. Тауушун чыгъаралмайды, жаланда эринлерин къымылдатады. Аны айтырыгъы кёп эди, кёп зат айтыргъа термиледи. Болалмайды. Энди уа, ма, жыйылгъанла аны ёлюрюн сакълагъанларын билип жатады. Наипхан алларында ёсген, ол бешикге салынган кюнледе къатын алгъанла, эрге къачханла аны ёлюрюн сакълайдыла. Неди да, энтда жюз жыл ёмюрлери болсун. Ма, сени да, Шаха, сени да, Аубекир, Сафар, сени да... Азамат Жаннетни къатында башын энишге тутуп олтурады. Анда-санда анасына, ызы бла къызына къарайды... Барыгъыз да насыплы болугъуз, жер юсюнде ашар гыржыныгъыз, ичер сууугъуз таркъаймасын...

Алайлайын хар зат да чарс аугъа чулгъана башлады: Наипхан жукъ кёрмейди, жукъ эшитмейди... Адамла да жокъ, терезе, арбаз, терекле да жокъ: кёк, акъ таула, сабан чыпчыкъ, къолан кёгюрчюнле да жокъ. Бир зат да... Къара ау...

Наипхан, ёле тургъанын билген Наипхан, жангыдан ёломден къоркъду. Билмей тургъанлай, дуня жарыгъы тас болуп къалгъандан къоркъду. Жангыдан кенг къырланы, кюн алтын бетли этген ташланы, будай сабанланы эсине тюшюрдю, жаланаякъ къызчыкълай дугъумла, наныкъла къанатыучу сайланы эсине тюшюрдю. Ёле тургъанын билген къарт къатын, Шарау бла къол тутушуп, жыгыралы ёзенде чапды, анда гюллени, акъ, къызыл, сары гюллени ийисгей, жыртды, суу къылычны имбашына атып, суу жагъагъа барды, Шарауну жыябоюн атын сылады. Сора экиси да, Шарау да, ол да, атха, чыммакъ акъ атха минип, акъ булутланы башы бла аудула. Булутланы башы бла аудула да, алтын сабаннга,

кенг алтын сабанга жетдиле. Анда оракъчыла, чалгъычыла «Эрирейни» жырлайдыла. Барысындан да ариу къызлары — Жаннет бла Фаризат жырлайдыла. Шарау бла Наипхан, ариу макъамгъа тынгылай, булутла тюбюнде, алтын сабанланы башында бираз тегерек айландыла, артда, къанатлары сынган зурнуклай, акъ ат да, Шарау да, Наипхан да сабан ортасына тюшдюле...

Наипханны сал басхычын эл саулай ашыра эди. Эр кишиле, бир бирлерин терк-терк алышындыра, тиширыуну ёлюгюн къабырлагъа алай элтедиле. Сал басхычха жабышыргъа жаланда Сафарны къоймайдыла. Къоймайдыла. Кёлю толуп, Сары улу эллиледен артха къалды. Не этсин энди, Наипхан да ёлдю, урушса, ёпкелесе, кечгинлик берсе, бермесе да Сафарны андан жууукъ адамы жокъ эди... Ол да дуниядан кетди... Аны орунуна дуниягъа тюз да аллай тюз ниетли, таза жүрекли къыз туусун, дуниягъа уллу къууанч келсин... Арлакъда элни ахшысы, игиси Наипханны асырайды. Сафар а къабырла ичинде хунадан тёнгереген таш юсюнде баштёбен олтурады. Ол шош, сытылып жияйды, жангызлыгъы, Наипхан ючюн да жияйды...

1970 ж.